

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવજીત ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૯

સર્વ હક પ્રકાશક સંસ્થાને આધીન

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૨૦૦૦

આર્વતી કાલનો ખંડ

ચોપડી લખવાનો મેં કદી પ્રયત્ન કર્યો ન હોવાથી તે લખતાં કેવી ઉત્તેજના યાચ છે તેનો મને અનુભવ નથી. પણ પ્રસ્તાવના લખવાના આ પ્રયત્નને કારણે મારે કેટલાયે ઉન્નતગરા થયા છે ખરા ! આ કામ કાકાસાહેબે મને સોંપ્યું ત્યારે સાથે કહેલું કે, ‘મારા પુસ્તકને પ્રસ્તાવના લખનાર મહત્ત્વમાં ગાંધી બાદ કરતાં તમે જ એક છો.’

પણ તેથી કંઈ મારું કામ સહેલું બનતું નથી.

મારે માટે આ એક અનેરું માન છે; એક વિશેષ અધિકાર છે. ઉપરાંત મારે માટે આ એક અદ્વિતીય પ્રસંગ પણ છે, કારણ કે હું મૂળ પુસ્તક વાંચવાનો પ્રયત્ન સરખો કર્યા વિના આ પ્રસ્તાવના લખવા બેઠો છું !! ખરી વાત કહું તો, મારા ગુજરાતીનો પરિચય એટલો ‘ગદ્ય’ છે કે આ લગભગ ત્રણસો પાનાંનું પુસ્તક હું નાછી રદ્દલ દિવસમાં પૂરું કરી શકીશ !

તેમ છતાં એક વાર આક્રિંકાનો પરિચય થયા પછી એ ખંડ અને એના લોકો વિષે વાત કરવાનો કેઈ પણ પ્રસંગ જવા ન જ દેવાય. અને કાકાસાહેબ સમર્થન કરવા પડખે હોય અને કહેવાની તક મળે એ તો એક મોટો લક્ષ્યો જ ગણાય.

આક્રિંકાના કેટલાક ભાગમાં કાકાસાહેબની સાથે પ્રવાસ કરવાનું મને સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું — હું તેમને બધે ફેરવીને આ પ્રદેશ બતાવવા મથતો હતો ! અને હમેશાં બને છે તેમ એ સોદામંથી બિલટો મને જ લાભ થયો. આ ‘આર્વતી કાલના ખંડ’ની શ્રમિ પર જે માનવસમૂહનું વિશાળ નાટક ભગવાઈ રહ્યું છે તેનાં સદ્ભાગમાં સદ્ભાગ અને બિંદામાં બિંદાં રદ્દત્યોનું અપાદાબેર અને ભારે શુદ્ધિમત્તાથી તેમને આકલન કરતા બેઠને હું મંત્રમુગ્ધ થયો.

સદગતી દક્ષિણે અને દક્ષિણ આફ્રિકાની ઉત્તરે આવેલો આફ્રિકા ખડો પ્રદેશ યુરોપથી લગભગ ત્રણ ગણો મોટો છે અને ત્યાં અખૂટ સપત્તિ સુખતાવરથામાં પડેલી છે એની ઘણાં ઓછાં લોકોને ખગર દરો ત્રણ થોડાં લોકો જાણે છે કે, એ પ્રદેશમાં લગભગ દસ કરોડ માનવીઓ એવા પડ્યા છે કે જેઓ છેક હમણાં સુધી પોતાની ઇતિહાસ પૂર્વકાલીન સામાજિક, આર્થિક કે સાંસ્કૃતિક જુનનાથી પરપરામાં જ રહેતા આવ્યા છે અને તેમાંથી બહારના સંધર્મને પરિણામે હમણાં જ જરા અરવગથ થવા માડ્યા છે

ઠાઈ પણ પ્રગતિએ છેડે પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાંથી એકદમ અલુચ્છ સુધીનો આ હનુમાનફૂંકો મારવો મળુ જ આવશે છે અને તેથી એ કામમાં આફ્રિકાના વતનીઓને મદદ કરવી, અને આફ્રિકા અને તેના વતનીઓ જગતના ઇતિહાસના પ્રવાહમાં આવીને તેને વધારે શાંતિ અને સુલેહવાળો, પ્રગતિ પરાયણ, અને (સૌથી મહત્વનું તો) માણસાઈવાળો બનાવે એવી ગીતે તેમને મદદ કરવી એ આપણી બધાની ફરજ છે

કામસાહેબ કહે છે તેમ, આફ્રિકાનીવાસી અમાધારણ પ્રાણુનાન માણસ છે માનવ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પુરુષાર્થ કરીને દુનિયાની પ્રગતિ અને સ્થિતિમાં ઘણો જ અસરકારક ફાળો આપનારી યોગ્યતા તેનામાં જ એ વિશે મને જરાય શંકા નથી પૂર્વ અને પશ્ચિમના આપણે તેને આ ફાળો આપવા ઇચ્છી કે સ્વાર્થી અને સમુચિત દૃષ્ટિથી નવી મુશ્કેલીઓ અને ઝડપાઓ ઊભા કરીને દુનિયામાં ફેલાયેલી અધાધૂધીમાં ઉમેરો કરીશું એ જ મોટો પ્રશ્ન છે

હિંદમાંથીઓએ આફ્રિકામાં મોળી જવાબદારી અને ફરજ પાર પાડનારી છે ઈશ્વરનો જ એવો સંકેત છે મારી ધારણા છે કે કાકાસાહેબ જેવા ‘દ્રષ્ટા’ઓની મુનાકાતો અને સંપર્કથી આપણને આ ખંડ અને તેના વતનીઓ પ્રત્યેની આપણી જવાબદારીઓ અને ફરજોનું જ્ઞાન થશે તેમ જ તે અદા કરતા આપણે શીખીશું

આ પુસ્તક ઘણા ધ્યાનથી એ વિષે મને શંકા નથી. કેટલાકને તે પ્રેરણા આપીને કાર્યપરાયણ કરશે એવી પણ મને આશા છે. કારણ કે આ દીવાની દુનિયામાં સમ્યક્ વિચારથી પ્રેરાયેલા સમ્યક્ આચાર વડે જ આપણે શાંત અને સંતોષ પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

આ પુસ્તકનો હિંદીમાં તરજુમો થાય અને આખું હિંદુસ્તાન તે વચ્ચે એવી આશા સેવું છું. આપણા આ ‘નવજનના કિનારાના પોશીઓ’નો આપણને સારો પરિચય થાય એ જરૂરનું છે. આપણે હવે બહુ નાની દુનિયામાં વસીએ છીએ; અને દુનિયાના બીજા ભાગમાં — ખાસ કરીને આવની કાલના આ મહાન ખંડમાં એટલે કે આફ્રિકામાં જે કંઈ થશે તેના સારાં કે મારાં પરિણામ આપણને સારી રીતે બેખાતવાં પડવાનાં છે.

અરબા પંત

પેલી પારના પાડોશીઓ

મુંબઈ, મામંગિયાનો દિનારો હોડયા પછી આઠ દિવસ સુધી ન દેખાયો જમીનનો કકડો કે કોઈ પડાડની ટોચ. અમે મીઠા મોખાસા પહોંચી ગયા. તરત મનમાં વિચાર આવ્યો કે અહીંના લોકો આપણા સામા કાંસના પાડોશીઓ જ છે. અહીંનાં મોજાંઓ ત્યાં અથગાય છે, લાંનાં અહીં અથગાય છે. તરત આત્મીયતા અંધારું ગઈ. અને એ પણ ખ્યાલ આવ્યો કે આ આત્મીયતા આજની નથી, આજના જમાનાની નથી, આપણો પાડોશી દુનિયા વરસતો જતો છે. આફ્રિકામાં મેં જે જે જોયું, જે જે વિચાર્યું, અને જે જે કહ્યું તે અહં આ પાડોશીધર્મથી પ્રેરાઈને જ.

• પ્રારંભમાં જ જે કંઈક કહ્યું હોય તો જે કંપનીના જહાજમાં અમે ગયાં એ કંપનીનું નામ. હિંદુસ્તાન સ્વનંત્ર થયા પછી પણ આ કંપની પોતાને માટે 'બ્રિટિશ ઇન્ડિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની'નું નામ શા માટે ધારણ કરે? આપણી સરકારને લખીને આ નામ બદલાવવું જ જોઈએ. જરાક સરખો ફેરફાર કરે તો ખમ છે. 'બ્રિટન-ઇન્ડિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની' કહે તો આપણો વંધો નથી. પણ હવે આપણે આપણી પોતાની ઇન્ડો-એફ્રિકન સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની ઊભી કેમ ન કરીએ? જૂની કંપનીને અમુક વરસની બાંધધરી આપી હોય તો ઓછામાં ઓછું એટલું તો કરવું જ જોઈએ કે આપણા લોકો પ્રત્યે એ કંપનીના અમલદારો તુમાખીમયું વર્તન રાખે નહીં. કરારનું પાલન બરાબર ન થાય તો કરાર રદ કરવો જોઈએ.

પૂર્વ આફ્રિકા ગયો તે 'દેશ જોનાના' કુતુહલથી અને ગાંધી સ્મારક કોલેજની જાગનમાં સલાહ આપવા માટે. પણ ત્યાંથી પાછો

આ-ચો પાડોશીધર્મથી બધાઈને આક્રિંકન લોકો સાથેનો પાડોશીધર્મ, આક્રિંકામાં વસતા હિંદીઓ સાથેની આત્મીયતા અને ત્યાના અંગેનો સાથેનો કોમનવેલ્થનો સંબંધ — ત્રણે મનમાં મળખૂત થયા છે 'આપણે સ્વતંત્ર થયા, હવે અંગ્રેજો સાથે શુ લાગેવળગે' એ જાતની વૃત્તિ મનમાં જાગી હતી તે આક્રિંકા જઈને મૂગી ગઈ એ જાતિનો આપણો સંબંધ હજી તૂટ્યો નથી આપણને જરૂર એકમીતનું લાગે છે અને વળગે છે એની ખાતરી થઈ

અંગ્રેજ લોકો — બંને યુરોપના બધા જ રાષ્ટ્રો એક વખત આખી દુનિયામાં મિશનરીઓને મોકલીને ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા એ પ્રવૃત્તિ હજી બંધ નથી થઈ પણ મોળી પડી છે ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિની એમ્તા કચારની મૂગી ગઈ છે પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો હવે જુદા પડ્યા છે તેથી અંગ્રેજ લોકો અત્યાર સુધી જેવું કામ મિશનરીઓ મારફતે, ધર્મને નામે કરતા હતા, તેવું જ કામ ખ્રિદનના સાહિત્ય, સંગીત, કળા વગેરેના પ્રચાર દ્વારા, પોતાની સંસ્કૃતિની ભૂમિમાં પર રહી કરના મથે છે એને માટે એ લોકોએ 'ખ્રિટિશ કાઉન્સિલ' કરીને એક જગતસ્ત સંસ્થા સ્થાપી છે અને એને અઢગક ધન પણ સોંપ્યું છે બધારણની ઠંડકાર્થ પણ એમાં નથી એના ડાયરેક્ટરને જેમ મુજે તેમ કામ કરી શકે છે અનેક દેશોના યુવાનો વચ્ચે અને પ્રતિષ્ઠિત, સરકારી અને પ્રભાવશાળી લોકો વચ્ચે કામ કરી કરીને તે તે દેશના લોકોના મન અને હૃદય ખ્રિટિશ સંસ્કૃતિ પ્રત્યે અનુકૂળ કરી લેના અને ખ્રિદન તથા તે તે દેશ વચ્ચે સૌમનસ્ય સ્થાપવું એ એ સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે પશ્ચિમના અનેક દેશોએ હવે આવી સંસ્થાઓ સ્થાપન કરી છે આવી સંસ્થાઓને તે તે દેશની સરકારની મદદ હોવા છતાં એ સંસ્થાઓ સરકારી નથી હોતી એની પ્રવૃત્તિને પરિણામે રાજદ્વારી મીઠાશ પણ સંધાય છે, છતાં એ સંસ્થાઓ રાજદ્વારી નથી હોતી ધર્મપ્રચારનો ઉદ્દેશ તો એમાં છે જ નહીં

આ જ જાતની એક સંસ્થા આપણા દેશ તરફથી પણ સ્થપાર્થ છે એનું નામ છે I C C R — (Indian Council of

Cultural Relations) આપણી તમામ યુનિવર્સિટીના અને સાર્વત્રિક કામ કરનારી સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ એમાં છે. અત્યારે એ સંસ્થાઓ અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન, તુર્કિસ્તાન, ઇજિપ્ત વગેરે દેશોમાં કામ શરૂ કર્યું છે. અરબી ભાષામાં આપણે એક નિયતગતિનું પણ ચનાવીએ છીએ એ બધા દેશોના અમુક વિદ્યાર્થીઓ આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં, આપણી સ્પેશરિય મેજરીને જાણે છે. આપણા દેશની સંસ્કૃતિ, આપણી રાજધાનિ દરિયા અને બીજા રાષ્ટ્રોમાં રહેવો આપણા રસ સમજનાના માટે આપણા કેળાકે આગેવાનો, તે તે દેશમાં ફરી આવે છે.

દક્ષિણ પૂર્વ તરફના બ્રહ્મદેશ, સિયામ, થાઈલેન્ડ, ઇન્ડોનેશિયા વગેરે દેશો માટે પણ એક વિભાગ જોડવાની તૈયારી ચાલે છે.

મને થયું કે આફ્રિકા માટે પણ આપણે એક એવો જ વિભાગ જોડવો જોઈએ એ દિશામાં મારા પ્રયત્નો ચાલુ છે અને એમને સારો આગમર પણ મળ્યો છે. દુનિયાની પરિસ્થિતિ જાણનાર અને આપણી સંસ્કૃતિને દુનિયા આગળ રજૂ કરી શકે એવા લોકો અહીંથી ત્યાં જાય, આફ્રિકન લોકોના નેતાઓ આપણે ત્યાં આવી આપણા મહેમાન બને, આપણી રહેઠાણીકરણી પ્રત્યક્ષ જુએ, એમના પ્રત્યેના આપણા સહભાવના તેઓ સ્પષ્ટ થાય, એ માટેના પ્રયત્નો શરૂ થઈ ગયા છે. શ્રી આપાસાહેન પટેલ, હિંદુસ્તાનના મિશનર તરીકે ત્યાં આવું ધણું જ સારું કામ કર્યું છે.

પોર્ટુગલના શ્રી નાન્ટુસાર્થ કાનિદાસે મને આફ્રિકા મોકલી ત્યાંની સ્થિતિ સમજાવવાની અને સેવા કરવાની તમ આપી એટલે હવે એ એક જવાબદારી મને વળગી છે.

આફ્રિકાના હિંસાવી જીવાનો, અને વિદ્યાર્થીનીઓ પણ, આપણા દેશમાં આવે ત્યારે, રજાના દિવસોમાં કે તહેવારોના પ્રસંગે આપણે એમને આપણા ધરોમાં મહેમાન તરીકે જોનારીએ, આપણા લોકોના હાડગાં રંગબેરંગ

૩ ધર્મદ્વેષ નથી એનો એમને અનુભવ કરાવીએ એ જરૂરી છે. એ લોકોનું દલિખિંદુ, એમની સંસ્કૃતિ અને એમની આકાંક્ષાઓ સહાનુભૂતિપૂર્વક સમજવાની તક આપણને ધર બેઠાં મળે એ લાલ આપણે ખોઈએ નહીં. એમની રહેણીથી પરિચિત થતાં આપણને જે સર્વસમાજિતા અને ઉદારતા ઠેગવવાં પડશે તે લાલ પણ ઓછો ન ગણાય. સ્વતંત્ર દેશની સંસ્કારી અને સમર્થ પ્રજા ઠોઈ પણ દેશની પ્રજા સાથે અતડાપણું રાખી જ ન શકે.

કાફા કાલેલકર

અનુક્રમણિકા

આવરી કાલનો ખંડ શ્રી. આપા પંત ૩
પેટી પારના પાટોશીઓ ૭

૧. આફ્રિકાની અમલ ૩
૨. તૈયારીમાં ૯
૩. સમુદ્રના ચઢવાસમાં ૧૩
૪. પ્રવેશદાર ૧૬
૫. નૈરોબી ૩૪
૬. થીકા ૬૦
૭. નૈરોબીનું અમાનું ઘર ૬૨
૮. બે બ્યોમકાલ્યનો કારખાનો ૬૪
૯. ટાંગા ૬૭
૧૦. શાંતિધામ દારૂસલામ ૬૯
૧૧. પ્રાર્થના પ્રવચનો ૮૫
૧૨. કિટુંડા ૯૧
૧૩. દુનિયા મટે મમકળા ૯૫
૧૪. નમજાવના વિવિધ અનુભવો ૧૦૧
૧૫. મોરોગોરો ૧૧૭
૧૬. ડોડોમા ૧૨૦
૧૭. કૂગોરોગોરો ૧૨૯
૧૮. બે પર્વતરાજ ૧૩૫
૧૯. બ્રહ્મસૂત્રી ગ્રાહ્ય ૧૪૧
૨૦. અજવારણમાં પ્રવેશ ૧૪૨
૨૧. ફરી નૈરોબીમાં ૧૫૩
૨૨. સરોવર પરનો બ્યોમવિહાર ૧૬૩
૨૩. નવ ટેકરીની નજરી ૧૬૫
૨૪. આફ્રિકાના ગામડાંઓમાં ૧૮૪
૨૫. નીલોબી ૧૮૬
૨૬. નીલ ગેયાની છાયામાં ૧૯૭
૨૭. ઇતિ અને અથ ૨૦૧

- ૨૮ ભૂમન્થ રેખા ઝોળંગી ૨૦૩
 ૨૯ કળાલે ૨૦૧
 ૩૦ નવા મુવકમા ૨૧૩
 ૩૧. ભોમી અને કિમોકોનુ અભયારણ્ય ૨૧૮
 ૩૨. કાવસરની અડધી પ્રદક્ષિણા ૨૨૫
 ૩૩. બચ્ચુ રાહેર અને પ્રવાહી દીકરી ૨૨૫
 ૩૪. હિમુબરા અને પછી ૨૩૫
 ૩૫. કળાલેથી કપાવા ૨૪૩
 ૩૬. માગી લીધેલી મીઠી કેદ ૨૪૬
 ૩૭. હાલદ અને સમસ્ત ૨૫૫
 ૩૮. નદી કેસરીના દેરામા ૨૭૮
 ૩૯. ઘેઝબર સાહેબના દેરામા ૨૯૧

મીઠા અને આત્મીય સત્કારથી
અમારી મુસાફરી આનંદભરી કરી મૂકનાર
પૂર્વ આશ્ચિકાનાં ત્રણે રંગનાં
અસંખ્ય બાઈબિહુનોને
કૃતજતાપૂર્વક અર્પણ

પૂર્વ આફ્રિકામાં

પૂર્વ આફ્રિકામાં

આફ્રિકાની અગત્ય

પૃથ્વીની ભૂમધ્ય રેખા પર મોટે ભાગે સમુદ્ર જ આવેલો છે. એશિયા, યુરોપ, ઉત્તર અમેરિકા એ બંધા વિશાળ ખંડો ઉત્તર ગોલાધર્માં પથરાયેલા છે. ઓસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ અમેરિકાનો મોટો ભાગ દક્ષિણ ગોલાધર્માં આવેલો છે. એક આફ્રિકા જ એવો ખંડ છે કે જે પૃથ્વીની મધ્ય રેખાની બંને ગાંઠ સરખા અંતર મુખી ફેલાયો છે. આ મધ્ય રેખા જમીન પર આવેલી છે તે થોડીક દક્ષિણ અમેરિકામાં અને એથી સહેજ વધારે આફ્રિકામાં. (સુમાત્રા, બોર્નિયો વગેરે બેટો ભૂમધ્ય રેખા પર છે ખરા પણ તે નાના છે, એ દિસામમાં ન લઈએ તો ચાલે.) ભૂમધ્ય પ્રદેશની આસપાસની આફ્રિકાની જમિમાં બ્રિટિશ ઈસ્ટ આફ્રિકા અને બેન્જિન્યન કોંગો એ બે પ્રદેશ આવેલા છે. આબોહવાની દૃષ્ટિએ, માનવી સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ અને હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન, આધુનિક અને ભાવી ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આફ્રિકાનો આ પ્રદેશ ઘણો જ મહત્વનો છે.

બ્રિટિશ ઈસ્ટ આફ્રિકામાં એક યા ખીણ રીતે અંગ્રેજોનું રાજ્ય ચાલે છે. હિંદુસ્તાન ઉપરનો પોતાનો કબજો અંગ્રેજોએ છોડ્યો એ કારણે જ હવે તેઓ ઈસ્ટ આફ્રિકામાં પોતાનું રાજ્ય વધારે મજબૂત કરવા માગે છે અને તેથી તેઓ આફ્રિકન પ્રજાનો સલાહ અને ત્યાં વસતી હિંદુસ્તાનની પ્રજાનો સલાહ બંને તરફ વધુ ધ્યાન આપવા લાગ્યા છે. આપણા લોકોએ આ પૂર્વ આફ્રિકામાં સારું સરખું સ્થાન મેળવ્યું છે. ન્યારે આફ્રિકન પ્રજા હવે જાગૃત થઈ વધુ કેમ્પરશી અને વધુ અધિકાર માગતી થઈ છે.

આ પ્રદેશની દક્ષિણે આવેલા દક્ષિણ આફ્રિકાના મુલકમાં ગોરી અને રંગીન પ્રજાનો સલાહ જેમ જેમ આકરો થતો જાય છે તેમ તેમ એની અસર પૂર્વ આફ્રિકા ઉપર પણ પડવા લાગી છે.

એની માથે આખી દુનિયાનું રાજકારણ વધુ ને વધુ સંકળાયેલું થતું જતું હોવાથી યુનાઇટેડ નેશન્સ ઓર્ગેનિઝેશન પણ આફ્રિકાના વિવિધ સભ્યો તરફ વધુ ને વધુ ધ્યાન આપતી જાય છે.

હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર થયા પછી એને બ્રિટિશ પ્રભુએ પોતાના કોમનવેલ્થમાં દાખલ થવાનું આમંત્રણ આપ્યું અને હિંદુસ્તાને તે કબૂલ રાખ્યું. દુનિયાના રાજકારણમાં આ પગલું અત્યંત મહત્વનું છે. હિંદુસ્તાન અને પૂર્વ આફ્રિકા બન્ને દેશ કોમનવેલ્થના સદસ્ય હોવાથી ત્યાંના સભ્યોનો ઉકેલ અમુક ખાસ દોષે જ આવી શકે એવી સંભાવના ઉત્પન્ન થઈ છે.

આરી સ્થિતિમાં આફ્રિકન, યુરોપિયન અને એશિયન એ ત્રણે મહા પ્રજાનો જે વિશાળ અને અસમ સંદકાર પૂર્વ આફ્રિકામાં આવી ગયો છે તે માનવજાતિના ભાવિની દૃષ્ટિએ ઘણો જ મહત્વનો છે. એ પ્રદેશમાં જે અઢી મહિના ગાળવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો એનું અંજીનું પ્રવાસવર્ણન આપવાનો અહીં વિચાર છે. હિંદુસ્તાનના હિતનો વ્યાપક વિચાર કરતાં આફ્રિકા વિશે આપણી ભાષાઓમાં સંકરો પ્રથમ લખાવા જોઈએ. એની પાછળ સંગીન અભ્યાસ, માનવજાતિની વિશાળ દૃષ્ટિ, અર્થકારણ અને રાજકારણનું પર્યાય આકલન, અને માનવવંશના વિકાસ ('એન્થ્રોપોલોજી')માં જોડે રસ, એટલું જ નહીં પણ પૃથ્વીનું પડ કઈ રીતે બધાયું એ સમજાવનાર જૂતગણાઓનું સંગીન જ્ઞાન પણ જોઈએ છે. આપણે જાણીએ છીએ એના કરતાં આફ્રિકા ખંડ સાથેનો આપણો સંબંધ વધારે પ્રાચીન, વધારે જોડે અને વધારે મહત્વનો છે. હિંદુસ્તાનનું આગનું કલેસર બધાયું એને સાબો વરસ થઈ ગયાં. તે પહેલાં આગનો અરખી સમુદ્ર ન હતો ગુજરાત, ગજરાધાન, ગંગાનમુનાનો પ્રદેશ, બિહાર અને અંગાવ એ આખો પ્રદેશ સમુદ્ર તો હતો. આગના લક્ષ્મી માહીલવ બેટા મોટા મોટા પદાર્થો સિખરો હતો. અને એ પ્રદેશ દ્વારા આગનું દક્ષિણ હિંદુસ્તાન અફ્રિકાને કિનારે આવેલા માયગ્રગર જેટ સાથે જોડાયેલું હતું. જે પ્રચીન જાનવરોનાં દાણકાં અફ્રિકામાં મળે છે તે જ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં

પણ મને કે આફ્રિકાની કેટલીક જાતિઓ હિંદુસ્તાનમાંથી જ ત્યાં ગયેલી હોવી જોઈએ એનું અનુમાન કેનાક તરિકો કરે છે આગતું હિંદુસ્તાન તેમ જ આફ્રિકા મધ્યમાં પછી પૈલિક અને પૌરાણિક મગમા આપણા લોકો મિસર (ઇજિપ્ત) દેશ અને નીલ નદીના ઉગમ સુધી અને ત્યાંના ચત્રગિરિ સુધી ગયા હતા એવા ઉત્તેજ આપણા પ્રાચીન પુરાણોમાં મળે છે ઇજિપ્તની અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, ગ્રીસ દેશની યુનાની સંસ્કૃતિ મિથુને મિનારે ખીનેની સિંધવી સંસ્કૃતિ અને એ ત્રણે વચ્ચે આવેલી, અનેક સામાન્યતાઓ આદિપત્ર સંસ્કૃતિ એ બધાનો પરસ્પર પરિચય અને સંબંધ હતો તે વખતનો ઇતિહાસ જોડે મળતો નથી પણ અત્યંત પ્રાચીન કાળનો ઇતિહાસ, જૂના અવશેષોમાંથી જોડી કાઢવાના પ્રયત્નો સફળ થતા જાય છે અને એ રીતે પ્રાચીનતમ ઇતિહાસનો પ્રશ્ન મનુષ્યના સ્તંભ પર અને એની રહેણીપરથી પર પડે છે

એ મનુ જ્ઞાન અચાર સુધી કેનાક મુદ્દનનો પ્રિય હતો એ હવે માણસજાતો વિનાશમાંથી ત્યાંથી એનું એક વિશ્વકર્મ રચાવવાના મહા પ્રયત્નમાં એ જ્ઞાનનો ઘણો ઉપયોગ થઈ રહે એમ હોવાથી, આ પ્રાચીન ઇતિહાસ તમામ દેશોના સામાન્ય માણસ સુધી પહોંચે એ જરૂરી મનુ છે દુનિયાના ઇતિહાસમાં અને માનવજિન્યિતમાં આ નવી દૃષ્ટિ ખીનવાના જન્ય છે આપણી પ્રજાને એ દિશામાં પડત રહ્યા પાનવે નહીં

મારા આ દ્રશ્ય પ્રાચીનજાતિમાં એનું જંદુ આવી શકે નહીં એ મહિનામાં જે જોયું અનુભવ્યું અને વિચાર્યું તે ફક્ત નોંધી રાખવાનો વિચાર છે એમાં કોઈ સાચાને રસ પડે અને તે નહીં હોય અજ્ઞાસ જ્ઞાન પ્રેરાય તો મને સતોત થશે મર્ત નહીં તો પ્રાચીન વર્ણનો લખવાની હોશ કેનાક અને ભાગમાં એ જાતનું સાહિત્ય મીને તો મને પૂરતો સતોત થશે આપણા લોકોએ અત્યાર સુધી પ્રવાસો ઓછામાં નથી જાણવાની રીખવાની અને વિચાર કરવાની તો આપણા લોકોને ઓછી નથી મળી અને હવે પછી તો એ તો વચ્ચે જ જવાની એનો લાભ સમસ્ત પ્રજાને મળવો જ જોઈએ

ટેવને અભાવે અથાગ મુઘી કશું લખનાનું આપણા લોકોને સૂઝતું નથી એવું જ એક વાર દષ્ટિ કેળવાય અને લખનાનો રસ જામે એટલે સહેજે વિશાળ, વિવિધ અને કીમતી સાહિત્ય તૈયાર થતા માડજે હિંદુસ્તાનની કઈ જાણામા તે તૈયાર થાય છે એ ગૌણ પ્રશ્ન છે એક જાણામા કોઈ સારી સગીન ચોપડી તૈયાર થઈ તો એના જાણાતરો હવે પત્રી સહેજે થઈ શકશે મુખ્ય સનાય વિશાળ, વ્યાપક ગમનો છે એ જપારે જાગે છે ત્યારે પ્રજા જાગે જ છે અને જાગેલી પ્રજા પોતાના મિશનને આગખીને એ સિદ્ધ કરના મથ્યા વગર રહી શકતી જ નથી. ભવિષ્ય વિશેના આરા સ્વપ્ના પણ મને આનંદ આપે છે

પણ આફ્રિકાનો પ્રવાસ આદરવા પાછળ મારો હેતુ શો હતો ? એ સવાલ મને અનેક લોકોએ પૂછેનો છે યાત્રાએ નીકળતા પહેલા, યાત્રા દરમિયાન, અને યાત્રાને અંતે પણ, આ સવાલનો જવાબ મારે આપવો જ પડ્યો છે

કથનની સત્યતા જાળવના માટે મેં હમેશા કહ્યું છે કે મારો પ્રથમ ઉદ્દેશ — પત્રી બને એ મુખ્ય ન હોય — કેવળ દેશદર્શનનો જ છે જૂના ભવિક લોકો જેમ મદિરે દેવદર્શન માટે જાય છે, તે જ રીતે અને તે જ ભક્તિથી હું દેશદર્શનને જાહેર કરું છું જ્યાં સુધી કેવળ ભારતભૂમિને જ પુણ્યભૂમિ માનતો હતો ત્યાં સુધી જાગરાને મને પરદેશ જવાની તક ન આપી ચિત્તવૃત્તિ ધર્મિક ઉદ્ગાર થઈ, માનવતાનો ખ્યાલ જાગ્યો અને છુદ્ધ જાગરાનના ઉપદેશ પ્રત્યે ભક્તિ જાગી, ત્યાર પછી જ મને અલ્પ દેશ જવાનો અવકાશ મળ્યો હતો અને પૂજ્ય ગારીશ જોડે સિલોન (લડા) ગયો હતો ત્યારે પણ મૌર્ય ધર્મના આર્ષજીને કારણે સિલોન કોઈ પરાયો દેશ છે એવું લાગ્યું જ ન હતું

હિંદુ સંસ્કૃતિનું ગદરવ ખ્યાનમા આજ્યા પત્રી અને બધા ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ અને આદરભાવ કેવળ પા પત્રી જેમ મને હવે મધ્ય જ ધર્મો સાચા, સાંગ અને મારા લાગે છે, તે જ પ્રમાણે દુનિયાના તમામ

દેશો મને ભારતભૂમિ જેટલા જ પવિત્ર અને પૂજ્ય લાગે છે. તેથી જે ભક્તિભાવથી હું આમેનુદિમાચલ યાત્રા કરી શક્યો એ જ ભક્તિભાવથી આફ્રિકા જોવાનું મને મન થયું. દુનિયાની તમામ નદીઓ મારાં જ ભાઈભાંડુઓની લોકમાતાઓ છે. દરેક સરોવર માનસ સરોવર જેટલું જ પવિત્ર છે. દરેક પહાડ દિમાક્ષ્ય જેવો જ દેવતામા છે. દરેક નદીનો ઉગમ ઈશ્વરના આશીર્વાદ સમો શુભ છે. એવી દૃઢ યથેલી ભાવના સથે લઈને હું આફ્રિકા જોવા છીપડ્યો.

જાપાનમાં તેમ જ આસામમાં બૂકંપ થાય છે, જ્વાલામુખી ફાટે છે, વગેરે વિગતો જાણ્યા પછી બૂકંપનું શસ્ત્ર-સિસમોગ્રાફીમાં રસ જાગ્યો. એને માટેનાં જાતજાતનાં યંત્રો અક્ષીમાગની વેધઘાટામાં જોવાં ત્યારથી આફ્રિકા ખંડની ભૂમિ કેવી રીતે બની હતો એ જાણવાનું કુતૂહલ જાગ્યું હતું.

શુભામીના વેપારને કારણે ગવાયેલું અને છતાં લવિંગના વેપારથી સુગંધી અનેલું ઝાંઝીગાર આપણા કચ્છ કાઢ્યાવાડના હિંદુ-મુસલમાનોના પુરુષાર્થની ભૂમિ છે એટલું જાણ્યો હોવાથી પણ જગજગની યાત્રા કરવી જોઈએ એવો સંકલ્પ મનમાં ઊડ્યો હતો.

પૂર્વ આફ્રિકાનાં ખારાં અને મીઠાં સરોવરોની વિશેષતાઓ પણ મને આકર્ષતી હતી. ઉત્તરવાહિની સરોજન નીચ નદીનું ઉગમસ્થાન જોવાની ઇચ્છા ગંગોત્રીના દર્શન જેટલી જ ઉત્કટ હતી અને તેથી જ એ સ્થાનને ગંગોત્રીની પેઠે નીલોત્રીનું નામ મેં આપ્યું.

રાજસ્થન ભાર્ગવી નાનજી કાલીદાસ પાસેથી, એમના અને આફ્રિકામાં વસના આપણા ખીજા લેડોના પુરુષાર્થ અને પરાક્રમની વાતો સાંભળીને એ દેશ કેવો દુરો અને આપણા લેડોએ એનું રૂપ ફેરવવામાં કેવો ફાળો આપ્યો છે એ જોવાની ઇચ્છા વધી હતી.

આફ્રિકાના વતનીઓ પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવા માટે કેમ મથે છે, ગોરાઓ એમના ઉપર કેમ રાજ્ય જોગવે છે, વર્લ્ડમેદ પરતવે પ્રદેશમેદ રચવાની લીલા ત્યાં કેમ ચાલે છે એ બધું જાણવાનો દ્વારો અને

મુસાફરો દ્વારા જાણેલું હોવાથી માનની યાપારની આ વિશાળ રગમૂમિ એક વાર જોની જ જોઈએ એમ મનમાં થયું હતું.

દસમાર વરસ પહેલાં ત્રી શિરાખાઈ અમીન પૂર્વ આફ્રિકાથી આવેના એમણે આફ્રિકન લોકો પ્રત્યેની હિંદની ફરજ નિર્મહત્વની વાતો કરેલી અને કેસિંગ માસ્ટ્રુટ કનિયા નામની ચોપડી વાચના મોખેની અને મને એક નાર પૂર્વ આફ્રિકા જોઈ જવાની ભનામણ કરેલી જોકે તે વખતે તેનો મે સ્વીકાર મ્યો ન હતો, પણ મનમાં સરકાર પડેના હતા જ આના બધા કારણોને લીધે જ દક્ષિણ અફ્રિકા જવાનો પ્રસંગ સાધી પૂર્વ આફ્રિકા જોવાનું મન થયું હતું તેમાં શ્રી અપ્પાસાહેમ પત અને શ્રી નાનજી મરીદાસ મનેએ આફ્રિકામાં ગાંધી સ્મારક તરીકે એક કોલેજ સ્થાપવની અને તે ઢાળા ઘોળા અને વર્કિંગનાં ત્રણે વચના વિદ્યાર્થીઓ માટે ખુબી રાખવાની યોજના મને સમજતી અને કહ્યું કે આ કે પનાને પાકી કરવામાં અને લોકોને સમજાવવામાં તમારી મદદ ઈષ્ટ છે એ યોજના માટે જોઈતા નાણા બેગા પ્રવાની જવામદારી સ્વાભાવિક રીતે મારી ન હતી પણ લોકહિતની દૃષ્ટિએ અને કેળવણીના વિકાસની દૃષ્ટિએ એ યોજના તપામી, તેને વિશે અભિપ્રાય આપવાનું અને લોકોને એ યોજના પ્રત્યે અનુરૂપ કરવાનું મમ હુ કરી શકું એમ હતું આ કામ જાહેર વ્યાખ્યાનો મારફતે થાય તે પ્રત્યે નિશેષ સારી ગીતે ખાનગી વાતચીત અને ચર્ચા મારફતે થઈ શકે એ જાણતો હોવાથી મે તે પ્રમાણે પ્રવાનું વિચાર્યું અને પૂર્વ આફ્રિકાની અનેક શિક્ષણ સંસ્થાઓ જોઈ લેવાનું નક્કી કર્યું આ જ મામલમાં સનાહ આપના માટે હિંદુસ્તાન સરકારે જે નિજીયાતો મોખ્યા હતા તેમનો રિપોર્ટ પણ મગાવીને મે વાંચ્યો હતો.

આપણા દેશના કેટલાક ધર્મોપદેશકો અવારનવાર પૂર્વ આફ્રિકા જાય છે એમના પ્રચારને પરિણામે હિંદી લોકોની સામાજિક સ્થિતિ કેવી સુધરી છે એ જોવાની પણ ઇચ્છા હતી કેમ કે કેટલાક લોકોને મોઢે મે ચિતાઈનક વાતો સાબળી હતી.

આના અનેક કારણોને લીધે આફ્રિકાની યાત્રા મુશ્કેલી મેં નહીં કર્યું તથા મદિનાને અતે આજે કહી શકું કે આ ત્રણ મદિનામાં મને ઘણું જોવાનું મળ્યું, એથીયે નવારે જનથનાનું મળ્યું ગાંધીજીની દૃષ્ટિએ આફ્રિકાની સ્થિતિ તપાસી શક્યો અને મને લાગે છે કે દુનિયાની વર્તમાન સ્થિતિ સમજવાની માગી શક્તિમાં ઘણું ઉમેરો થયો કે સામાન્ય રીતે કરેલી બેત્રણ મદિનાની મુસાફરીમાં જેટલું મેંની સમય તેથી વધારે ૮ મેંની સમયો કેમ કે આ મુસાફરી દરમિયાન મને અનેક લેણા તમકીથી અનેક પ્રનારનો જેટલો સદા ૧૨ મળ્યો છે તેલો ભાગ્યે જ કોઈને મળી શકે છે ગુજરાતી ભાષાની અભ્યાર સુની મેં જે વતવિયિત સેના કરી હતો તેના ફગવરૂપ મને પૂર્વ આફ્રિકામાં અસખ્ય ગુજરાતી વિદુ મુસ્લિમ ધર્મામાં પ્રેમનું સ્થાન મળ્યું છે અને ગુજરાતી ભાષાની શક્તિનું અહીં ૯ નિગેન દશન કરી શક્યો ૫

૨

તૈયારીમાં

આ અખતે પૂર્વ આફ્રિકા જોવાનું મેં નિશ્ચિત રીતે મન્યુ નરી િ િમાં ગાની સમારક સમય (મુશ્કિયમ) તૈયાર કરી અપવાત ૧૫ સમારક નિશ્ચિત મને સોમ્યુ એવે મહાદ્માં ગાંધીના જ્ઞાન સાથે સમય મગનતી વગુઓ, એમના જ્ઞાનપ્રમગના મવાનો છત્યાદિ એકત કરવાની જનામદારી મારે માથે આવી એ મધો મસાયો કાનકમ પ્રમાણે એકત કરના જતા પ્રથમ ઔરાજ્ઞ અને ત્યાગ પત્રી દશિયુ આફ્રિકા, એવો પ્રનાસ કરવાનું સ્વાભાવિક હતું દશિયુ આફ્રિકા જવુ હોય તો પૂર્વ આફ્રિકા થઈને જવુ સગવળ્યું છે એમ લાગ્યું આ આખા પ્રગમની યોજના શ્રી મણિનાનભાઈ ગાંધી માથે અર્થવાનો અસર નિશ્ચિતિ પરિવદને કારણે મળ્યો એમણે મારો એ વિચાર હિદુસ્તાન અરમરના અમિશનર અને મારા જૂતા મિત્ર શ્રી અરપાસાહેબ પત અગળા નૈદેમીમાં વ્યક્ત કયો એમણે એ વધારી

લીધો. માનવહિતચિંતક, રાજદ્વારી પુરુષની યોગ્યતાથી પૂર્વ આફ્રિકાના સવાલનો તેઓ ઉકેલ શોધના હોવાથી, અને તેને અંગે અનેક યોજનાઓ તેઓ ઘડતા હોવાથી તેમણે મારો વિચાર તુરત વધાવી લીધો એટલું જ નહીં પણ ‘દક્ષિણ આફ્રિકા જવાય ત્યારે જવાય, તમારે તુરત પૂર્વ આફ્રિકા આવવું જ’ એવો આગ્રહ શરૂ કર્યો.

પૂર્વ આફ્રિકામાં પચાસ કરતાં વધુ વર્ષ રહી, ઈવન પોનાની બાહોશીથી કરોડાધિપતિ થયેલા અને સાર્વજનિક કામો માટે લક્ષ્યાધિ રૂપિયા દાનમાં આપનારા શ્રી નાનજીભાઈ કાલીદાસ સાથે મારા આ સંકટપ વિષે અપાસાડેએ વાત કરી હશે. તેમણે હિંદુસ્તાન આવતાંવેંત મને પૂર્વ આફ્રિકાનું આમંત્રણ આપ્યું. અને આર્થિક દૃષ્ટિએ મને નચિંત કર્યો.

મારાં અનેક કામોને લીધે એ આમંત્રણ હું આગળ ને આગળ ઠેલતો ગયો. પણ જ્યારે પોરબંદરમાં ગાંધીજીના જન્મસ્થાને નાનજીભાઈએ જે કીર્તિમંદિર ઊભું કર્યું છે તે જોવા માટે હું ત્યાં ગયો હતો ત્યારે નાનજીભાઈએ પરમિટ માટેના કાગળો તૈયાર કરાવી એના પર અમારી સહીઓ લીધી અને અમને — મને અને ચિ. સરોજિની નાણાવડીને — પૂર્વ આફ્રિકા મોકલી જ દીધાં !

શાંતિનિકેતન અને સેવાગ્રામમાં થતી વિશ્વશાંતિ પરિષદમાં ડિસેમ્બર મહિનો રોકાયો હતો. જન-યુઆરી મહિનો બિહારના પ્રવાસમાં ગાળવો પડ્યો. ૨૬ જન-યુઆરીના રવાતંત્ર ઉત્સવ માટે દિલ્હીમાં ન રહેતાં મધ્ય પ્રાંતના પચાસ હજાર આદિવાસીઓના એક વિરાટ સંમેલનમાં હાજર રહ્યો. હિંદુસ્તાનની ઈશાન્ય સરહદ ઉપર સદિવાની આસપાસ ત્યાંના આંખોર મિશમી વગેરે વન્ય લોકો વચ્ચે રૂઝુઆરી મહિનો ગાળ્યો. આટલું કર્યા પછી જ હું પોરબંદર જઈ શક્યો હતો. ત્યાં પૂર્વ આફ્રિકા જવાનું નક્કી કર્યું છતાં રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ દરમિયાન અનુગ્રહ (ઓરિસ્સા)માં જે અખિલ ભારતીય સર્વોદય સંમેલન થવાનું હતું તે ટાળી શક્ય એમ ન હતું. તે એપ્રિલમાં પૂરું કરીને પ્રવાસની તૈયારી આરંભી.

જે દેશમાં જવાના હોઈએ ત્યાંના લોકોને નિર્ભય કરવા માટે આજકાલ અમુક રોગોનાં ઇન્જેક્શન લેવાનાં હોય છે. અને ત્યાં ગયા પછી પાંચ વર્ષનાં ત્યાંના રોગો આપણે ન લઈ આવીએ એ ઉદ્દેશથી, એટલે કે સ્વદેશી લોકોને પરદેશી રોગોના એપથી બચાવવા માટે પણ અમુક ઇન્જેક્શનો લેવાનાં હોય છે. એ દિસાએ અમે કોલેરા, શીતળા અને ચેલો ફિવર — આ ત્રણે સામે ઇન્જેક્શનોની ઉપાધિ વહોરી લીધી. આપણી સરકાર ચર્ચ છે એટલે પાસપોર્ટ મેળવવાની કરી મુશ્કેલી પડી નહીં.

ચોક્કસ કચારે નીકળારો એ વખતસર નહીં ન ચર્ચ શકયું. તેથી કંપાલા ખોટમાં અમારે સેકન્ડ ક્લાસની સગવડોથી સતોષ માનવો પડ્યો. (એ સગવડો અંધી રીતે સારી હતી.) અને ૮ મી મે (૧૯૫૦)ને દિવસે અમે સ્વદેશ છોડ્યો. ના, સ્ટીમરમાં બેસ આમીએ, પણ સ્વદેશ છોડ્યો ત્યારે જ ગરુડામ ત્યારે અમે હમીએ મુરગાંવ (મામંગોવા)નું અંદર છોડ્યું.

આના પહેલાં મેં સમુદ્રની મુસાફરી કરી ન હતી એમ નથી. સ્વદેશ છોડ્યો ન હતો એમ પણ ન કહી શકું. કલકત્તાથી ત્રણ દિવસની મુસાફરી કરી રંગૂત પહોંચ્યો હતો અને એ જ વાટે પાંચે પણ આવ્યો હતો. એક વાર મુંગઈથી કરાંચી અને કરાંચીથી મુમર્ત પણ જહાજ વાટે ગયો હતો અને એક વાર તો મુંગઈથી ડાકબેલી દરિયાઈ મુસાફરી પણ પૂ. આપુણ સાથે કરી હતી. પણ કોઈ વખતે સ્વદેશ છોડીને દૂર જઈ છું એવી ભાવના મનમાં ઊડી ન હતી. બ્રહ્મદેશ શું અને લંકા શું, સ્વદેશનાં જ એ સુંદર અંગે છે એ જાતની માન્યતા નાનપણથી બધાગેલી હોવાથી ત્યાંના લોકોની રહેણીકરણીમાં ઘણો તફાવત જોવા છતાં હું પરદેશ જઈ છું અથવા ગયો છું એવો વિચાર તે વખતે આવ્યો નહોતો.

આ વખતે આપણે ત્યાંના પાસપોર્ટ વગેરે લેવા પડવાથી અને પૂર્વ આફ્રિકાની સરકાર પાસેથી પરમિટ લેવી પડવાથી, હું પરદેશ જઈ છું એ ભાવના મન ઉપર બરાબર દોડી બેસાડવામાં આવી હતી.

મહેતા અધર્શના કર્મચારીઓએ અમારી સુખસગવડ તરફ અહું ખ્યાન આપેલું હોવાથી અમારે ફક્ત સ્ટીમરમાં જઈને બેસવાનું જ હતું.

કપડાંનો સવાન મૂઝવનારો હતો શ્રી નાનજીભાઈએ કહ્યું કે, જેવા કપડાં અડી પહેરે છે એના જ ત્યાં પહેરેલા તે ચાનશે ચિ જાગતો આગ્રહ હતો કે ધોતિયુ આદિ પરદેશમાં પિનકુન નહીં ચાને ત્યાં તમારે પાપાનમાં, પેન્ટ વગેરે પહેરના જ જોઈએ ચિ સતીશે એને ટેકા આપ્યો શ્રી દેવદાસ ગાંધીએ સૂચન્યું કે આપણું ધોતિયુ પરદેશમાં ન ચાલી શકે કેમ કે પગની પિડીઓ ઉઘાડી પડે એ શિષ્ટમાન્ય નથી એના કરતા મદામી હમે લુગી જેનું ધોતિયુ પહેરે તો આપણી વિશિષ્ટતા પણ જળાપાય અને પરદેશનો શિષ્ટાચાર પણ સચાપાય આ મારી મૂઝવણ જોઈ આપણી પાનમેન્ટના સ્પીયર શ્રી દાદાસાહેબ માવળકરે તોડ કાઢ્યો કે જ્યાં ફક્ત ભારતીયોનો જ મેળાપ હોય અથવા ખાનગી પ્રસંગ હોય ત્યાં ધોતિયાથી ચલાવતું પણ જ્યારે પરદેશના લોકોને મળનાં હોય અથવા કોઈ મહત્ત્વની સભામાં કે પાર્ટીમાં જનાનું હોય ત્યારે, હવે સવમાન્ય થતો આપણો રાષ્ટ્રીય પોશાક જ પહેરવો જોઈએ અને તે હોય છે ચૂડી ૧૨ પાપાનમો, ઊની અને બધે મોનરનાળી અચમ્ન અને માથે ગાંધી ટોપી

મને દાદાસાહેબની સૂચના મધી રીતે વાગ્યેથી લાગી અમારી વચ્ચેનો મતભેદ ટળ્યો અને ચૂડીદાર પાપાનમો પહેરવાની કળામાં જોત જોતામાં હું પાવરધો થયો !

ખોરાકની બાબતમાં મેં નક્કી કર્યું કે પરદેશમાં ગયા પછી, ખાડ ન ખાનાનો મારો વરસો સુધીનો આગ્રહ છોડી દેવો પરદેશમાં દૂધ તો ગાળતું જ મળે છે એટલે એ સવાન જો તો જ ન હતો છતાં મન સાથે નક્કી કર્યું કે પરદેશમાં દૂધ ઘી વગેરે જેનું મને તેવું લેવું સાજું સાત વાગ્યા પછી ન જમનાનો મારો નિયમ પણ મેં છોડી દીધો ફક્ત એ નિશ્ચય રાખાવિષ્ણુ કાપમ રાખ્યો કે પરદેશમાં હોના જતા માસ, મરધા, માળી, ઇંડા વગેરે કશું ન લઉં. શરાબનો તો સવાન જ ન જોઈ શકે મદ્યમાસથી મુરક્ષિત રહીએ એટલે બસ છે બાકી નિયમો પરદેશમાં ન રાખવા

સમુદ્રના સહવાસમાં

મુમર્શી મામંગોરા જતા સુધી નગરને હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાનો ત્રાથ હતો. માતા દષ્ટિઆડ થાય નહીં ત્યાં સુધી જેમ માગ્યને વિશ્વાસ હોય છે કે આપણે માતા સાથે જ છીએ, તેરી જ રીતે કિનારા દેખાતો હતો ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાન ગ્રાંડ્યુ એમ લાગતું ન હતું. મામંગોરા છોડ્યું અને અમારી આગમોટ ટપાનાએ સ્વદેશ સાથે કાટખૂણો કરી, મધિા ભરદરિયામાં પ્રવેશ કર્યો. જેતજેતામાં હિંદુસ્તાનનો કિનારા અનોપ થયો અને આરે કોર ફક્ત પાણી અને પાણી જ ફેનાયું રાત પડી અને આમશની વચ્ચી વધી પરિણામે એકબીજામાં પણ ધડ ઝોડ થયું. પણ જેમ જેમ જૂમધ્ય રેયા તરફ જવા લાગ્યા તેમ તેમ હવાની અને વાદળાઓની ચચગતા વધી મોસમ મારી હોવાથી સમુદ્ર શાન્ત હતો. મોખાઓ જરાજ જગક હમીને નિરામ પામતા હતા કેનાક મોખાઓ કાચી છીકની પે' જામતા જામતા જ રાખી જતા હતા સમુદ્રનો રંગ કોક વખતે જૂલી શાકી જેટલો નીજો થતો, કોક વખતે કાગો મેશ, અને જહાજ પાણી કાપતું જાય ત્યારે બે બાજુ એનું જે ધોગુ કીચુ ફેલાય, તેની અનેક અમરી ભાત મળી જતી નીજા સાથે એની એક રોખા, ત્યારે કાગા ત્રાથે બીજી પ્રથમ પ્રથમ સમુદ્રના મોઢા ઉપર મોખાઓ ઉપરાત, આમણ પર હોય છે એવો કરચનીઓનો 'દાણો' દેખાતો હતો. કોક વાર એ મધી કરચનીઓ અનોપ થઈ પાળી ચગકતા વાસણોની પે' સુવાગુ દેખાતું હતું જહાજ ધીમે ધીમે ડેનતું જતું હતું જહાજને કદમા નાના હોય છે ત્યારે વધારે ડેને છે મોખા જહાજને પોતાની ધીંગલતિ સહેજે છોડના નથી સામેથી મોખાઓ આવે તો જહાજ ડેનના ઉપરાત ધોડેસારની પેડે આગળ પાળા ડેલે છે, જેને અંગ્રેજીમાં 'પિચિંગ' કહે છે પિચિંગ લાખા

વખત સુધી ચાલે તો માણસને એ ગમતું નથી પણ એને બંધ થી રીતે કરાય ? હીચમ ખાઈને કટાળ્યા હોઈએ તો હીચકો બંધ કરી એના પરથી ગિતરી જગાય છે પણ અરી તો એક વાર જહાજમા બેગ કે આડ દિસ સુધી એનું ડોનવું અને હીડોનવું માન્ય રાખ્યે જ છૂટકો કોક વખતે રામ આત્મી કે મન્ને ગતિના મિથલથી ચક્કર આપશે કે કેમ ? મનમા એવી પણ બીક પેસતી કે ચક્કરની શક્તિ મનમા બિડી એટલા માટે જ ચક્કર આપશે ખાતી વખતે પણ સ્વાદ-પૂર્વક ખાતા હોઈએ તોયે મનમા રામ રહે જ કે ખાધેનું પેટમા ટકશે ખરું ? એ રામ મારવી સહેની નથી હોતી ગમે તેમ હો, અમે અમારા આડે દિસ ખૂબ આનંદમા પસાર કર્યા હોઈએ બીક મતાની હતી કે એના ચાર દિસ ભારે જશે પણ એનું કશું થયું નહીં જૂઠાંય રેપા જે દિવસે અમે ઓગળી તે દિવસે અમુક વખત સુધી પરન મુસવાટભર્યો વહેતો હતો પણ તેથી અમે કાંઈ ગમગીન થયા નહીં

ચારે કોર જ્યારે પાણી જ હોય છે ત્યારે થોડો વખત એની મજ પડે છે પછી આખું વાતાવરણ ગંભીર મતી ગય છે એ ગંભીરતા એસમાં પછી આમેને અખામણ થાય છે આપણી આખી સૃષ્ટિ આ જહાજ પૂરતી વિશાળ દરિયા આગળ એ કેટલી નાનકડી અને તુચ્છ ! દરિયાની દયાથી જીવનારી અને બાકી મધુ પાણી, પાણી અને પાણી આપના પાણીનો ઉદ્દેશ શો ? જમીન પર ગમે તેવો વિશાળ પટ જોતા હોઈએ તોપણ એમ નથી લાગતું કે આપની જમીન શા માટે સર્જાઈ હતી ? વિશાળ અને અનંત આકાશ જોઈને પણ એમ નથી લાગતું કે આપું આકાશ શા કાળે નિર્માયું હતું ? પણ સમુદ્રના પાણી જોઈને એ વિચાર મનમા અચૂક ઊડે છે જમીનથી ટેવાયેલી આખો પાણીનો વિસ્તાર અખડ જોવો પડતોયે અકળાય છે અને અતે થાકીને ક્ષિતિજ પરના વાદળા જોઈને વિચારો મેળવે છે પણ ધણી વાર એ વાદળા આકાર વિનાના અને અર્થહીન હોય છે આકાશ જ્યારે મેદુર બને છે ત્યારે તો એની ગમગીની અસહ્ય થઈ ઊડે છે ઈશ્વરની કૃપા છે કે

અકામશુનો પણ અતે અત આવે છે અને ખુ ની આખો પણ અતમુખ થઈને ઊડા વિચારમા મહાલે છે

રાત્રે અને ખાસ ધ્રીને વડેની સવારે તારાઓ નેવાની મળ હતી. પણ 'આખુ આમરા એકસમુદુ નેવા ન જ હઈએ' એમ ધ્રી વાદળાઓ માગકોની પેડે આમરાના મોળ ઉપર પોતાના હાથ ફેરવતા હતા એમની દયાથી જે વખતે જોટલો ભાગ દેખાય તેમો જ વાચી લેવાનુ અમારુ ઇમ રહેતુ શુનાગની સવાર હશે જહાજ મીધુ આનતુ હતું અને એના મુખ્ય થાભના પાછળ છે પાછળની માત્રુ શમિંદા હતી થાભના આડે ભાદ્રપદનુ ચોરસ જેમતેમ ગોવાઈજતુ હતું ઊનરતા ધ્રુવની પડખે દેવાની ઊભતી હતી પોણા પાચ વાગ્યા અને શ્રવણ માથા પરના ખસખિન્ને મલો લગ્નના લાગ્યો હસ અભિગિત અને પારિવાર ત્રણે મળીને એ સુદર ચદ્વેનો થયો હતો ગમી માત્રુ શુડ, ચદ્ર અને શુદ્ર એક લીગીમા આ પા હતા ચદ્રનુ ચાલરણુ એમુ આણુ હતુ કે એને ધગની ઉપમા પણ ન અપાય સામી બાત્રુ નેતા યમે વૃશ્ચિક એના અનુગાધા જ્યેષ્ઠા અને મૂળ સાથે લગ્નકો હતો, જ્યારે જમણી માત્રુ સ્વાનિ આગમતી હતી મિચારે ધ્રુવમત્સ્ય લગમગ ક્ષિતિભેગો થયો હતો ખીજે દિવસે ચદ્રનો પક્ષપાત શુક તરફ વળ્યો રાત્રે મપ્તર્ષિના દર્શન ધ્રી અમે મૂતા હતા તે વખતે આમરામા પુનર્વસુનુ હોડકુ અમાડી સાથે દક્ષિણની મુમાફરીએ ઠાપડેતુ જોઈ ઘણો આનદ આનતો પુનર્વસુના વદાશુમા મેસનાના ચિત્રાના કોડ હજી અતૂત જ ગણા છે નખતે મધા નક્ષત્રનો અદેખઈ એને આડે આનતી હશે શીનારે ચદ્ર અને શુકની હુનિ જાભતી હતી છે તે છેલે એ ન નેએ નીલો રગ ધાગ્યુ મ્યો હતો ભા પદાનું પહોળુ નાગચુ અલી ઘણુ ઠાએ ચદેતુ દેખાતુ હતું ગઈ મનથી જ ધ્રુવ અને પ થયો હતો

સવારે ન્યારે ઉા સ્વાગત કરના રિમન કરે છે તે વખતે આખા ક્ષિતિજ આગળ ગ્યા જેવી ચગકતી મિનારી બને છે ત્યાર પછી સમદ્ર પ્રમ નપણે હમે છે અને ઉાને પ્રગટ થવાને અવમાશ આપે છે

શનિવારે સામી બાબુથી આરતુ એક વહાણ દેખાયુ દીવાનો પ્રકાશ મિચમિચાવી એણે અમારા જહાજ સાથે વિવેક કર્યો અમારા જહાજને સામે વિવેક કર્યો હશે જ એ જહાજને બહુ પાસે આવ્યા હોત તો મને બાહરત, પણ જ્યાં અવાજ પહોચતો નથી ત્યાં પ્રકાશથી કામ લેવું પડે છે આર દિવસને અતે અમારા જહાજ જેની જ બીજી એક સ્થિતિ જનનતા પટ ઉપર નિહરતી જોઈ ખૂમ જ આનંદ થયો અમાગ જહાજ પરના લોકો આફ્રિકાના સ્વપ્ના સેવતા હતા સામા જહાજ પરના ઉતારુઓ દિ દુસ્તાનના સ્વપ્ના સેવના હશે દરેક વહાણના ઉતારુઓના મનોબાપારનો સરવાળો ક્યો હોય તો કેવી મળ પડે!

જહાજ પર ઉતારુઓની ત્રણ ન્યાતો હોય છે. પ્રતિદ્વાની અસ્પૃશ્યતા ભોગવનારા તે પહેલા વર્ગના ઉતારુઓ એમને વધારે સગવડ મળે એનું કાર્ષ નહીં, પણ એમના રાજ્યમા બીજા ઠાઈ જઈ ન શકે એ એમની મોટાઈ ઉપરના તૂટકનો મોગે ભાગ એમના આરામ અને ગમતો માટે રાખેલો હોય છે. બીજા વર્ગના ઉતારુઓ પણ સારી સરખી સગવડ ભોગવે છે. ત્રીજા વર્ગના ઉતારુઓ માણસમા ગણાય જ નહીં એમના ધણુ ગમે ત્યાં જોવાયેના હોય આઠ દિવસ મુઘી માણસને પશુજીવન ગાગવું પડે એ હાડમારી નાનીસતી નથી

અને હવે બીજા ત્રીજા વચ્ચે એક છંટરનો વર્ગ ઉપાળવેલો છે પણ અને માણસ વચ્ચેનો એ વાનરવર્ગ કહેવાય એમા ઘણી બીડ હોના છતાં માણસની પેઠે સૂઈ શકાય છે એ જ ગતીમત.

અમે જહાજ પર છીએ એની જાણ કેટલાક લોકોને ધર્મ એટલે અનેક લોકો અમારી સાથે વાતો કરવા આતા એમાયે અમે સનાતન સંગ પ્રાર્થના કરીએ છીએ એ સમાચાર ત્યારે જહાજના ખનામીઓ મુંડી પહોચ્યા ત્યારે એમણે અમને નીચેના ડેક ઉપર સંજો પ્રાર્થના માટે બોનાવ્યા લગભગ બેઠા ખનામીઓ સુરત ગિરજાના હતા ભજનના રસિયા અનેક ભજનો ગાણે અને રાગ સાથે ગાઈ શકે એમની

અજનમંડળી જામતી ત્યારે આખા દિવસનો થાક અને જન્મારાની ચિંતા તેઓ જૂલી જતા. નીચા રંગના પોશાક પહેરી આખો દિવસ મંત્રી પેડે કામ કરનારા લોકો આ જ છે એમ જાણતાં છતાં એ સાચું લાગતું નહીં. એ લોકો આગળ મેં અનેક પ્રવચનો કર્યાં. એમનું જીવન એક જાતની સાધના જ છે એ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મેં એમ પાંચ કહ્યું કે જમીન પર જ દીવાલો ચણી શકાય, દરિયા પર નહીં. માટે ખડાસીઓએ નાનગતના વાડા રચવા નહીં. દરિયાદિલ થતું ઘટે છે.

અમે લોકો આ રીતે અજનમં તટલીન રહેતાં ત્યાં જહાજ પરના ચણા ગોવાનીઝ લોકોએ એક રાત્રે સ્ત્રીપુરુષનો એક નાચ ગોડ્યો. એમણે એને માટે જે કાળો કર્યો તેમાં અમને એમણે જાતણ રાખ્યાં નહીં. એટલે અમે હકપૂર્વકનાં પ્રેક્ષકો બન્યાં !

ગોવાના ખ્રિસ્તી લોકોમાં યુરેશિયન લગભગ નહીં જોવા છે. ધર્મે ખ્રિસ્તી પશુ રહેતે શુદ્ધ હિંદી એવા લોકોએ પશ્ચિમના જે સરેકારો અપનાવ્યા છે તેની અસર જોવા લાયક હોય છે. ડેટલીક જોડીઓ સંયમપૂર્વક નૃત્યકળાનો આનંદ લેતી હતી. ડેટલીક જોડીઓ જાણે ડાઈ સામાજિક વિધિમાંથી. પસાર થતી હોય એવી ગંબીર, અસિપ્ત અને યાંત્રિક દમ્પે નાચતી હતી. ત્યારે ડેટલીક જોડીઓ નૃત્યના નિયમો મંજૂર રાખે તેટલી છૂટ્ટી નૃત્યમાં અને એકબીજામાં લીન થતી હતી. એક બે જોડીઓમાં ઉંમર અને ઊંચાઈનું પ્રમાણ એટલું બધું વિચલન હતું કે આટલી બધી વિટંબણા સહન કરવાનું એમને માથે શી રીતે આવ્યું એમ જ લાગતું હતું. સાંકડી જગામાં આટલા બધા લોકોનું નૃત્ય જેમતેમ પૂરું થયું. આખર સુધી ઉગમરો કરવાની દાનત ન હોવાથી અગિયાર થાય તે પહેલાં જ અમે સૂઈ ગયાં.

અમારું જહાજ પશ્ચિમ તરફ એટલે કે પૃથ્વીની ગતિથી ઊલટી દિશાએ ચાલતું હોવાથી અમારે લગભગ દરરોજ ઘડિયાળના કાંચ ફેરવવા પડતા. જહાજ તરફથી ચૂસના મગતી કે ‘મધરાતે અડધો કલાક ઓછો કરો’ અથવા ‘એક કલાક ઓછો કરો.’ સંજ્ઞાનો નિયમ સમજી અમે

આટલું નુકસાન વેઠવા તૈયાર થતાં. આફ્રિકા પહોંચતાં સુધી અમે કુલ્લ અઠી કલાક ખોવા. (બેલિંગ્ઝન કોંગો જતાં હજી એક વધારે કલાકનો ભોગ આપવો પડેલો તેનું બપોલ યથાસ્થાને આવશે.)

જ્યોગની વિગતો ન જાણનાર વાચકો માટે એટલું કહી દેવું જરૂરનું છે કે રેખાંશની દર ૧૫ ડિગ્રીએ એક કલાક ઉમેરવો અથવા ખોવો પડે છે. અને પ્રશાન્ત મહાસાગરમાં એશિયા ને અમેરિકા વચ્ચે જ્યારે ૧૮૦ રેખાશ ઉપર જહાજો હોય છે ત્યારે એમને આવતાં કે જતાં એક આખો દિવસ વધારવો અથવા ઘટાડવો પડે છે. એ રેખાંશને અંગ્રેજીમાં 'ડેટ લાઈન' કહે છે. જેમ આપણે ત્યાં અધિક માસ આવે છે તેમ 'ડેટ લાઈન' ઉપર જતાં એક અધિક વાર આવે છે, જ્યારે આવતાં એક વારનો ક્ષય થાય છે.

આઠ દિવસથી નથી છાપું, નથી ઝડક, નથી મુલાકાતીઓ અને નથી કોઈ શહેર કે ગામડું — અરે સોગત ખાવા કોઈ ડુંગર કે ખેડે નથી. આવી સ્થિતિમાં કલાકો ને કલાકો ને દિવસોના દિવસો મૂંગા મૂંગા પસાર થાય ત્યારે વાર અને તારીખનું પણ ઠેકાણું નથી રહેતું. અમારા જહાજની જાંચાઈનો હિસાબ કરતાં અમારી આસપાસ ક્ષિતિજ સુધી ફેટલો સમુદ્ર પથરાયેલો છે એની જહાજવાળાઓ આગળ તપાસ કરી ત્યારે ખજર પડી કે અમારી આંખો ૨૫૦ ચોરસ માઈલનો સમુદ્ર એક ચક્કરમાં પી શકતી હતી. ફેટલી અધી શાન્તિ ! અને તે પણ ડોહતી, હીડોહતી, વહેતી અને છતાં સ્થિર એવી શાન્તિ, આકાશના આશીર્વાદ તથા, ઊભરાતી હતી. Swelling and rolling peace — abiding and abounding.

ઠાણુ જાણે શી રીતે આ શાન્તિના સેવન સાથે મારામાં માનવ-ત્રેમ ઊભરાતો હતો અને તમામ માણસજનને સ્વસ્તિ, સ્વસ્તિ, સ્વસ્તિ કહેતો હતો. માનવજાતિનો ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ સરવાળે ઉપાળો નથી બન્યો. આ જ સમુદ્રે ફેટલાયે અન્નાપ અને અત્યાચાર જોવા હશે, ફેટલાયે શુભાખોના નિસાસા અનીની હવામાં ભલ્યા હશે અને ફેટલીયે પ્રાર્થનાઓ

પૂર્વ, ચંદ્ર અને તારાઓ સુધી પહોંચ્યા છતાં વિફળ ગઈ હશે. અને જ્યાં જો મનુષ્યરક્તને કારણે સમુદ્રમાં લાકાણ આવી નથી, દુઃખીઓના નેસાસાથી અડીની દવા કનુપિત થઈ નથી અને લોકોની નિરાશાથી આકાશની જ્યોતિઓ ઝાંખી પડી નથી તો માણસજનનનો જરા સરખો નિદાસ વાંચીને મારો માનવપ્રેમ શા માટે સંકુચિત કે પાતળો થાય ? જો મારા અસંખ્ય દોષો વીસરી ગઈને હું મારા પર પ્રેમ કરી શકું છું અને પોતાને વિષે અનેક જાનની આશાઓ સેવી શકું છું, તો મારા જ અનંત પ્રતિબિંબરૂપી માનવજનને મારો પ્રેમ ઓછો કેમ મળે ?

આવી ભાવના સાથે આફ્રિકાની ભૂમિ ઉપર લજવાતો મનુષ્યજનને તેખંડ સકકાર નિહાળવા હું મોઝાસા પહોંચી ગયો.

આ આઠ દિવસમાં ઘણું વંચાશે, ઘણું લખાશે એવી જે આશા ઉપેક્ષી તે સફળ ન થઈ. પણ એ આઠ દિવસ જીવનના દર્શન, ચિંતન અને મનનથી પૂરેપૂરા ભરેલા હતા.

૪

પ્રવેશદ્વાર

મેં માન્યું હતું કે મોઝાસા જતરીને સીધું નેરોબી જવાનું હશે. મોઝાસામાં ચારપાંચ દિવસ રહેવાનું શ્રી આપ્પાસાહેમે શા માટે નક્કી કર્યું તે મારા ધ્યાનમાં આવ્યું ન હતું. પૂર્વ આફ્રિકાનું એક પ્રખ્યાત ખંદર અને વ્યાપારનું એક મથક એટલી જ મારી મોઝાસા વિષેની કલ્પના હતી. તેથી જ્યારે ૧૬મી મેને દિવસે સુપ્રજાતે અમે મોઝાસા પહોંચ્યાં અને એનો લીલોછમ રૂપાળો કિનારો જોયો ત્યારે અમારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. અમે કુલ આઠ જણ હતાં. મારી સાથે ચિ. સરોજ હશે એ પ્રથમથી નક્કી હતું. ઉચ્ચી ઘડીએ શ્રી ચરદ

પડયાએ સાથે આરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી પાસપોર્ટ પરમિટ વગેરેની વ્યવસ્થા પણ તાર મારફતે થઈ શકી એમને અમે ત્રણ જણ થયા શ્રી અરપાસાહેમના આમત્રણથી અને હિંદુસ્તાન સરકારની અનુમતિથી શ્રી કમનનવન નગર પણ પૂર્વ આફ્રિકા જોવા ઊપડેના તેમણે જહાજમાં અમારો સાથ સાધવાને અર્થે પોતાનો મર્યાદામ ફેરવ્યો અને કઈક અગવડ વેરી અમારી સ્ત્રીમરમાં જ જગા મેળવી પોતાના માગકોને દેશાન દ્વારા અપાતી કેળવણીનું મહત્ત્વ પૂરેપૂરું જાણતા હોવાથી શ્રી કમનનવને મિ રાફુને અને છોગી સુમનને સાથે લીધા હતા એ ઉપરાંત ખાવાપીવાની સગવડ સચવાય એ વિચારે એમણે મે નામરો પણ સાથે લીધા હતા આમ અમારો આજ જીવનો કલો આફ્રિકા ઊતરવાને અક્ષરશઃ ઉત્કૃષ્ટ થયો હતો અમે તો શુ, લગભગ બધા જ ઉતારુઓ આફ્રિકાના ગિરાફની પેઠે આફ્રિકાના દર્શન માટે ઉત્કૃષ્ટ થઈ જહાજના ડ્રેગ પાસે ભેગા થયા હતા છેલ્લે એક વિદ્યન ઉપન થયું જહાજ પર કોઈ જાળકને ઝોરી નીકળ્યા હોવાથી જહાજને કોરોન્ટાઈનમાં રાખવાની વાત ઊપડી હતી પડેના અને બીજા ગર્ગના ઉતારુઓ દરેક માનમાં સુરક્ષિત હોય છે અને અમે તો હિંદુસ્તાન મરમરના મિશનરના મહેમાનો! અમારે માટે બધી સગવડો વખતસર સહેનાઈથી મળી શકી અમારે જે થોભવું પશ્યુ તે બીજાઓના પ્રમાણમાં મઈ જ નહીં તેટલામાં અમે નાહી ઘોઈને નામ્તો પણ કરી લીધો શ્રી અરપાસાહેમ વતી એમના રહસ્યમત્રી શ્રી તાત્સાસાહેમ ઇનામદાર સવારથી મદર ઉપર પહોંચ્યા હતા ઊતરવાનો વખત થયો અને શ્રી અરપાસાહેમ પત પોતે જહાજ ઉપર આવી પહોંચ્યા અને હેતપૂર્વક બેઠ્યા બીજા લોકોને જહાજ પર ચડવાની રજા મળે તે પહેલાં ખાખાના એક પ્રતિનિધિ મદરના ડોક્ટર સાથે જહાજ પર આવી પહોંચ્યા અને પોતાના ધર્મને વકાદાર રહી એમણે મારી પામેથી એક સદેશ માગ્યો મે એમને નીચે પ્રમાણે સદેશ લખી આપ્યો જે એમણે તે જ દિવસે અનેક ખાખાઓમાં પ્રગટ કર્યો હતો—

“આફ્રિકાના કિનારા પર આજે પહેલી જ વાર પગ મૂકું છું. મારે મન આ જૂમિ હિંદુસ્તાન જેટલી જ પવિત્ર છે. આ આફ્રિકામાં જ દુનિયાને મહાત્મા ગાંધીનો પ્રથમ પરિચય થયો. આ આફ્રિકા ખંડમાં ત્રણ ખંડના માનવીઓ પરસ્પર સહકાર માટે એકત્ર આવ્યા છે અને માનવજાતની અંતિમ નિયતિરૂપ વિશ્વબંધુત્વને સિદ્ધ કરવા મથી રહ્યા છે. આવી જૂમિ ઉપર પગ મૂકતી વખતે આ જૂમિ જેમની માતૃજૂમિ છે તેવા આફ્રિકન લોકોને હું વંદન કરું છું.”

હિતરતાવેત અને શ્રી નાનજીભાઈના મુંદર અને વિશાળ મકાનમાં જઈ પહોંચ્યાં. તે દિવસે અમને આરામ આપવામાં આવ્યો. સાંજે તેલ-વાહનની મદદથી આખું શહેર ફરી જોઈ લીધું, ખાસ કરીને બંદરનો ભાગ, કિલ્લાનો ભાગ, અને બાગર વગેરે. દરિયાકિનારે ચાલતાં ચાલતાં દીવાદાંડી જોઈ. સરકારી મકાનો જોયાં, પ્રવાળના કાચાઓએ બનાવેલા પોલા પરથરો જોયા અને ખીજ દિવસથી શરૂ થના ભરચક કાર્યક્રમ માટે તૈયાર થયાં.

પ્રથમ દર્શાને હું જોઈ રાક્યો કે મોઝાસામાં જેમ યુરોપિયનો છે તેમ હિંદવાસીઓ પણ છે. તેમણે અહીં દીકરીક ધીકતું જાહેર જીવન ખીજવ્યું છે અને એમની ઓથે અહીંના મૂળ વનની આફ્રિકન લોકો, નવા સંસ્કારો ગ્રહણ કરી, સુધારાના સારાંનરસાં બધાં પાસાંઓ કેળવી રહ્યા છે.

મોઝાસા એ એક એટ જ કહેવાય. બે બાજુએ જે બે અખાનો છે એમાંથી ઉત્તરની બાજુના અખાતમાં અરબસ્તાન તેમ જ હિંદુસ્તાન તરફથી આવેલાં નાનાં નાનાં જહાઝો લંગર નાખે છે. એ જહાઝોને અહીં ‘દાઉ’ કહે છે. દક્ષિણ તરફના અખાતમાં મોટી મોટી સ્ટીમરો અંદર આવે છે. આ બાજુના બંદરનું નામ કિસિનિજી છે. ગમે તે બાજુએથી જુઓ, સમુદ્રની ગોભા કીડી પડતી જ નથી. શહેરમાં જૂના અને નવા બન્ને પ્રકારો છે.

મોઝાસા ખડુ પ્રાચીન બંદર છે. લગભગ બે હજાર વરસ થયાં લોકોએ શોધી કાઢ્યું કે વરસના અમુક મહિનાઓમાં ઈશાન્ય તરફથી નૈઋત્ય તરફ પવનો વાય છે અને એ મોસમ પૂરી થયા પછી ખીમ અમુક મહિના એથી ઊંચલા વાય છે આટલી શોધ થઈ એટલે અરબસ્તાનના તેમ જ હિંદુસ્તાનના બહાદુર ખલાખીઓ ડિસેમ્બરથી એપ્રિલ સુધીના મહિનામાં પોતપોતાના દેશથી આફ્રિકાને કિનારે સીધા આવવા લાગ્યા અને, અહીંના વેપાર પૂરો કરી, ઓગસ્ટની આસપાસ તેઓ પાછા જવા નીકળતા. આમ અવરજવર શરૂ થાયી ધીકતો વેપાર ચાલ્યો. વસ્તુઓની તેમ જ સરકારોની આપલેનું ઉત્તમ સાધન ઉત્પન્ન થયું અને દુનિયાનો ઇતિહાસ બદલાયો વહાણો માટે મોઝાસા ઉત્તમ બંદર હોવાથી એનો કબજો લેવા માટે અરબો અને પોર્ટુગીઝો વચ્ચે સૈન્યો સુધી ઘણી ઝપાઝપી ચાલી. પોર્ટુગીઝ લોકોએ ઈ. સ. ૧૬૦૦ પહેલાં અહીં એક કિલો બાંધ્યો અને એનું નામ રાખ્યું ફોર્ટ ઇસસ શાંતિના પયગમ્બર ઈસુને કેવું લાગ્યું હશે કે પોતાનું નામ એક લગવક કિલ્લાને આપનામાં આવ્યું છે! આ કિનામાં હાન જેલ રાખવામાં આવી છે અને ઝાંઝીગારના સુલતાનની ધન આજે પણ એના ઉપર ફરકે છે.

અહીંનાં ઘણાં મકાનો પ્રાચીના કીડના બનાવેલા પથ્થરનાં હોય છે. એક વાર, છેલ્લી લગભગ દરમ્યાન, કેટલાંક વહાણો હિંદુસ્તાનથી અહીં આવેલાં. એમની પાસે ઝાંઝો માત્ર ન હોવાથી જહાજો માટે જરૂરી ભાર તરીકે હિંદુસ્તાનથી પથરા ભરીને આવેલા. એ પથરાથી એક શેરીનાં અનેક મકાનોનો પાયો ચણેલો છે. આમ હિંદુસ્તાનના પથરા ઉપર ઊભેલાં મકાનો આફ્રિકામાં જેઈ મારા મનમાં અનેક વિચારો આન્યા. જે મોએક વરસ સુધી દુનિયામાં શાંતિ સ્થિર થયે તો મોઝાસાનું બંદર આપણા મુખર્ષ જેટલું જ ખીલશે.

મોઝાસામાં અમે ૭ દિવસ ગાજ્યા એ દરમ્યાન અમારું મુખ્ય કામ અહીંની શિક્ષણ સંસ્થાઓ જોવાનું હતું. તમામ આફ્રિકામાં શિક્ષણ સંસ્થાની ત્રણ ન્યાન તો છે જ. મોરોઓ અક્ષય ભણે છે, આફ્રિકન

લોહો અક્ષગ લણે છે અને હિંદીઓ અક્ષગ લણે છે. હિંદી લોહોમાં પણ ધર્મભેદ અને ન્યાતભેદ હોવાનો જ. મુસલમાનોમાં પણ આગાખાની (ઇસ્માઈલી), ઈશનાસરી વગેરે ભેદો છે. હિંદુઓમાં લુહાણા, વીસા ઓસ્વાળ, જૈન, પારીદાર, વગેરે ભેદો હોવાના જ. આ ધર્મ મુજરાતીઓની વાત. એ ઉપરાંત પંજાબીઓની શીખ નિશાળો પણ છે. એ લોહોમાં પણ એ પંથ જોવામાં આવે છે.

અને જોવાના કિરિસ્તાંવ લોહો પોતાને અક્ષગ બનાવી પોતાની નોખી સંસ્થા ચલાવે છે એ વળી લુહું. કન્યાકેળવણીની નોખી સંસ્થાઓ ઓછી છે, પણ છે ખરી. અને તેમાં પણ ન્યાતગત તો હોય જ. આ સંસ્થાઓમાં ન્યાત પરત્વે કે ધર્મ પરત્વે કેળવણીનો ભેદ છે જ નહીં. પ્રાર્થના કે ધર્મોપદેશમાં અમુક આગ્રહો દેખાય છે. એમાંથી ધાર્મિકતા કેળવાયા કરનાં પંથાભિમાન અને ફિરકાખાણ કેળવાયેલી જ જોવામાં આવે છે. 'પેલા લોહો આમ આમ માને છે, આપણે એ પ્રમાણે નથી માનતા, આપણી માન્યતાઓ આ પ્રમાણે છે. તેથી આપણે એ લોહોથી લુદ્ધ,' એટલું બાળકોના મન ઉપર દસાવી દીધું એટલે ધર્મની રક્ષા ધર્મગર્ભ! અને ખૂબી એ કે એ બધી માન્યતાઓ પાળવા માટે નહીં પણ માનવા માટે જ હોય છે! બીજી કોમના છોકરાઓ આપણી કોમના છોકરાઓ સાથે જણે તો આપણી કોમના છોકરાઓના સંસ્કારો બગડી જશે અને તેઓ વટવાશે એવી દલીલો કરવામાં આવે છે. પણ તે સંસ્કારો કયા એ કોઈ કદી શકતું નથી. ખરું જોતાં આ બધા પંથો, એમની ન્યાતો અને પેટાન્યાતો અક્ષગ અક્ષગ દુરુંબસમૂહ છે. અને સંકુચિતપણે પોતપોતાના સમૂહના સ્વાર્થને પોષવાને ઇતિગર હોય છે. જે લોહો અંદર અંદર વિવાદ કરી શકે છે તેમની એક ન્યાત થાય છે. એ ન્યાતના પૈસાદાર લોહો પોતાના ઘનધર્મનો લાભ પોતાના સમૂહને જ મળે એની ચીવટ રાખે છે. અને તે માટે ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને અધ્યાત્મની વાતો આગળ કરે છે.

આ ન્યાતગતના ભેદને કારણે હિંદુ જેવો કોઈ એક સમાજ રહ્યો નથી. અનેક સમાજોની અમુક સંખ્યાને હિંદુ નામ આપવામાં આવે

છે એટલું જ વિવિધતામાં એકતા એ હિંદુ ધર્મનું લક્ષણ છે એમ આપણે અભિમાનપૂર્વક કહીએ છીએ પણ પ્રત્યક્ષ વહેવારમાં નિર્વિધા ઉપર જ મધ્યે ભાર મુકાય છે એકતા ટકી હોય તો તે એકસરખી અસાધ્યતા, અદ્વિતીય અને જહીપણમાં રહેતી છે

કેમલાક લોકો ન્યાતમત તોડીને ચાર વર્ણ ટમચાના પક્ષના હોય છે આજે એ ચાર વર્ણ નામમાત્ર રહ્યા છે—નામો નહીં વિશેષણો જ છે વર્ણોની આજની કંપના જોતા માણસનું જીવન એમણી બનાવવા પૂરતો જ એનો ઉપયોગ છે જ્યાં સુધી જાતિ અને વર્ણ બંને આપણે ક્યાની દીવા નથી ત્યાં સુધી આપણી માણસાર્થ પૂર્ણ રીતે પ્રગટ થવાની નથી અનેક ઠેકાણે લોકોને મેં કહ્યું કે આપણા ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉત્તમ રિયનિ સત્યયુગની હોય છે એ યુગમાં એક જ ધર્મ અને એક જ વર્ણ હોઈ શકે છે, એમ આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાં મ્હું છે લોકો બગડ્યા યુગનો દ્વાસ થયો એવે લાચારીથી અને વર્ણો અને ન્યાત જાનના બેદ પેદા કરવા પડ્યા લોકો આગળ હું રાજા ભર્તૃહરિનું વચન પણ ટાકતો—જ્ઞાતિવેદ ગન્યેન કિમ્?—જો તમારી પામે જાતિના કંવણ હોય તો સમાજને બાળીને ભસ્મ કરવા માટે બીજો કોઈ અગ્નિ આશુનાતી જરૂર નહીં રહે ન્યાત હોય તો અગ્નિની શી જરૂર?

અને આદિકા જેવા દૂર મુનકમાં રહેલીકરણીની બાળનામાં ન્યાત જાન કોઈ પાળતુયે નથી ઘેગ ઘેર આક્રિમ્ન નોકરો ગખાય છે જે કપા ધુએ કે, ધરમાં પાગી ભરે છે, રસોઈ તૈયાર કરી આપે છે અને બાગડોને માચવે કે ઉચ્ચ એટલે કે ખર્ચાગ ગણેશીનાળા લોકોને ત્યાં ધર્મ મામ અને મહિરાનો વહેવાર એકેવત્તે અશે પડેલી ગમે છે એમાં આત્મદ નથી એમ નથી પણ અપમાન પ્રમાણ કેટલું એ શોધવા ન બેસીએ એમાં જ ઝડાપણ છે મારો ઉદ્દેશ અહીં સામાજિક જીવન ઉપર ટીકા મરડાનો નથી પણ આવું જીવન જીવનારા લોકો ન્યાત જાનના બેદ અને એના અનગ અનગ સરમરોની વાત શી રીતે કરતા હશે એ થકા ઉપચવા પૂરતો જ છે

અલગ અલગ શિક્ષણસંસ્થા ચવાથી નાણાં નાકક વેચાય છે અને કેળવણી રવડે છે. કેળવણીના સંસ્કારો કોઈ જોઈ શકતું નથી, જ્યારે બન્ધ મકાનો સહેજે નગરે ચડે છે. તેથી દાનપુર લોહો મકાનો આંધરા પાછળ છૂટ્યા પેસા આપે છે. પૂર્વ આફ્રિકાનાં ધણાંખરાં વિદ્યાલયોની ધમારતો અદેખાઈ ઉત્પન્ન કરે એવી છે. પણ એ સુંદર મકાનોમાં વસતી કેળવણીની દીન અવસ્થા જોઈ દુઃખ થયા વગર રહેતું નથી. કેટલીક સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા સારી હોય છે પણ અધે એક જ તકરાર સંજગાય છે કે શિક્ષકો મળતા નથી; મળેલા ટકતા નથી. અને શિક્ષકો કહે છે કે માઆપોની અને સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકોની દરમ્યાનગીરી એટલી બધી હોય છે કે જાળોમાં કોઈ જાતની શિસ્ત કે ખંત પેદા કરાતી જ નથી.

ત્યાં જ્યાં સારા શિક્ષકો છે ત્યાં ત્યાં કેળવણીનું વાતાવરણ તરત-વરતી શકાય છે. પણ સરવાળે પૂર્વ આફ્રિકાના આપણા લોકોની કેળવણી, સારી હાલતમાં નથી એમ જ કહેવું પડે છે.

ખરું જોતાં આપણા લોકોએ આખા પૂર્વ આફ્રિકા માટે એક સ્વતંત્ર કેળવણી મંડળ સ્થાપવું જોઈએ. એમાં ઉત્તમ કેળવણીકારો, પીઠ સમાજનેતાઓ અને દૂરદેશીયો સલાહ આપનારા રાષ્ટ્રપુરુષો જ હોય. ન્યાનજાત કે ધર્મના બેઠ વગર બધી જ કેળવણીની સંસ્થાઓ આવા મંડળને હસ્તક સોંપી દેવી જોઈએ. દરેક સંસ્થાનું બજેટ લાલે હાલ અલગ અલગ રહે. દરેક સંસ્થાના કોઈ ખાસ આગ્રહનાં તત્ત્વો હોય તો તે સામવચની ખોળાધરી પાણુ આવું મંડળ આપી દે. પણ બધી સંસ્થાઓ એક મંડળ તળે આવે તો જ કેળવણીની સ્થિતિ સુધરે એમ છે. આવા મંડળની પ્રેરણા તળે શિક્ષકોમાં પણ દૈવત આવશે અને કેળવણી પગભર થશે.

એક વસ્તુ જોઈને મને વિશેષ સંતોષ થયો. અને તે એ કે હિંદુ તેમ જ મુસલમાન બન્ને સંસ્થાઓમાં કેળવણીનું વાહન ગુજરાતી જ છે. કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતથી આવેલા હિંદુ મુસલમાનો ખરું જોતાં

એક જ સમાજ છે વેપારમાં તો તેઓ એખીજ સાથે સંબળાયેલા છે જ સામાજિક દૃષ્ટિએ પણ કેટલાક હિંદુમુસ્લિમ કુળોમાં એક જ કુટુંબના હોય એવો મીઠો સંબંધ છે હિંદુસ્તાનના ભાગના પડ્યા એટલે આપણે પણ અહીં આપણા જીવનના ભાગના પાડના જ જોઈએ એમ સમજી અનેક ઠેકાણે હિંદુ મુસ્લિમ અટસ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે આમાં પ્રારંભ ઠેકાણે કયો અને જવામ ઠેકાણે આર્યો એ સરાજને કારણે પણ મતભેદ અને ઝડપા ચાલે છે કેમ કે બંને પક્ષ માને છે કે આવા ભેદ ઉત્પન્ન કરવાની ખરેખર જરૂર ન હતી અને આવા ભેદથી બંનેને પારવાર નુકસાન થઈ રહ્યું છે

મેં એ લોકોને અનેક ઠેકાણે કહ્યું કે હિંદુસ્તાનથી આવ્યો ત્યારે અનેક રોગો સામે મારે ઇન્જેક્શનો લેના પડ્યા હતા ખરેખર આપણા લોકોએ હિંદુસ્તાનમાંથી આવતા હિંદુ મુસ્લિમ ઝવડાડૂપી ત્યાના રોગ સામે ઇન્જેક્શન લઈ ને જ અહીં આનંદ જોઈએ ! કેટલેક ઠેકાણે જેમ તમામ માન ધુમાડાની ઓરડીમાં મૂકીને ‘ડિસઇન્ફેક્ટ’ કરે છે તેવી જ રીતે હિંદુસ્તાનથી આવતા બાપાઓ પણ ડિસઇન્ફેક્ટ કરીને જ વાચવા જોઈએ તો જ એ ઝેરથી આપણે બચી શકીશું

આપણા લોકોએ પૂર્વ આફ્રિકામાં પોતાના રાજદ્વારી હોમો રક્ષણ કરવા માટે ઠેકેઠકાણે ઇન્ડિયન એસોસિયેશનોની સ્થાપના કરેલી છે હવે કેટલાક લોકોને એ ઇન્ડિયન શબ્દ સામે વાઘો જણાય છે જેમ હિંદુસ્તાનના ભાગના થયા તેમ ઇન્ડિયન એસોસિયેશનના પણ ભાગના થના જોઈએ અને કહી વહેંચણી કરવી જોઈએ એટલે સુધી આંધળાપણું પહોંચી ગયું છે

ન્યા હિંદુ મુસ્લિમ બાગડો એકત્ર ભણે છે ત્યાં શિક્ષણ નીમવામાં હિંદુ મુસ્લિમ પ્રમાણ જળવાયું જોઈએ એવો આગ્રહ ઠોઠ ઠોક ઠેમણે કરવામાં આવે છે ! વ્યવસ્થામંડળમાં પણ ઠોમી પ્રમાણનો સવાલ જોડે જ છે દરેક ઠેમણે મને સમાજના નેતાઓ અચૂક કહે છે કે, “અમારા મનમાં અત્યાર સુધી એવો ભેદભાવ હતો જ નહીં સામા પક્ષની નિયત

“જાગડી એટલે અમારે આદરક્ષાને અથે” જાગડક થવું પડ્યું અને આપતા ઇલાજો લેવા પડ્યા.”

ભાષાની જામતમાં ગુજરાતીને લીધે જે એકતા કામ છે ત્યાં પણ મુઝીબર પંજાબીઓ રાષ્ટ્રભાષાને નામે કંઈક પેદા કરી રહ્યા છે. પંજાબી મુસ્લિમો ઉર્દૂનો પક્ષ તાલે છે ત્યારે પંજાબના શીખો હિંદીનો આગ્રહ રાખે છે. શીખ લોકોએ કેળવણી જાતા સાથે વાલધાટ કરી ગુરુમુખી (પંજાબી) ભાષાનો કેળવણીના માધ્યમ તરીકે સ્વીકાર કરાવ્યો છે.

પૂર્વ આફ્રિકામાં મહારાષ્ટ્રીઓ એટલા થોડા છે કે તેઓ ભાષાના કવચમાં ભાગ લઈ શકતા નથી તેઓ બધા પોતાનાં આગ્રહને ગુજરાતી નિશાબોમાં મોબલ છે. તેમને ગુજરાતી મારફતે કેળવણી અપાય છે અને અંધી એમને કશું નુકસાન થયું નથી મરાઠી ભાષાના મંરકારો જાગવવાનું કામ તેઓ સહેજે ધરમા કરી શકે છે. પંજાબી પણ જો એ જ નીતિ ધારણ કરે તો અહીંની કેળવણીનો સ્તંભ સહેજે હળવો થાય લગભગ ૯૦ ટકા લોકો આજે ગુજરાતી જાણે જ છે. હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી છે, પાકિસ્તાનની ઉર્દૂ છે તો પૂર્વ આફ્રિકાના હિંદી લોકોની સગવડની ભાષા ગુજરાતી છે. ધર્મને નામે જેમ આપણા કવચ ચાલે છે તેમ ભાષાને નામે પણ આધળા કવચ ચલાવીશું તો આપણો સમાજ બંધી રીતે ઊંનભિન્ન થશે.

પ્રવાસસ્થાનના પ્રારંભમાં જ બે મહિનાના અનુભવનો નિચોડ મેં આપી દીધો છે કેમ કે દરેક કંઠાણે એની કટકે કટકે ચર્ચા કરી લેવી એ સગવડભરેલું નથી.

મોઝાસામાં ખાસ ધ્યાન બેચે એવી વ્યક્તિ તે ડૉ. કવે છે. મહર્ષિ અણ્ણસાહેબ કવેના એ દીકરા થાય છે વાતો કરે ત્યારે સાવ વ્યવહારવાદી દેખાય છે પણ આજે કેટલાયે વરસ થયા પંડ્યા ક્રિમિકે કરીને એક સારામાં મારી ઇરિપતાલ સેવાભાવથી ચલાવી રહ્યા છે. પંડ્યા જ્ઞાનદાન સમાજસેવા ને દાન માટે પ્રખ્યાત છે. એમના ઉદ્ધર કાળને કારણે આ ઇરિપતાલને ‘પંડ્યા ક્રિમિકે’નું નામ અપાયું છે. ડૉ. કવે

આ સરથાના સર્વેસર્વા છે મહાયુદ્ધના દિસોમાં ખલાસીઓના આરામ-ગાહને માટે મધિની એક વિશાળ ઇમારત ભાડે લઈને તેમાં આ ઇસ્પતાય રાખવામાં આવી છે ડો કવેએ ખૂબ હેતુપૂર્વક આખી સરથા અમને વિગતવાર બતાવી એમને મોઢે એમના પિતાના અને ઉવનપ્રસંગે સાબળતા મને ખૂબ રસ પડ્યો અવધુસાહેબના જીવનની કેટલીક વિશેષતાઓ ડો કવે પાસથી જ હું જાણી શક્યો અવધુસાહેબ અહીં એક વાર આવ્યા હતા અને ઘણા દિવસ સુધી એમણે અહીં આરામ લીધો હતો

ખીજ એક જાણુવા જેવા ડોક્ટર તે ડોક્ટર રોડ એમના પત્ની મારા બહુ જૂના મિત્ર અને પ્રકાશક કાશીનાથ રઘુનાથ મિત્રના દીકરી છે શ્રી અપ્પાસાહેમ પતના મિલનસાર સ્વભાવને કારણે અને એમના અધિભરને કારણે પૂર્વ આફ્રિકાના બધા જ દિદીઓ એમની તરફ આકર્ષાયા છે અમારો આખો મર્ચન્ટ એમણે ગોઠવેલો હોવાથી દરેક સ્થાનના તમામ પ્રતિષ્ઠિત લોકો અમારા સ્વાગતમાં ભાગ લેતા હતા સારા સારા સ્થાનિક મર્ચન્ટ્સો કાણુ છે એ અમારે શોધવું પડતું ન હતું કેનાય લોકો પાસેથી મેં સાબળ્યું કે ‘અપ્પાસાહેમ પત હિંદુ છે, એમને અમે શા માટે મળીએ’ એવો વિચાર રાખી આ દેશના ઘણાખરા મુસનમાન આગેવાનો શરૂઆતમાં એમનાથી દૂર દૂર રહેતા હતા પાછળથી જ્યારે એમને જણાયું કે અપ્પાસાહેબના મનમાં હિંદુ-મુસ્લિમ એવો ભેદ છે જ નહીં, તેઓ બધાના છે બધાને અપનાવે છે, મંધાની જ મેવા કરવા તત્પર છે અને ગાંધીજી તેમ જ જવાહરલાલ નેહરુની ઉત્તર નીતિ ચનાવનારા ઉચ્ચ કેટ્રિના રાષ્ટ્રપુત્ર છે ત્યારે તેઓ ધીરે ધીરે અપ્પાસાહેમ પ્રત્યે આકર્ષાયા આજે તેઓ જેટલા હિંદુઓને વડાતા છે એથી મુસનમાનોને જરાય ઊતરતા વહાના નથી એમને પોતાને ત્યાં મહેમાન તરીકે બોલાવવામાં દરેક માણસને પોતાનું મોટું ગૌરવ જણાય છે તેઓ જ્યારે મુસાફરીએ જાય છે ત્યારે કેનાય લોકો પોતપોતાની મોટરો લઈને નીકળે છે કે જેથી એમનો કંઈ સહવાસ મળે

એનો એક રમુજ દાખલો અહીં ટાંકવા જોવા છે. એક વાર અપ્પાસાહેબ યુગ્મ-દમાં મુસાફરી કરતા હતા. એમની સાથે તે વખતે આવી રીતે અગિયાર મોટરકારો બેઠી થઈ હતી. તે જોઈને અહીંના આફ્રિકન લોકો કહે, “યુગ્મ-દના અમારા ઘમાકા (રાખ) જપ્પારે સફારી પર કીપડે છે ત્યારે એમની સાથે ચારેક મોટરો હોય છે. આ દિંદના કમાકા ખડુ મોટા હોવા જોઈએ. લુઓ એની સફારી અગિયાર મોટરથી ચાલે છે!”

અપ્પાસાહેબ જેમ મીઠાબોલા છે તેમ આખાબોલા પણ છે અને તેની જ પૂર્વ આફ્રિકાના તમામ ગોરા લોકો ઉપર એમની સારી છાપ છે. દરેક વસ્તુ કઈ રીતે મૂકવાથી લોકોનું મન અનુકૂળ થઈ શકશે એની કળ એમની પાસે હોવાથી તેઓ કોઈ પણ માણસ પામે સ્ત્રી વસ્તુનો સ્વીકાર કરાવવામાં ક્ષમી ગાય છે. એક જગે એક વાક્યમાં અપ્પાસાહેબનું શબ્દચિત્ર આપ્યું હતું - It is impossible for anyone to be mean in his presence.

અપ્પાસાહેબ એટલે અપ્પાંડ પ્રવૃત્તિ. અહીં આવીને ત્રણેક વરસ થયાં હશે એટલામાં એમણે ચાળીસ હજાર માર્કસની મુસાફરી કરી છે. આ મુકકના નાનામોટા દરેક માણસને તેઓ ઓળખે છે. અંગ્રેજ લોકો એમના પર ખુશ છે. આફ્રિકન લોકો એમના પ્રત્યે આદરથી નેમ જ ધનુ આશાથી લુઓ છે. અને દિંદી લોકો તો કહેતાં ચાકતા જ નથી કે, “અપ્પાસાહેબ આવ્યા અને આ પ્રદેશમાં અમારી ઇજ્જત વધી. એમણે અમને નવી દૃષ્ટિ આપી છે. અહીંના લોકો દિંદુસ્તાનની મોટાઈ હવે સમજતા થયા છે. અમને એક જ બીક છે કે દિંદુસ્તાન સરકાર જપ્પારે એમને અહીંથી બીજા કોઈ મોટા કામ ઉપર મોકલી દેશે ત્યારે અમારું શું થશે!” અપ્પાસાહેબ પામે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો જરા સરખોય ખમાલ નથી. એમની નસના, એમનો મનુષ્યપ્રેમ અને દરેક માણસની ખામીઓ દરગુજર કરવાની ઉદારતા એમને લોકોના હૃદયમાં એક કામનું સ્થાન અપાવે છે. ચોપરીઓ વાંચીને જોટનું જ્ઞાન મેળવી શકાય છે એના

કરતા અધિક અને ઊંડું જ્ઞાન તેઓ અનેક જાતના અધિકારી પુરુષોના પરિચયમાથી મેળવે છે તેમની દૃષ્ટિ તુરતના લાભ તરફ નથી હોતી પણ માનવકલ્પના સતકાર્યો પેઠી દર પેઠી કરી અસર કરતા જાય છે એનો એમને ગરામર ખ્યાન હોવાથી કુશળ અને દૂરદર્શી જમીનદારની પેઠે તેઓ જાતજાનના મદાદરૂની બીજ વાવતા જાય છે અને મળજીપૂર્વક તેનું સિચન કરતા જાય છે

મોઝાસાની એક અલ્પત નાની અને નજીવી લાગતી શિક્ષણ સરથા તરફ મારું નિશાન ધ્યાન ગણ્યું પૂર્વ આદિકાંડમાં કેળવણીની તર્ગી એની મધી છે કે કેળવણીનું અસારે રેશનિંગ આવે છે અપ્રાપ્તિમા ત્રણ દિવસ અમુક છોકરાઓ ભણે, અને બીજા ત્રણ દિવસ અમુક છોકરાઓ ભણે સવારે અમુક છોકરાઓના વર્ગ આવે, ન્યારે સાંજે બીજા છોકરાઓનો વારો આવે આવું અનેક ઠેમણે કરવું પડે છે આવી તર્ગીની હાલતમાં જે છોકરાઓ લાગનાગટ જે વાર નાપાસ થાય તેમને શાળામાથી કાઢી મૂકવામાં આવે તો તેમાં વ્યાથા શું ?

આવા દુર્દેશી છોકરાઓને મેળા કરી તેમને બનતી કેળવણી આપવા માટે જો શેઠના પ્રયત્નથી એક સરથા ખોલવામાં આવી છે તેમાં હિદી છોકરાઓ સાથે ત્રણ આદિકાંડ છોકરાઓ પણ ભણે છે પછત ઠેઠ અને હારેલા છોકરાઓમાં પણ કેળવણી પામવાનું દૈનત હોય છે સામાન્ય સરથામાં તેઓ ફાવતા નથી એનો દોષ ઘડી વાર એમનો નથી હોતો પણ પરિસ્થિતિનો અને પદ્ધતિનો હોય છે હાલનીના આવા જ છોકરાઓને ભણાવના ભણના માદમ મોન્ટેસોરીએ પોતાની વિશ્વવિખ્યાત શિક્ષણ પદ્ધતિ ખીનરી છે એ સહુ ઠેઠ જાણે છે મોઝાસાની એ 'મનિચન રીપનિન સ્ટુન' અમાજને સિદ્ધ કરી આપી શકે છે કે સમાજે લગ્ન દીધના માનનીઓમાં પણ ઉત્તમ તરત હેર્મ શકે છે જો શેઠ આ સરથામાથી શું ઉપજાવી શકે છે એ જોવાનું છે

જો ક્વેંએ મીજી એ સ્વાનબી અદારી પ્રગતિ આદરી છે તે છે તરીમ દિદીઓ માટે સર્ગ સારા મમનો આધવાની અને તે

સસ્તે ભાડે આપવાની. આ રીતે કેટલાંય ગરીબ કુટુંબો સ્વચ્છ અને માનવ્યુ જીવન ગાળી શક્યાં છે. અમે એ ધરો જોઈ આવ્યા. જે સ્વચ્છ અને પ્રસન્નતા ધરની ઓરડીઓમાં દેખાતી હતી તે જ એ ઓરડીઓમાં વસતી બહેનો અને એમનાં બાળકોના મોઢા ઉપર અમે જોઈ શક્યા. સ્વચ્છ અને સુવ્યવસ્થિત ધરો આદ્યમગૌરવ અને સ્વમાનનું વાતાવરણ પેદા કરે છે. નીરાગી શરીરમાં નીરાગી મન રહે છે એ કહેવતને વ્યાપક કરીને આપણે કહી શકીએ કે સુવ્યવસ્થિત ધર હોય તો અંદર વસના માનવીઓનાં મન અને જીવન પણ સુવ્યવસ્થિત અને છે.

મોઝાસામાં એ ત્રણ લાઇબ્રેરીઓ પણ આપણને મળે એવી હતી. એક પુસ્તકાલયમાં પારસીઓની અવેશ્તા ગાથા ઉપર કવિ ખમરદારે જે નિદાતાપ્રાર્થનાં ચોપડી લાલમાં જ લખી છે તે પણ હતી.

નમ્રભાવે સાત્ત્વિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરનાર અને ગાંધીજીના વિચારો ધિરોસોડી સાથે વર્ણીને લોકો આગળ મૂકનાર શ્રી માસ્ટરનું વ્યક્તિત્વ મોઝાસામાં સહેજે તરી આવે છે. એમના ધાર્મિક વર્ગોની અસર આસપાસના સમાજ ઉપર સારી પડી છે.

જાતપાતનો કશે બેદ રાખ્યા વગર સમાજની મેવા કરનાર અહીંનું એક જૂનું મંડળ તે સોશિયલ સર્વિસ લીગ છે. મોઝાસાના એક ધનિક અરબી વેપારીએ આ સંસ્થાની કદર કરી એમને પોતાનું રહેવાનું મકાન આપી દીધું છે.

મોઝાસા આવનાવેંત બીજી એક પ્રવૃત્તિ તરફ મારું ધ્યાન મળ્યું તે અહીંનાં બાલમંદિરો. મેં સાંભળ્યું છે કે સ્વ. ગિજુભાઈ બધેકાના આગામેક વિદ્યાર્થીઓ પૂર્વ આફ્રિકામાં ટેકેકાણે બાળકોગવણીનું કામ કરી રહ્યા છે. એ લોકોને વખતે ખમર નહીં હોય કે સ્વ. ગિજુભાઈ એ પોતાનું કેળવણીનું મિશન આગળથી તે પહેલાં તેઓ પૂર્વ આફ્રિકામાં વધીકાત કરવા આવ્યા હતા અને સ્વાદિશી ભાષા પણ શીખ્યા હતા. અહીં જ એમને જ્ઞાત્યું કે બાળકોને કેળવવાં અને એમના સ્વાતંત્ર્યની વડીલાત કરવી એમાં જ પોતાના જીવનનું સાર્થક્ય છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના એક જૂના વિદ્યાર્થી કવિ સોમાભાઈ ભાવસાર અને એમનાં પત્ની મોઝ્યાસની બાળકોગણીમાં આત્મપ્રેમ થયાં છે. ગિયુ-ભાઈની શૈલીથી એમણે અમર માંવી દરીને એક નાનકડી પુસ્તિકા લખી છે. એ જ ચોપડીનો એક સ્વાદિતી ભાષામાં અને એક લુગાન્ડી ભાષામાં એવા બે અનુવાદ થવાથી એ ચોપડી અમર થઈ છે.

આગાખાની બાળમંદિર પણ ધણું સુંદર રીતે ચાલે છે. લાંનાં બાળકોની ટાપટીપ અને પ્રસન્નતા ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવાં હતાં. આગાખાની પ્રવૃત્તિ વિષે મારે આગળ લખ્યું છે એટલે અહીંની ટેકનિકલ કોલેજ જેવી મહત્વની શિક્ષણ સંસ્થાનો પણ અહીં ઉદ્ભવ નહીં કરું.

મુસલમાન કાર્યકર્તાઓમાં વિશેષ આકર્ષક લાગ્યા શ્રી કાદરભાઈ. ઘણી પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં તેઓ ધરડા થયા છે. એક વખતે એમને નામદાર આગાખાનનો બહુ મોટો ટેકો હતો. સંસ્થા ચલાવવાની કળામાં કાદરભાઈ એકા છે. એમનો ઉત્સાહ હજી ધરડો થયો નથી.

આફ્રિકન લોકોને મળવા માટે હું પ્રથમથી ઇતેખર હતો પણ ક્યાંય એમનાં દર્શન થતાં નહીં. યુનાઇટેડ કેનિયા ક્લબમાં એ તક મને મળી. ત્યાં ગોરાઓ પણ આવ્યા હતા અને આફ્રિકન લોકો પણ હતા. ખીજી વસ્તુઓ સાથે મેં એમને વંશવ્યવસ્થાના સવાલ — ‘રેશિયલ એડજસ્ટમેન્ટ’ — વિષે બે રાખ્દ કહ્યા જેની અસર ઘણી અને સારી થઈ જણાઈ.

મેં કહ્યું કે, ‘આર્ષ’, અનાર્ષ, દ્રાવિડ, આદિવાસી, શક, દ્રવિડ, ચીના, પક્ષણ, મોગલ, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ, મહદી, પારસી વગેરે અનેક જાતિઓ હિંદુસ્તાનમાં આવીને વસી છે. જાણે તમામ માનવવંશો હિંદુસ્તાનમાં એકત્ર આવવાની ભગવાનની યોજના ન હોય. એ બધા લોકો સંપત્તી અને સહકારથી એકત્ર ઠેમ રહે એના અનેક અપ્પતરાઓ અમે અમારા દેશમાં હજારો વરસથી કર્યા છે. એ અંગે અમે ફેટલીક ગંભીર જુઓ પણ કરી છે અને એને માટે અમારે ઓછું સોસલું નથી પડ્યું. અમે દેવદાસઓ બિચા કર્યાં. બિંચનીચ લાવ ફેળવ્યો. અફિઝગરનું

શુભ અગમ્યાચું અને અંતે જોયું કે મૂળ રોગ કરતાં ડોક વાર અગમ્યાવેલો
 ઇલાજ જ વંચારે જીવલેણ નીવડે છે. પણ અમારા અધિભુનિઓએ
 શરૂઆતમાં અમને એક સંજીવની મંત્ર આપ્યો હતો કે ગમે તેટલા
 પ્રયોગો કરો પણ દિ'સાનો આશ્રય ન લેતા. સર્પસત્ર જેવા ઘાતક
 પ્રયોગો અમારી આસ્તિકતાએ તરત રોક્યા. આજે અમારે ત્યાં આમડીના
 બેદને કારણે અલગ ન્યાતો નથી ચલાવવામાં આવતી. સ્વતંત્ર ચનાવિંત
 અમે અસ્પૃશ્યતાને દેનારી દીધી છે. હરિજનો માટે અમારા દુવાઓ
 અને અમારી વીંદીઓ, અમારી નિશાળો અને અમારાં મંદિરો પૂર્ણ
 રીતે ખુલાં ચયાં છે. અમારા અનુભવ પરથી આફ્રિકામાં વસતા ત્રણે
 ખંડના લોકો ધણો બોધ લઈ રહે એમ છે.'

ગેવાના ફિરિસ્તાંવ લોકો અધાર્થી અગગા રહે છે. એમને ત્યાં
 જર્મને પણ મેં એમને સંજગાચું કે, 'તમે તમારી માનુષ્યા કોંકણીની
 ઉપેક્ષા કરો છે એ શાપ તમને નડે છે. અધા દિંદીઓ સાથે તમારે
 જાળવું જોઈએ.' ગેવાનો રાગ્નૈતિક સચાવ મેં જાણી જોઈને છેડ્યો નહીં
 કેમ કે હું જાણ્યો હતો કે એ લોકોમાં તીવ્ર મતભેદ છે. કેટલાક લોકો
 પોર્ટુગલની ધૂંસરી દેંદી દર્શ ભારતના યુનિયનમાં જોડાવા માગે છે
 ત્યારે કેટલાક પોર્ટુગલ સાથેનો સંમંધ કાયમ રાખવા માગે છે અને
 પોતાની સંસ્કૃતિ નોખી હોવાનો દાવો કરે છે.

પરદેશમાં વસતી આપણી જાહેનો સંગઠિત થઈને કામ ન કરે તો
 તે એક આશ્ચર્ય જ ગણાય. કેમ કે પરદેશમાં પણ જાહેનોએ ન્યાતગતના
 અને ધર્મના બેદ વડાવી રુદ્ધ રાષ્ટ્રીય વૃત્તિથી અને માનવતાના ખ્યાલથી
 અનેક સંગઠનો કરી બનાવ્યાં છે. અધિકાર-ચહેરણીના લોભમાં સપડાઈ
 ત્યારે દિંદુ-મુસલમાનો એકબીજાના વેરી થવા તૈયાર થયા હતા ત્યારે
 પણ જન્મે કામની જાહેનોએ ધણી માણસાઈ બતાવી હતી. મોઝામ્બિકમાં
 સ્ત્રીઓની એક સારી સરખી સંસ્થા ચાલે છે અને શ્રીમતી સોંધી એનું
 સુંદર નેતૃત્વ કરે છે. અહીંની જાહેનો આગળ મેં મારો સંદેશ પહેલવહેલો
 સંજગાગો કે જાહેનોએ માનવતાને ખીસવવાની દૃષ્ટિએ આફ્રિકન જાહેનોને

અને બાગડોને અપનાવવા જોઈએ અને એમની મેવા કરવી જોઈએ. આમાં નવા પગનાં ભરતાં બહેનોને પ્રથમ પ્રથમ સહાય થાય એ સ્વાભાવિક છે પણ મહેનો પ્રધાનત્વા હિંમતમાં હોવાને કારણે તેઓ આવા પગનાં સ્વાભાવિક રીતે કીની શકે છે અને એ પ્રદર્શિને આગળ ધપાવતા એમને મુશ્કેલી નથી આવતી પરંતુ આવેત પતિના ઘરના અગત્યના સોડોને જે બહેનો તરત અપનાવી શકે છે એમને માટે આ દેશની બહેનોને અને બાગડોને અપનાવવાની વાત મુશ્કેલ ન હોવી જોઈએ.

આમ મોખાસામા જે દિવસો ગાળ્યા તે કીમતી નીવડ્યા.

દુકામા કહી શકાય કે પૂર્વ આફ્રિકાના આ પ્રવેશદ્વારમા જ અહીંના ધણીખરા સંચાલોનું અને એની પાછળના બગેચા દર્શન થયું અને તેથી જ ઉઘાડી આખે અને જગતક મને અમે મધે પ્રવાસ કરી શક્યાં.

૫

નૈરોબી

નૈરોબી કેવળ કેનિયાની જ નહીં પણ એક રીતે આખા પૂર્વ આફ્રિકાની રાજધાની ગણાય.

મોખાસા, ટાગા, ઝાંઝીમાર, દારેસસલામ, લિંડી વગેરે સ્થાનો સમદ્રક્ષિનારે હોઈ ત્યાંની હવા પ્રમાણમા ગરમ રહે છે ગોગ લોહોને એ માફક નથી આવતી આપણા લોકો પણ હજી પ્રદેશમાં વગર શક્ય જોડ્યું કામ કરી શકે છે તેટલું ગરમ પ્રદેશમા નથી કરી શકતા આફ્રિકામાં જ્યાં જ્યાં સારી દંડી હવા છે ત્યાં ત્યાં ગોરા લોકોએ ગમે તેવા ઉપાયો યોજીને એવી જમીન પોતાને કબજે કરી છે હિંદુસ્તાનમાં પણ મદા-બજેધર, શિવોગ સિમવા, દાજિલિંગ ચેરાપુછ વગેરે સ્થાનો અંગ્રેજોએ કેરી યુક્તિથી કે આનવાજીથી કબજે કર્યા હતાં એનો ઇતિહાસ બૂલી શકાય એવો નથી.

કેનિયા એટલે આફ્રિકા ખડમા વસતા ગોરાઓનું રોકેટલેન્ડ અહીંના ગોરાઓની તુમાખીના દાખલાઓ એટલા બધા ગવાયા છે કે એની વાત

હી ફરી છેડવાની જરૂર નથી. અહીંના આફ્રિકન વતનીઓને પણ હંડો પ્રદેશ બહુ વડાલો હોવાથી તેઓ અંગ્રેજોને આ પમલા માટે ફિ કાળે ક્ષમા કરી શકતા નથી. આફ્રિકામાં બધી સત્તા જેમ અને તેમ લાઓના જ હાથમાં રાખવી જોઈએ એ બાબતમાં વધુમાં વધુ પ્રયત્ન નારા ગેરાઓ આ કેનિયામાં જ છે. અને તેથી દક્ષિણ આફ્રિકાની કનની નીતિ પ્રદ્યે એમને ઘણી સહાનુભૂતિ છે.

મેં જોયું કે અહીં જમીન લઈને વસવાટ કરેલા ગોરાઓની મરદત અસર તથા હોવા છતાં કેનિયાના ગોગ સરકારી અમલદારો ય્વા અનૂની નથી. તેમનામાં હકાપણ વધારે હો કે માણસાઈ, તેઓ ફિ જુદી રીતે બોલે છે. અંગ્રેજ રાષ્ટ્રપુરુષો પણ અવારનવાર પંચાના ગોરા જમીનદારોને સંભળાવે છે કે છેલ્લા મહાયુદ્ધ પછીની િ દુનિયામાં એમની તુમાખી હવે ચાલે એમ નથી. છતાં કેનિયાના રા જમીનદારો અસાધારણ શક્તિ તેમ જ લાગવગ ધરાવે છે એ પછે જુવી નથી શકતા.

અંગ્રેજો જ્યાં ગય ત્યાં આખી જમિ સુધક અને રૂપાળી વાના જ. મકાનો, રસ્તાઓ, પાણીની સગવડ, વીગળી, ફળફૂલના ખીયાઓ બધી સગવડો તેઓ ઘણી ખંતથી ઊભી કરે છે અને જીવન કે રીતે સુખકર કરે છે.

આપણુ લોકો એ હમે રહેવાને ટેવાયેલા નથી. સારા સારા પૈસાદાર કોમાં પણ કેટલાક પૈસાને જોર અને પ્રતિજ્ઞાને લોભે એવી જ સગવડો ને એશઆરામનાં સાધનો જોમાં તો કરે છે પણ એ વ્યવસ્થા તેઓ લી શકતા નથી. આવી સ્થિતિમાં અંગ્રેજો જે આપણી સાથે રહે તો ફિ નીતિ અખત્યાર કરે? યુનિસિપાલિટીના કડક કાયદાઓ કરી કોર્ટની ન્થી તેનો અમલ કરાવે? અથવા 'અમને નોખા રહેવા દો. તમને વે તેવી વ્યવસ્થા તમારા હિંદી વિભાગમાં ફરી લો,' એમ કહી વસ્તીના વિભાગ ફરી લે? વર્ણ અભિમાન જે લોકોમાં નથી તેઓ પહેલી નીતિ કંદ કરે છે અને એમાંથી ઉદ્વેગ થતી બધી મુશ્કેલીઓ અને કડવાશ

વહેરી લે છે, જ્યારે જેમના મનમાં દિ દીઓ પ્રગે અને આફ્રિકન લોકો પ્રત્યે હૃદયક્રોધ તિરસ્કાર હોય છે અને જેઓ રાજ્ય ભીંતે નીનીની કડવાશ વહેરી લેનામાં માનતા નથી તેઓ બીજી નીતિ પસંદ કરે છે અને અદર અદર વાત કરતા હમેશા કહે છે — 'Let these wretches stew themselves in their own juice' વર્ણદ્વેષ એક વાર જાઓ એમણે રેવવેના અનગ ડામા, દામની અનગ સીંગે વગેરે વ્યવસ્થા સુધી એ પહોંચી જવાનો.

એક વાત આપણે ધ્યેય કરી જોઈએ કે આપણા લોકો સ્વચ્છતા કે શુદ્ધિને નામે પાણી અનહદ વાપરે છે અને જ્યાંત્યા કાદવ કરી મૂકે છે અને ઉવાડે પગે ચાલતા હોનાથી જ્યાંત્યા એ ગદવાડ ફેલાવે છે આપણા રસોડા, આપણા જાગરૂ અને આપણી નાહવાની ઓરડીઓ જેવા હોના જોઈએ તેના નથી હોતા બાજીકોને કંઈ રીતે સાચવના અને સ્વચ્છ રાખના, એમને જાગરૂ રૂંચા બેસાડના, એ મિથે મધ્યમ વર્ગની મહેનો પણ ધણી બેદરકાર હોય છે સમાજના નેતાઓ આની ટેવોને માટે પોતાના લોકોની જાનગી રીતે નિંદા ધણી કરે છે પણ લોકો વચ્ચે જઈને એમને ધીરજથી સમજાવવાનું કામ કોઈ કરતું નથી અમુક શિવાજી ખોલે છે એટલું કહેતું બસ નથી જૂની ટેવોને ઠેકાણે સારી કર્ત ટેવો પાડવી જોઈએ અને નવી દમે સુવચતા સાચવના શુ શુ કરતું જોઈએ અને કંઈ કંઈ સગરોડ વસાવની જોઈએ એ બધું એમને વિગતવાર અને અનેક વાર સમજાવતું જોઈએ એટલું જ નહીં પણ સાગ દાખનાઓનો વસ્તુપાઠ પણ એમની આગળ રજૂ કરવો જોઈએ માથાસ સવારે બીડીને રસ્તા ઉપર દાતાયું કરે અને જોશબેગ અનાજ કરીને ગળું સાફ કરે એ શિવાજી અત્યાધુનિક છે એટલું સમજાવતા મુશ્કેલી નહીં જ પડે.

આના બંધા જરૂરી સુધારા આપી કોમમાં દાખલ થવાને બદલે આપણા લોકોએ અંગ્રેજોનો પડેરવેશ, એમના જ્ઞાનપાનના પ્રકારો અને એમની મામાનિક વિવેકની ભાસા અપનાવી લીધી પરિણામે આપણા

લોકોમાં અમેજેનું અનુ રણ કરનારી એક નવી ન્યાત ઉત્પન્ન થઈ છે અને પૈમેજે અમર્થ હોવાથી માખી ॥ સમાજમાં એ નોખી રહી શકે છે એમાથી અનેક સામાજિક અને આતર-સામાજિક ગૂચનાઓ ઉભી થઈ છે જેનો ઉકેલ કોઈએ હજી શોધ્યો નથી.

તા ૨૧મીએ સાંજે અમે મેન્નાસા ઓડયુ રાત્રે ટ્રેનમાં ડાઈનિંગ કારમાં અમે જ્યાં ગોરાઓ વચ્ચે ખાતુ લેના અમને કશી મુશ્કેલી નહીં નહીં અમાગમાના ઘણાખરા શાહારી હતા પણ તેને વિષે પહેલેથી જ રીનમરની સૂચનાઓ અપાઈ હતી.

મસાર પડતા પહેલાં અમે ટ્રેનવાની ઊંચી ભૂમિ ('હાઈ લેન્ડ') પર પહોંચી ગયા હતા હડી હના મીઠી ચૂની ખણતી હતી અને આમપાસનો દુઘાદુધ પ્રદેગ આખોને સતોષ આપતો હતો મેન્નાસા અને નૈઝેમી વચ્ચે એકે મોટું સ્ટેશન નથી અમે જમારે આથી નદી ઓળંગી ત્યારે મને આજર્જ થયું કે આજના નાનખડા પ્રવાહને નવી કેમ કહેતા હશે હું તો એને વહેતું કે નાગું કહેતા પણ સંકેત્ય કરું.

નૈઝેમી પહોંચના પહેલાં જ અમારી ટ્રેન ત્યાંના અભયારણ્યમાંથી — નેશનલ પાર્કમાંથી — પસાર થઈ અમારા કમ્પાની મારીમાંથી અમે કેટનાયે જનવરો જેને લાકચા અપ્પામાહેમની દૃષ્ટિ બહુ લીધી હોવાથી તેઓ ગમે તેના દૂરના જનવરો જ પાંડી પાડતા અને અમને મનાવતા એમાં 'એન્ડી એન્ડ ક્રાફ્ટ ગન' જેવી લાખી ડાખાગા ગિરાફ ઊંટ અથવા હમ પામેથી ઉઠીની ડોક લાઈને ઊઘવાનું ભૂની ગયેલા શાહમૂગ, પોતાના શીંગડાનું અભિમાન ધરાવનાર હજીરો — એવા અનેક આપહો અમે જોયા.

સ્ટેશન ઉપર પહોંચતા જ વરસાદે અમારું શુભ સ્વાગત કર્યું અમારે થી તાત્કાલિકે જ ઇનામવારને ત્યાં રહેવાનું હોવાથી અને તેઓ પોતે અમારી સાથે હોવાથી એમના પત્ની ગમતનાતાઈ અને એમની દીપ્તીઓ સ્ટેશન પર અમને તેના આન્યા હતા ચિ સરોજનો એક ખાસમિત જન ન-ટ્રેન્સર એને મળ્યા મચાગે તનસતો હતો એ પણ સ્ટેશને આ થો હતો સ્થાનિક નેતાઓ તો બધા જ હતા સ્ટેશન પરની

ઝોળખાણ ગમે તેવી જરૂરી હોય પણ ઉપયોગી નીવડી નથી પાંચ પચાસ લોકોના નામો ઉતારો ખોતેના સાબજો અને એમના ચહેરાના રોષ્ટ્ર એક પછી એક આખ દ્વારા લેતા જાઓ, એ બધું કશા કામનું નથી હોતું એ ઝોળખાણ મહેમાનોને છોડીને બાકીના બધા માટે ઘણા કામની હોય છે

નૈરોબીમાં આ વખતે અમે કુત્ર સાન દિવસ રહ્યા એ સાત દિવસોમાં એટલે બધો ભરતક કાર્યક્રમ હતો કે એ બધું માદ રાખતું 'સહેલું' નથી મન ઉપર જે સરકારો પડ્યા તે બધાની બેગમાં માખણ જેવી ખીચડી થઈ ગઈ છે એ સમયરો ઘણા સ્વાદિષ્ટ તો છે પણ અનગ અવગ ટરના અશક્ય છે

રાજવાનીના આ શહેરમાં ઘણા યુરોપિયનો મળ્યા અહીંના ગવર્નર સર ટ્રિનિપ મીચેલ બાહોશ માણસ છે સામ્રાજ્યના પ્રખર રાજનીતિજ્ઞોમાં એમની ગણતા થાય છે, પણ તેઓ આ વખતે રજા પર ગયા હતા એમનું કામ એમના ચીફ મેજેસ્ટ્રી સાચવના હતા એમની મુનાબત દરમ્યાન મને ખામ વસ્તુ જાણવાને મળી તે આફ્રિકાની પ્રાકૃતિક મૂંઝવણ વિશે એમણે કહ્યું, “આફ્રિકાની ખૂમિ ઘણી ફગદુપ છે પણ અહીં પાણીની તગી હમેશા બોગવરી પડે છે એ તગી ન હોત તો આજે છે એના કરતા અનેક ગણી મનુષ્યવસ્તી અહીં નથી શાન્ત” મે કહ્યું કે, “તમારે ત્યાં વરસાદ ઓછો નથી પડતો એ વરસાદનું પાણી જગા જગાએ તળાવમાં રોકી રાખ્યું હોય તો ઘણી હાડમારી દર યમ દિદુગ્તાનના જૂતા રાખ એમ જ કરતા નહેરો ખોવા કરતા તળાવો મોંઘરા પાળા એમણે વગરે પ્યાન આપ્યું હતું” મારી આ સચવાનો વિચાર ટરતા એમણે જે મુરકેલીઓ જણાવી તે પુ મરાવર સામગી ન શક્યો જેના ભાઈસાહેબ જાદુ જ ઝીણું અજાણે જોનતા હતા અને મારી કાનની મુરકેલી નાનીસતી નથી ઘણાં વરસો થયા જમણે કાને હું સામગી સડતો જ નથી અને કાને સહેજ ઓછું સંભળાય છે, પ્રવિણમે મારે ત્યાં ઘણાં મોઝો મેળા થયા હોય ત્યાં ખૂબ

સાચીને બેસતું પડે છે. જન્મણી બાળુ ડાઈ મહત્વનો માણસ ન બેમે એ મારી ઇતેન્નરી હોય છે; ત્યારે સભાના કે જન્મણુવારના વ્યવસ્થાપકો ખાસ અગત્યના લોકોને મારી જન્મણી આત્રુએ બેસાડે છે. પરિણામે મારે કેડને વર્ગાક-આપી કાળો કાન આગળ આણવો પડે છે. આથી કાળી બાળુ પર બેસનાર માણસને તરછોડ્યા જેવું થાય છે. ડાઈ એળખીતું સ્વેચ ત્યારે ચિંતા નહીં, નહીં તો ભારે મંજવણુ પેદા થાય છે. દર પ્રસંગે કેટલા લોકોને સમજાવવા બેસું કે સાંજગવાનો કાન મારી પાસે એક જ છે। સંભાળજુમાં પણ વ્યાખ્યાનની પેઠે જોર જોરથી બોલનાર લોકો બીજા લોકોને ભણે અજાણ્યા લાગતા હોય, મારે મારે એમનું દાક્ષિણ્ય યજું સગવડભરેલું હોય છે.

એક અમલદારે — ઘડું કરીને એ અહીંના ન્યાયાધીશ હશે — મધ્ય એશિયાના અને અફઘાનિસ્તાન તરફના પોતાના અનુભવો કહ્યા. એક વાર ત્યાંના ચોરોની ટોળાએ એમને લટક્યા. પોતે એટલા અને સ્ત્રીને ઘણા લૂંટારુઓ, એટલે એમણે માંધીજીની અદિસક નીતિ આધરી. એમણે ચોરોને કહ્યું, “મારું બધું લઈ લેજો પણ મને કનડરો નહીં.” પછી એમણે ઉત્તરું, “માર્ગ પાટકન તો મને વાપરવા દેશેને?” ચોરોએ હા પાડી. પછી કહે, “અને મારી હેંટ મારે માથે ન હોય તો મને ચણર આવે. આકરા તડકાથી હું માલે પડું; એટલે મરજી હોય તો તે પણ મને આપો.” આટલું નહીં થયા પછી ચોરો ભાઈસ્વહેજને સથે લઈ ગયા. એમની સજ્જનનાથી તેઓ એટલા તો ખુશ થયા કે એમણે એ ચોરા મહેમાનને પોતાને ઘેર જમવા રાખી લીધા અને બીજે દિવસે એમને પોતાના પ્રદેશની સીમા સુધી સહીસહામન પહોંચાડી દીધા.

દિંદા લોકોની કેળવણી જેના હાથમાં છે એવા એક ચોરા અમલદાર નેડે મારે ઘણી વાતો થઈ. વર્ધા કેળવણીના સ્વરૂપ વિષે મેં ગિલવાર વાતો કરી.

અપાસાદેજની ચીવટને કારણે અનેક પ્રસંગે ચોરાઓ, થોડાક આદિજનો અને આપણુ દિંદવારીઓ એવું સમિશ ટ્રોનૂમંગળ અમને

મળતુ હતુ આફ્રિકાની ભૂમિ ઉપર ત્રણ ખડના સહકાર વિશે ન્યારે હુ ખોનતો ત્યારે ત્રણેયને મારી વાત આવકારલાયકે લાગતી. પણ એ સહકાર ખરી રીતે ત્યારે જ સિદ્ધ થાય ન્યારે ગોગઓ રાજ્યકર્તા તરીકેનુ અભિમાન છોડી દે અને ગૌર વહુની મહત્તા ખૂદી મળ, હિંદના લોકો એ સહકાર માટે ત્યારે જ યોગ્ય થાય ન્યારે તેઓ પોતાને કેવળ હિંદના નહીં પણ આફ્રિકાના પણ કાયમી વતની ગણે અને આફ્રિકન લોકોની મિત્રતા કેળવે અને આફ્રિકનો આગસ તત્ત્વ કેળવણીમાં અપાઠભેર આગળ વધે અને અહિં સક શક્તિ કેળવી ખતાવે ત્રણ કોમના સહકારની શક્યતા ખતાવતા હુ કહેતો કે અંગ્રેજ રાષ્ટ્રે એ દિશામાં પહેલું પગલું માડ્યું છે. હિંદુસ્તાનની પૂર્વ સ્વતંત્રતા સ્વીકાર્યા બાદ બ્રિટિશ લોકોએ હિંદુસ્તાનને (તેમ જ સિલોન અને પાકિસ્તાનને) પોતાના કોમનવેલ્થમાં સમાન હક સાથે એક સદસ્ય તરીકે દાખલ થવાનું આમંત્રણ આપ્યું. ગાંધીજીએ આપણે દેશને સનાદ આપી કે એ આમંત્રણ સ્વીકારવા જેવું છે. અસાર સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અથવા બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ એ ફક્ત બ્રિટિશરોનું — ગોરા લોકોનું — એક કૌટુંબિક સહિયારું ખાતુ હતુ કેનેડા, ફક્લિયુ આફ્રિકા, પૂર્વ આફ્રિકા, ન્યૂઝીલેન્ડ, ઓસ્ટ્રેલિયા અને બ્રિટિશરોનું જ રાજ્ય હતુ બિન્ન જાતિ, બિન્ન વહુ, બિન્ન દેશ અને બિન્ન સંસ્કૃતિવાળા લોકોના, પાકિસ્તાનના અને હિંદુસ્તાનના લોકોને પોતાના કોમનવેલ્થમાં સમાન હક્ક આપીને એમણે એક ભારે પગલું ભર્યું છે જેનો જોડે આજકાલના ઇતિહાસમાં કયાય મળે તેમ નથી હવે કોમનવેલ્થનું બંધન એ ‘રેસ’ કે વંશનું બંધન નથી પણ એક પ્રજાસત્તાક આદર્શનું બંધન છે ગોરી પ્રજાન આ પગલું છેલ્લું નથી પણ નવા સંઘનનું પહેલું પગલું છે. કાગે કરીને એમાં નવી પ્રજાઓ અને નવા રાજ્યો શામિલ થવાની શુભશા છે આવું સંઘન હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસને અનુકૂળ છે. હવે ન્યારે આમણે અવેચકપૂર્વક, પૂરતો વિચાર કરીને એ કોમનવેલ્થમાં દાખલ થયા છીએ, ત્યારે આપણે એ કોમનવેલ્થને વફાદાર રહેવું જોઈએ વફાદારીનો એ અર્થ નથી કે એમના કાગા ધોગાઈ બધા જ કાગોસાં આપણે એમને સાથ આપવો વફાદારીનો સાચો અર્થ એ છે

કે આપણે એ કોમનવેલ્થ પ્રદેશોમાં મિત્રભાવે વર્તીએ, સાચા અર્થમાં અને સાચે રસ્તે એની ઉન્નતિ ઇચ્છીએ અને સારાં કામોમાં એમને મદદ આપીએ અને એમની મદદ લઈએ.

રાજકર્તા સાથે સહભાવનાનું વર્તન રાખવાની જેમ આપણી દરજ્જા છે તેમ જ અને તેથીય વિશેષ અહીંના મૂળ વતની આફ્રિકન લોકોને કે પ્રેમપૂર્વક સેવક તરીકે વર્તવાની આપણી દરજ્જા છે. એ લોકોની ભાષા, ધરના નોકરોને હુકમ આપવા પૂરતી આપણે શીખીએ છીએ એ બસ નથી. એમનાં સુખદુઃખ સાથે આપણે એકરૂપ થઈ શકીએ, એમનાં દુઃખમાં એમને દિલાસો આપી શકીએ, એમના સુખમાં એમને વધામણી આપીએ અને આત્મોન્નતિના એમના બધા પ્રયત્નોમાં આપણે એમને મદદગાર થઈ શકીએ એટલી એમની ભાષા આપણે શીખવી જોઈએ. કેળવણીની બાબતમાં આપણે એમને બંધી રીતે મદદગાર થવું જોઈએ. આપણી દાનવૃત્તિ હવે હિંદુસ્તાન તરફ ન પડેવડવતાં આપણાં બાળકોની અને આ દેશનાં બાળકોની અર્થાત્, આફ્રિકનોની કેળવણી પાછળ એ પ્રવાહને વાળવો જોઈએ જેથી આપણું છવન અહીંના લોકોને આશીર્વાદરૂપ લાગે અને આપણાં મૂળિયાં અહીંની ભૂમિમાં મગખૂત થઈ જાય. આપણે નથી અહીંના ભૂમિજન, નથી અહીંના રાજ્યકર્તા, સેવા દ્વારા જ અહીંના વતની થવાનો આપણો અધિકાર આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ. સંખ્યાબળે નહીં, સત્તાબળે નહીં, પણ ઉપયોગિતાબળે જ આપણે આપણી શક્તિ કેળવી શકીએ.

સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાને મિત્રતાની નિશાની, તરીકે અને પડોશીધર્મના એક અંગ તરીકે આફ્રિકન વિદ્યાર્થીઓને હિંદુસ્તાનમાં જઈ લાલવા માટે ચાર રોકેટરશિપ આપી છે. અહીં વસતા હિંદી લોકોએ એ જ પ્રમાણે બીજી બાર રોકેટરશિપ આફ્રિકનો માટે આપી છે. શ્રી આપ્પા ઝાકેમના પ્રયત્નથી આ બધું થયું છે એ આફ્રિકન લોકો જાણે છે. હવે જેઓ ખાદીવિદ્યા શીખવા માગે એમને માટે વધારાના ચરખા સંધે છ રોકેટરશિપ આપવાનું નક્કી કર્યું છે. અને હિંદુસ્તાન જઈને ત્યાંની

રાષ્ટ્રભાના જેઓ શીખના માગે તેમને માટે હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા વતી નણ રમેશચંદ્ર આપણુ મે જાહેર મ્યુ છે આના સક્રિય પગલાને મરણે જ અડીના આફ્રિકન લોકો હિંદુસ્તાન પ્રાંતે સદ્ભાન અને આશાની નજરે જોતા થયા છે કેવલાક અંગ્રેજોએ અડીના આફ્રિકન લોકોને ઘણું સમજાવી જોયું કે 'આ હિંદી લોકો તમારી પસંદી મનમાં આવે તેમ્લો નફો લે છે અને એ બધો નફો સ્વદેશ લઈ જાય છે આ જગ્યા જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી તમે માથુ ઊંચું કરી રાકનાના નથી' આપણા લોકો રજવા માટે જ અડી આવેના એમ્લે ખેત્રાય તેમ્લો નફો લેતા હતા એ વાત સાચી છે અંગ્રેજો જેમ હિંદુસ્તાનનો પૈસો વિનાશત લઈ જતા હતા તેમ જાલે નાના પ્રમાણ પર પણ આપણા લોકો અડીનો પૈસો સ્વદેશ લઈ જતા હતા એ વાત પણ સાચી છે દર વરસે હિંદુસ્તાન માથી કેનાયે સાધુઓ અને ત્યાની સરથાઓના પ્રતિનિધિઓ આડી આડીને અડી થી મદદ લઈ ગયા છે

પણ આપણા લોકોના સહાસમાં અડીના લોકો ઘણું શીખ્યા પણ છે સુધારીકામ દરજમમ ગેરે નાનામોગ ધધા તેઓ શીખ્યા રૂનું વાવેતર તેમણે મદગતાપૂર્વક વધાયું જમા અંગ્રેજ પણ પડોચી ન શકે એના દૂર દૂરના જગથી પ્રદેસમાં આપણા લોકોએ હિંમતપૂર્વક જઈ દુકાનો ખોલી છે અને પોતાના ખાનમન્યાને લઈને જગનના આફ્રિકનો વન્યે વસવાટ મોં છે કેટલાક જગથી લોકોને એક એક શિનિગમાં એક એ પાપજમો આપીને એમને પોતાની નજીવતા લોકોનું આપણા લોકોએ શીખવ્યું છે અને હવે તો કેટલાક આફ્રિકનો આપણા લોકો સાથે ગઈને દુકાનો પણ ચલાવતા થયા છે આપણા લોકો એમને પોતાના મુનીમ તરીકે વિશ્વાસપૂર્વક રાખે છે અને એની રીતે એમની અને પોતાની આવક વધારે છે જે આપણા લોકો બદલાયેલી પરિસ્થિતિ એળખી આફ્રિકનોની નાગૃતિમાં મદદગાર થાય પોતાનો લોભ થોડો આડો કરે, આફ્રિકનોને અને રીતે કેળવે, તો આપણી અડીની હસ્તી લેમે લાગે

કેટલાક લોકોએ મને ખાનગીમાં કહ્યું કે, “તમારી વાત અમે માથે ચઢાવના તૈયાર છીએ અહીંના લોકો માટે અમારાથી મનનુ કરી છૂટીશું પણ અમારો અનુભવ કહે છે કે અહીંના લોકો તમને નચુણા છે એમને માટે ગમે તેટલું કરો તોય વખત આવે ફરી જતા એમને વાર નથી લાગતી” એમને ખુદ હું કે એ વાત સચ્ચી હોય તો મને એમાં જરાય અશ્વય નથી લાગે જેમનો દેશ લડાયો છે, જેમને પરાનબી અને ભયની દશામાં હમેશા ગહેનું પડે છે, મધ્ય યુગમાં જેમને પડીતે ગુનામ તરીકે વેચના હતા, તેમને માટે કૃતજ્ઞતા પણ ઘણી વાર આત્મઘાતી નીવડે છે આપણે ત્યાં મુસનમાંનો માટે અને હરિગ્તનો માટે એના જ તખ્તર આપણે સાબળતા હતા મરાઠીમાં તુચ્છો અથવા ધૂર્ત એ અર્થમાં ‘ગુનામ’ શબ્દ વપરાતો — કોઈ વાર નિદા તરીકે અને કોઈ વાર કંદો તરીકે એ બનાવે છે કે ગુનામેને લુચ્છાઈ કે ના વગર છૂટકો જ નથી દોતો એક વાર એ લોકોને પગમર થતા દો, પછી જોશો કે ધીમે ધીમે માણુમાઈના બના લક્ષણો એમનામાં પ્રગટ થાય છે

પણ હું માનતા તૈયાર નથી કે એ લોકો નચુણા છે કે ની ધીર નથી તેઓ જોશઓના અને જનતાના અન્માયો સહન કરતા આન્યા છે આપણે એરણ્ય લઈને સોપનુ દાન કરીએ અને તેમના માટે અપેક્ષા રાખીએ કે તેઓ આપણી પ્રત્યે ઉપકરમદ્ થાય તો તે શી રીતે વાજબી ગણાય ?

અત્યાર સુનીની એમની રહેઠીકરણી મિન ન સાદી હતી સતોષ એ એમની હજનપદ્ધતિનો પ્રધાન ગુણ છે મારી અને ધામના ઝૂંડમાં તેઓ ગહે છે આપના વિશાળ દેશમાં તેમણે એ પણ મોટ મંજન, મદિ કે રાજપ્રાસાદ બાપ્યો નથી મજૂરી લઈને કામ કરવું એ એમના હાનમાં નથી એના લોકોને આપણા જેવા કરી મૂકવા માટે સરકારે એમના ઉપર માથાવેશ નાખ્યો છે કમાય તો જ તેઓ સરકારના સહજમાથી નચી શકે એમની સતોષપ્રધાન સંસ્કૃતિમાંથી એમને

ચળાવવા માટે જ્યાં આત્મા પ્રવર્તે છે ત્યાં એ લોકોનું જીવન
સ્વાભાવિક ન જ રહી શકે

આત્મા બધા મિશનરીઓ એમની મેરા કરતા કરતા મરી રીટે
છે તેમણે ઠાઠ જામે નખાર નથી કરી કે આ લોકો નશુણા છે ઇસ્લામ
અને ખ્રિસ્તી ધર્મ મન્નેનો સ્વીકાર કર્યો છતાં આ લોકોમાં ઠાઠ જનનું
કંડૂન આવ્યું નથી એમને સમજવા માટે આપણે સમાજશાસ્ત્રની
ભણી દષ્ટિ કેળવવી જોઈએ અને એમને માટે જે કરીએ તે સાચા
ધર્મનિષ્ઠ મનીતે નિષ્કામ ભાવે કરવું જોઈએ જ્યાં મધ્ય યુગવા
માટે સેના કરવાની વાત છે ત્યાં સામો પક્ષ નશુણો છે કે સશુણો એ
જોતાપણું હોય નહીં, સદ્ગુણો એ ઠાઠ પણ જાનિતો ઇશ્વરે નથી
જ્યાં આત્મા છે ત્યાં તમામ સદ્ગુણોનો ઉત્કર્ષ થવાનો જ અર્થાત્ વધારાનો

નૈરેખી પાસે ત્રીસેક માર્શન દૂર એક આફ્રિકન નેતા પીટર
કાર્નનાગે રહે છે એ ભાઈ હમણાં હમણાં હિંદુસ્તાનમાં બધે ફરી આવ્યા
છે હિંદુસ્તાન સરખરે એમને બધી સગવડો ફરી આપી હતી અને
એમને મજા એમને ત્યાં ગયા હતા. માણસ લાગે પિતૃભક્ત છે એમણે
પોતાના પિતાની ઓળખાણ કરાવી પોતાની છ માતાઓ પોતપોતાના
બાગકો માથે અનગ અનગ ચૂપડીઓમાં કેની ગીતે ગુંદે છે એ બધું
એમને બતાવ્યું પીટર કાર્નનાગેએ પોતાની ટિબૂ કામ માટે બપો
જેગી નિગળો ચનારી છે સરાર પામેથી તેઓ ગ્રાન્ટ લેતા નથી
ગોરાઓની નોકરી કરવાનો અથવા સરખરી નોકરીમાં રથાન મેનવાનો
હિંદુ ન રાખતા, પોતાની કામની સેના ખરવાની ચોખ્ખના પ્રાપ્ત થાય એ
જનની કેળવણી આ શાખાઓમાં અપાય છે એ જ રથાનમાં એમને એક
આફ્રિકન મહેન મળ્યા હતા - વાન્જુ એમણે મતવાનજુનાનું શીખી
પોતાના ધપડા તૈયાર કર્યા છે અને એમને ધ્યાને ગયા ત્યારે એમણે એક
દિંદી પાં વાચી મતાવ્યા અને પોતે લખેલું થોડક દિંદી પણ મતાવ્યું

પૂર્વ આફ્રિકામાં આપણા લોકોનો સૌથી મોટો સવાન છે આતરિક
એકતાનો હિંદુ મુસ્લિમ એકના જે પહેલેથી સિદ્ધ હતી તે રગર કારણે

આપણે તોડી અને પારખી લોકો આગળ દાખીપાત્ર બન્યા મે એમને
મ્યુ કે દિદુસ્તાનનું ગા-પથ્ય દિદુસ્તાનમાં જ રહેવા દે ત્યા લડી
લેવાનું મરણ હતુ એમ માનીએ તોયે એ મરણ અહી નથી દાખના
તરીકે મે કહ્યુ કે, દિદુસ્તાન ઉત્તર ગોગાર્ધમાં છે પૂર્વ આફ્રિકાનો
મોટો ભાગ દક્ષિણ ગોગાર્ધમાં છે દિદુસ્તાનમાં જ્યારે શિયાગો હોય છે
ત્યારે આ તરફ ઉનાગો હોય છે ત્યા ઉનાગો હોય ત્યારે અહી શિયાગો
હોય છે આની સ્થિતિમાં દિદુસ્તાનમાં શિયાગો છે એના માટે અહી
ગરમી ખત્તા આપણે ગરમ કપડાં ઓઢીને બેસીશુ અને ત્યાં ઉનાગો છે
એમ ખબર પાનાવેત અહી આપણે પખો ચનાવીશુ અને ગાંઠે કૂણ
મરીશુ, એમાં માર્ત્ત અર્થ છે ? અગી અદર અદર લડીને આપણે શુ
મેળવવાના છીએ ? સંપીને રહીશ તો દિદુસ્તાન માટે દાખનારૂપ મનીશુ
સંપીને રહીશુ તો જ ત્રણ ખડના લોકો વચ્ચે ભાર્થિયારો ઉત્પન્ન
રવાની કળા આપણા હાથમાં આવશે

● યુરોપિયન લોકો સાથે વાતો કરતા એક સનાન એમને ઘણી વાર
પુવ્વને

દિદુસ્તાનમાં કમ્યુનિઝમનું - સામ્યવાદનું જોર વધવાનો સંભવ
કુલો ?

હુ એમને કહેતો કે સામ્યવાદને દિદુસ્તાનમાં જરામ અરકાશ નથી,
પથ્ય એના ખાસ માર્ગો છે. તમે અમેજ લોકોએ સમય વતીને
દિદુસ્તાન ડોડાનું નક્કી ન મ્યુ હોત તો અમારે ત્યા સામ્યવાદ જરૂર
ફાળી નીકળત ગા રીજીએ ફાળેની અમારા દેશની અદિસક શક્તિ
તમે પારખી શક્યા, તમે એમની મદર કરી અને અમારી સ્વતંત્રતા
તમે મજૂર રાખી એની દિદુસ્તાન પર ભારે અસર થઈ છે તમારા
મત્યેનો અણગમો તો જીતરી ગયો જ, પણ ગાંધીજીને માર્ગે જ દેશની
ઉન્નતિ કે એની લોકોને ખાતરી થઈ

ખી-ગ પણ મરજો છે જ્યા સામાજિક, વાર્ષિક કે આર્થિક
અન્યાય છે અને એમાથી મુક્ત થવાની આશા ગરીબોમાથી નષ્ટ થાય

છે ત્યાં જ સામ્યવાદ ફાટી નીકળે છે. અમારે ત્યાં અમે હજારો વર્ષની જૂની અસ્પૃશ્યતા કપાટાબેર નષ્ટ કરી અને સામાજિક ન્યાય સિદ્ધ કર્યો. નાનામોટા અસંખ્ય રાજ્યોએ માથા પરનો મુગટ ઉતારી પ્રજાને અરજો ધર્યો. જમીનદારી પદ્ધતિનો પણ અંત આણવા અમે તૈયાર થયા છીએ અને જમીનદારો પણ યોગ્ય 'ટ્રાન્સેન્સેશન' — વળતર લઈ જમીનો છોડી દેવા તૈયાર થયા છે અને દરેક પુખ્ત ઉંમરના માણસને મતાધિકાર આપી અમે દુનિયામાં અગ્રેડ એવું વિશાળ મતદાર મંડળ તૈયાર કર્યું છે. એવાં એવાં જગરદરત પગલાને કારણે લોકોને વિશ્વાસ ખેસી ગયે છે કે નેહરુ સરકારને હાથે ન્યાય મળવાનો જ છે. એટલે અમારે ત્યાં સામ્યવાદને અવકાશ નથી. જે જે ઠેકાણે સરકારી તંત્ર શિથિલ હતું તે તે ઠેકાણે સામ્યવાદી લોકો તોફાન કરી શક્યા. લોકોમાં શીધો પ્રચાર કરી આવતી ચૂંટણીમાં જીતી જવાની હિંમત સામ્યવાદ પાસે હોત તે તેઓ તોફાન ધાંવડના પ્રકારોમાં ન જ બીતરત. જ્યાં સામાજિક, વાંસિક અને આર્થિક ન્યાય પ્રવર્તે છે ત્યાં સામ્યવાદની ખીક હોતી નથી. સામ્યવાદ એ સમૂહજીવનના રોગતી જ એક નિશાની છે.

એક દિવસ અમે કમેટે જઈને ત્યાંની સરકારી ઉદ્યોગશાળા બોર્ડ. એ ઉદ્યોગશાળામાં આફ્રિકન હોકરાઓને સુધારી, લુહારી, ટિનનું કામ કડિયાકામ, વીજળીનું કામ, દરજીકામ, મેન્ચીકામ વગેરે અનેક ધંધાઓ શીખવવામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમ એકથી ત્રણ વરસનો રાખેલો છે. ખર્ચ જ વિદ્યાર્થીઓ ખતથી કામ કરતા દેખાયા. કામની સફાઈ પણ સારી હતી. શિક્ષકો ખર્ચા ગોરા કારીગરો હતા. કેટલાક સારા કેળવણીકરો હોય એમ લાગતું હતું. મેં એક જણને ખાનગીમાં પૂછ્યું કે, "આફ્રિકન હોકરાઓ ખીજી કામના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં શુદ્ધિમાં બીતરતા હોય છે એવી માન્યતા સાચી છે?" એમણે જરાક વિચાર કરીને કહ્યું કે, "સામાન્યપણે એ વાત સાચી છે, પણ જેઓ હોશિયાર હોય છે તેઓ અસાધારણ હોશિયાર હોય છે. ત્રણ વરસની કેળવણીને અંતે ખર્ચા જ પાવરધા થાય છે અને સારાં સારાં કામો મેળવી લે છે."

પંજાબથી આવેલા શીખ લોકોને મેં કહ્યું કે, કબોટે જેવી સંસ્થાઓ અહીં વધશે એટલે તમારું કામ અહીં ગંદું નહીં. અત્યારથી આ લોકોને તમારાં કારખાનાંઓમાં કામ આપતા જાઓ કે જેથી એમની વચ્ચે અને આપણી વચ્ચે પ્રેમસંબંધ કાયમ રહી શકે. જો આ દેશ આપણને છેડવો જ પડે તો એ સમાધાન લઈને આપણે જઈએ કે આ લોકોને પાવરધા કરીને જ આપણે જઈએ છીએ. એમનો આશીર્વાદ લઈને જ આપણે જઈએ છીએ.

(નૈરોખીનું એક મોટું આશ્ચર્ય તે અહીંનાં વન્ય શ્વાપદોનું અભયારણ્ય છે. આ ભાગ ખારસો આળીસ ચોરસ માઈલનો છે. જ્યાં જ્યાં ખીણ છે ત્યાં ત્યાં થોડાંક ઝાડો છે. ખાડી બધો ભાગ ખીણાળો ઉધાડો છે. આ પ્રદેશમાં જનવરોને મારવાની, છેડવાની કે કનડવાની સખત મનાઈ છે. આ નિયમ ફક્ત માણસોને જ લાગુ છે. જનવરો અંદર અંદર જંગલના શાનતની રૂએ ગમે તેમ વર્તી શકે છે. એક જનવર સામે ખીચ્છ જનવરને રક્ષણ આપવા માટે પશુ માણસજાત વચ્ચે ન પડી શકે. આ અરણ્યમાં સિંહ છે પણ તેઓ પેટપૂરતો જ શિકાર કરે છે. સિંહને જૂન ન હોય તો તે નજીક આવેલા જનવરને પણ નહીં મારે. આ અભયારણ્યમાં અનેક જાતનાં શ્વાપદો, સર્પ જેવા અનેક સરીસૃપો અને અનેક જાતનાં પક્ષીઓ રહે છે. ઘણો પ્રયત્ન કર્યા છતાં અમને આ વખતે અહીં સિંહ જોવા ન મળ્યો. ખાડી હરણો, હરણ અને ગાયનાં લક્ષણો જેનામાં છે એવાં બુદ્ધ નામનાં જનવરો, 'ગિર્યા' ને નામે ઓળખાતા ચિત્તાશ્વો, ગિરફો વગેરે અનેક જનવરો અમને જોવા મળ્યાં. એક દિવસે કાદવમાં આજોટતો અમે જોયો. હરણના અસંખ્ય પ્રકારો અહીં ફરતા હતા. સિંહ છે એટલા માટે તેઓ ગમગીન ન હતાં. શાહમુગો નીચે માથું ઢાલી ચરતાં હોય ત્યારે ઓળખવાં મુશ્કેલ પણ માથું ઊંચું કરી તેઓ આમ તેમ જોવા માડે ત્યારે તેમનો તોર જોઈ લેવો. પોતાની પાંખ તથા જાણે ભારે ક્રીમતી માલ સંતાડ્યો હોય એવી રીતે તેઓ દોડે છે!)

નેશનલ પાર્ટીમાં મોટરમાં બેસીને દોડવામાં અમને અમારી કુતુહલવૃત્તિ ધ્રેરતી હતી પણ ભાઈ સૂર્યમન્ત જેવા અમારા મેજમાનો જેઓ અસખ્ય વાર આખો પાર્ટ દેદી વળ્યા છે, તેમને તો અમારા સંતોષનો જ સંતોષ હતો એમની પાસેથી આ જંગલી જનનરોના સ્વભાવની ખામિયતો સામગ્રતા અને જૂના પ્રસંગોનું રસપ્રજ્ઞ વર્ણન થી જતા અમારો આનંદ દ્વિગુણિત થતો હતો મને લાગે છે કે આના વર્ણનો વગરનું પશુદર્શન ઘણું ભાગે અનુભૂ જ થાત

પાછા વળતા અમને જે વાદરાઓ દેખાયા તેમની હસ્તી તમામ જનનરોમાં જુદી તરી આવતી માણસને નજીક જોઈને મધા જ જનનરો ખસી જાય છે પણ વાદરાઓ મળે આપણને જોડેને ઠીક કરતા હોય અને આપણને તુરંત ગળુતા હોય એવું મોઢું કર્યા પછી જ દૂર જાય છે

આપણને અનેક જાનના જનનરોને વન્ય દશામાં જોવાનો આનંદ આવે છે દેશદેશાંતરના અને જાતજાતના માનનીઓને આમ ચાલીને આવતા અને પોતાનું દર્શન આપતા જોડેને શ્વાપદોને શું થતું હતું? અભારણ્યમાં આનનારા મધા જ માનનીઓ સજ્જન અને તૃપ્ત હોય છે કેઈ આપણને મારતું નથી એ જોઈને પણ એમને આશ્ચર્ય થતું હતું

અરણ્યમાં શ્વાપદોનું જીવન જોઈ મારા મનમાં એક વિચાર આવ્યો સનામતી અને શાન્તિ મેળવવા માટે માણસે સમૃદ્ધ જીવનનું સગવળ કયું રાજ્ય વ્યવસ્થાની સ્થાપના કરી રાજાઓ, ન્યાયાધીશો મેનાપતિઓ, સેનાઓ અને પોલીસો ઊભા મધ્યાં, લોકો ઉપર જમરદસ્ત કા નાખ્યા, અનેક કમલો કરી, વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા ઉપર તરાય મારી, અને છતાં આપણે કેવી હિસા ટાળી શક્યા છીએ? કેવી શાન્તિ સ્થાપિત કરી શક્યા છીએ? આ પશુઓની પેઠે માણસો પણ જો વન્ય અરાજક દશામાં ગયા હોત તો શું આજના ગતા વધારે ભયભીત દશામાં આપણે રહ્યા હોત? આજે જેટની ખુનામરકી થાય છે, મારામારી અને લૂટ થાય છે, તે અગાજ દશા કરતાં ઘણી ઓછી છે એમ આપણને સમજાવવામાં આવે છે પણ વખતોવખત જે બીજી અને અતિ બીજી

યુદ્ધો વહેરી લેવાં પડે છે અને તેની અંદર જે મનુષ્યક્રયા, લૂંટફાટ, અને ધૂગધાણી કરવામાં આવે છે તેનો દિસાખ કરીએ તો રાજન્યતંત્ર સ્થાપીને મનુષ્યક્રયા વધારે જ થઈ છે એમ કહેવું પડશે. અને ન્યાયના તંત્રનો વિચાર કરતાં પણ અરાગક દશા ઓછી સમાધાનશરક છે એમ પણ ન કહી શકાય. માણસના હૃદયમાં જે સ્વાભાવિક ન્યાય-શુદ્ધિ છે તેના કરતાં પોલીસો અને ન્યાયમંદિરો દ્વારા માણસગતને વધારે ન્યાય મળે છે એમ માનવું પણ મુશ્કેલ છે. અભયારણ્યમાં પશુપક્ષીઓને વિશ્વાસપૂર્વક રહેતાં, ચરતાં અને ફરતાં જોઈને મારી તો ખાનરી ધર્મ કે માણસ-સમાજ કરતાં આ દેકાણે જ નિર્ભયતા વધારે છે. અને કોઈ પણ જાતિની સંખ્યા વધી પડે તો એનો ઇલાજ પણ વન્ય જીવનમાં એની મેજે ગોઠવાયેલો હોય છે. કાર્વિનનો જીવનકલહનો સિદ્ધાન્ત અને પ્રિન્સ ક્રોપોટકિનનો પરસ્પર સહાયવૃત્તિનો સિદ્ધાન્ત, બન્ને જણના પછી માણસે ફરી એક વાર વન્ય જીવન અને માનવી રાજ્ય-જીવનનો વિચાર કરવો જોઈએ.

*

*

*

દેવોનો જન્મ ક્યારે થયો અને કઈ રીતે થયો એનો વિચાર કરનારા આપણા પૂર્વજોની માનસિક બહાદુરીથી જેમ આપણે વિશિષ્ટ ધર્મ એ છીએ તેમ જ આ પૃથ્વીના ઘડતરની અથવા મહાસમુદ્ર તેમ જ વિશાળ ભૂમિખંડોની રચનાની કલ્પના કરનારા અને એને માટે વિજ્ઞાનનો પુરાવો રચી કરનારા વિદ્વાનોની કલ્પનાશક્તિ અને હિંમત આપણને આશ્ચર્ય-ચકિત કરી નાખે છે.

આદિકા ખંડ નાનોસૂતો દેશ નથી. એનું માથું લગભગ પાંચ હજાર માર્શલ પહોળું છે અને એનો ઉત્તર દક્ષિણ વિસ્તાર એથી સહેજ વધારે છે. આ ખંડનું ઘડતર કઈ રીતે થયું હશે એનો વિચાર કરતાં જેમ સહરા અને કલાદારી આ બે રણોનો વિચાર કરવો પડે છે, તે જ પ્રમાણે પૂર્વ આફ્રિકાની જમીનમાં જે પ્રચંડ ફાટો પડી છે તેનો પણ વિચાર કરવો પડે છે. સેંકડો માર્શલ લાંબી, ચાળીસથી સાઠ માર્શલ સુધી પહોળી અને આ-૪

દોડથી અઢી હમ્મર ફૂટ ઊડી એની બે ફાટો 'રિક્ટસ' કંઈ રીતે પેલ થઈ હશે એની કંપના અનેક બૂતરશાસ્ત્રીઓ કરે છે કોકનું માનવું છે કે હિંદી મહાસાગરનું પૂર્વ કિનારા પરનું દમાણ કોઈ પણ કારણે ઓછું થવાથી આ ફાટો પેલ થઈ છે બીજા લોકો કહે છે કે જ્વાળામુખીના ફાટવાથી અને પૃથ્વીના પડમા કંઈ ગડગડ થવાથી આ ફાટો ઉત્પન્ન થના પામી છે તે ગમે તે હો, આ ફાટો આજે અસલી રૂપમાં નથી વખતોવખત જ્વાળામુખીઓ ફાટવાથી દરેક ફાટના કકડા થઈ ગયા છે આનમટ્ એડર્ડ, કીવૂ, ટાગાનિ ૧, રુકવા, ન્યાયા — આ બધા સરોવરો મળીને એક ફાટ હતી જ્યારે મીઠા માણુની પૂર્વ ફાટ ખ્યાસી, નેટ્ટન, માગડી, નૈનાશા, હોનિગન, મેરિગો, રુડો ૬ વગેરે સરોવરોને લઈને, લાલ સમુદ્રમાં થઈને પેનેસ્યાર્કનના મૃત સમુદ્ર મુંધી જાય છે અને આ બે ફાટના ચીપિયા વચ્ચે પકડાયુ હોય તેવું મિડોરિયા (અમૃત) સરોવર યુગાન્ડા કેનિયા વચ્ચે મિરાજમાન છે

આ પૂર્વ ફાટનો અમુક ભાગ ફેરો હોવાથી એમાં મનુષ્ય અને પ્રાણીઓની ઘણી વસ્તી સમાઈ છે એ જોનાની તક કેમ હોડાય? ડેલ્લા સુદના ઇટાલિયન કેદીઓ પાસે નૈરોગીની આસપાસ ઘણા રસ્તા તૈયાર કરાયા હતા એ રસ્તે ફાટની એક કિનારી અમે જોઈ ગયા અને લાથી ત્રીએક માર્ગ ઉપર આવેલી સામેની કિનારી અને વચના તગિયામાં જોપસી આવેલી કેટલીક મૃત જ્વાળામુખીની ટેન્કરીઓ અમે જોઈ શક્યા અમુક લાખ વરસ પહેલાં જ્યારે આ ફાટ પ્રથમ પડી ત્યારે કેવડો મોટો અગાજ થયો હશે એની કંપના કરવા જતાં મન સુદિએ કહ્યું કે, તે વખતનો અગાજ સભાવા માટે ન કોઈ મનુષ્ય હતો કે ન કોઈ જાનવર ભવાનકે અગાજ થયો હશે પણ બીવા માટે ત્યાં કોઈ હતો જ નહીં. અવાજ થયો અને તે અનંત આકાશમાં વિનીન થયો આસપાસની જડસંહિએ મૂળ અગાજના પડધા ઝીંયા હશે અને તે પણ અનંત આકાશમાં વિનીન થયા હશે આજે ફક્ત એ ફાટના અવશેષો જ રહ્યા છે અને તેની અદર વનસ્પતિસંહિ પશુસંહિ

અને મનુષ્યસૃષ્ટિ પોતપોતાનું જીવન માણતી થઈ છે. આ 'રિફ્ટ'નું દૃશ્ય ખરેખર ભય છે. જૂનાઈશાસ્ત્રનો જોને થોડો પણ ખમાલ અને રસ છે તેની કલ્પનાને આ દૃશ્ય ભારે ઉત્તેજક છે.

ખીજે દિવસે આ ફાટના ખીજા પ્રદેશમાં અમે જૂનું ઉત્ખનન જોવા ગયા. એ સ્થાનને 'ઓરસેગોસાઈલી' કહે છે. ત્યાં એક પ્રાચીન સરોવરનું તળિયું દસ દસ હજાર વરસે કેમ ભરાતું ગયું અને તે તે વખતનાં જનવસોનાં હાડકાંઓ કેમ નાનાંમોટાં થતાં ગયાં એ જાણું અમે જાણી લીધું.

માટીનાં, જ્વાળામુખીની રાખનાં, રેતીનાં, અને હાડકાંનાં જે જુદાં જુદાં પડે એક ઉપર એક બાજે છે તેનો દિસાચ કરી પ્રાગ્-ઐતિહાસિક વિગતોનો કલકલમ નહીં કરવામાં આવે છે. અમને જાણું સમજાવનાર ભાઈ કહે કે વચમાં દસ હજાર વરસ મુધી વરસાદનું એક ટીપું પણ પડ્યું નહીં. પરિણામે જાંબી પ્રાણીસૃષ્ટિ 'મરી' ગઈ. ત્યાર પછી જ્યારે નવી સૃષ્ટિ પેદા થઈ ત્યારે જનવસો ફરીથી પેદા થયાં. અને જેમ જેમ ખોરાકની અછત દૂર થતી ગઈ તેમ તેમ એ પ્રાણીઓ મોટાં પણ થતાં ગયાં.

આવે કેકાણે જે પ્રાચીન અવશેષો અથવા એનાં 'ફોસિલ' મળી આવે છે તે જાંચકીને લઈ જવામાં ગુનો છે કે નહીં? સામાન્ય માણસો એ અવશેષોનો કશો જ ઉપયોગ કરી શકતા નથી. અર્થવગરનું કુતૂલ વૃત્ત કરવા માટે આવેા પ્રાગ્-ઐતિહાસિક મહત્ત્વનો મસાલો જાંચકીને લઈ જવો એ માનવી જ્ઞાન પ્રત્યે મહાદ્રોહ છે. તે તે દેશની સરકારે આવેા જવો મસાલો સાચવી રાખવો જોઈએ અને દુનિયાના સમર્થ વિદ્વાનોની આંતર-રાષ્ટ્રીય ન્યાતને તે મસાલો વાપરવાની છૂટ આપવી જોઈએ.

આ પ્રદેશમાં જતાં અને આવતાં અમે જાતજાતનાં અનેક શ્વાપદો જોયાં. એમાંય ખાસ કરીને જે ગિરાફો બિલકુલ નજીક જોવાને મળ્યાં તેમની પ્રતિજ્ઞા જુલ્લાય એમ નથી. એમના માથા પરનાં શિંગડાં એટલાં નાનાં હોય છે કે જાણે ખાવનોકચુલ્લર ચક્ષમાંની પેંડે આંખ ઉપરથી માથે ચડાવ્યાં હોય! ગિરાફ પ્રાણી આટલું જાંચું અને લંબમીન હોય છે પણ એને પોતાને એ અડધું લાગતું હોય એમ એના ચહેરા પરથી

નથી લાગતું આ મનરસને એમના પૂર્વજોનો હમરો વરસનો ઇતિહાસ ખમર હોવ ખરો? મન ભગવાનના ઉદરમાં પ્રવેશ કરી કદપનાની નગરે નિહાળવાની શક્તિ માણસમત પાસે જ છે બાકીના પ્રાણીઓ માટે વર્તમાનમંત જ સત્ય હોય છે જૂન અને ભવિષ્ય કાળ એમને માટે માયાકૃપ જ ગણાય અને તેથી જ તેઓ નયિતપણે પ્રાચીન અનરોષો વચ્ચે નિમગ્ન રાહે છે

‘રિફ્ટ વેની અને ઓરલેગોમાર્ષની એ બે ઢેકણોના દર્શનથી તાણ થોની ગિદાસા લઈને અમે નેરોમીનું ‘કોરિડન’ મ્યુઝિયમ જોના, અને ખાસ કરીને એને અનેક રીતે શલ્યગારીને ઉપયુક્ત બનાવનાર વિદ્વાન ડો લેગીને મળવા ગયા

એ જ મ્યુઝિયમમાં એક ગાંડી વિભાગ ખોલવાના છે એમ મે સંભળ્યું પણ એમાં શું શું રાખવાના છે, એની બ્યવસ્થા ટેવી હશે એ હજી મે પૂછ્યું નથી. ગાંડી મ્યુઝિયમ એ મારું ક્ષેત્ર હોવાથી એ કદપનાના પ્રેરકોને મળીને એની વિગતો જાણી લઈશ.

નેરોમીનું કોરિડન મ્યુઝિયમ સામાન્ય મ્યુઝિયમ નથી એની અદર આખા આફ્રિકા ખડનું રહસ્ય પ્રગટ થયેલું છે ડો લેગી એક પ્રખર ભૂતરશાસ્ત્રી છે એમણે વણી ધણી શોધો કરી છે આફ્રિકા ખડનો લાખો અને કરોડો વરસનો ઇતિહાસ એમણે અનેક હિતખનનોમાથી ઉપજાવી કાઢ્યો છે કેવળ માણસનો જ નહીં પણ નાનામોટા અસખ્ય પ્રાણીઓનો ઇતિહાસ આજે એમને આભારી છે. ખોદકામ કરતા કરતા એમને કેનીક ખોપરીઓ એવી મળી છે કે જે વાનર અને માણસ વચ્ચેના અઢોડા પૂગ પાડે છે ખૂબ અભિમાનથી એમણે એ ખોપરી કમાટમાથી કાઢીને અમારા હાથમાં મૂકી અને અજને મતાનના લાગ્યા કે, “જુઓ આ આખ ઉપરની ભમરનું ઊખસી આવેલું હાડકું . આ જુઓ માણસનું મરિતક માથ એવું આ ખોપરીનું મોટું પોલાણ ” વાતવાતમાં એક ચિત્ર તરફ આંખણી કરીને એમણે મ્હુ કે, “આ જે વશસ્ત્ર મે તૈયાર કર્યું છે એને મારે કેનીક માહિતી હિદુરતાનમાંથી જ

મળી આવે એમ છે તમારા દિંદુસ્તાનના જૂતાગશ્તીઓને કહે કે આમા મને મદદ કરે કેમ કે આ મમ આખી માનવજાતિનું છે ”

મે એમને કહ્યું, “તમે માગો છો એ વાતની શોધ મોજ હિમાનમ પહેનાની શિવાનિક ટેકરીઓમાં જ થઈ શકે ” “હુ પણ એમ જ માનું છું” એમણે અનુમોદન આપ્યું એ જ ચર્ચા અગમ ચાલતા મે કહ્યું, “મારા જન્મ પહેલાં જ્યુસ ફૂટ ઝીંને એક જૂનારશાહી દક્ષિણ દિંદુસ્તાનમાં ફરતો હતો એને એક રાક્ષસી માથુસનું જડણ મળ્યું હતું મારા પિનાશીએ એ જડણનો ફોટો લેધો તે મે જોયો હતો ”

“જ્યુસ નું નામ મે સામયું છે એને જડેનું એ જડણ હાન કયા હશે ?” એમણે મને પૂછ્યું મે કહ્યું કે, “મારા જન્મ પણ તે વખતે થયો ન હતો કદાચ મદ્રાસ મ્યુઝિયમમાં એ પડ્યું હોય તો હોય નાનપણમાં એ દોગે મારી પામે હતો ઘણા લોકોએ એ જોયો છે ”

એ લોકોએ કહ્યું કે, “માથુસ શરીરે મોગે થાય કે નાનો થાય એ જાનુ ખોરાક ઉપર આધાર રાખે છે મેણ કે દિપો જેવું ગ્રાણી પણ ખોરાકની તગીને કારણે, દસવીસ હજાર વરસની અદર, ઉંદર જેટલું નાનું થઈ ગયું છે ”

એએકે કનાક અમારી નાતો આવી એ દરમ્યાન અરબોએ લગનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પતંગિયાનું શાસ્ત્ર, કુદરતમાં ચાલતી ‘મિમિક્રી’, પશુપક્ષીઓના પ્રકારો વગેરે કેળવણી વિષયો એમાં આવી ગયા બાર્થ સોફેમની કામ કરવાની ઓરડી જોવા લાયક હતી એપડીઓ, રિપોર્ટો, નોંધો, ઇમીઓ આદિ અનેક વસ્તુના દગના જમ્યા ત્યા ખડકેના હતા । એના કપડાનું પણ ફેકાલું નહીં આખો વખત પોતાના મમમાં જ મમ્મત થીનું ડશુ એને સૂઝે જ નહીં પોતાના શાસ્ત્રમાં અખડ ગચ્યાપચ્યા રહેતા જે જાતિમાં આના મસ્ત લોકો પેલા થાય છે તે જાતિનું મુખ હમેશ ઉજાળા જ રહેવાનું

મ્યુઝિયમની રચના વિચારપૂર્વક કરેલી હતી જાતજાતના જાનવરો, એમના સ્વાભાવિક વાનાવરણમાં ગોઠનાયેના હતા એ જોઈને મને

મુમર્શનું પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ માદ આયુ હુ માનું છું કે દરેક દેશના મુખ્ય મુખ્ય મ્યુઝિયમના વસ્તુપાલોને, સરકારી ખર્ચે, બીજા મોગ મોગ મ્યુઝિયમો જોના મોકલના જોઈએ અને એમની પામેથી સામાન્ય માણસ સમગ્ર શકે એવું સાહિત્ય તૈયાર કરાવવું જોઈએ

એક દિવસ લાર્ડ સૂર્યાંકા તે આવીને મને પૂછ્યું, “મકાસાહેબ, તમે આવીનું કિકુયુ સરોવર જોયું છે ?” મેં કહ્યું, “ના, એની કોઈએ વાતેય મારી આગળ કરી નથી.” “તમારે એ ખાસ જોવું જોઈએ ઉપર જમીન છે અને નીચે સરોવર છે એના પર તમે આવી શકો છો પણ એ જમીન રમરતી બનાવી હોય તેમ જુને છે.”

મને મુમર્શની મનમારહિય ઉપરનો હંગિંગ ગાર્ડન માદ આન્યો કિકુયુ સરોવરમાં એના કરતા વધી વિશેષતા હશે એટલું તો હું કંપી જ શક્યો, પણ એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન આન્યો સૂર્યાંકાન્તલાર્ડ અમને એક સવારે ત્યાં લઈ ગયા કિકુયુ સ્ટેશન પરથી એક ફ્લાઈંગ જોટલું પણ દૂર નહીં હોય પણ નૈરોબીથી એ અગિયાર માર્શન દૂર છે ત્યાં જતા રસ્તામાં અમને કિનિમાન્ગરોના રૂપાંગા શિખરના સ્પષ્ટ દર્શન થયા એ ત્રણ દિવસ પહેલાં યુનાઈટેડ કેનિયા મનમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં શ્રી અપ્પાસાહેમ પોતાની મોટરમાં મને ઉતારીને લઈ ગયા હતા અને એમણે મને સૂર્યાંસ્તના ગેરુવા રંગથી રંગાયેલ કિનિમાન્ગરોનું શિખર બતાવ્યું હતું એ ત્રણ મિનિટ જોયું હશે એટલામાં સૂર્યાંનારાયણે પોતાની શિશુકૃપા ખેંચી લીધી અને તે જ ક્ષણે શિખરની રોબા અલોપ થઈ

આજે વધતા જતા પ્રકાશમાં કિનિમાન્ગરોના શિખરનાં દર્શન અમે ધરાઈને કરી શક્યા મોટા હાથની પીઠ હોય અથવા કોઈએ નિયાતું કમળા બાધુ મૂક્યું હોય એવું તે શિખર શોભતું હતું આપણા દેશમાં પર્વત-શિખરોની અછત નથી અને કેટલાક શિખરો તો ઘણા રૂપાંગા હોય છે પણ કિનિમાન્ગરો તે કિનિમાન્ગરો

અમે કિકુયુ પહોંચ્યા અને સરોવરને કિનારે મોટરમાંથી ઊતર્યા કોઈ મોટા નિશાળ તળાવનું પાણી સુકાઈ ગયું હોય અને તળિયાના

કાલમાં લીસ અને ઘાસ ઊંઘાં હોય એવું એ દરમ હતું. શ્રી સૂર્યકાન્તમાર્ષિએ કહ્યું કે, “આ જમીન તમે પાણી છે. પેસે ખૂણે પપ દેખાય છે એની મદદથી આ તળાવનું પાણી ખેંચીને નૈરોળીના અમુક ભાગને પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે. આટલું પાણી ખેંચાય છે છતાં તળાવનાં પાણી ખૂટતાં નથી.”

ખીનાં ખીતાં અમે તળાવ પરની જમીન પર પગ મૂક્યો અને આગળ ચાલ્યાં. જમીન લગ લગ લગ હાલવા લાગી. એમ લાગતું કે પગ તળેની જમીન હમણાં કાટી જશે અને પગ પાણીમાં જશે. ઠોક ઠોક રેમણે પગ કાલમાં પડ્યા હોય તેમ બેએક ધંચ અંદર પથ જતા. અમે ચાલતાં ચાલતાં સરોવરના મધ્ય સુધી ગયાં. અને ડાબી બાજુ વળી પાછાં આગ્યાં. વચમાં વચમાં વેંતિયા ફરા જેવા ખાડા હતા એમાંથી નીચેનું પાણી દેખાતું હતું. પાણી ઉપરનું જમીનનું પડ આકાશ ધંચ કરતાં વંધારે ભડું નહીં હોય. સૂર્યકાન્તમાર્ષિએ એક લોકવાયકા કહી કે જૂના વખતમાં કેટલાક આદિકન હોકરાઓ બકિસને લોભે એક છેડે પાણીમાં ડૂબકી મારીને સરોવરની અંદરથી તરતાં તરતાં બીજે છેડે ઉપર આવતા. આટલો વખત શ્વાસ રોકાને તરવું એ સહેલી વાત ન હતી. એક વાર એક હોકરો આમ જ ડૂબકી મારીને ગયો તે અંદરના જગામાં સપડાયો હશે અથવા એનો શ્વાસ ખૂટ્યો હશે. એ ઉપર આગ્યો જ નહીં. ત્યારથી સરોવરમાં આમ ડૂબકી મારવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે.

સરોવરનો આકાર વાંઝાચૂકો ત્રિકોણી છે. કુદરતના એક અમત્કાર તરીકે આને નોંધી શકાય. સરોવરોનો સ્વભાવ પોતાનું મોડું ઊંઘણું અને શાન્ત રાખી આકાશના અનંત તારાઓને પ્રતિબિંબિત કરવાનો હોય છે. એ સ્વભાવ છોડી દર્દને માત્રી-ધાસની લાજ કાલવાતું આ સરોવરને ક્યાંથી સૂઝ્યું હશે? અથવા આસપાસની ટેકરીઓએ સાસુપણું ચલાવી આ ગિચારી બાગાને આમ લાજ કાલવાની ફરજ પાડી હશે? શું એ બાગા એટલી બધી ઉચ્છૃંખણ હતી કે બીજા કોઈ સરોવરને નહીં એને જ લાજ કાલવી પડી?

બપોરે લઘુ અને રાત્રે ડિનર અને વચમાં નચમાં નાખાપાણીનો મારો રોજનો ચાનુ જ હોયો અને દિલ્હીસ્તાનમાંથી આવેલા 'મોટા માણસ' છીએ એ રખેને ભૂતી જઈએ એ માટે આ મંત્રી વ્યવસ્થા હતી દર વખતે અમારે કાર્ડ ને કાર્ડ બોનવુ પડતુ શ્રી અધ્યાસાહેબે કટી રાખ્યુ હતુ કે દર ઠેકાણે નવા નવા લોકો આવે છે એમલે એમને તમારો સંદેશ પહોચાડવા માટે એક ને એક જ રેકોર્ડ ચલાવશે તોયે વાધો નથી પણ મને તે આનંદ ની વસ્તુ લાગે એક જ હોય પણ નવા લોકોને જોઈને એ વસ્તુ નવી રીતે મૂકનાનુ મન થાય અને ઠેટનાક લોકો તો બધે ઠેકાણે અમારી સાથે હોય જ એમને એકની એક વસ્તુ, એની એ જ ભાષામાં, ફરી ફરી સાબળતી પડે એ પણ મને વસમુ લાગતું પણ પ્રચારને આ માનવતામાં રીત થયુ જ પડે છે. કરા શેભા શણગાર વગર પોતાની વાત લોકો આગળ મીની મકવાની કળા ગાનીજીએ કેળવી ખતાની છે પણ આની સાદાર્થમાં પણ એમનુ અનુકરણ કરવુ સહેલું નથી મે નક્કી કર્યું કે પોતાના વિચારો વિષેની પોતાની ઉત્કટતા ઉપર વિશ્વાસ રાખી, તે તે કાણે જે સૂચે તે બોલી નાખવુ

એક વખતે મને ખાસ વિષય આપવામાં આવ્યો — Non-violence in Peace and War — શાંતિકાળમાં તેમ જ યુદ્ધકાળમાં અદિસાનુ પાવન

વિષય જરા વિચિત્ર ખરો ઠેટનાક લોકોને થાય છે કે યુદ્ધ શરૂ કર્યા પછી અદિસાને અનકાર જ ક્યા છે? Non violence in War — યુદ્ધમાં અદિમા — એ વદતોન્યાવાત છે.

જમારે મીઠા ઠેટનાક કહે છે, જ્યાં દિસા આવતી હોય ત્યાં જ અદિસાના પ્રચારને અવકાશ છે શાંતિના દિનમેમાં બધા જ લોકો અદિસક હોય છે શાંતિનો અર્થ જ એ છે જ્યારે શાંતિના દિનમેમાં અદિમાના પાવન કે પ્રચારનો અર્થ જો ?

ખરું તોનાં મનુષ્યજીવન આજે એમનું કૃત્રિમ થયુ છે કે યુદ્ધના દિનમ દો કે શાંતિના દિનમ દો, શાંતિની સાધના ઉમપણે અથવા ઉત્કટપણે કરવાની હોય જ છે

ગાંધીજીની અદિસા કાપરની અદિસો નથી ખરું જોતાં ગાંધીજીએ કોઈ ખચ વગર શીખરી હોય તો તે પૂર્વે અદિસાનાગો, તેજસ્વી પ્રતિજ્ઞા છે યુદ્ધની અવેજીમાં સરળતાપૂર્વક વાપરી શકાય એવી અદિસા તે ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ લગાઈમાં ભાગ લેનાર શરૂ લોકો પોતે મરવા તૈયાર હોય છે અને મામા માથુંસને માગવા મથે છે મરનાની તૈયારી રાખવી એ સત્યાગ્રહીનું કામ છે મારવાની તૈયારી કરવી એ જનાદનું કામ છે. મત્યાગ્રહી અને જનાદ એક જ ધર્મને ફરિયા વીર મને છે એ ક્ષાત્રમર્મનું ગાંધીજીએ શુદ્ધીકરણ કર્યું. જનાદને કાઢી નાખ્યો અને શુદ્ધ મત્યાગ્રહીને રાખ્યો એનું જ નામ Non-violence in War.

પણ રોગ લીગને સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર વાપરવાનું નથી હોતું. સત્યાગ્રહ કે દયાગ્રહ બન્નેનો પ્રસંગ જ ન આવે એવું નિષ્પાપ જીવન જીવવું તેનું નામ છે Non-violence in Peace એને માટે આખો જીવનકામ બદલવાની આવશ્યકતા છે.

આજે આપણું જીવન અન્યાય, અત્યાચાર અને દોષ ઉપર રચાયેલું છે. સામાજિક જીવનનીચના અને રચના પર ભાર, આર્થિક વહેંચણીમાં અમમાનતા, રાજકીય જોડકાં અને વાણિક તિરસ્કાર — ‘રેસ હેટ્રેડ’ — એ માનવી જીવનના મુખ્ય દોષો છે એ દોષો નબે છે ત્યાં સુધી હિંસાને અનકાર રહેવાનો જ

એક વાર પરદેશના કેટલાક લોકો સામરમતીમાં ગાંધીજીને મળ્યા આજ્ઞા હતા ધણુ કરીને યુદ્ધવિરોધી શાનતાવાદી દરે ગાંધીજીએ એમને વ્યુ કે યુદ્ધોથી તું અકળાતો નથી યુદ્ધોમાં કરી પડતી ખુના મગફળી એ મુખ્ય હિંસા નથી શુરોપ અમેરિકાનું રોજનું જીવન જ હિંસા પર રચાયેલું છે સામાજિક અને આર્થિક અન્યાય વધી પડે છે ત્યારે યુદ્ધો કાગી નીડો છે જેમ માથુંસને તાવ આવે છે એમાં તાવ એ રોગ નથી, પણ દોઝરી અને લોડી મગડયાની એ નિશાની છે, તેમ જ સામાજિક ન્યાય અને સામંજસ્ય જગારે જપડે છે ત્યારે એની નિશાની તરીકે યુદ્ધો કાઢી નીકળે છે.

માણસ માણસજાતને ચૂમે છે નિયોવે છે, જમરદસ્ત માણસ ગરીબ માણસ ઉપર પોતાનો દોર ચલાવે છે, એ ખરી હિસા છે એ જો આપણે ટાળી શકીએ, આપણુ જીવન સ્વાશ્રયી અને નિષ્પાપ બનાવીએ તો યુદ્ધો કરવા જ ન પડે જ્યાં કોઈ કોઈને નિયોવતું નથી ત્યાં જમરદસ્ત અને જોરદસ્ત એવો ભેદ મગી જાય છે અત્યંત ગરીબાઈ અને અત્યંત શ્રીમતાઈ એકસાથે જ ચાલે છે સમાજમાથી જો ગરીબાઈનો છેદ ઉગ્રાડી દર્શિયુ તો અમર્યાદ શ્રીમતાઈ એની મેળે ઝોગળી જશે મારી શિષ્યામણ્ય એ છે કે અંધ વાપનો પ્રતિભર કરી ન્યામની સ્થાપના કરવા માટે આપણે હિસા વાપરનાનું છોડી દઈએ અને અહિં સક સમાગ્રહ આદરીએ અને સાથે સાથે આપણે આપણા જીવનમા એવો ફેરફાર કરીએ કે આપણે કોઈને લૂંટીએ નહીં અને કોઈ આપણુને લૂંટે નહીં આવુ જીવન ગાળવા માટે આપણે ભોગવૃષ્ણનો સંયમ કરવો જોઈએ મિનાસની રસ્તુઓ પાછળ પડનાનું છોડી દેવુ જોઈએ કોઈ પણ વસ્તુ વાપરતા પહેલાં આપણે વિચાર કરવો જોઈએ કે એ વસ્તુ તૈયાર કરવા પાછળ માણસની કેટલી મહેનત ખર્ચાઈ છે અને એ પણ વિચાર કરવો જોઈએ કે એ રસ્તુ તૈયાર કરવામા અને મેળવનામા કેટલું પાપ ભેગુ થયુ છે

દુનિયાના લોકો જીવનનું ધોરણ — ‘રટ-ડડ’ બોલે લાઈફ’ બિચુ કરવા મથે છે પણ ભૌતિક ધોરણ બિચુ કરવા જતા તેઓ નૈતિક ધોરણ — ‘મોર-ન રટ-ડડ’ — નીચુ પાડે છે અને માણસાઈ બોઈ બેમે છે હિંદુસ્તાનના સ્પિર્મિનિઓએ જ નહીં પણ રાજ્યઓએ અને સમ્રાટોએ પણ જોયુ કે ભોગમિતાસને અત નથી રાજ્ય મયાતિએ પોતાની આખી જિંદગી ભોગમિનાસમા ગળા — અરે, પોતાના દીકરાની જીવાની ઉઝીની લઈને પણ ગોણે મોજ માણી ખ્યા એની તૃપ્તિ ન થઈ અતે અતર્મુખ થઈને એ બે મો “આ દુનિયામા જેટલા તન અને તાદુન છે, ધનમા મ અને પશુપક્ષી છે, તેમ જ જેટલા દસદારી અને પુત્રીઓ છે — જમનિ ભેગા મરીએ તોયે એક માણસની તૃપ્તિ

જવા માટે એ પૂરતાં નથી. માટે વાસના-નિવૃત્તિ એ જ સાચો ઉપાય છે, એ જ જીવનનું રહસ્ય છે.” આ ચર્ચ પૌરાણિક વાર્તા. ઇતિહાસકાળમાં સમ્રાટ અશોકે પણ એવો જ અનુભવ કર્યો અને એણે રાજ્યવિસ્તારનું કામ છોડી ઈર્ષ ધર્મ-વિસ્તારનું કામ હાથમાં લીધું.

ભોગવિલાસમાં માણસ ત્યારે જ રાચી રાકે જ્યારે એ બીજાનાં સુખદુઃખ પ્રત્યે બેદરકાર થાય. અહિંસાના મૂળમાં વિશ્વજયધૃતવનો આદર્શ છે, રાષ્ટ્રપૂજનો નહીં.

આજકાલનાં રાષ્ટ્રો શાંતિ જાળવવા માટે ‘બેલન્સ ઓફ પાવર’ ઉત્પન્ન કરવા માગે છે. એકના સ્વાર્થ સામે બીજાનો સ્વાર્થ, એકના સમર્થ સામે બીજાનું સમર્થ તોળીને શાંતિ ન જ રચાય. ત્રાજવું એ બળનું વસ્તુ છે. એમાંથી શાંતિ નિર્માણ નહીં થાય. પ્રેમ અને બંધુતા જ કેળવરી જોઈએ. જે કાયદો આપણે કુટુંબની અંદર વાપરીએ છીએ તે જ રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે વાપરવો જોઈએ.

હિંદુસ્તાન માટે અહિંસાનો સંદેશો જગમૂનો છે. ગાંધીજીએ એ સિદ્ધાંત રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે લાગુ કરી બતાવ્યો.

દુનિયામાં બંધુતાની વાત ઘણી ચાલે છે. પણ દરેક રાષ્ટ્ર કહે છે કે અમને બંધુતા ત્યારે જ માન્ય થાય જ્યારે મોટાભાઈનું સ્થાન અમને મળે

ખરું જોતાં મોટાભાઈપણું ત્યાં સુધી જ નમે છે જ્યાં સુધી મોટો ભાઈ નાના ભાઈઓ માટે ઘસાવા તૈયાર હોય છે. નાનો ભાઈ મોટાભાઈની આમ-પામાં રહે ત્યાં સુધી મોટો ભાઈ નાનાભાઈનો કાન પકડી શકે છે. પણ એ જ નાનો ભાઈ જ્યારે વીકરે છે અને ધરમાંથી નીચીને રસ્તા પર જઈને ઊભો રહે છે ત્યારે મોટો ભાઈ એનો કાન છોડીને પગ પકડે છે અને એની ક્ષમા માગીને એને ધરમા આણે છે. આ છે પ્રેમનો માર્ગ, અહંસાનો માર્ગ. ગાંધીજીએ આ રસ્તો રાષ્ટ્રીય દિવચાલમાં વાપરી બતાવ્યો.

આજની દુનિયા નિસાનને જોરે અનેક રીતે સમર્થ જતી છે પણ એ જો ગાંડીનો રસ્તો ન લે તો એનો નાશ જ થાનો છે એણે માણસાઈ ખોઈ છે ગાંડીને માગે દુનિયા મુરે નહી, અમર્યાદ સહિષ્ણતા અને અમર્યાદ ધીરજ ડેગવે નહી, તો દુનિયા આત્મહત્યા જ કરનારી

એક જણ પૂછ્યું કે, જો કોઈ સિદ્ધ એ ગાય ઉપર તરાપ મારે તો ગાય અહિસા શી રીતે વાપરી શકે? આના સનાતો હમેશા પુજ્ય છે મે એટલું જ કહ્યું 'પશુઓ પશુધર્મ પ્રમાણે વર્તશે માથે પોતાનો જીવનધર્મ પશુઓ પામેથી શીખનાનો ન હોય આપણે શા માટે પશુઓને આપણા શુદ્ધ બનાવીએ?

૬

થીકા

શ્રી મેઘજીભાઈ શાહ પૂર્વ આફ્રિકાના એક ખાડોશ વેપારી છે પોતાનું એ મરખાનું બતાવવા તેઓ અમને થીમ લઈ ગયા હતા આ સ્થાન નેરોનીથી ચોનીસ માઈલ દૂર છે ત્યાં મેઘજીભાઈનું વોગતની ધનમાંથી અર્ક મદવાનું મરખાનું છે રસ્તો બહુ સાગે છે બન્ને બાજુ સામસય એવે કે રેડેઅનમની ખેતી છે આપણે ત્યાં ખેતરોની વાડમાં અનેનાસ કે કેતડીના પાંદડા જેવા લાગા નાના અણિયાળા પાંદડાના હોડા ઊગે છે તનવાર જેવા આ લાગા પાંદડા પાંચ ઈંચ જાય એવે અમને તોડીને પાણીમાં મગાવે છે સડેને ભાગ સૂકીને ઝૂડી મદયા પછી જે રેઆઓ રહે છે તેના મોગ મોગ દોર. આ રાહવા બનાવે છે આ દોરડા પાણીમાં મહોત્તર નથી જતા અને ઘણા મજબૂત હોય છે તેથી આ રેસાની આગની પ્રિમન છે આ છોને દમિયુ મદાગાષ્ટમાં રેડેઅનસ મહે છે અમેજીમાં એને સાયસન મહે છે પૂર્વ આફ્રિકામાં અનેક ડેમણે આ સાયસનનું વાવેતર બહુ મોગ પ્રમાણમાં થાય છે

. વોલ્ગાકે એ આવળતા ધ્ય છેવી એક ધ્ય છે ચામડાં
જતવામા એનો અકે ઘણો ઉપયોગી હોય છે વોલ્ગની ધ્ય બેગી
ઠરી, એના કકડા ઉકાળી એનો અકે કાદવામા આવે છે અને એ અકે
સૂકવી એની ઠારી ઢાડીઓ તૈયાર કરામા આવે છે થીકામા એક
ટેકરીની ઠેક ઉપર કાલ્ચગમ જગાએ વોલ્ગાકેનું અકે કાદવાનું કારખાનું
છે અમે એ અધુ વિગતવાર જોયું પોતાના કારખાનાના લોકો માટે
મેપલબાર્ડએ જે સતોષકારક સગરોડો બની કરી છે તે પણ અમે જોઈ

પાલ વગતા થીમ પામેના એ ધોર જોવા અમે ગયા. એમના
એક ધોર જમાથી સારામાં મારી રીતે દેખાવ એમ હતું ત્યાં ગોરા
લોકોએ એક હોટેલ ખાંડી છે આવે ઠેકાણે પશ્ચિમના લોકોને જીવનનો
આનંદ માણવાનું સૂઝે છે જમારે આપણા લોકો આના સ્થાનને તીર્થનું
ધામ બનાવી ત્યાં ઈશ્વરનું ચિતન કરવાનું પસંદ કરે છે. યાત્રાનું ધામ
નહી થયું એટલે ત્યાં મંદિરો અને ધર્મશાળાઓ આવવાની જ. એની
અંધે લોકોનાં ટેળાં, અખર અને જાતજાતની ગદ્ગદી આવવાની જ —
ભૌતિક તેમ જ સામાજિક અહીં સાગમા સારી જગા હોવાને કમળે
અંધેલી હોવાથી ત્યાં મુઝર બગીચો મનાવેલો છે નાદવા માટે એક મોટું
કૃત્રિમ તળાવ ખાધું છે એની આમપાસ કપડા બદલવાની અને ગરમ
પાણીએ નાદવાની ઝોરડીઓ પણ કરી છે બોગરિનારના બધા સાધનો
મેળા ક્યાં છે પણ સામાન્ય માણસ ત્યાં જઈ ન શકે કારણે પેસાજર
અને તેમાયે ગોગ લોકો જ એ બધો આનંદ માણી શકે અને પ્રમશની
સારી માણુઓ બેગી કરી આને એક આર્ટ્સ સ્થાન નહીં બનાવી શકાય ?

જરૂરી ગત મેગરી અમે એ અને ધોધ જોઈ આવ્યા એકનું
નામ થી । અને ખીજનું આનિયા

પાગીનો ધોર એટલે ઠંડી વસ્તુ જેમ વધારે ઊંચા રહો તેમ
ત્યાં જ રહી જરાનું મન થાય. મને ધોર હીક હીક મસ્તીમા હતા
કાદવને કારણે પાણીમા લાનાચ આવી હતી પણ જમા ધોધ પડે છે ત્યાં
બાજો મોનાનો જ ધોધ પડતો હોય એની ચમકતી પીગાચ દેખાતી હતી.

નૈરોબીનું અમારુ ધર

નૈરોબી ઓડયુ નહી ત્યા સુધી અમને લાગ્યુ નહી કે અમારી આફ્રિકાની મુસાફરી શરૂ થઈ છે મોઝામ્બિક પ્રવેશદ્વાર હતુ નૈરોબી આ યા ત્યારે જ આફ્રિકામાં આ-યા છીએ એમ લાગ્યુ નૈરોબી ઓડયુ ત્યારે થયુ કે આપણે આફ્રિકાની મુસાફરીએ ઊપડ્યા છીએ ત્યા સુધી જાણે ધરમાં જ હતી

એનુ મુખ્ય ઇચ્છુ હતી અમારા મેજમાન શ્રી તાત્યાસાહેબ ઇનામદાર અપ્પાસાહેબ પતના રહસ્યમંત્રી શ્રી ઇનામદારની સાથેની મારી ઓગળાણ બહુ જલ્દી છે સન ૧૯૩૬ માં અમદાવાદમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ થઈ હતી અને ૫ ગાંધીજી એ પરિપક્વ અધ્યક્ષ હતા ત્યારે હુ હતો પ્રાચીનગરો અધ્યક્ષ તે વખતે શ્રી ઇનામદાર ઈડર સ્ટેશન કેળવણી ખાતાના ઉપરી હશે એમણે તમાની સ્થાપત્યકળા ઉપર એક સુદર નિમંત્ર લખીને હપ્પા થો હતો મને એ ખૂબ ગમેલો એ રીતે અમે પાસે આ-યા ત્યાર પછી હરિપુરા કોંગ્રેસમાં અમે ફરી મળ્યા ઇનામદારે દેશદેશાન્તરની કેળવણીની પદ્ધતિનુ અધ્યયન કરવા માટે જાપાનની અને યુરોપની મુસાફરી કરી હતી ઔઘના રાજકુલ સાથે એમનો સંબંધ હતો એટલે શ્રી અપ્પાસાહેબ પત જ્યારે હિન્દુસ્તાન સરકાર તરફથી પૂર્વ આફ્રિકાના કમિશનર નિમાયા ત્યારે સ્વામાનિક રીતે શ્રી ઇનામદાર એમના રહસ્યમંત્રી તરીકે એમની સાથે આ-યા હુ માનું છુ કે અપ્પાસાહેબના જાગૃત્યમાં શ્રી ઇનામદારે કેળવણીનાર તરીકે એમના પર દેખરેખ રાખેલી હોવી જોઈએ

નૈરોબીમાં શ્રી કમતનયન જાગૃત સંસ્થાનું અપ્પાસાહેબને ત્યા રથા સ્વરાજની દિનચાપને અતે દેશી રાજ્યોના ઉત્કૃષ્ટ અંગે તેઓ

અને એકબીજાના વીક ઠીક પ્રમગના આવ્યા હતા એટલે તેઓ સાથે
ગઢે એ જ યથાગોચર હતું અને તું શ્રી ઇનામદારને ત્યાં રહું એ એટલું જ
અધમેમતું હતું એમના ધરમા પેસનાવે તાર્કીક શકુતના તાર્કીક એ અમને
ધરના કરી દીધા ત્યારે પ્રથમથી જ અમે એમના કુટુંબીગન હતા
'અમે' એટલે મારા દીકરી સમા મત્રી ચિ સરોજિની નાણાંદરી અને
માર્ગ સાથે આવેના શ્રી શરદ પડ્યા શ્રી ઇનામદારની દીકરીઓએ પણ
કોઈ અકાચ રાખ્યા વગર અમને પોતાના ધરમા સ્થાપી દીધા કષ્ટક
શરમાયા હોય તો એમના ભાર્ગવિનયક્રમાગ આજકાલ અધે એમ જ
દેખાય છે કે છોટ્ટીઓ કરતાં યુવાન છોકરાઓ જ વધારે શરમાય છે !
ધીરે ધીરે વિનયક્રમાગ પણ અમારી સાથે ભગી ગયા એનું મુખ્ય કારણ
એમની મેઘાવૃત્તિ વિનયક્રમાગ તો ખરા જ પણ જ્ઞાનમતની સેવા કરતા
વિનય કયા સુત્રી ટકે તેમણે પ્રથમ શરદ સાથે દોડતી કરી, પછી
અમારી સાથે વાતો કરવા લાગ્યા ચિ હિયા તો પહેલે જ દિવસે અમારી
લાગી બની ગઈ પ્રાર્થનામા બગ્ગનો ગાય જમની વખતે અમારા પર
દેખરેખ ગમે ચિ રગ્ગની થોડા જ દિવસોમા ઉચ્ચ કેળવણીને અર્થે
દિલ્હીમાં ચાલી ગઈ નૈરોમીયા મોઝાસા રેલવેમા અને ત્યાંથી મુમર્ત
સુત્રી ગીમરમા એણે એકલીએ જ પ્રવાસ કર્યો જૂની દમની સ્ત્રીઓ
આવી દિ મત ન કરે આજકાલની ડોનરીઓને પ્રવાસ માટે કોઈ
સથવારો માગના શરમ ડાવજે છે

તાત્પાની મોળી દીકરી ચિ વત્તાએ અમાગસેરાની વિદ્યાની કેળવણી
લીધેથી હોવાથી આજે તે નૈરોમીમા અગ્નિન કામ કરવાની તૈયારી કરી
રહી છે.

ઇનામદારને ત્યાં જે મિનાડીઓ, એક મોટો દૂતરો અને એક
નીલો પોપટ છે પોપટનું કામ વનમા આનારનું સ્વાગત કરવાનું છે અને
નરનું કામ ધરની રખેાગી કરવાનું દૂતરો નામ પ્રમાણે ખરેખર
વાન્યા છે ઘરના લોકો કહે કે 'અમુક માણસ ઉપર ધુરકાય ની એ
ધરના થઈ ગયા છે' એટલે પત્રી તરત એ દોરતી બરવા માટે છે

મિનાડીઓએ જે છેડાના એ રંગ પસંદ કરેના છે એટલે એમનું નામ
મે રાખ્યું અમારા વા અને બીજાનું પૂર્ણિમા. મિનાડીઓ નવભાવે માથુંક
હોય છે પણ પમેથી લાડ દિવસની જ ગમ છે

આના ઘરમાંથી મસકરીએ બિપડના છવ ભારે થાય એ સ્વાભાવિક
હતુ પણ તાત્પા પોતે અમારી માથે આપનાના દોનાથી વિશેષ ન લાગ્યું

૮

બે વ્યોમકાવ્યનો કાટખૂણો-

નૈરોમીથી અમે બિપડયા દાગા જના પણ મોખામામા અમારે
દુવાઈ જહાજ બદલવાનું હતુ તેથી નૈરોમીથી પ્રથમ સીધા સમુદ્ર ભળી
અમે બિપડયા

મિમાનની મુસાફરી એટલે વ્યોમકાવ્યની ઉત્ખણી અમે બિપડયા
ત્યારે માડ સૂરજ બગ્યો હતો નીચે ગોરાઓની નાની મોની રૂપાળી
વાડીઓ અને આફ્રિકન લોકોના નેસડા દેખાતા હતા બન્ને ખુદતા જીવનના
રસિયા, પણ આફ્રિકનો આ તમા ઓડી સગવળેથી સતુષ્ટ, ત્યારે ગોરાઓ
જાતજાતની મગરગ બની ધરનામા શરા ટેકરીઓના માથા પરથી દોડના
ગત્તાઓ અને માથાથી નીચે બિનરતા પાણીના પ્રવાહો — મધુ જ
રૂપાળુ લાગતુ હતુ અફ્રિકાની મની જ જમીન જનાગામુખીના ઉપાનથી
અનેની હાય છે આ મનુની જમીન મિદ્ધર જેની લાન અને એના
ઉપ લ નો ન ની નથી — તજો ઇન્તપોડના રસિયાઓ માટે ખાસ
ગોાવેનો મિથાગ ગમજૂમિ

કેડા બૂલો માંડાના જ જેને રમ છે એને પણ મિમાનની મુસાફરી
એ એક અપૂર્વ લક્ષણો દેય છે જમીનનું ઘડન, પાણીનો વિચાર,
નળાઓના વગાક અને જગતોની અમૃદ્ધિ પ્રદયશ નજરે લેનાને મળ્યા
વગર બૂલો ગવેતાનો આદમા તૃપ્ત થાય નહી પણ જે માણસ નાનપણથી

કુદરતની ઉપાસના કરવા આગ્યો છે, કુદરતના દર્શનથી જ જેનો આત્મા ખીણે છે અને કુદરત દ્વારા જ જે ભગવાનનું દર્શન કરવા મથે છે તેને માટે વિમાનની મુસાફરી એ એક મહોત્સવ જ છે.

વિમાનમાં ચડતાવેંત સારામાં સારી જગા શોધીને હું મારી આંખો ખીણીના કાચને ચોટી દઉં છું અને જૂખ્યાનતરસાથી પેડે આખી દરમ-સૃષ્ટિ પીતો જઈ છું.

ગમી જાણુ પ્રથમ આ પ્રદેશના દેશનાયક મહિન્ત ડેનિયા દેખાયા. એના પર અમુક હદ સુધી જક્ષ વનરપતિની સમૃદ્ધિ જીજ્ઞાસી દેખાય છે. ત્યાર પછી જ્યાં ટાક વધે છે અને સુસવતો પવન ઠોઠ પથ વનરપતિને ટકવા દેતો નથી ત્યાં ખડું ઝાડું ને ઝાડું. એને પ્રણામ કરી નગર દક્ષિણે ફેરવી. ત્યાં પ્રથમ શિખરીઓમાં સર્વોત્તમ ગણાતો પર્વત મેડુ દેખાયો. (ભગવાન પોતે જ એકરાર કરે છે મેઘ: શિશ્વરિણામ્ બહમ્.) એના પર નગર કંઈક દૂર છે એટલામાં દૂર સુદૂર આફ્રિકાના ગૌરવ સમો અદ્વિતીય કિલિમાંજરો દેખાયો. નરી આંખે ધરાઈ ને જોયા પછી મેં એને જામનોકપુલરને જોરે વધારે પાસે ખેંચ્યો. કિલિમાંજરોને પડખે એનો એક અતિવાસી છે — જાણે સેવા માટે તદ્દપર જીમેલો ઠોઠ કિંકર. કિલિમાંજરોને માથે શ્વેત મુકુટ હોવાથી આખા આફ્રિકાખંડનું રાજ્યપદ એને જ છે એમ સદેજે વર્તી શકાય છે. દૂરથી એનું શિખર સદેદ ગુંગળ જેવું અંકાકાર દેખાય છે. પથ વસ્તુતઃ એને માથે જવાળામુખીનો દ્રોણ (કેટર) છે. ઠોઠ ઠોઠ જાણુએ વિરુદ્ધ દિશાની ડિનારનો છેદ દેખાય છે ત્યારે વિશ્વાસ બેસે છે કે ઉપર દ્રોણ હશે ખરો. ડો. લેકીએ અમને કહ્યું હતું કે, 'કિલિમાંજરોના દ્રોણની અંદરની ઉચ્ચતા ધીરે ધીરે વધતી જાય છે અને તેથી અંદરની જાણુનો ખરક ક્રમે ક્રમે ઓછો થતો જાય છે. જો એમ જ સાચું તો ઠોક વખતે એ જવાળામુખી ફરી વાર જવતો થાય પણ ખરો.'

‘એ ક્યારે થશે?’

‘તે કહેવાય નહીં. વીસ પચીસ વરસની અંદર પણ એ ફાટે અથવા ખસે ચારસો વરસ પછી પણ ફાટે.’ ભૂતગણાઓ પામે સંખ્યાની કંબુસાં નથી હોતી. જૈન પુરાણોની પેઠે, હાલરોની સંખ્યા એમને વિસાતમાં નહીં

અમારું વિમાન આગળ ચાલ્યું અને જોતજોતામાં ડાબી બાજુ વાહાણોના ગોરેગોટા જલરાયા. સૂર્યનાં કિરણોને લીધે જમણી બાજુનું ધુમ્મસમાં ઇન્દ્રધનુષ્યનું એક પૂર્ણ વર્તુળ ભિમટ્યું અને એના કેન્દ્રમાં અમારા ઓરોપ્લેનની છાયા! જાણે ઠાઠ દેવદત આકાશમાર્ગે અમારે જેવા માનવીઓને ઇન્દ્રલોકમાં પહોંચાડવા માટે તૈયાર થયો છે.

થોડા જ વખતમાં દૂર, સામી બાજુ ડિંદી મહાસાગર દેખાવા લાગ્યો દર્શન થતાંવેંત એ મહાપુરુષને પ્રણામ કર્યાં. કેમ કે એનાં મોઝાંઓ મારું જન્મભૂમિને સ્પર્શે છે. અમે સહેજ નીચે ઉતર્યાં અને મોઝાંઓનો એ સ્પર્શ દેખાવા લાગ્યો. એક મોટી પ્રદક્ષિણા કર્યા વગર જમીનને સ્પર્શ કરાય નહીં એ ઓરોપ્લેનનો નિયમ હોય છે. તેથી નીચે ઉતરતાં ઉતરતાં આસપાસની બંધી શોઆ બંધી બાજુએથી જોવાને મળે છે. ત્યાં થોડો આરામ કરીને અમે નવું નાનકડું પ્લેન લીધું. એમાં દસ જણાં જ બેસી શકે એમ હતું. એમાંનાં પાંચ તો અમે જ હત્યાં. નૈરોમીયા મોઝાંઓને રસ્તો પશ્ચિમથી પૂર્વ હતો. મોઝાંઓથી ટાંગાનો રસ્તો એનાથી કાટખૂણે કરી ઉતરથી દક્ષિણે જતો હતો. હવે એક નવું જ દશ્યકાંચ નજર આગળ ભગવાયું. ડાબી બાજુ સમુદ્રના અદ્ભુત રંગો — ઘડીકમાં ઘેર નીળો રંગ તો ઘડીકમાં લીલો! દૂર દૂર પેઝા બેટ દેખાયો. એમ આસપાસના સમુદ્રનો મોરચૂથા જેવો લીલો રંગ, ત્યાર પછી નારિયેળી માથાનો શ્યામલ લીલો રંગ, અને ઠાઠ જાંચી ટેકરી આવે ત્યારે એ સિંદૂરી રંગ — એની શોઆ આકર્ષતી હતી. જમણી બાજુ કિનારાની ઘોળી યંચળ રેખા નાચતી હતી. ટાંગાની આસપાસ જમીનને ધૂસેલા સમુદ્રના હાથ સમાં ‘એક વોટર્સ’ ચળકે છે.

જોતજોતામાં જમીન નિર્મિત ચોરસ શહેર ટાંગા દેખાયું અંદરી વાર ગોળ ફરી, અમે એની નક્કર જમીન ઉપર પગ મૂક્યો.

ટાંગા

હવાઈ જહાજના બંદર પર એટલે કે વિમાનના અડ્ડા પર શ્રી આદમભાઈ કરીમજી પોતાના બાળક લતીફ સાથે આવ્યા હતા. ટાંગાથી થોડે દૂર સિમોટો કરીને એક હંફુ શહેર છે. ત્યાં મારા એક રનેડીના સગા ડૉ દિવ્યકૃષ્ણ રહે છે. એ પોતે ટાંગા આવી શકે એમ ન હોવાથી એમણે પોતાની પત્ની અને બાળકને મોકલ્યાં હતાં. એ લોકો પણ એરપોર્ટ પર આવીને મળ્યાં.

અહીં પણ અમારી મંડળી બે ત્રણ ઘરમાં વહેંચાઈ. શ્રી અપ્પા-સાહેબ અને કમલેશ્વરન આદમજીને ત્યાં ઊતર્યાં. અમારો ઉતારો ટાંગાના પ્રખ્યાત વકીલ મનુભાઈ દેસાઈને ત્યાં હતો. જતાવેંત અનેક મુલાકાતીઓ આવ્યા. એમાં સરસ અંગ્રેજી બોલનારા અને આ પ્રદેશની પરિસ્થિતિ હિતમ રીતે જાણનારા બે આફ્રિકન ભાઈઓ પણ હતા. એમની સાથે ઘણી વાનો થઈ. હિંદુસ્તાનની સદાનુભૂતિને લીધે આફ્રિકન લોકોમાં ઘણી ઘણી આચાઓ ઊપજી છે. પોને હવે સાવ અનાથ નથી. એક સમય પડેથી પોતાના જીવનમાં રસ લે છે એમ એ પ્રજાને લાગવા માંડ્યું છે અને તેથી જ હવે પત્ની આપણે એ લોકો પ્રત્યેનું આપણું વલણ બદલવું જોઈએ. ગાંધી સ્મારક કોલેજની વાત સાંભળી છે ત્યારથી એ લોકો એ કોલેજ ક્યારે સ્થપાશે એની ગહ જોઈને બેઠા છે.

પ્રથમ રીંગવ બિનેમામાં એક મહેર સભા થઈ. એ સભા ત્રિજે-શાઈ કે તરત બહેનોએ એ સ્થાનનો કબજો લીધો. એમની આગળ પણ અમારું વ્યાખ્યાન થયું. એની સાથે આઈ કન્યા મંડળ તરફથી કન્યાઓનાં નૃત્ય અંગીત વગેરે ગોઠવાયાં હતાં. અહીં મહારાષ્ટ્રી અને ગુજરાતી બહેનોએ મળીને સંગીતકળાનું આરું વાતાવરણ જમાવ્યું છે.

ઇન્ડિયન એસોસિએશન તરફથી રાત્રે જે ખાણ રાખનામા આવ્યું હતું તેમા ગોરાઓ પણ આવ્યા હતા

બીજે દિવસે આદમભાઈ કરીમજી અને એમના પત્ની એલુનિસસા ખહેન સાથે અમે એમનું ચાપમાગાન જોવા ગયા આ ચાપમાગાન ટાંગાથી સાદસિત્તેર માઈલ દૂર આવેલા ઉમુમારા પહાડની ટોચ પર છે પહાડની વચ્ચે શોભા જોવા જોતા અમે જૂની સરકારે ખીલવેલા પથ હવે કંઈક રખડવા દીધેલા વાનસ્પત્યમ્ (બોટેનિકલ ગાર્ડન) સુધી પહોંચ્યા ત્યાં અમને મેંગોસ્તીનનું એક ફળ મળ્યું અમારામાથી ફેટલાક લોકોએ એ જોયેનું કે ચાખેલું ન હતું કનકતામા આ ફળ ખૂબ મળે છે પૂર્વ એશિયા તરફનો એ સ્વાદિષ્ટ મેવો છે

દરેક ઠેકાણે જૂની નવી સરચાઓને કારણે હિંદુ મુસ્લિમનો પ્રશ્ન ઊભો થાય જ છે વ્યક્તિ તરીકે હિંદુ મુસલમાને ખૂબ પ્રેમથી હાગમળાતે રહે છે સરચાનું નામ આન્યુ કે તરત અનેક સનાલો ઉત્પન્ન થાય છે અહીં મારે હાથે એક ' ઇન્ડિયન ક ચરવ સોસાયટી ' (હિંદુસ્તાની સરકાર મંડળ)નું ઉદ્ઘાટન થયું એનું બધારણ ધડનામા પણ મારે રસ લેવો પડ્યો હતો

ત્રીજે વિસે સનારે તૂં આગ્રહપૂર્વક ' વોરસિમેટ્ટી ' નગી સ્મશાન ખૂમિ જોવા ગયો કેમ કે હું જાણતો હતો કે છેલ્લા મહાયુદ્ધ વખતે હિંદુસ્તાનના અનેક સિપાઈઓએ અહીં પોતાના પ્રાણ અર્પણ કર્યા હતા ૧૮૧૫મા મરાઠેના એ ચારસો છસો લોકોમા ગાનિપર તરફના મહા રાષ્ટ્રીઓ, રાજસ્થાનના રજપૂતો, કાશ્મીર જમ્મુ તરફના હિંદુ મુસલમાન ડોગરાઓ અને ફેટનાકે મદ્રાસીઓ હતા અહિંની ખૂમિ ઉપર જે ઠેકાણે મારા દેશભાઈઓએ પોતાનું લોહી રેડ્યું તે સ્થાન વિષે મારા મનમા આદરની લાગણી હોવાની જ તેથી જ આ વીરોની સ્મશાનખૂમિ જોવાનો મારો આગ્રહ હતો દારેસનામમા પણ હિંદી વીરોની આર્વ જ એક સ્મશાનખૂમિ છે

ઢંગા હોડતાં પહેલાં અમે ત્યાંની સરકારી કરીમશ રફલ જોવા ગયાં. ત્યાંના પ્રિન્સિપાલ મિ. પેરી મને ઉત્તમ ટેળવણીકાર લાગ્યા.

એરોપ્લેને અમને ઢંગારોળી કરી ઊંચક્યાં ત્યારે એક બાજુ સમુદ્ર અને બીજી બાજુ કાલના એકામીના થયેલા ઉંચુંગારા પદાડ જોતાં પરિચયનો આનંદ થતો હતો.

. ૧૦

શાંતિધામ દારેસ્સલામ

હવે અમે ઝાંઝીમાર થઈ દારેસ્સલામ જવા ઊપડ્યાં. રસ્તામાં ફરી એ જ લીલુંછમ દશમ. આજે પણ સમુદ્રમાં નાના મોટા અનેક બેટો દેખાતા હતા. એમાંના કેટલાક પાણી બહાર માથું ઊંચું કરી શક્યા હતા અને નારિયેળ આદિ વનસ્પતિ સરિતો લાર વહન કરતા હતા; જ્યારે કેટલાક બેટો હજી પાણીની બહાર માથું ઢાલી શક્યા ન હતા. એ જ્યાંને મેં પન્નાલાલનું નામ આપ્યું છે. મારી ખાતરી છે કે દેવોમાં રસિકતા હોય તો તેઓ આમતો એક એક બેટ ઊંચાડી પોતાની આંગળી માટે એની વાંટી કરવાના. બેટ જરા મોટો હોય ત્યારે એના મધ્યમાં ચળકતો જાગ હોવાનો જ, જોનો રંગ ગેરુવા અને સિંદૂર વચ્ચેનો જ ગયાય. હોડતાં હોડતાં અમે એવે ટેકણે આગમાં કે જ્યાં નીચે સમુદ્ર અને ખરે ખાત્રુ જમીનના કિનારા દેખાતા હતા. ઘ્રમી બાજુ ઝાંઝીમારનો ટાપુ અને જમણી બાજુ આફ્રિકા ખંડ. જંગમાર (ઝાંઝીમાર) ઉપર પહોંચ્યાં ત્યાં નીચેથી નિશાની મળી કે નીચેથી ઢાઈ હતારુ — ખરેખર ચમકિ કહેવું જોઈએ. — ત્યાં કે જે અમારા વિમાનમાં સવાર થવા માગતો હોય. અમારા વિમાનમાં જંગમાર ઊતરનાર ઢાઈ હતું નહીં એટલે અમારા સારથિએ કહ્યું કે, “જંગમાર જેવું હોય તો ઉપરથી જ જોઈ લો.” એણે વિમાનની જમણી પાંખ ઠીક નીચે નમાવી કે તરત અમે ગીચ વસ્તીવાળા

જંગલાર શહેરનું આખું દર્શન કરી શક્યાં. અમને સંતુષ્ટ થયેલાં જોઈ માતલિએ પોતાનું વિમાન તરત સરખું કર્યું અને અમે દારેસલામ તરફ વાયુવેગે ધસ્યાં.

જોતજોતામાં દારેસલામનો કદી ન ભુલાય એવો સમુદ્રકિનારો આંખ આગળ વિશાળ થવા લાગ્યો. આખું શહેર ઓળંગી અમે બીજે છેડે જીતર્યા અને દારેસલામના અમારા અનેક મિજબાનોને તાબે થયાં.

દારેસલામ એ ટાંગાનિકા પ્રદેશનું પાટનગર છે. જર્મન લોકોએ ટાંગાની પેઠે અહીં પણ પોતાની નગરરચના કળા ખૂબ અજમાવી છે. ત્યાર પછી પણ આ સમુદ્રકાંઠાનું શહેર જોતજોતામાં વધતું ચાલ્યું છે. અહીંના એક ગોરા નગરશેઠે વાતવાતમાં કહ્યું કે, “રિક્ષા ચાલી શકે એવા નાના રસ્તા પ્રથમ તૈયાર કર્યા હતા તે હવે અગવડરૂપ થાય છે. તે વખતે કોણે કહ્યું હતું કે દારેસલામના રસ્તાઓ ઉપર મોટી મોટી મોટરો દિવસ રાત દોડવા માંડશે?” મેં હસતાં એને કહ્યું કે, “અમારે ત્યાં બાળકોને માટે કપડાં સીવે છે ત્યારે જપાટાબેર વધતા શરીરનો દિસાજ રાખીને જ કપડાં વેતરાય છે.”

મુસાફરીમાં જેમ અમને નૈરોબી અમારું ઘર જેવું લાગ્યું તેમ જ દારેસલામ પણ અમારું ઘર બન્યું. કેમ કે દારેસલામને મુખ્ય મથક કરી અમે એક વાર છેક દક્ષિણે પિંડી સુધી જઈ આવ્યાં. ફરી અહીંથી જાપડીને જંગલાર જઈ આવ્યાં. ફરી ચોડાક આરામ લઈને અમે ટાંગાનિકા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવા માટે મોરોગોરો અને ડોડોમા તરફનું રેલવેની મુસાફરી આદરી. આમ ત્રણ વાર દારેસલામ જવાનું થનારું એ ઘર જેવું થયું. પણ એથીયે વિશેષ અમારો હિતારો એક અત્યંત સાત્ત્વિક, ધર્મપરાયણ અને પ્રેમજન્ય એવા કુટુંબમાં રાખેલો હોવાથી અમને દારેસલામ બધી રીતે ઘર જેવું થઈ પડ્યું. શ્રી જયંતીલાલ શાહ અને એમનાં પત્ની મુક્તાબહેન બન્નેએ અમને ઘરનાં મુરબ્બ બનાવી દીધાં. એમના ઘરની રહેણીકરણી અમને બધી રીતે અતુલ્ય

માની ધરનાં નાનાં બાળકોએ પણ અમને પૂરેપૂરાં અપનાવી લીધા તેને ધિમેસોફિસ્ટ હોઈ અમારી સવારસાંજની પ્રાર્થનામાં બધા કુટુંબીઓ આશીર્વાદે ભગી જતાં પહેલે દિવસે એમના ધરની અગામી ઉપર ૮ પ્રાર્થના કરી પ્રાર્થના વખતે જ પૂર્વ સમુદ્રમાથી નાહીધોઈને ઉપર ઊંડેવા સૂપના પાવન દર્શન અમે કરી શક્યાં તેથી એ સ્થાન પ્રત્યે ભક્તિભાન જાગ્યો બીજે દિવસે પ્રાર્થનાની જગ્યા ત્યાંથી ખસેડી નીચેના ગિનાનખાનામાં રાખવામાં આવી કેમ કે બહારના અનેક લોકો એમાં ભગવા આવવા લાગ્યા. હેતલે હેતલે શહેરમાં હિંદુ મંદિરોના વ્યવસ્થા-પોએ માગણી કરી કે તમારી પ્રાર્થના અમારે ત્યાં કેમ ન કરો? ધણી શહેરવાસીઓ એનો લાભ લઈ શકશે. અમે એમને કહેવડવ્યુ કે, “ સર્વ ધર્મ-અમાનતામાં અમે માનતાં હોવાથી અમારી પ્રાર્થનામાં કુરાનની આપતો પણ હોય છે અને ઈસાઈ આદિ બીજા ધર્મનાં રતોત્રો પણ હોય છે હિંદુ ધર્મને બાળાબેદ અને ધર્મબેદનો વાવો નથી હોતો પણ તમારામાંના ઠોઈના મનમાં, આજમાલના વાતાવરણને લીધે, વાધો હોય તો નાહક મન બાળાં થઈ જશે એટલે અમારી પ્રાર્થના તમને ખપતી હોય તો જ અમે તમારા મંદિરમાં આવી શકીશું ” એ લોકોએ તરત વગર સંકોચે ખાતરી આપી કે, “ અમને જરાય વાધો નથી બધા લોકો તમારી સર્વધર્મી પ્રાર્થના વારી લેશે.” હિંદુ સમાજની આ ઉદારતાથી મને કશું આશ્ચર્ય ન થયું પણ આનંદ ઘણો થયો. હિંદુ-સ્થાનમાં નોઆખાવીમાં ગાંધીજીની પ્રાર્થનામાં, મુસલમાનોએ રામધૂન સામે વાધો ઉઠાવ્યો હતો અને દિશ્દીમાં હિંદુઓએ ‘ અવશ્વતિહા ’ સામે વાધો ઉઠાવ્યો હતો, એ જાનને પ્રસંગો મને યાદ આવ્યા. ગાંધીજીની સર્વધર્મ-સમાનતાને લીધે જાનને ઠેકાણેના વાધાઓ શમી ગયા હતા એ વાત પણ યાદ આવી પરંતુ ત્રિપે અસહિષ્ણુતા હિંદુ ધર્મમાં ઠોઈ ઢાળે હતી નહીં હવે પછી પણ તે જડ પકડવાની નથી એ હું જાણું છું તેથી જ મને દારેસગામનું સુદર વાતાવરણ જોઈ આનંદ થયા છતાં આશ્ચર્ય થયું નહીં.

જંગલાર શહેરનું આખું દર્શન કરી શક્યાં. અમને સંતુષ્ટ થયેલાં જોઈ માતલિએ પોતાનું વિમાન તરત સરખું કર્યું અને અમે દારેસલામ તરફ વાયુવેગે ધસ્યાં.

જોતજોતામાં દારેસલામનો કદી ન જુલાય એવો સમુદ્રકિનારો આંખ આગળ વિશાળ થવા લાગ્યો. આખું શહેર ઓળંગી અમે બીજે છેડે જોતપોં અને દારેસલામના અમારા અનેક મિજબાનોને તોળે થયાં.

દારેસલામ એ ટાંગાનિકા પ્રદેશનું પાટનગર છે. જમીન લોઢાંચે ટાંગાની પેઠે અહીં પણ પોતાની નગરરચના કળા ખૂબ અજમાવી છે. ત્યાર પછી પણ આ સમુદ્રકાંઠાનું શહેર જોતજોતામાં વધતું ચાલ્યું છે. અહીંના એક ગોગ નગરજોડે વાતવાતમાં કહ્યું કે, “રિક્ષા ચાલી શકે એવા નાના રસ્તા પ્રથમ તૈયાર કર્યા હતા તે હવે અગત્યરૂપ થાય છે. તે વખતે કોણે કહ્યું હતું કે દારેસલામના રસ્તાઓ ઉપર મોટી મોટી મોટરો દિવસ રાત દોડવા માંડશે?” મેં હસતાં એને કહ્યું કે, “અમારે ત્યાં બાળકોને માટે કપડાં સીવે છે ત્યારે ઝપાટાબેર વધતા શરીરનો હિસાબ રાખીને જ કપડાં વેતરાય છે.”

મુસાફરીમાં જેમ અમને નૈરાળી અમારું ઘર જેવું લાગ્યું તેમ જ દારેસલામ પણ અમારું ઘર બન્યું. કેમ કે દારેસલામને મુખ્ય મથક કરી અમે એક વાર છેક દક્ષિણે પિંડી સુધી જઈ આવ્યાં. ફરી અહીંથી ઉપડીને જંગલાર જઈ આવ્યાં. ફરી થોડોક આરામ લઈને અમે ટાંગાનિકા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવા માટે મોરોગોરો અને ડોડોમા તરફની રેલવેની મુસાફરી આદરી. આમ ત્રણ વાર દારેસલામ જવાનું થવાથી એ ઘર જેવું થયું. પણ એથીયે વિશેષ અમારો ઉતારો એક અસંત સાત્તિક, ધર્મપરાયણ અને ત્રેમળ એવા કુટુંબમાં રાખેલો હોવાથી અમને દારેસલામ બધી રીતે ઘર જેવું થઈ પડ્યું. શ્રી જયંતીલાલ શાહ અને એમનાં પત્ની મુક્તાબહેન બન્નેએ અમને ઘરનાં મુરબ્બી બતાવી દીધાં. એમના ઘરની રહેણીકરણી અમને બધી રીતે અનુકૂળ

આવી. ઘરનાં નાનાં બાળકોએ પણ અમને પૂરેપૂરાં અપનાવી લીધાં. પોતે થિયોસોફિસ્ટ હોઈ અમારી સવારસાંજની પ્રાર્થનામાં બધાં કુટુંબીઓ આત્મીયભાવે બગી જતાં. પહેલે દિવસે એમના ઘરની અગારી ઉપર જ પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થના વખતે જ પૂર્વ સમુદ્રમાંથી નાહિયોઈને ઉપર નીકળેલા સૂર્યનાં પાવન દર્શન અમે કરી શક્યાં તેથી એ સ્થાન અત્યે ભક્તિભાવ જાગ્યો. બીજે દિવસે પ્રાર્થનાની જગા ત્યાંથી ખસેડી નીચેના દીવાનખાનામાં રાખવામાં આવી. કેમ કે બહારના અનેક લોકો એમાં બગવા આવવા લાગ્યા. છેલ્લે છેલ્લે શહેરમાં હિંદુ મંદિરોના વ્યવસ્થાપકોએ માગણી કરી કે તમારી પ્રાર્થના અમારે ત્યાં કેમ ન કરો? ધણી શહેરવાસીઓ એનો લાલ લઈ શકશે. અમે એમને કહેવડાવ્યું કે, “સર્વ-ધર્મ-સમાનતામાં અમે માનતાં હોવાથી અમારી પ્રાર્થનામાં કુરાનની આવડો પણ હોય છે અને ઇસાઈ આદિ બીજા ધર્મનાં સ્તોત્રો પણ હોય છે. હિંદુ ધર્મને બાબાબેદ અને ધર્મબેદનો વાંધો નથી હોતો. પણ તમારામાંના ઠાઈના મનમાં, આજકાલના વાતાવરણને લીધે, વાંધો હોય તો નાહક મન ખાટું થઈ જશે. એટલે અમારી પ્રાર્થના તમને અપની હોય તો જ અમે તમારા મંદિરમાં આવી શકીશું.” એ લોકોએ તરત વગર સંકોચે ખાતરી આપી કે, “અમને જરાય વાંધો નથી. બધા લોકો તમારી સર્વધર્મ પ્રાર્થના વધાવી લેશે.” હિંદુ સમાજની આ ઉદારતાથી મને કશું આશ્ચર્ય ન થયું. પણ આનંદ ધણો થયો. હિંદુ-સ્તાનમાં નોગ્યાખાલીમાં ગાંધીજીની પ્રાર્થનામાં, મુસલમાનોએ રામધૂન સામે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો અને દિલ્હીમાં હિંદુઓએ ‘અલ્લાહિલા’ સામે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો, એ બન્ને પ્રસંગો મને યાદ આગ્યા. ગાંધીજીની સર્વ-ધર્મ-સમાનતાને લીધે બન્ને ઠેકાણેના વાંધાઓ શમી ગયા હતા એ વાત પણ યાદ આવી. પરધર્મ વિષે અસહિષ્ણુતા હિંદુ ધર્મમાં ઠાઈ કાળે હતી નહીં. હવે પછી પણ તે જડ પકડવાની નથી એ હું જાણું છું. તેથી જ મને દારેસ્સલામનું સુંદર વાતાવરણ જોઈ આનંદ થયા છતાં આશ્ચર્ય થયું નહીં.

પૂર્વ આફ્રિકામાં જે હિંદુસ્તાની મુસલમાન છે તેમાંના ઘણાખરા નામદાર આગાખાનના અનુયાયીઓ છે. એ પોતાને ઇસ્માઈલી કહેવડવે છે. જે આગાખાની નથી તેમને અહીં ઇસ્નાશરી કહે છે. અહીં જે પંજાબથી આવીને વમેલા મુસલમાનો છે તે નોખા. જેમનું વતન પાકિસ્તાનમાં છે એવા મુસલમાનો અહીં નહીં જેવા છે. ઘણાખરા કચ્છ કાશિવાડના જ છે ઘરમાં ગુજરાતી બોલે છે. શાળામાં ગુજરાતી મારફતે જ શીખે છે. આગાખાની મુસલમાનોના રીતરિવાજ ખીખ મુસલમાનો કરતાં કંઈક નોખા હોય છે. તેઓ હજરત અલીને માને છે. મક્કાની યાત્રા વિષે એમને આગ્રહ નથી. ના. આગાખાન મૂળે ઇરાન તરફના. હવે મોટે ભાગે વિલાયતમાં રહે છે. એમનો ઘોડાનો શોખ આખી દુનિયા જાણે છે. ઘોડાની શરતોની અંદર આગાખાનના ઘોડા સૌથી સારા ગણાય છે. નામદાર આગાખાન જેમ ઇસ્માઈલી લોકોના ધર્મગુરુ છે તેમ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં એ એક સારાસરખા રાજકારણી પુરુષ મનાય છે. એમની લાગવગ ઘણી છે. અને એ વાપરીને પોતાના અનુયાયીઓની મદતી માટે તેઓ હમેશાં દક્ષ રહે છે. પૂર્વ આફ્રિકામાં ઇસ્માઈલી જમાત સૌથી વધારે સંગઠિત છે અને હમેશાં ના. આગાખાનની સલાહ પ્રમાણે જ ચાલે છે.

ઘોડા વરસ પહેલાં અહીંના ઇસ્માઈલી લોકોએ ના. આગાખાનની સાફ વરસની હીરક જ્યંતી બિગવી. તેને માટે તેમણે દુનિયાભરથી હીરા એકઠા કરી નામદાર સાહેબની હીરક-નુલા કરી. અને એ હીરાની જેટલી કિંમત થઈ તે એમને બેટમાં આપી. અક્ષમત, હીરાઓ પોતપોતાને ઠેકાણે પાછા ગયા.

મુરુમકિતનો આ પ્રકાર લોકવિવેક્ષણ કહેવાય. ના. આગાખાને આ રકમમાંથી મોટા ભાગનું ટ્રસ્ટ કરી અહીંની કોમને જ સોંપી દીધું અને એ પૈસામાંથી હવે આ કોમના ઉત્કર્ષ માટે અનેક યોજનાઓ અમલમાં અજાય છે. કોઈ ગરીબ પણ બાહોશ બોખને મૂડી બેઠતી હોય તો તે પણ આમાંથી વગર બ્યાજે મળી શકે છે. આવડી મોટી રકમનો વહેવાર

દૂરદ મારફતે આકતો હોય ત્યાં કેટલાક લોકો એની નીતિ વિષે રીકા કરવાના. પણ સરવાળે આ કંડને કારણે આ કોમ એકદમ આગળ વધી છે.

ના. આગાખાન એકામ નિઝામી કોમની દુન્યવી લાલહાનિને વિચાર કરી એમને દૂરદેશી સલાહ આપે છે. દાખલા તરીકે અહીંના એમના લોકોને એમણે કહ્યું કે, “ઝાંઝીબારમાં હવે વધારે બીક કરીને નહીં રહેતા. ત્યાંની જાહેજલાલીની મર્યાદા આવી ગઈ છે. હવે વધુ લોકો ત્યાં રહે એમાં કસ નથી. હવે તમારે વધારેમાં વધારે સંખ્યામાં દાંગાનિઝમાં જવું જોઈએ. એ પ્રદેશ ઘણો વિશાળ છે અને એમાં ભારે ઉત્કર્ષનાં સાધનો ઘણાં સરસ છે.”

એમણે પોતાના લોકોને એવી પણ સલાહ આપી કે, “હોકરા અને હોકરીઓની કેળવણી તરફ વધારે ધ્યાન આપો. એ બધાને અંગ્રેજી બજાવો. અંગ્રેજી જાણે માતૃભાષા હોય એટલા હિસાબથી એ ભાષા શીખી લો. હોકરીઓ જૂની ઢગનાં કપડાં તરૂને ફોક પહેરે એ ઇષ્ટ છે. જેટલા વધારે લોકો વિજ્ઞાપત જર્જ ભણી આવે તેટલું સારું.”

મુસલમાન છે એટલા જ માટે એ લોકોની લાગણી અને નિકા પાકિસ્તાન તરફ છે એમાં આશ્ચર્ય નથી. અપાર સુધી હિંદી તરીકે અહીંના ઇન્ડિયન એમોસિયેશનમાં તેઓ છૂટથી ભગના અને એમાં આગેવાનીઓ ભાગ ભજવના. હવે તેઓ પોતાને નોખા ગણે છે. સાબલ્યા પ્રમાણે નામદાર આગાખાને એમને સલાહ આપી છે કે હવે હિંદુસ્તાન પાકિસ્તાનના ઝગઝગમાં નહીં પડવું. હિંદુસ્તાનના લોકોનો વિરોધ નહીં કરવો પણ પોતાની ઉન્નતિમાં બધું ધ્યાન આપવું.

ના. આગાખાનનો પ્રયત્ન આફિકમાં વસતા ખીજા મુસલમાનોને પણ અપનાવવાનો છે. આ દેશના મૂળ વાની આફિકનોમાં સારી સંખ્યા, અરબોની અસરને લીધે, મુસલમાન થયેલી છે. એ -લોકોને પણ સંગઠિત કરવાની ના. આગાખાનની મુરાદ છે એમ કહેવાય છે.

ના. આગાખાનની અનુપાલ્થી ધરમાઈસી લોકોના રીતરિવાજમાં કેટલાક રિવાજો હિંદુ જેવા છે. તેઓ ઘરમાં ગુજરાતી બોલે છે અને

રોજના બ્યવહારમાં ઝડપી નથી એટલે એમની સાથે મીઠાણથી વર્તવામાં હિંદુ લોકોને કશી મુશ્કેલી આવતી નથી. કચ્છ કાઠિયાવાડ તરફના હોર્ષ તેમનો અને ગુજરાતી હિંદુઓનો સમઘ મોટે ભાગે અત્યંત મીઠો હોય છે. આ એકતા મનેને માટે લાભદાયક છે તેથી મેં અહીંના તમામ લોકોને સલાહ આપી કે, ‘હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા હિંદી છે અને પાકિસ્તાનની ઉર્દૂ છે અને મહાત્માજી મનેની મિત્રલુવાણી હિંદુસ્તાની ચલાવવા માગે છે — એ વાદ કે ઝડપમાં ન ઊતરતા, ગુજરાતી મારફતે જે એકતા સધાઈ છે અને મીઠો સમઘ મધાયો છે તેને જ વધારે મજબૂત કરવો અને શક્તિ પ્રમાણે હિંદી અને ઉર્દૂ બંનેનો અભ્યાસ કરવો અને મુખ્ય વસ્તુ તે એ કે ભાષાના ઝડપમાં પડવું જ નહીં અગ્રેજી શીખ્યા વગર છૂંકો નથી કેળવણીમાં જેમ આગળ વધાય તેમ વધવું અને અહીંની જે આફ્રિકન પ્રજા છે તેને બની રીતે અપનાવવાની પોતાની ફરજ માનવી.

‘ગાંધીજીની શિખામણ છે કે મધ્ય ધર્મો સાચા છે. મધ્ય ધર્મો સારા છે એટલે આપણે ધરનામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ બંને પ્રત્યે સદ્ભાવ કેળવવો. એ બંનેની મુખ્ય શિખામણ આપણા ધર્મની શિખામણથી ભિન્ન નથી. મધ્ય જ ઈશ્વરભક્તિમાં અને સદાચારમાં માને છે. બધા જ વિષયવાસના પર વિજય મેળવનાવું સૂચવે છે અને ઈશ્વર બધાનો હોઈ મધ્ય જ માણસાઈ નવારવાને મધાયેના છે. માટે આજે ધર્મભેદ તરફ મિલકુલ ધ્યાન ન આપતા બધા સાથે ભાઈચારો કેળવવો. કોઈ પણ જાનનો પક્ષપાત મનમાં ન આણવો. બીજા લોકો સકુચિત સગમન કરે તો તેનો દ્વેષ ન કરવો. પણ પોતાની ઉદાગતાની અસર પાડતા જવું.’

પૂર્વ આફ્રિકામાં અમુક ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ આફ્રિકન લોકોની ધણી જાડી સેવા કરી છે. તે એટલે સુધી કે આના મિશનરીઓની સેવાને પ્રતાપે આફ્રિકન લોકોમાં ધણી જાગૃતિ આવી છે અને તેથી અહીંના રાજ્યપ્રતી અગ્રેજો આ જાતના મિશનરીઓની પ્રવૃત્તિ વિષે અમુક અશી સાશક અને નારાજ રહે છે. કેટલાક કહે છે કે, ‘આ મિશનરીઓની સેવાને પ્રતાપે જ

ખ્રિસ્તી આફ્રિકનો સમાનતાની વાતો કરે છે. એના કરતાં ધરત્તામ સારો, રાજપસતા સામે કંઈકે તો નથી કરતો.” ધરત્તામ વિષે કેવો અભિપ્રાય !

ના. આગાખાનની હીરકગુલા થઈ તે આ દારેસ્સલામમાં જ. અહીં ધરમાઈતી લોકોની સંખ્યા સારી છે. તેઓ સંગઠિત છે. છોકરા છોકરીઓની કેળવણી પાછળ અત્યંત ધન ખર્ચે છે. નિશાળોમાં શિસ્ત સારી રહે એટલા માટે અંગ્રેજ શિક્ષક-શિક્ષિકાઓ રાખવાનો પણ એમનો આગ્રહ હોય છે. કેટલીયે જુવાન નાનકડી છોકરીઓને શિક્ષિકા થઈ વગેરે લેતી મેં જોઈ છે. અહીં એક વસ્તુ નોંધવી જ જોઈએ કે ‘સારા શિક્ષકો મળતા નથી. જે મળે છે તે ટકતા નથી. પરિણામે કેળવણી રખડે છે.’ એ તકરાર આગાખાની રૂલો વિષે પણ સંબંધાય છે. માયાપો એ જાણતાં નથી કે પોતે બધાં જ પૈમા પાછળ પડેલાં હોઈ તેઓ પોતે જ એ વાતાવરણ બધે ફેલાવે છે. અમે ગમે તેવાં હોઈશું તોપણ અમારાં છોકરાંઓ ધર્મનિષ્ઠ અને ચારિત્ર્યવાન થવાં જોઈએ એ દુનિયામરનાં માયાપોની ઇચ્છા જેમ બર આવતી નથી તેમ જ કેળવણી વિષે સાચ ઉદ્યમીન એવાં માયાપોના હાથમાં જે સંસ્થાઓનો કબજો છે તે સંસ્થાઓમાં સારા શિક્ષકો ટકવાના નથી અને કેળવણીનું વાતાવરણ જામવાનું નથી. માયાપો શાગાનું કેળવણીનું વાતાવરણ કેમ બગાડે છે અને તે ચૂપચાપ કેમ સહન કરવું પડે છે એની તકરાર અહીં કેવળ દેશી શિક્ષકો જ નથી કરતા—અંગ્રેજો પણ કરે છે.

મોમ્બાસામાં મુસલમાનો માટે એક મોટી સંસ્થા કામ કરે છે, ‘મોમ્બાસા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મુસ્લિમ એજ્યુકેશન.’ ત્યાંના એક ગેરા શિક્ષકને મેં સડેજ કહ્યું કે, “પૂર્વ આફ્રિકા માટે આની મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી કરવાની મુશ્કેલી એમ સંબંધાય છે.” એણે હસીને કહ્યું કે, “કેળવણીનું આ એક મોટું કેન્દ્ર થશે એ વિષે શંકા નથી; પણ એક કોમની કેળવણીને જ વરેલી સંસ્થાને યુનિવર્સિટી શબ્દ કેમ લગાડાય? યુનિવર્સિટી તો યુનિવર્સલ જ હોવી જોઈએ ને?”

વખતને અભાવે અને હિંદુસ્તાનને અભાવે મેં એમને કહેવાનું માંડી વાળ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી છે, અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી છે, અને જામિયા મીલિયા ઇસ્લામિયા પણ છે. આ યુનિવર્સિટીઓમાં બીજી ડાખના વિદ્યાર્થીઓને લે છે ખરા પણ એ સંસ્થાઓનું સંગઠન ડાખી ધોરણ ઉપર જ રચાયેલું છે.

મોઝામ્બિકની 'ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મુસ્લિમ એજ્યુકેશન' માં ઔદ્યોગિક કેળવણીને પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું છે. થોડા જ દિવસોમાં ત્યાં વદાણવટાની કોલેજ શરૂ થવાની છે. સમુદ્રનો કિનારો, સારાં સારાં મકાનો, ગ્રાહોશ અધ્યાપકો, વિશાળ જમીન, અને અઢળક ધન, આટલી સગવડો મળી છે એટલે પછી સંસ્થાનો વિકાસ થવો જ નોંધ્યે.

આ સંસ્થા મારે ના. આગાખાને ઘણી મોટી સખાવત આપી છે અને પૂર્વ આફ્રિકાની સરકારે વચન આપ્યું છે કે આમ જેટલી રકમ તમારા તરફથી બેગી થાય તેટલી જ સરકાર તરફથી, કોલોનિયલ ડેવલપમેન્ટ ફંડ તરફથી અપાયાશે.

આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ જ્યારે ધર્મધોઝાર કામ કરશે અને પૂર્વ આફ્રિકાની મુસ્લિમ સંસ્થાઓ એની સાથે જોડાશે ત્યારે તે કેળવણીનું એક જગરદસ્ત કેન્દ્ર થશે એ વિશે શંકા નથી.

દારેસ્સલામમાં પણ મેં અનેક શિક્ષણસંસ્થાઓને અને હિંદીઓના નેતાઓને ભારપૂર્વક કહ્યું કે, આપણી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી સારા પાયા ઉપર નથી એ હું જાણું છું. કેળવણીનું મિશન લઈ બેઠેલા શિક્ષક આજે આપણી પાસે નથી એ પણ હું જાણું છું. પણ અહીં ઉચ્ચ કેળવણીનું કશું સાધન નથી એ આપણી મુખ્ય હાડમારી છે. જાંચી કેળવણીને અભાવે આપણી આખી પ્રજા, કેળવણીની દૃષ્ટિએ, વામનજી જેવી હીંગણી થઈ છે. સારા શિક્ષકો પણ હિંદુસ્તાનમાંથી કેટલા આણુશો ? ત્યાંથી ગાઝા લોકો આવવાના નથી, અહીંના આ સદરામાં ગદારથી નદી વહેવાડાવાથી અહીં કશું ઊગવાનું નથી. ઉચ્ચ કેળવણીની સગવડ કરીશું તો જ આખરે અહીં આપણે આપણી વચ્ચેથી સારા શિક્ષકો પેદા

કરી શકીયું. આપણને દીર્ઘદષ્ટિ પીઠ નેતાઓ પણ એ કેળવણીમાંથી જ મળશે. આપણે આપણી સંસ્થા કેમી પાયા ઉપર ઊભી ન કરીએ. સારામાં સારા અધ્યાપકો ન્તાંથી મળે ત્યાંથી ભેગા કરીશું. સારા અંગ્રેજો મળે તો એમને લઈશું. હિંદુસ્તાન સરકાર પામેથી સારા વિદ્વાનોને ઉગ્રીના લઈશું અને ઉચ્ચ કેળવણીની એક સંસ્થા ખોલીશું. શરૂઆતમાં એમાં વિદ્યાર્થીઓ ઓછા હશે પણ જોતજોતામાં એ સંખ્યા વધવાની જ. આફ્રિકન લોકો માટે એ સંસ્થામાં ખાસ સગવડ રાખીશું. આપણાં છોકરાંઓ તો હશે જ. અને મારો વિશ્વાસ છે કે, ભલે ઘણી જ થોડી સંખ્યામાં પણ, કેટલાક અંગ્રેજ સુવકો પણ આપણી સંસ્થામાં દાખલ થવાના જ. ખીજે સારી સગવડ નથી એ વિચારે નહીં પણ ત્રણ કેમના કાળા, ધોળા અને ધઉવણાં વિદ્યાર્થીઓને સમાન ભાવે ઉચ્ચ કેળવણી અહીં અપાય છે એ નૈતિક કારણે કેટલાંક ગોરાં માખ્યાગો પોતાનાં બાળકોને અહીં મોકલશે અને કેટલાક નવયુવકો માખ્યાપોનો વિરોધ હોવા છતાં પણ આવશે ગોરા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા નહીં જેની હશે. પણ જે આવશે તેમનો ઉદ્ધાર થશે. અને કેઈ ન આવે તોયે આપણું જાગવાનું નથી. આપણે એક સારામાં સારી સંસ્થા ચલાવી બતાવીશું. એ સંસ્થા સાથે ગાંધીજીનું નામ જોડવામાં કશો વાંધો હોવાનું કારણ નથી. ગાંધીજીની કેળવણીની પદ્ધતિ એમાં તરત દાખલ નહીં થાય એ ખરું. ગાંધીજીની પદ્ધતિ યુરોપ અમેરિકના કેટલાક સમર્થ કેળવણીદારોને ગમે ઊતરી છે. એની અસર હિંદુસ્તાનથી નહીં પણ યુરોપ અમેરિકાથી અહીં આવશે. ગાંધીજીનું નામ હશે તો અમુક નૈતિક ઊંચાર્થ અને ગરીબ દખાવેલી જનતાના ઉદ્ધારનો આદર્શ એમાં દાખલ થશે. આપણે જેટલાં નાણાં ભેગાં કરીશું એટલી મદદ સરકાર આપણને પણ અપાવશે.

આપણાં છોકરાંઓને હિંદુસ્તાન કે વિલાયત મોકલવાથી અહીંના પ્રશ્નોનો ઉકાલ નહીં આવે. નવી અને ઉચ્ચ કેળવણી દ્વારા આપણે અહીં નવી સંસ્કૃતિ સ્થાપવાના છીએ. એક કોલેજ સ્થપાશે તો એની આસપાસ અનેક પ્રવૃત્તિઓ વણાશે. ગાંધી-ટાગોર બ્યાખ્યાનમાળા ચલા-

પીથું. અહીંની પ્રજાની ભાષાઓમાં સારું સાહિત્ય તૈયાર કરાવી એ ભાષાઓની સંસ્કારશક્તિ વધારીશું. જે પ્રજાની ભાષા સમર્થ થઈ તે પ્રજા પણ સમર્થ થવાની જ. કેમ કે ભાષા અને સાહિત્ય એ પ્રજાનું આધ્યાત્મિક દૂધ છે. અહીંની બ્રિટિશ પોલિસીની સંકુચિતતા દુઃખાણું છે. આપણને તે આખર સુધી નડવાની નથી. આજકાલની દુનિયાની હાલત જ એવી છે કે સંકુચિત નીતિ ભવિષ્યમાં એમને પોસાશે નહીં. આપણે જો આફ્રિકન પ્રજાની સાચી સેવા કરીશું તો આપણાં મૂળિયાં અહીં મજબૂત થવાનાં જ. શરત એ કે આપણે નાગો સ્વાર્થ છોડવો જોઈએ અને અહીંની પ્રજાના હિતને પ્રધાનપદ આપવું જોઈએ.

ગાંધી સમારક કોલેજની કલ્પના પ્રત્યે લોકો ધીરે ધીરે અનુકૂળ થતા જાય છે. મને વિશ્વાસ છે કે આ કામ શરૂ થવાનું જ અને એની મારફતે ઘણાં સારાં પરિણામો આવવાનાં. પણ સારા કામમાં વિધ્નો ઝડપી.

દારેસ્સલામ હિંદી મહાસાગરના પશ્ચિમ કિનારાનું એક ધરણું છે. જેમ મુંબઈમાં ચોપાટીનો ગોળ સમુદ્ર કોણાણની દાંડીથી માંડીને મલખાર દિવ સુધી ફેલાયેલો છે તેમ જ દારેસ્સલામનું પણ છે. સમુદ્રસ્નાન માટે અહીં એટલી બધી સારી જગાઓ છે અને સાંથી દરિયાના રંગ એટલા સૌમ્ય, મુંદર અને વિવિધ દેખાય છે કે એ સ્થાન છોડવાનું મન જ ન થાય. હિંદુસ્તાનમાં કારવારનું ખંદર પણ આવું મુંદર છે, જોકે ત્યાં અહીંના કરતાં દીવાદાંડી વિશેષ શોભે છે. ઉત્તરપૂર્વે છેડે સમુદ્રકિનારે ઓશિયન રોડ આવેલો છે. એ રસ્તો જ્યાં સમુદ્ર તરફ આગળ ધસે છે ત્યાં આપણા લોકોએ એક મુંદર ખંગડો ખાંધી એ સ્થાનની કદર કરી છે. હાલ ત્યાં એશન બીઝ કરીને એક યુરોપિયન હોટેલ ચાલે છે. આરામ માટે અહીંના કિનારા કરતાં વધારે સારી જગ્યા ભાગ્યે જ મળી શકે. દારેસ્સલામમાં જ્યાં ત્યાં નાળિયેરનાં ઝાડ નીચેના માનવીને આશીર્વાદ આપતાં, બિભેલાં દેખાય છે. જ્યાં ત્યાં નવાં સારાં મકાનો બધાય છે અને એ રીતે શહેરની શોભા અને સગવડો વધતાં જાય છે.

બેલ્જિયમ લોકોએ આ જ ખંદર પોતાને માટે પસંદ કર્યું છે. એમનો મુલક મધ્ય આફ્રિકાની પશ્ચિમ બાજુએ છે. પણ પશ્ચિમની બાજુ

એમને સમુદ્રકિનારે નહીં જોવો જ મળ્યો છે. બેલિંગવન કોંગોની પૂર્વ તરફ ટાંગનિકાનું મરચા ઘાટનું લાંબું સરોવર આવેલું છે. એ સરોવરના પૂર્વ કિનારા પર જે કિંગોમા ખંડર છે તેની વચ્ચે અને દારૂરસલામ વચ્ચે ૭૮૦ માર્શની એક મીઠી રેલવે દોડે છે. આ રેલવે આખા ટાંગનિકા પ્રદેશના ઉત્તરદક્ષિણ એવા બે ભાગ પાડે છે. લશ્કરની દૃષ્ટિએ એ રેલવે ઘણી જ મહત્વની છે. રુઆન્ડા ઉગુન્ડી પ્રદેશ તરફ અથવા ઉસુંબુરા શહેર તરફ જવા માટે આ જ રસ્તો સગવડભરેલો છે.

દારૂરસલામમાં આફ્રિકન બાળકોની કેળવણી માટેની બે સરકારી સંસ્થાઓ અને જોઈ. ઓકરાઓની સંસ્થામાં એમની પામેથી ભણતરનું કામ સમ્પન્ન રીતે કરાવવામાં આવે છે. ત્યાંના મુખ્ય અધ્યાપકે વાતવાતમાં કહ્યું, “જે ઓકરાઓ ચોક્કસ વર્ગ પગણી શકે છે એ ઓકરાઓએ એ જ ઉંમરે પોતાની દારૂકિટાનો વિચાર કરી ખતથી ભણવું જ જોઈએ એમ તમને નથી લાગતું? બાળકો છે એમ કહીને દરમુજર કરીએ તો તેઓ કેઈ કાળે ચડવાના નથી અને પોતાની અધી શક્તિ મજદ કરી ચડવાના નથી. ભણવાથી હેતુપૂર્વક પણ ઓકરાઓ અભ્યાસમાં ઢીલ કરે એ સહન ન કરવું જોઈએ.” એ ચોરા શિક્ષકની વાત સાચી હતી. એના વિદ્યાર્થીઓ ખતથી ભણતા પણ હતા.

ઓકરીઓની નિરાળ જોવા અને ગયાં ત્યારે રમવાની રગ્ન પડી હતી. કેટલીક બાળાઓ જમવા બેસી હતી, કેટલીક રમતી હતી. એના ગૂંચળાંદાર વાગ અને અસ્થા વતી એની પાડેલી શેરીઓ (મેંદા) ખાસ જોવા લાયક હતી. દુનિયાના બીજા માણુએના વાગ કરતાં આફ્રિકન લોકોના વાગ તદ્દન જુદા હોય છે. એમાં પણ સુંદરતા આણવાનો એ લોકો ઘણો પ્રયત્ન કરે છે અને એમાં નથી જ ફાવના એમ નથી. અહીંના દરેક પ્રદેશની વાગ કેળવવાની પદ્ધતિ જુદી. એ અંધ પ્રકારે ફોટો આનમમાં એકત્ર કર્યા હોય તો આફ્રિકન રમિકતાનો એક સુંદર નમૂનો તૈયાર થાય. આફ્રિકન લોકો ખીજ કામ સાથે પરણે તો એમની પ્રગતિ ચામડીનો રંગ ખદવાય પણ વાગની બાજતમાં આફ્રિકન અસર કાપખી દેખા દે છે એમ કહેવાય છે. આવા અભિપ્રાયો કેટલે

દરજાને સાચા હોય છે એ કેઈ જોતું નથી કેટલાક સિદ્ધાંતો લોકોને આકર્ષક લાગે છે એટલા માટે જ વગર તપાસયે સ્વીકારેલા હોય છે

આફ્રિકન લોકો માટે સરકાર તરફથી અનેક ઠેકાણે વેલફેર સેન્ટર્સ ખોલેલા છે ત્યાં એ લોકો છૂટથી બેગા થઈ શકે છે, રમતો રમે છે, જાપાઓ વાચે છે, રાત્રિવગો ચનાવે છે અને મન થાય તો ત્યાં શરામનું સેવન પણ કરી શકે છે

આખા પૂર્વ આફ્રિકામાં શરામનો વહેવાર છડેયોક ચાલે છે આપણા લોકોએ પણ આ રિવાજમાં ઘણી પ્રગતિ કરી છે. કેટલાક સારા અને પ્રતિષ્ઠિત લોકો જ્યારે સૂર્યાસ્ત વખતે શરામ પીએ છે અને ખુશીમાં આનીને વાતો કરે છે ત્યારે આપણને વિચિત્ર જેવું લાગે છે બધા જ કહે છે કે અમુક લોકો અપવાદ રૂપે નથી પીતા કોણ અપવાદ રૂપે છે અને કોણ નિયમને વશ રહે છે એ તપાસવાની કે જાણી લેવાની મેં હિંમત નથી કરી એમ માનનામા જ મેં સગવડ માની કે જેઓ આપણા પ્રસંગમાં આવે છે તેઓ ઘણું ભાગે પીતા નથી

અમારા માનમાં ખાણે થતા હતા એમાં યુરોપિયન લોકોને પણ આમ ત્રણ હોવાથી તેમને માટે શરામની સગવડ રાખવામાં આવતી અને પછી આપણા લોકોમાંથી પણ, જેની જેવી ડુચિ હોય તેની રીતે તેઓ વર્તતા એ અડીનો સર્વમાન્ય રિવાજ છે મારા જેવો કેઈ આવે ત્યારે “તમે આ બધું શી રીતે ચવાવી લો છો?” એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં એ લોકોને રસ પડે છે

“પરદેશમાં આખો સમાજ જે રિવાજ માન્ય રાખે છે તેનો કાજ થવા માટે હું નથી આવ્યો મારી માન્યતા પ્રમાણે હું વર્તું છું મધપાનનિષેધનું મિશન લઈને આ યો હોત તો બીજા ધોરણ અખત્યાર કરત,” એમ કહીને હું સતોષ માનતો. આ બધું દારૂરસલામને ઉદ્દેશીને નથી લખ્યું ખાસ કરીને યુગાન્ડામાં આ સરાવ વિશેષ મહત્ત્વનો થયો હતો

આફ્રિકન વેનફેર સેન્ટરમાં ઓર્ગેનાઇઝેશન ચાલતું જોઈ મેં આફ્રિકન સગીનની માગણી કરી આફ્રિકન જાપામાં લામેના ગીતો અને યુરોપિયન

રાગ — એવા પ્રકાર મિશનરી લોકોએ ઘણા ચનાયા છે. એનું સંગીત ઉચ્ચ કોટિનું હોય છે. અમેરિકામાં વખણાયેલા ‘નિર્ગો રિપરિચ્યુઅલ્સ’ વિશે આપણે જાણીએ છીએ મારે અહીં આફ્રિકન ભાષા, આફ્રિકન છંદ, અને રાગ પણ આફ્રિકન, એવું સંગીત જોઈતું હતું એટલે એટલે એ પ્રકારની હતી અને તેમાં પણ રાગ શુદ્ધ આફ્રિકન ન હતો અરબી સંગીતની અસર એમાં સ્પષ્ટ જણાતી હતી.

દરેક કામ પોતાના સંગીતમાં પોતાનો આ મા રેડે છે અને પોતાના આખા ઇનિડાસની હૃદય ઉપર જે અમર ધર્મ હોય તે પોતાના સંગીત દ્વારા વ્યક્ત કરે છે. તેથી જ આફ્રિકન લોકોનું સંગીત સાંભળવાને દુર્લભ હોય છે જ્યાં જ્યાં કોઈ પણ તક મળી ત્યાં ત્યાં મે આફ્રિકન સંગીત સાંભળવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને જાણકાર લોકોને તેમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો આફ્રિકન રાગોમાં કોઈ લગભગ રાગ હોય છે કે નથી? ગુણમતીના મુરો જડે છે કે શુર એની મે તપાસ કરી લોકોએ જણાવે, લગભગ સુગે તો નથી જડતા પણ હિસેલા, તહેવારો વગેરેના રાગ, લગનગીતો અને રિત્યગીતો મળે છે મે જે થોડુંક સંગીત સાંભળ્યું એની અંદર વિવાદ અને નિરાશાના સૂર સ્પષ્ટ દેખાતા હતા અગળી અમર હોવા છતાં આ વિશેષતા કાયમ હતી શ્રી જયતીભાઈએ કેટલીક આફ્રિકન રેકોર્ડો આણીને સંભળાવી તે પરથી ઉપરનો અભિપ્રાય દઢ થયો. પણ બીજી જગતનું સંગીત આફ્રિકન લોકો પામે નથી એમ કહેવા જેટલો અનુભવ મને નથી સંગીતનું હાર્દ સંભળનારા લોકોએ આફ્રિકન સંગીતનો જોડો અગમ્ય કરવો જોઈએ આપણે ત્યાં સંગીતશાસ્ત્રની જેટલી ઉપાસના ધર્મ છે તેટલી એના હાર્દની નથી ધર્મ તેથી ઘણા લોકો સામકોવોજી આફ્રિકન સંગીતની અભાવ રહે છે.

દારેસલામમાં એક સારું સરખું આફ્રિકન મ્યુઝિયમ છે મ્યુઝિયમ છે નાનું, પણ અત્યંત કીમતી છે.

આફ્રિકન લોકો જ્યારે શિકારે જાય છે ત્યારે હેડે એર પાયેલાં તીર સર્પને જાડે છે. જૂતા કાળનાં તીરના છેડા પણ લાંબાના જ રહેતા આ-૬

અને આપણી તકનીના માકની પેઠે એમાં કાપ રહેતા તીર જનનરને વાગે કે એનો છેડો તરત લૂટી જાય અને જનનરના શરીરમાં ઘેર કરી એમે અને છેડાના ઝેરથી જનનર મરી જાય અજ્ઞિમમના વસ્તુપાલે આદિમાં વપરાના આરા ઝેરનો ઊંડો અભ્યાય કર્યો છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું

આદિના મધ્ય ભાગની ઠાઈ શુદ્ધમાં, આગીસ દાગર વરસ પહેલાં જે એક ચિત્ર ચીનરેલું છે તેની પ્રતિકૃતિ આ અજ્ઞિમમના રાખવામાં આવી છે પણોની આમેદ્દા આકૃતિઓ અને ચિત્રના પ્રયોગો એ આ ચિત્રની ખાસિયત છે

આદિકાની આખી સરકૃતિ પ્રાચીન ઢાળની છે એક છેડેથી ખીજા છેડા સુધી ત્રે ઝૂપડા, ઝૂપડા ને ઝૂપડા જ જોવા મળે છે છંદ ચૂનાં કે પથરાનું એકે મમત પ્રાચીન આદિનોએ ચલેલું નથી એમના સામગ્રના કે વખના કપડા, સામગ્રમાં ઠાતેલી હોડીઓ, ઠોડીઓની, કીડિયાઓની અને મણિઓની એમની કારીગરી, સામગ્રના અને સામગ્રના એમના વાગિઓ એવું એવું ઘણું જોવા મળ્યું જ્યાં મળીને અપાર સુધી અમે પામેક અજ્ઞિમમો જ જોઈ શક્યા

પૂર્વ આદિમાં જ્યાં જ્યાં મહારાષ્ટ્રીઓ મળ્યા ત્યાં ત્યાં ઉચ્ચ અભિનુચિતાનું સંગીત, સારું સરખું નાટ્ય અને અદિમાના સિદ્ધાન્ત વિશેની અબદા મામગવાને મળ્યા જ મહારાષ્ટ્રીઓ ગાધીજીની વાત સમજવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરે છે, પણ વિશિષ્ટ પદના નેતાઓના અખડ પ્રચારની અમર એમના બેજા ઉપર એની ઈર્ષ છે કે ગાધીજીનો ધ્યેયવાદ વહેવાર છે એ વસ્તુ તેઓ કેમે કરીને માની શકતા નથી એમને ધીંગળપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર છે

દારેશ્વનામનું વ્યાયામ મહા યુગનોમા સારું કામ કરે છે. વ્યાયામ મહામાં સેવાનું વાતાવરણ હોઈ, અને શરીરસવર્ધન તરફ ખ્યાન અપાતું હોવાથી ધર્મોપદેશ કરતા પણ વ્યાયામમહામાં માગ્દને આરિગ્ધની દડના વધારે મરી રીતે કેળવાય છે

આ જ શહેરમાં એક આફ્રિકન મકો અમને પાગી આપી હતી એમાં હમેશના ભાવણો થયા પછી સરસ પ્રશ્નોત્તરી ચાની ગાવીના સિદ્ધાન્તો સમજના માટે અને હિંદુસ્તાનનું વલણ જાણી લેના માટે દરેક ઠેકાણે અફ્રિકન લોકો ધણા ઇતેમર હોય છે “તમે લડાઈ કર્યા વગર અને ખૂન વહેરડાવ્યા વગર સ્વતંત્ર કેમ થઈ શક્યા? એ કળા અમને સમજાવો” એમ દરેક ઠેકાણે આફ્રિકન લોકો અમને પૂછતા અહીં આવના માટે પરમિટ આપતી વખતે અહીંની સરકારે અમારા ઉપર કોઈ જાનની શંકા મૂકી ન હતી એ ખુબ પથ એ જ કારણે મહેમાન તરીકે મારે અમુ મર્યાદાઓ જાળવવી જરૂરની હતી તેથી, અહીં આનીને આફ્રિકન લોકોને અહીંની સરકાર સામે દુ ઉશ્કેરુ છુ એ જાનની શંકા પથ મારે પેદા કરવી ન હતી એ ઉપરાંત માખનસિંગ કરીને એક હિંદી કોમ્યુનિસ્ટ ઉપર આ દિવસોમાં એક કેસ ચાલતો હતો જેથી આખુ વાતાવરણ મુમ્મય મન્યુ હતુ આ બધી વસ્તુઓનો નિચાર શ્રી મે દરેક ઠેકાણે માધીજની રચનાત્મક પ્રતિનિધિ મહત્ત્વ સમજાવીને સતોર માન્યો રચનાત્મક પ્રતિનિધિ પ્રજાની શક્તિ કેમ વધે છે, એનામાં આત્મનિશ્વાસ કેમ આવે છે અને જનતાનું સગવળ કરવું કેમ સહેલું થાય છે એ બધું કહીને જ હુ અટકતો સત્યાગ્રહ કે અસહકારની વાતો ધરાદાપૂર્વક કરતો નહોં ગાંધીજીનું અગ્રેજ સાહિત્ય મધે મળે જ છે ગરજ હશે તો એ લોકો વાંચી લેશે.

હુ માનુ છુ કે આ દેશમાં હજી અમુક કાળ સુધી ગોરાઓને ન્યાય છે હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા માન્ય રાખ્યા પછી અગ્રેજોનો છેલ્લો આધાર આફ્રિકા જ છે એ લોકો જે ભવિષ્યને ઓળખીને આફ્રિકાના લોકો સાથે અને અહીંના હિંદી લોકો સાથે સારી રીતે વર્તે તો અગ્રેજ કોમ પોતાનો પથ ઉદ્ધાર કરી શકશે અને ઇતિહાસવિધાતા પરમેશ્વરની પોતાનામાં પથ પોતાનો સગીન શત્રુ આપી શકશે આજે તો અહીંના ગોરાઓમાં એ દીર્ઘદષ્ટિ દેખાતી નથી હિંદી લોકોને પાળીને કેમ અકળાવના અને અહીંના લોકોને જરૂરીને કેમ કામૂસા રાખના એનું જ આજે તેઓ નિચારે છે

હું માનું છું કે આ સ્થિતિ લાગા વખત મુઠ્ઠી નહીં ટકી શકે કોમનવેલ્થના નેતાઓ ભેગા થઈને આ નવી નીતિમાં ફેરફાર કરશે અને અહીંના લોકોને સારી શિખામણ આપી અહીંની નીતિ સુધારશે.

આમકાન ફોટોગ્રાફી આસપાસી ચિત્રકલાને ધણુ નુકસાન થયું છે આફ્રિકન લોકો કેના દેખાવ છે એમ જો કોઈ પૂછે તો એમની આગળ આપણે આફ્રિકાની દસવીમ જ્ઞાતિઓના પ્રતિનિધિરૂપ કેટલાક ફોટોઓ મૂળી શકીએ છીએ—એટલા સરસ ફોટા કે આ લોકોને પ્રત્યક્ષ જોવાનો સતોષ મળે પણ આફ્રિકન મૂર્તિકારો પેલાની કોમને જેની કદપે અને એની મૂર્તિ મનાવે એ કોઈ પણ ફોટોને મળતી હોય નહીં છતાં એ મૂર્તિની અદર આફ્રિકન લોકોનો અહેસાસ, એમનો સ્વભાવ અને હૃદય વરમના અનુભવની એકંદ્ર રૂઝવી છતાં—ત્રણે આપણને જોવા મળશે એટલા માટે દરેક મ્યુઝિયમમાં એની મૂર્તિઓ જોવાની તક મેં સાધી છે નૈરોબી, દારેસ્સલામ, ઝાઝીવાર, કેટોમા અને કપાના આટલે ઠેકાણેના મ્યુઝિયમો અમે જોયા એ ઉપરાંત ઝાઝીવારના સુનવાન ત્યાના રેસિડન્ટ, દારેસ્સલામના ગવર્નર, મુગાન્ગના કમાડ વગેરે મોગ લોકોના મનનોમા અને દીવાનખાનાઓમાં સ્થાનિઃ કારીગરીની જે ખાસ વસ્તુઓ રાખેલી હોય છે તે મેં ધ્યાનપૂર્વક જોઈ કિંગ્ઝ કોલેજ છુટા, મેન્ડેરે કોને, ગાયાજની મિલીન રૂન વગેરે ઠેાળે જૂલી નવી ચિત્રકલા જોવાને મળી તે પણ જોઈ લીધી જંગલારમાં મને કોઈ સારી મૂર્તિ નહીં નહીં, તે મેં દારેસ્સલામમાં મોળી દુકાનો આગળ રક્ષા પર ઘેરીને વેચનાર લોકો પામેથી ખરીદી લીધી આ કારીગરો કુશળ હોય કે સમાન્ય, તેઓ પોતાના દેશની પરપરાગત કારીગરી આપાદ રીતે રજૂ કરે જ છે કાગા અને ધોગા રમના લોકકામથી કાતરેલી આ મૂર્તિઓ આફ્રિકન જીવનની પ્રતિનિધિ છે એના મન, એની આખો, એના હોઠ, એની હડપટ્ટી—આર સ્થાને એમના સ્વભાવ; પ્રતિનિધિ પડેયું હોય છે યુરોપિયન લોકો આફ્રિકન લોકોની મૂર્તિઓ વાકામાં કાતરી પોતાના ધરમાં રાખે છે અને એના હાથમાં થાગી કે તાસક આપે છે તે મને મિનકુય ગમતું

નથી એ કોમ દબેજને માટે ધરના મોઘ કે નોકર ધનને માટે સરખનેની નથી નોકરની મૂર્તિ રાખવી જ દોષ તો તે પોતાની કોમની મૂર્તિ જ સારી એના કગતા હાથમા તીવ્ર અને હાન લઈને શિખર પ્રતા જંગની આદિપ્રનોની મૂર્તિઓ હજાર ગણી સારી

૧૧

પ્રાર્થના પ્રવચનો

મહાત્મા ગાંધીએ એક વાર આશ્રમની વ્યાખ્યા પ્રતા કયું હતું કે, “પ્રાર્થના ઉપર—સમૂહ પ્રાર્થના ઉપર જેમનો વિશ્વાસ છે એના લોકોનો સઘ તે આશ્રમ” ગમે તે ધર્મનો માણસ આમા લગી રહે છે અમુક જ પ્રાર્થના પ્રવી જોઈએ એવો આશ્રમ નથી મધ્ય જ ધર્મો જોઈએ અપનાવ્યા છે તેને મધ્ય ધર્મની પ્રાર્થનાઓ ગાતા સકોલ નથી રોતો ચિયોસોફીએ પણ મરા ધર્મોના સિદ્ધાન્તોનું આદરપૂર્વક અભ્યસન પ્રવા ઉપર ઘણું ભાર મૂકેલો છે એટલે અમારી આશ્રમ પ્રાર્થના વિષે ચિયોસોફિસ્ટ લોકોનો સહભાવ નિષેધ હોય છે મોઝાસામા શ્રી મારટરની ગાંધી સોસાયટીમા દારેસનામમા શ્રી જ્યોતીબર્જના વાતાવરણમાં અને જંગમારમા એમના પિનાશીએ ચનાવેલ ચિયોસોફિકન પ્રાર્થના મદિરમાં જે પ્રાર્થનાઓ અમે પ્રી તે ખરેખર સમૂહ પ્રાર્થના હતી કેમ કે અનેક લોકો એમા ભક્તિભાવથી ભગતા હતા એ પ્રાર્થના સાથે જે પ્રવચનો કર્યા તેનો સાર અહીં આપી દઉં છું

પ્રાર્થના એ એક રીતે હૃદયનું જ્ઞાન છે અને ધીજી રીતે જ્ઞાનનો એગક પણ છે પ્રાર્થનાના વાતાવરણમા જે આપણે તત્ત્વીન થઈ રાક્યા તો હૃદયમા એગ થોના અનેક કુસરકારો અને મનિન સકલ્પો ધીમે ધીમે એગગી જાય છે અને શુભ સંપો મજબૂત અને

વિકસિત થતા જાય છે. પ્રાર્થનામાં આપણે કશું માગીએ કે ન માગીએ, ભગવાનની સન્નિધિમાં આપણે જાગૃતિ રહીએ એટલે આપણું વાતાવરણ એની મેળે પરિવ્રત થતું જાય છે. કેટલીયે મૂંઝવણોનો ઉકેલ એની મેળે આપી જાય છે અને સમૃદ્ધિ કરેલી પ્રાર્થના દ્વારા, એમાં ભાગનાર લોકો વચ્ચે એક જાતની આત્મીયતા અને આત્મપરાયણતા પેદા થઈ શકે છે. સમાજ અનેક રીતે પડેલો હોય, ઢાંચેલો હોય અને જિનન બિનન થયો હોય તોયે એમાં નવું ચેતન્ય પેદા કરના માટે પ્રાર્થના સમર્થ છે. પ્રાર્થના એ માણસજાતની છે ની મૂડી છે. ખાકી કશું ન રહ્યું હોય તોયે પ્રાર્થના આપણને ધીરજ અને નવી આશા આપી શકે છે. માટે માણસે સદ્ભાવપૂર્વક પ્રાર્થનાનો રિવાજ ચાલુ રાખવો જોઈએ. જો પ્રાર્થનાની ટેવ હોય તો કદાચ પ્રસંગે અચૂક એવું જ શરણ લેનારું સૂઝે છે અને એ રીતે સમૃદ્ધિના દૂજનાર માણસ માટે રમરના કડા કે કોકબૂચના જોકેટ કામ આવે છે તેમ પ્રાર્થના કામ આવે છે. દરેક કુટુંબમાં કાંઈ નહીં તો રોજ એક વાર, સવારે કે સાંજે, બધા લોકોએ બેઠા થઈ પ્રાર્થના કરવાનો રિવાજ રાખવો જોઈએ. અને એને અતે, એ જ પરિવ્રત વાતાવરણમાં, ધરના મુખદુખની તેમ જ સપ કુસપની વાતો છેડી જોઈએ. દરેક ખાનદાન માટે આ મોગમાં મોની કેળવણી છે જેમ વ્યક્તિને આત્મા હોય છે તેમ કુટુંબ, કોમ કે સરથમાં પણ આપણે આત્મા જાગૃત કરી શકીએ છીએ.

આપણા મંદિરો આની જ રીતે આખા સમુદાયના આત્માની જાગૃતિ માટે વાપરી શકાય. મંદિરોમાં મૂર્તિ હોય કે ન હોય એ ગૌણ વસ્તુ છે. પણ મૂર્તિની પૂજા સાથે આચારધર્મનો જંબડો પેદા થાય છે. મૂર્તિને નવરાવવા ખવડાવવામાં કાંઈ ખાસ ધાર્મિક રીતિ કેળવણી જ છે એમ ન કહેવાય. હિંદુ સમાજમાં જ્યાં ખાવાની વાત આપી ત્યાં બોટ અમોટ, આભડોટ, જિયનીચ ભાવ, વગેરે અસખ્ય વસ્તુઓ પેદા થાય છે. શુદ્ધ અને નિલસૃષ્ટ ભગવાનને માટે નાદવા જન્મરાપણું ન રાખીએ તોય આલે ભોગ ધરવો જ હોય તો સૂકો કે લીલો મેવો અને મીઠાઈનો ધર્મ

ચક્રાય. પૂજા માટે પુરોહિતો ન રખાય. જેના હૃદયમાં ભક્તિનો ઊભરો હોય તે જ, પોતાપૂરતી પૂજા કરે.

રોજ સવારે ઊઠીને માતપિતાને પગે લાગવાની જેને રેવ છે તે જે, વખતને અભાવે, એ જ કામ કોઈ નોકર કે પડાવાળા મારફતે કરાવે તો તેમાંથી જેટલી ગરજ સરે તેટલી જ પુરોહિત મારફતે પૂજા કરાવવામાં સરી શકે. પગે લાગતું એ માઆપોની હાજત નથી. એ તો પુત્રના હૃદયની ઊર્મિ ગણાય. એમાં કોઈ અવેશ ન અપાય.

આપણાં મંદિરો કેટલી ભક્તિથી બંધાય છે! પણ પાછળથી એમાં સ્વચ્છતા જળવાતી નથી. મંદિરમાં અપાતા દાનનો સહચય થતો નથી. મંદિરની આવક ભગવાનના ભોગવિલાસમાં ન વપરાય પણ લોકકલ્યાણ માટે જ વપરાય. સમાજનું આરિઝમ મુધરે એ જાતની અનેક પ્રવૃત્તિઓ મંદિર મારફતે ચાલે. મંદિરની જમીન, દીવાલો અને કંઠરાઓ દિવસમાં અનેક વાર બીના કપડા વતી લુટીને ઠાંતં કરવાં જોઈએ. મંદિર એ આંતરજ્ઞાણ સ્વચ્છતાનું સ્થાન હોય. ત્યાં લોડોને વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક સ્વચ્છતાના નિયમો શીખવવાની સગવડ હોવી જોઈએ. જ્યાં ત્યાં પાણી ટોળીને બીનાશ અને કાદવ પેદા ન કરવાં જોઈએ. નામ-સંકીર્તનને નામે ખરાડા પાડીને મંદિરનું વાતાવરણ જગાડતું ન જોઈએ. મૂર્તિનાં દર્શન સામે જેને વધો નથી એવા તમામ લોડોને મંદિરોમાં આવના દેવા જોઈએ—પણી તે ગમે તે ધર્મના હો. દર્શન માટે આવનારા લોડો બહાર જોડા ઉતારી મંદિરમાં જાય છે ત્યારે તેમનું ધ્યાન ઘણી વાર, જોડા ચોરાઈ જશે એ બીકે ત્યાં જ હોય છે. એના કરતાં નાનકડી ઠેથળીમાં જોડા મૂકી એ ઠેથળી સાથે રાખવાની છૂટ આપી હોય તો જોડા પણ સચવાય અને ભગવાનનું ધ્યાન પણ સચવાય. મૂકું આમકું લાકડા સમાન છે એમ જૂના લોડોએ કહ્યું છે—ગુપ્ત કર્મ તુ કાષ્ટવન્ એટલે એની આભડડેટ ન મનાય.

મંદિર મારફતે ધાર્મિક ગ્રંથોનો સંગ્રહ, એમનું વાચન, પ્રકાશન અને ચર્ચાની સગવડ હોવી જોઈએ. મંદિર એ અતિથિશાળા પણ.

હોય તેમ જ માણસ અને જનનર માટે એ મુખ્યત્વે પણ હોય. દરેક ધર્મના તરફારો યોગ્ય દેરદાર સાથે મંદિર મારફતે જિમ્મી શકાય. આમ દરેક મંદિરને ધર્મમેશની એક અદ્યતન સંસ્થા બનાવી શકાય.

આપણો ધર્મ સનાતનને નામે ઓળખાય છે, સનાતન એટલે સદાતન એટલે કે હમેશનો. કોઈ પણ વસ્તુ સડે નહીં, ખગડે નહીં, સ્વચ્છ અને તાજ રહે ત્યારે જ એને હમેશની કે ટકાઉ કદી શકાય છે. સનાતન એટલે નિત્યવતન જેમ વહેતી હવા શુદ્ધ હોય છે, વડેતુ પાણી સ્વચ્છ હોય છે, તેવી જ રીતે વખતોવખત જેમાં મુધાગવધારા અને દેરદાર થતા રહે છે તે જ સનાતન ધર્મ તરીકે ઓળખાય. આપણે એ પ્રમાણે કરતા આત્મા છીએ. એ પ્રગતિ વચમાં અટકી; કેમ કે વિચારગતપ્રતિ મોળી પડી અને રૂઢિધર્મે જોર પકડ્યું. હવે આપણે ધર્મસંસ્કરણની પ્રવૃત્તિ કરી આદરવી જોઈએ.

પામર લોકોએ આકરા ધર્મથી ડરીને અવેશ ધર્મ ચલાવ્યો. “ગોદાનને બદલે સવા રૂપિયો આપો.” . . . “સાગને ઠેકાણે દાનથી ચલાવો” . . . “જીવનપરિવર્તનને ઠેકાણે નામમાત્ર પ્રાપ્તિત સુચવો” . . . એવા એવા અનેક અવેશ ધર્મો આપણે ચલાવ્યા. પરિણામે ધર્મ મોળો અને નિઃસત્ત્વ થયો. સત્સનારાયણની જ ઉપાસના જુઓ. એમાં સત્યનિષ્ઠા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. વચનપાતનનું માહાત્મ્ય ખતાવ્યું છે. પણ એ બધું મન પર હસાવવા માટે ખીક અને લાપચ, ભય અને લોભ એ બે હીન, અમામાજિત વૃત્તિઓનું શરણ લીધું છે. “સ્ત્રપને છોડો — છેતરો તો અમુક અમુક નુકસાન થશે. સ્ત્રપને માનશે તો અમુક લાભ થશે” એવી અનાવડી રૂઢિપ્રતિ બનાવી લોભને અત્યનિષ્ઠ ન કરાય. સત્યનિષ્ઠાને કારણે જ માણસ સત્યનું પાતન કરે તો જ એ ચડવાનો.

ધાર્મિક વાનાંઓ આપણને કહે છે કે ભગવાન કોક કોક વખતે ગમે તેવું રૂપ ધારણ કરીને આપણી કમોટી કરે છે. “એ કુપ દેગીનું રૂપ લેશે, મિખાગી કર્મને આવશે. એ યાતના રૂપમાં પ્રગટ થશે અને આપણી ધર્મનિષ્ઠા તપાસશે.” આવી વાર્તા સાંભળ્યા પછી અગત્યના કે

મિશ્રિત આગતુથી માણસ ડરે છે આપણે એમ કેમ ન સમજી
 લઈએ કે દરેક માણસ ઈશ્વરનું જ રૂપ છે ? દરેક માનવી મારફતે,
 દરેક ક્ષણે ઈશ્વર આપણી ઝોળી ડરે છે આવી ભાવના દઢ થાય તો
 દરેક લાલ્ચ અને દરેક પ્રસંગ નિત્ય સાધનાનો અને અખડ આનંદનો
 મળી જશે અદર જેના ઈશ્વર અનર્થમાં છે મહાર જેના એ
 જગદ્ગુપ્ત છે ઈશ્વરે અનેક અવતારો ધારણ કર્યાં તે પછીના ભગવાનનો
 સૌથી પહેલો, સૌથી મોટો અને મનાવન અનંતાર તો આ મૃદ્ધિ જ
 છે ભગવાન આપણને મૃદ્ધિએ અખડ દર્શન દે છે આવો વિશ્વાત્મક
 વાગો ધર્મ આપણને ગીતા શીખવે છે ગીતા આપણો સર્વોચ્ચ ધર્મ
 અથા છે પણ આપણે એને ક્રમ દિધું ધર્મ પૂરતો ન ગણીએ
 ગીતાધર્મ કેવળ કિલ્લોનો ધર્મ નથી તે વિશ્વધર્મ છે આપણે
 ગીતાના છીએ ગીતા ક્રમ આપણી નથી, મળતી છે ગીતાધર્મ
 સાનગરા તમામ દુનિયાને આપણે મોનારીએ એની દીક્ષા આપણાપણું
 ન હોય જેના હૃદયમાં એ ઊગે તેનો ઉદ્ધાર થાય એટલા જ માટે
 આપણે ગીતામંદિર માનના ન બેઠાએ ગીતા મધ્ય જ ધર્મોમાં પ્રવેશ
 કરી શકે એમ છે. ગીતા એ માનવાનો ધર્મ નથી પણ આચરવાનો
 ધર્મ કે એમાં ગાંધી, ભક્ત, યોગી, પતિ, ત્રિપુણાતીત અને સ્થિત
 પ્રજ્ઞના જે લક્ષણો આપ્યા છે તે મધ્ય એક જ છે માણસજાત માટે
 એ સર્વસામાન્ય આત્મા છે સમાજ મટે અને સર્વગીણ ઉન્નતિ કરે
 એ માટે જે સદ્ગુણો મનુષ્યજાતિએ ઝળવના રહ્યા તે બધા દેવી
 સંસ્કૃતિના ચર્ચનમાં ગીતાએ આપી દીધા છે તેથી ગીતા એ સમાજ
 ધર્મ પણ છે અને મોહધર્મ પણ છે અબ્યુત્પન્ન અને નિશ્ચેયસ—
 ઇન્દ્રોક્તી ઉન્નતિ આત્માનો ઉદ્ધાર બને એકસામગ્ય પ્રાપ્ત
 કરવાની કૃત્રી ગીતાએ માણસજાતને આપી છે તેથી જ ગીતાધર્મ
 લોકોએ શ્રીકૃષ્ણને ‘જગદ્ગુરુ’ ક્યા છે

આપણે સમાજધર્મ તરીકે આત્મવર્ણની સ્થાપના રી બ્રાહ્મણ,
 ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એ સમાજોપયોગી માર્ગ વૃત્તિઓ છે કેનાક લોકોમાં

એક પ્રધાન હોય, કેટલાકમાં બીજી. પણ દરેક માણસે એ ચારે વૃત્તિઓ એકસામટી કેળવે જ છડે. નહીં તો માણસનું જીવન એકાંગી અને પંગુ થશે. એકલો બ્રાહ્મણ, એકલો ક્ષત્રિય, એકલો વૈશ્ય કે એકલો શૂદ્ર સંપૂર્ણ માણસ નથી. ગાંધીજીમાં એ ચારે વૃત્તિઓ એકસામટી ખીલેલી હતી. આપણે ચાર અલગ અલગ વર્ણો અને અસંખ્ય ન્યાતિઓ હવે છોડી દેવી જોઈએ અને દરેક વ્યક્તિમાં માનવતાના સંપૂર્ણ વિકાસનો આમદ રાખવો જોઈએ. ગીનાનો સંન્યાસ સંન્યાસ આશ્રમ નથી પણ બ્રહ્મચારી મૃદસ્ત્રી આદિ બધા જ લોકોએ કેળવવાની અસિદ્ધ અને અનાસક્ત વૃત્તિ છે.

અને હવે તો આપણે બધા જ ધર્મોનો આદરપૂર્વક અભ્યાસ કરી બધા ધર્મો અપનાવવાના છે. ધર્મ ધર્મ વચ્ચેનો ક્ષત્રો અર્થાથી અને તુલનાથી મટવાનો નથી. બધા જ ધર્મોનો સ્વીકાર કરવાથી સચી ધાર્મિકતા ઉપર તરી આવશે અને વિધિવિધાનનો કચરો નવિ બેસી જશે. આપણે કેળવેલો ઉચ્ચનીય ભાવ અને સ્વ-પરભાવ ધર્મનું અંગ નથી પણ એ નયો અધર્મ છે. આભડગેટ સાથે ઉચ્ચનીય ભાવ પણ આપણે કાઢી નાખવો જોઈએ. હિંદુસ્તાનથી આટલે દૂર આવ્યા છીએ તો આપણે શુદ્ધ ધર્મનું ચિંતન કરવું જોઈએ અને સામાજિક દોષો કાઢી નાખવા જોઈએ. રોટીએટી વહેવારના જૂના નિયમો હવે કામના નથી. જ્યાં બધા જ ધર્મો આપણા મનુષ્યોએ છીએ ત્યાં ધર્મોત્તર કરવાની જોય કંઈ જરૂર નથી તેમ એમાં કંઈ પાપ પણ નથી.

આપણી તમામ પ્રવૃત્તિ પાછળ સર્વોદયની દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. જે સૌથી પછત છે તેને આગળ આણવાનો વિશેષ પ્રયત્ન થવો જોઈએ. એકને અન્યાય કરી બીજાનું બનું કરવા જઈએ તો તે સર્વોચ્ચ ધર્મનો દ્રોહ ગણાય. એ રીતે વિશ્વમધુન્ય દણાય છે. આત્મ-શુદ્ધિ એ પણ સામાજિક કન્યા જ છે. અદિસ વગર સમાજની ધારણા શર્ષ ન થકે અને સત્યનારાયણનું ઇર્ષન પણ ન થઈ શકે.

જૂમધ્ય રેખા ઓળંગનાં જેમ મનમાં ગંભીર ભાવ પ્રગટ થયો હતો તેમ જ હવે તો સિંડી બંદર સુધી અને મગફળીના વિરાટ પ્રયોગસ્થળા નચિંગવે સુધી છેક દંડાણે પહોંચવાનો છું એ ખ્યાલથી પણ મન ગંભીર થઈ ગયું. છટ્ટી જૂને અમે પહેલી વાર દારેસસલામ છોડ્યું. સિંડી સુધીનો બસો માર્હક્કોનો પ્રવાસ સમુદ્રને કિનારે કિનારે મોટર મારફતે થઈ શકત પણ અમારે વખત બચાવવો હતો તેથી પંત દંપતી, કમલનયન, નાનો રાહુલ, ચિ. સરોજ અને હું સવારે દારેસસલામથી વિમાન માર્ગે ઊપડ્યાં. રસ્તો પ્રથમ જાગીત ઉપરથી અને પછી સમુદ્ર ઉપરથી જતો હતો. તેથી સમુદ્રનો આછો ગુલાબી રંગ, વચમાં વચમાં નાના મોટા બેટા આવે ત્યારે પ-નાનો લીલો રંગ, માફિયા, સોંગોસોંગો વગેરે બેટાની શોભા અહું અપેક્ષા પ્રમાણે હતું. જમણી બાજુ પ્રથમ કિસુમુ દેખાયું. ત્યાર પછી ડુફીજ નદીનાં અસંખ્ય કૂપાળા વગાડો અને સમુદ્રને મળવાનાં એનાં અનેક મુખો જોઈને આનંદ આનંદ થયો. ખરેખર, એ નદીને કૂપવતી કહેવી જોઈએ. ત્યાર પછી બેત્રણ નાની નાની નદીઓ સમુદ્રને મળતી નગરે પડી અને હવે લગભગ નામશેષ થયેલાં કિલવા નામનાં બે બંદરો દેખાયાં. એક છે કિલવા કિવિંજ અને બીજું છે કિલવા કિસીવાની. આ બીજા બંદરથી જૂતા વખતમાં ન્યાસા સરોવર સુધી જવાનો રસ્તો હતો. આ બંધી શોભા જોતાં જોતાં અમે સિંડી એરોડ્રોમ સુધી પહોંચી ગયાં. સિંડી બંદર અને શહેરથી આ એરોડ્રોમ લગભગ ચૌદ માઈલ દૂર છે. સિંડીનું બંદર જૂમધ્ય રેખાથી દસ કિમી દક્ષિણે છે. બંદર થઈને જ શાંત ગણાય. લુકલેડી નામની એક નાનકડી નદી ખૂબ પહોળા થઈને અહીં સમુદ્રને મળે છે.

નિડીમાં જમી મરીને સાજ પડતાવેત એક એસિયન લેડોની સભા કરીને અમે નદીની પેનીસાર કિલ્ડા ટેકરી ઉપર રાત્રે સૂતા ગયા સાંજની સમામા હિંદના હિંદુ મુસનમાનો ઉપગત ગણા આરમ પશુ આ મા હતા ' આરમેનો ૨ ક્રમ સાથેજો સમઘ આપણા જેટલો જ જૂનો છે એ ઉપરાંત એ નોકો પ્રથમથી અડીના લોકો સાથે ભગના આ મા છે એમણે અફ્રિકાના પૂર્વ મિનારા ઉપર નાનામોટા અને ગામો પશુ સ્થાપ્યા હતા પોર્ટુગીઝ લોકો સાથે તેઓ અનેક વાર હારજીત રમ્યા છે, આરમ અને પોર્ટુગીઝ ને સરકૃતિના અગોરો આખા મિનારા ઉપર હેન્ડેમણે પથરાવેના છે પોર્ટુગીઝ લોકોએ ઘણું મેણું, જા આળે મોચામિમનો ફળપ અને રગિયામણો પ્રદેશ એમના હાથમાં છે અને મરામર જે જ લિચાર્ફએ આફ્રિકાની પશ્ચિમ બાજુ અગોનાનો મુનક પશુ એમની પાસે છે

આરમેની મડોગલાની હવે રહી નથી થોડીનગી સરકારિતા હજી કાયમ છે

લુકનેડીની ખાડી એમગના રાત પડી સામી માણુ અમારે માટે મોગર હાગર હતી એમા એમી ઉપર ચડતા એક દીપડો દેખાયો મેટરના પ્રથમથી અગાધને એલો નાગર દેરની અને જોતજોત મા પામેના જંગનમા એ અનોદ થયો દીપડના શરીર પરના ટાંકા સુર હોય છે પશુ એની પૂછડીનો વગામ્દાર ઘાત રિંગ આકારક હોય છે એ પૂછડીને મરણે એ જાનવર પ્રૌ. દેખાય છે થી મેધજીર્ણ શાકના સાયસનના ખેતરો નગી ટેકરીને માથે એમની વિગાગ ડોડીમા અમે જર્મ પહોંચ્યા ડોડી માનનાર મૂળ ધણી રી કલ્પા વિશાળ હતી ઓરડીઓ, નરજ અગામી બધુ જ વિસ્તૃત અને મગજૂત છે અમે અગામી ઉપર જર્મને દક્ષિણના તાગઓ જોયા જલવિજય અને વિરામ આટલે જોયે ચડેલા જોર્ડ ધણુ જ આમર્ષ થયુ જિમ્બની રોખા અનેરી હતી સૂતા પડેલા અને સ્વારે વહેના જીડીને તારાઓ ખૂન જોયા પશુ અમે ધગપાં નહીં

ખીંછ વાર તો આકાશનાં વાદળાઓએ અમારા ઉત્સાહ ઉપર પહેરી પાથરી દીવી અને અમને પથારી ભેગા કરી દીધા.

સવારે જીવેને જોયું તો ખુકલેડીની ખાડી શાંતપણે સૂતી હતી. જે ટેકરી વચ્ચે ધર્મને એ આપતી હતી તે ટેકરીઓ પણ નિદ્રાસુખ અનુભવતી હતી આખરે સૂર્યનારાયણ ઉપર આત્મા અને એમણે પોતાના પ્રિયો વડે એ જમાને જગાડ્યા કરસપાંથી પ્રમન્ન થયેલી ખાડી તરત ચળકા લાગી ટેકરીઓનું મુખ જિગ્ગું થયું અને એમણે અમને એ ખાત્રુએ મુનાફરી કરવાનું આમંત્રણ આપ્યું.

આ વાગ્યે નીકળી સાયસનનાં અનેક ખેતરા જોતા જોતા અને સાયસન ઉઠેગની નિયતો સંભળતા સંભળતાં અમે ૨૮ માર્ચ પહોંચ્યા ત્યાં વી ધીરુભાઈ પોપટની એક સાયસન ફેમ્લી હતી તે જોતા ગયા તે પહેલા નચિંગે આઉન્ડ નટ રફીમ માટે સમાન લઈ જતા માટે એક નાનકડું જંદર તૈયાર હતું છે તે જોયું. ત્યાંથી ની રેલવે મંધાય છે અને પથ કરીને પેટ્રોલિયમ મોકલાય છે અને તેના જંગનમાં વિજ્ઞાનના સાધનો ખડકી મૂખી ત્યાંથી સડીમવામત ગમે ત્યાં લઈ જવાની ગોરા લોડોની તૃપ્તતા વખાણુવા-લાયક છે અને આના ક્રમો સફળતા-પૂર્વક પાર પાડવામાં આપણા લોડોની ઉપયોગિતા, ખત અને બહાદુરી પણ એટલા જ વખાણુવા-લાયક છે નવી સૃષ્ટિ જામી કરી ત્યાં વ્યવસ્થા દાખવ કરની હોય છે ત્યારે ગોરા લોડોએ કરેલો પ્રયથ સમજી લઈ તેને વજાતરીપૂર્વક અમલમાં મૂકવામાં આપણા લોડોની તોલે આવે એની ખીંછ પ્રજા નથી ફોગના મેનાપતિઓ અને જહાજના કપતાનો પણ આપણા લોડોનો આ ગુણ મુખ્યક ઠે વખાણે છે.

આ જંતુ જોઈને અમે બિંડી પહેળ્યા સાં ત્યાના પ્રેરિનિપલ કમિશનર મિ. પાર્કે અમને બોલોગુ ખાણું આપ્યું એમની સાથે પાર્તલાપ કરી અમે કિંદુ મહામાં ગયા. ત્યાં મોટે ભાગે બહેનો જ હતી.

પૂર્વ આફ્રિકામાં અમારા માનમાં જે અનેક ખાણો, ચા-પાટીઓ ગોઠવાતી હતી તેમાં યુરોપિયન અમલદારો છૂટથી આવતા હતા. પણ ડેઈ યુરોપિયન અમલદારે અમને પોતાને ત્યાં જમવા માટે નોતખાં હોય એવો આ એક જ દાખલો છે. મિ. પાઈક અતિશય સન્મન માણુસ છે અને ઉદાર વિચારતા છે. અમારામાંના જે લોકો તદ્દન નિરામિપાહારી હતા એમને માટે એમણે પોતાને ત્યાં સારામાં સારી વ્યવસ્થા રાખી હતી. એમને ત્યાં ખીજ ગોરા મહેમાનો આવેલા હોવાથી વાર્તાલાપનો સરસ રંગ જાગ્યો હતો.

અહીંના ઇન્ડિયન એસોસિયેશનની ચાપાટીમાં રાખેલા મુજબનાં અમારાં ભાષણો થયાં. એમાં શ્રી કમલનબન જાનજનું ભાષણ જરા આકર્ષુ અને યુરોપિયન લોકોને ડંખે એવું હતું. પણ મિ. પાઈકે એની સામે જરાય વાંધો ન ઉઠાવ્યો.

રાત્રે કિટુંડામાં મેથજભાઈની ઠેડી પર મોટું ખાણું હતું. ત્યાં પણ ગોરાઓ હીક હીક સંખ્યામાં આવ્યા હતા. વર્ધા ટેગવણીની યોજના વગેરે અનેક વિષયો પર રસિક ચર્ચા થઈ. શ્રી મેથજભાઈ અત્યંત બાહોશ અને સંસ્કારી ઉદ્યોગપતિ છે. એમની સાથે એમની દીકરી હંસા પણ કિટુંડા આવી હતી.

દુનિયા માટે મગફળી

યુરોપના મહાયુદ્ધને અંતે, આખી દુનિયાની ચિંતા રાખનાર બાહોશ લોકોએ જોયું કે સિલાખતમાં અને ખેત વનસ્પતિની ચરખીની એટલે કે તેજની અને જોગની અદ્ભુત પેદા થવાની છે તેમજ ખૂબ ઉતાવળે અનેક દેશોમાં મગફળી વાની એ ખોટ પૂરી પાડવાનું બીકું ઝડપ્યું અને એક કરતાં વધારે પ્રચંડ યોજનાઓ સ્વદેશ આગળ મૂકી. યુદ્ધને દારણે નિયોવાઈ ગયેલા હોવા છતાં ઇંગ્લેંડે પાક્ષમેન્ટની મંજૂરી મેળવી આ કામ શરૂ કર્યું. પાણીની પેડે પૈસા ખરચી તેમજ એ યોજનાનો પ્રારંભ કર્યો. જમીનની જે સરવે કરવી હતી તે વિમાનમાથી કરી લીધી. હિસામનીસો મળે તે પહેલાં કામ શરૂ પથ્ય થયું. મોટા મોટા ટ્રેક્ટરો અને શુગરફેક્ટરીઓ આપ્યા અને જહાજમાં વપરાતી લોડાની જાડી જાડી સાકળો ટ્રેક્ટરોને બાંધી જંગલનાં ઝાડો જમીનદોસ્ત કરવાનું શરૂ કર્યું. મગફળી અને સૂર્યમુખીના ફૂલમાંથી તેન કાઢવાનું શરૂ કર્યું. આખી યોજના જોઈ લોકોને એમ જ લાગતું કે લક્ષ્મીની તૈયારી ચાલે છે. કામ આમ આગળ ચાલ્યું અને અનુભવ થયો કે પૈસો તો પાણીની પેડે ખરચાય છે પણ આવકને નામે મીંકું. પછી તપાસ થવા લાગી દેખાઈ આવ્યું કે હિસામનું ઠેકાણું નથી. જહાજમાં વપરાતી સાકળો જૂની હોવાથી તૂટી ગઈ. નવી તૈયાર કરાવીને આજુરી પડી ઘણી હોદ્દા થઈ, આખી યોજના પડતી મુકાય કે કેમ એ પણ નિચારાયું. પણ બહાદુર અંગ્રેજ કામ જેમ યુદ્ધમાં તેમ આર્થિક યોજનામાં દાર માનીને ખેસી જાય એમ નથી. હવે એ યોજના પાકે પાપે ચવાયવા માટે એમાં આવશ્યક સુધારા થવા માંડ્યા છે.

એ બધી પ્રગતિ જોના જેવી હતી એટલા માટે જ અમે આ તરફ આવ્યાં છતાં. આજી જૂનને દિવસે મવારે અમે ઊપડ્યાં. સિંડી

ચર્ચને ૯૩ માર્ચની મુઆફરી ડરી નચિ ગ્વે પહોચ્યા. ત્યાં આ જગરદસ્ત યોજના અમનમાં આવતી અમે નેઈ રસ્તામાં મિનગોથો અને મુગમા એ બે સ્થાનો ઉપર રસ્તો બદલવો પડ્યો પેટ્રોલની પાઈપ રસ્તાને કિનારે કિનારે જતી હતી લશ્કરી ટેકોમાં ફેરફાર કરીને એના ટ્રેક્ટર ખનાવ્યા હતા. મોટા મોટા બુયડોઝર જમીનને સાફ કરતા હતા એક સાકાગને બે છેડે બે ટ્રેક્ટર ચલાવે છે એટલે સાકાગને જોરે જગવના મોટા મોટા આડ દસ ઝોકો પણ એકસામટા નિખડી જઈને આગ પડે છે. યંત્રને જોરે માથુસ કેટલું રાફસી કામ કરી શકે છે એ જોઈ હું તો સ્તબ્ધ બની ગયો તે જ દાણે માગ મનમાં વિચાર આવ્યો કે ગોરાઓની દેખરેખ લાલે હોય પણ આ ટ્રેક્ટરો અને બુયડોઝરો ચલાવનાર આફ્રિકન લોકો જ છે. આટલી પ્રચંડ મશાગી પ્રવૃત્તિ જેમને હાથે પાર પાડવામાં આવે છે તેમની શુદ્ધિનો વિદાસ થયા વગર રહેવાનો નથી. બાહોશી સાથે તેમની મહત્વાકાંક્ષા પણ વસાતી હિંદી લોકોના મદનીશ ચર્ચને એ લોકો અત્યાર સુધી સુથારકામ, દરબીકામ વગેરે શીખ્યા; દુકાનોમાં બેઠીને દિસાગ રાખતા પણ થયા. માલ વેચતા ખરીદતાં એમનામાં આધુનિકતા આવી છે. હવે મગફળીની આ રિગટ યોજના અદ્વળ કરવામાં જ્યારે તેઓ પૂરેપૂરો બાગ લેશે ત્યારે ગમે તેના કારખાનાઓ વગેરે ચલાવવાની કિમત તેઓ કેળવશે. પત્રી એ લોકોને દબાવી રાખવાનું કેઈ પણ રાજ્ય માટે અનકચ ચર્ચ જશે

કાર્યાલયમાં જઈ અમે લાંબા મુખ્ય અમલદારોને મળ્યા તેમણે ઝીણી ચિંતનશીલ નકશાઓ પર આખી યોજના અમને પ્રથમ સમજાવી. પત્રી તેઓ અમારી સાથે રૂપાં એમાના એક અનુભવીએ કહ્યું, “આરી કાર્ન યોજના હાથ ધરતા પડેલાં તે ઠેકાણે પાણીની શી સગવડ છે એ તપાસવું જોઈએ એ તાલસ પાછળ અને પાણીની અગવડ કરવા પાછળ યોજનાની અધીં મૂડી વપરાય તોગે મને તે વાધા જેવું નહીં લાગે મોટા પાયા ઉપર ખેતી કરતાગે મા’ ભૂતરશાસ્ત્રનું ઉત્તમ જ્ઞાન હોવું જોઈએ ” એ જાહેર એવળું નકશાઓ અમારી આગળ મૂકી

અમને અતાબ્યું કે અફ઼ાની બૂમિ હિંદુસ્તાનની કે સુરેપની બૂમિ જેવી નથી. જ્વાળામુખીથી ખનાવેલી આ બૂમિમાં હિંદુસ્તાન જેવી ખેતી ન થઈ શકે. આઈ સ્વિન્ટન અને કોક્સન પાસેથી અનેક જાતની વિગતો જાણી લીધા પછી મારી તો ખાતરી થઈ કે આટલી મોટી યોજનામાં પણ વિકેન્દ્રીકરણનો સિદ્ધાન્ત ધ્યાનમાં રાખ્યો હોય તો સરવાળે લાજ જ છે.

એ આખી યોજના જોઈ લીધા પછી અમે ત્યાં જ જમી લીધું. એ યોજના અંગે બેગા થયેલા દુકાનદાર આદિ જે હિંદી લોકો હતા તેમની સાથે બેસીને અમે મહત્વનો વાર્તાલાપ કર્યો. તેમની મહેમાનગીરી માટે આભાર માની અમે ત્યાંથી નીકળ્યાં.

આ પ્રદેશમાં કાઝુનાં ઝાડ પણ ઘણાં છે. કાઝુમાથી તેલ નીકળી શકે એમ છે કે નહીં તે હું જાણતો નથી. [એના ફાતરામાંથી જલદ તેલ નીકળે છે ખરું] પણ એ મેવા પ્રત્યે મારો નાનપણથી પક્ષપાત છે. હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર કાઝુની ઝીપજ ઘણી છે. આફ્રિકામાંથી જ એ ઝાડો હિંદુસ્તાનમાં આવેલાં લાગે છે. પોર્ટુગીઝ લોકોની એ સેવા છે એમ કહેવાય છે.

નચિંગવેથી પાંચ વગતાં મોટરમાંથી સુપાંસ્તની શોભા અનેક બાજુ-એથી જોતાં પ્રવાસનો ઘણોખરો થાક અમે જૂતી ગયાં. તે એટલે સુધી કે રાત્રે સૂતા પહેલાં અગારી પર જઈને થીમતી નસિનીઅહેન પંતને આકાશના તારા વિગતવાર જનારી શક્યો. થી તાત્કાલ ઇનામદાર પણ એમાં ભળી ગયા.

સવારે કિરુંડાથી ઝીપડયાં. નજીક જ શ્રી મેઘજલાઈની એ સાયસસ ફેક્ટરીઓ હતી. એકની મશીનરી જૂતી ઢબની છે જ્યારે બીજીની અવતન છે.

સાયસસનો ધધો યુરોપિયન લોકોએ પ્રથમ ચલાવ્યો હતો. તેમાં એ લોકો નહીં ફાવ્યા. ધીમે ધીમે ગોરાઓ ખમી ગયા અને એ ધધો આપણા લોકોના હાથમાં આવી ગયો.

યુગાન્ડા ટ્રાન્સપોર્ટ કંપનીનું પણ એમ જ થયું. પ્રથમ ગોરાઓએ એનો ઇન્કાર લીધો પણ પહેલે જ વરસે એમણે ૭૫,૦૦૦ શિશિંગની

ખોટ ખાધી આખરે તેમને એ ઇજરો આગાખાની લોકોને આપવો પડ્યો. પહેલે જ વરસે ખોટ ૭૫,૦૦૦થી ઘનીને ત્રણ હજાર હિપર આવી અને ત્યાર પછી તો હવે એ લોકો ૨૦ કે ૨૫ ટકાનું ડિવિડન્ડ આપે છે જ્યાં વ્યવસ્થાસક્તિમાં કોઈ પ્રગ્ન ચઢે છે ત્યાં સીધી હરીફાઈમાં એમને ઠાણ હરાવે ? એના લોકોને દમાનના માટે રાજ ચનાનનાર ડેન જે દર વખતે કાયદા અને જોડકમીનું સરણ લે તો તે પ્રગ્નનું માનસ નિવૃત્ત થાય છે અને કાળે કરીને તેની અધાગતિ થાય છે.

નિડીથી દારેસલામ જના હિપડતા પહેના ખીજા ફેટલાય પ્રમો કરવા પડ્યા નિડીના મુસનમાનો એકમે મસીહોનો ઇશોદ્ધાર કરના માગતા હતા તે અગે તેઓ ધી અપાનાહેનને અને અમને ત્યાં લઈ ગયા અપાસાહેન તો બાધાના માણસ દરેક પ્રમમા એમની સહાનુભૂતિની અપેક્ષા રખાય જ છે અને તેઓ પણ લોકોને નિરાશ કરતા નથી કયાકથી મલ્દ અપાનનાનું એમણે કમૂયુ અને મરિજદનું કામ આગળ ધપાવવા બનામણુ મરી.

નિડીમાં જે સરકારી ઇન્ડિયન સ્કૂલ ચાને છે તેનો વડીન ગામ લોકોના હાથમાં રાખેલો છે એ વડીવનમાં દિદુ મુસલમાન સાથે હોઈ હમણા હમણા એમાંથી ઝઘા પા થયા છે એ ઝઘાની નિગતમાં અગી નગી બીનતુ પણ જે વસ્તુઓ એમાંથી તરી આવી તે નોંધના જેવી છે મુસનમાનોમાં જાગૃતિ આવે નહીં ત્યાં મુધી તેઓ મ્થુ મેલના નથી જેમ ચાલતુ હોય તેમ ચાલવા દે છે આમ હોય છે ત્યાં સુધી દિદુઓ મુસલમાનોના વખાણુ મરી છે કે, 'આ લોકો કેના સારા મનબેદ કે ઝડો છે જ નહીં.'

આરી વ્યવસ્થામાં દિદુઓના અનમા મુમનમાનો સામે પક્ષપાત કરવાનું હોતુ નથી પણ મુમનમાનોની સરમરિતા અને જુદિશક્તિ વિશે સામાન્યપણે દિદુઓમાં રિજેન આલર નથી હોતો મુસનમાનોમાં જાગૃતિ આસ્પાવેત આ વાત તેમને કડે છે જાહેર પ્રમોમાં ભાગ લઈ કામ કરતાં કરતાં પોતાની યોગ્યતાની છાપ પાડવાને બદલે, અને પોતાની

ઊણપો દૂર કરવાને બદલે, તેઓ તરત જ કોમવાદ ઊભો કરે છે અને મુસલમાનો તરીકેના પોતાના હક્કો અજમાવવા મથે છે. “ધણીખરા શિક્ષકો હિંદુ જ શા માટે હોય? અમારા શિક્ષકો પણ હોવા જોઈએ.” એવો આગ્રહ શરૂ થયો એટલે હિંદુઓ તકરાર કરે છે કે, “ગમે તેવા હોકા કે સંસ્કારવિહોણા શિક્ષકો તમે ભરી દો તે કેમ ચાલે? અમારા છોકરાઓની કેળવણી ખગડે એ અમે કેમ સહન કરીએ?” શિક્ષકોની યોગ્યતા માપવામાં હિંદુ કે મુસલમાન બંને વ્યવસ્થાપકો તટસ્થપણે વિચાર કરી શકતા નથી. ધીરજપૂર્વક શિક્ષકોને તક આપી તૈયાર થવા દેવા જોઈએ એટલી વાત પણ હિંદુઓ સમજતા નથી. અને ગમે તેવા શિક્ષકો લાવવાથી પોતાના છોકરાઓની પણ કેળવણી ખગડે છે એટલું મુસલમાનો ધ્યાનમાં લેતા નથી. વ્યવસ્થાપકો વ્યવસ્થાનો વિચાર કરતી વખતે બંને કેમનાં બાળકોની કેળવણીનો સરખી આરથાથી જો વિચાર કરે અને એકમીન પ્રત્યે વિશ્વાસ અને આદર રાખે તો ઝગડા મટી જાય પોતપોતાના સ્વાર્થની તાણતાણી શરૂ થાય એટલે લોકો એટલા આધ્યાત્મિક જાય છે કે નર્થો સ્વાર્થ પણ તેઓ સમજતા મટે છે અને આત્મતાણ સુધી જાય છે. તેમાય જો કોઈના સગાવડાવાની નિમણૂક કરવાનો પ્રશ્ન આવે તો તો આંધળાપણું ઝેરી બની જાય છે જ્યાં અમુક કોમના શિક્ષકોની બહુમતી હોય ત્યાં ઘણું કોમ આગ્રહ રાખવાની કે “લાકવસ્તીના પ્રમાણમાં, કે વિદ્યાર્થીઓના પ્રમાણમાં અથવા નાણાની મદદ આપી હોય તેના પ્રમાણમાં હિંદુ કે મુસલમાન શિક્ષકોનું પ્રમાણ જળાવાનું જોઈએ.” (આમા જો કોઈ પારખી કે ધિન્ની શિક્ષકો આવી ગયા તો તેમને પોતા તરફ ખેંચવાનો, બંને તરફથી પ્રયત્ન થવાનો જ. અને એમાંથીયે ઝઘડા પેદા થવાના.)

પોતાની જ કોમના આંધળા સ્વાર્થનો આગ્રહ રાખી કોઈનો પણ સ્વાર્થ સજાવો નથી. ફક્ત અભિમાન પોષાય છે અને ગહેરજવન વણમે છે. ધંડો નેવાઓ કહે છે કે આપણા લોકો માટે કેમોક્સી અનુકૂળ છે જ નહીં. મારી કોમના શિક્ષકો બહુમતીમાં હોય અથવા પ્રમાણથી વધારે હોય તો હું અચૂક કહેવાનો : “શિક્ષકો યોગ્યતા પ્રમાણે નિમાવા

નોઈએ. પ્રમાણુ લઈને શું બેસો છો?" પણ જો મારી ઠામના શિક્ષકોની સંખ્યા ઓછી હોય તો હુ તરત કહેવાનો કે, "મને પોતાને વાધો નથી પણ મારી ઠામનો વિશ્વાસ તમે ખોઈ બેસશો. પછી મારી ઠામને સમજાવવું મારે માટે મુશ્કેલ થશે. તેથી વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારો અને ડાહ્યા થઈ પ્રમાણુનો સિદ્ધાન્ત જાગવો." તેમાયે પ્રમાણુ લેઈસંખ્યાનું, વિદ્યાર્થીનું કે નાણાંની મદદનું એ સવાલ ઉપર ઝંઘડો ચાલવાનો જ.

તેઆખાલીમાં એક ઇસ્પિતાલમાં માંદાઓને દાખલ કરવામાં પણ ઠામનું પ્રમાણુ જાળવવાનો આગ્રહ મેં નોંધ્યો હતો અને તેથી અમુક ઠામનાં ગંબીર માંદાઓને પણ રખડતાં મૂકી, ખીજી ઠામના નામનાં માંદાઓને પચારીઓ આપી હતી. ત્યાંનો ઉપરી કહે કે, "આમાં અમારું કશું ચાલે એમ નથી. ઠામને ખીજી રીતે સમજાવાય જ નહીં."

એક ઠેકાણે તો જેલના ઠેદીઓની બાબતમાં પણ ઠામી પ્રમાણુની વાત ચર્ચાવેલી નું જાણું છું! પણ તે વિગતોમાં આહીં નહીં જિતરું.

શ્રીકમલનમને સૂચ્યું કે, "વ્યવસ્થાપકોમાં હિંદુની ચૂંટણી મુસલમાન કરે અને મુસલમાનોની ચૂંટણી હિંદુ કરે તો વખતે ઝંઘડો મટી જાય. થોડા દિવસને માટે અજમાવી જુઓ." લોડોએ તરત કહ્યું કે, "એમ કરીએ તો બધા નમાસા લોડો જ બેગા થશે." જન્ને ઠામના સ્વભાવની નજાગાઈ એ જવાબમાં પૂરેપૂરી વ્યક્ત થતી હતી. આમ જ્યારે મામલો સાવ વણસી જાય છે ત્યારે જન્ને બાજુ એક શાળાની બે શાળા કરે છે. ખરચ બેવડાય છે. પારકી સરકાર પાસે અલગ અલગ ગ્રાન્ટની અરજીઓ મોકલાય છે અને પ્રતિષ્ઠા ખોઈ તેમની ટીકાઓ સાંભળવી પડે છે. આવી પરિસ્થિતિનો લાભ લેવાની તક ઠાઈ સરકારે છોડી નથી.

એકબીજાને પ્રેમપૂર્વક અને આત્મીયતાપૂર્વક અપનાવીને અને થોડુંક નુકસાન વેડીને પણ સાથે રહેવામાં જ શ્રેય છે અને સાથે રહેવા માટે બીજા પક્ષ પ્રત્યે વિશેષ ઉદાર થવું નોઈએ એટલી વાત જો જન્નેને સૂઝે તો જ સાચો ઉપાય થઈ શકે.

સાડા બાર મુઠ્ઠી મચામણ કરી અમે પ્લેનમાં બેઠા અને દોઢ વાગ્યે દારેસ્સવામ પહોંચ્યા રસ્તામાં ફરી વાર સમુદ્રના રંગેએ અને નાના મોઠા બેટાએ અમારું સ્વાગત કર્યું જે બેટાનું માથું સમુદ્રના પાણીથી મુઠ્ઠી બિચુ આવતું નથી તે બેગે ઉપર વનસ્પતિ કે મનુષ્ય વસ્તીને અનમન્ય હોતો નથી આના બેટામાંથી ધીમે ધીમે ઉપર જીખી આવતા મથના કાચા કે મચ્છા બેગે કેળના હળે અને મોખના મારાથી ઘસાતા ઘમ્મતા પાણી તરે ફૂંખી ગયેલા જીંછા ને વૃદ્ધ બેટા કેળના હાથે ?

ગંગા કે મહાપુત્રા નદીને નિવારે રેતીના જે બેગે અચરનવાર તૈયાર થાય છે તેને બગાળીમા ચર મહે કે સમુદ્રના ચરો નદીના ચરો કરતા વચારે રચાયેલો હશે. સમુદ્રના રંગમાં આ વખતે ગુનાળી જા પિશેન હતી અને તેમાં આગળમાં હોડતા વાદળાઓની ધમાએ મથતો જોવાત પાડી હતી

૧૬

જંગપ્યારના વિવિધ અનુભવો

શ્રી આસ્પાસહેન કહે કે, "જાઝીમાર એ આફ્રિકાની સરકારવાળી માતા છે માતા હવે વૃદ્ધા દર્ધ છે પહેનાની શક્તિ એની પાસે રહી નથી પણ તેના માટે એની સરકારિતાની આપણે કદર ન કરીએ એ બરામર નથી' જાઝીમાર (શુન્દરાલીઓનું જંગપ્યાર) હિંદુસ્તાન સાથે આશીન મળ્યા સકળાયેનું છે ઇતિહાસ ચર થયો તે પહેનાની વાન છોડી દર્ધએ, બે હજાર વરસથી વડાણોની જે અવગત્તર આવે છે તે પણ છોડી દર્ધએ પણ વાસ્કો ડીગામા હિંદુસ્તાન આ યો તે પહેતા જંગપ્યારનો અને હિંદુસ્તાનનો વેપારી સગવડ ઇતિહાસને નિહિત છે

સન ૧૮૩૨ની આસ્પાસ મરખતનો સુવતાન કેટલાક કઠણી ભાગિયાઓને સાથે સર્ધ જાઝીમારમાં આવીને વરયો ત્યારથી અહીં એ

વશનું જ રાજ આલે છે એક ન મતે ઝાઝીમારનું રાત્રી પૂર્વ આફ્રિકામાં
ખૂબ દૂર સુધી દેરાયુ હતુ આજે મધુ અંગ્રેજોના તમામા છે એટલુ
જ નહીં પણ ખુ ઝાઝીમારમાં પણ મુનતાનનો અધિભાર નામનો જ
છે ખરી સત્તા સિંગિ રેસિડેન્સના હાથમાં ગઈ છે

ઝાઝીમાર આજે લાવગના વેપાર માટે મશહૂર છે એ વખતે
આફ્રિકાના લોકોને પકડી આણી ગુનામ તરીકે વેચવાના વેપારન ઝાઝીમાર
મોટુ મથક હતુ પકડી આણેલા ગુનામોમાંથી કેનાય મરી જતા થોડાક
નાસી જતા અને બાકી બગરમાં વેચાતા હતા એ વેપારના અવશેષો
છેક હમણાં સુધી રહી ગયા હતા બ્રિટિશ લોકોનો દાવો છે કે એમણે
આ ગુનામીનો વેપાર મહકમપણે બંધ ન કર્યો હોત તો આફ્રિકાની
કેન્ટ્રીક ન્યાતો અત્યાર સુધીમાં નામશેષ થઈ ગઈ હોત

માણસો ગુનામ મનની ઘરમાં માટે, ખેતી, બગીચા માટે અને
મંડિયા મજૂર તરીકે ગખવાની પ્રથા પ્રાચીન કાળમાં દરેક દેશમાં હતી
જોકે ગુનામોની દાડમારીઓની માનતમાં દેશદેશમાં ફરક હતો

આલુક્યે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં લખ્યુ છે કે આર્યોને દાસ તરીકે
ન જ રખાય ન કાર્ય દાસમાવ અર્હતિ । આજની દુનિયાએ એ
નિયમ માણસાનતને માટે લાગ કર્યો છે એક માણસ બીજા માણસની
મહેનતમાંથી ખોળી રીતે લાભ ઉઠાવી આક્રમતરી રીતે અને ગુલામ
તરીકે આજે પણ ચાલે છે પણ એને આપણે ગુનામી નથી મ્હેના

દારેસ્સનામથી ઝાઝીમાર વચ્ચે ફક્ત ૪૬ માર્ચનનુ દુર્ગિયાર્ષ અંતર છે
વિમાનમાં આફ્રિકનો કિનારો દેખાતો બધ ચાપ તે પહેલા જ ઝાઝીમાર
દેખાવા માંડે છે ઊડ્યા અને ઊંઘ્યા એવામાં ઝાઝીમાર આવી જાય છે
વિમાન કે પનીના વ્યવસ્થાપકોની ચાલકીને કારણે પાછળથી આવેના કેટલાક
ગોરાઓને અમારા વિમાનમાં જવાની જગા મળી અને પછી તેઓ કહેવા
લાગ્યા કે તમે મધ્યા તમારા સામાન સાથે ન જઈ શકો વિમાન આટલો
ભાર ઊંચકી નહીં શકે અને જોખમ તો લેવાય નહીં થોડીક રકમ
પછી અમે ભવાઈ વાપરી અને અમારામાંથી એ જણુ બપોરના રહેનમાં

અવે એમ નક્કી કર્યું રિમાનનાગાઓની આનાકી નખતસર પૂરી ખ્યાનમાં આવી હોત તો અમે આની બનાઈ ન મતાની હોત શરૂ પડ્યા પછી બીજા કોકના રિમાનમાં આવી શક્યા આમ અમારી પાગલ ત્રણ બંદે આઝીમાર પહોંચી રહેવા માટે અમે બે ઘરમાં વહેંચાયા હતા શ્રી આપ્પાસાહેમ અને નનિનીમહેન એમના જૂના મિત્ર શ્રી સિંધગને ત્યાં રહેવા ગયા, જ્યારે યાજીના બધા શ્રી મૂગજી વેનજી કંપનીના શ્રી ધ્વજનતાનભાઈને ત્યાં બિતર્યા સાત સાત મહેમાન એજસામગ વરમાં રાખના અને એમની ગરી સગવડો સાચવતી એ આપણી મહેનો જ નભાવી શકે શ્રીમતી કાન્તામહેન અને એમના દેરાણી લીનમમહેન સગા બહેનો હોય એમ જ લાગતા હતાં બન્નેએ થણા હેતથી મહેમાનગીરી કરી ઘરના નાગકોને આ રીતે આતિથ્યની તાનીમ મળતી હોવાથી દરેક હિંદી હુકુમમાં આ પરપરાની સુરક્ષ જળવાય છે

આઝીમાર એક સ્વતંત્ર દુનિયા છે શહેરનો મુખ્ય ભાગ કામિયાનાડના ગીચ વસ્તીના કોઈ જૂના શહેર જેવો છે મનારસની વાકીયૂદી સાકડી ગનીઓ માથે એને સહેજે સરખાવાય આજકાનની મોટરો એમાથી શી રીતે મનર કેનીક ગનીઓમાં ધરોતી દીનાનેતા ખૂણાઓ સહેજસાજ કાપીને નાની મોટરો જઈ શકે એવી સગવડ કરેતી છે બનારસની ગનીઓમાં આનતા ધણી વાર આશ્ચર્ય થતું કે આખું વાગચુકાપણુ માણસ ઈ રીતે ઉત્તરની શકવો દરો? અહીં પણ એ જ લાગણી પેદા થઈ

જ્યાં જઈએ ત્યાં સ્થાનદેવતા અને વારતુનેતાના દર્શન કરવા જ જોઈએ એ ન્યાયે અમે અહીંના સુનતાનને મળવા ગયા રેસિડેન્ટને મળી આન્યા દરેક ઠેકાણે વિવેક મમાજો મોનનાની વાતો બોની લીધી સુનતાન આધેક વયના સગ્ગરી ગુનામી માણસ છે હિંદુસ્તાની સહેજ આજ બોની શકે છે એમના ઘરમાં રથાનિક કનાતી કેળવી વારતુઓ અને કેટલીક એનિદાસિક છબીઓ જોવાને મળી એમના સુનતાના સુરોપિયન પોશાકમાં હતા મને તો એશિયાઈ પોશાક જ વધારે રુચ્યામતર અને ક્યાયુમ્તા લાગે છે સુનતાનને ત્યાંનો વિવેક અસરકારક હતો

રેસિડેન્ટ સહુમને ત્યાં અમે કેળવણી વિશે વાતો કરી એમના મગનામાથી મમુના દર્શન બુ જ આકર્ષક હતા રથાનિક મરીગરીની મોની મોની રસ્તુઓ અગી પથ્ય રાખેની હતી

ઝાઝીમારમા અમારો કાર્યક્રમ બરચક છતાં આનંદપાત્ર હતો એક દિવસે અમે લવિગનુ મારખાનું જોના ગયા કેનાં લોકોએ મહેનું કે બાનરમા જે લવિગ મળે છે તે લવિગનું તેન મઠી લીધા પછી રહેનો ફૂલો હોય છે તે એ માત્રી શમ્યો ન હતો લવિગની તીખાશ અને એની ખુશબૂ તેન માર્યા પછી ન જ ટકી શકે ઝાઝીમારમા અમે જોયુ કે આપણે જે લવિગ ખર્ચએ છીએ તે મળે લવિગના ફૂલની લાન કળી હોય છે એ કળી નીચેનાં ડીંગ લવિગ જેટલા જ તીખા હોય છે મળીએ તોડી લીધા પછી નીચેના ડીટા એમાં કરીને તે ઉમગતમાં આવે છે અને તેમાથી લવિગનું તેન અથવા અર્ક તૈયાર કરે છે તેન કાઠી લીધા પછી જે ફૂલો રહે છે તે એ મારખાનામા જ બાગતથુ તરીકે વાપરે છે ખાતર તરીકે એનો ઉપયોગ કેમ નથી થતો તે હું સમજી શમ્યો નહીં એ ફૂલાનો ઢગલો કયા કરી રખાય ? અને ખાતર તરીકે ઠાઈ લઈ જમ તો મગનથુ કરતા એ સોધુ પડે કે મોધુ ? એ જ સવાલો એમા મુખ્ય હશે

પહેલે દિવસે અમે ત્યાંનું કે બાગિચાનમ જોવા ગયા જૂના વખતમા સ્ત્રીઓ એમને માટે વપરાતા 'અમગા' અને 'નીરુ' ગેરે વિશેષજોથી રાચતી, આજે તમે એ આદર્શને સ્વીકારના તૈયાર છો ? એ જાતનો સનાન પૂછી મે વિદ્યાનયતી કન્યાઓ આગળ નવા જમાનાની વાતો કરી આપણી છોકરીઓ નવા વિચારો સમજવામા અને કબૂલ રાખવામા ઘણી તેજ હોય છે પણ સામાજિક રિવાજ, રૂઢિ અને મધનો જોતજોતામા એમનું અથાણુ કરી મૂકે છે આપણા લોકો સ્ત્રીકેળવણીનું મહત્વ સમજતા થયા છે એટલે જમા ત્યાં કે બાગિચાત્રયો રથપાય છે પણ એ કેળવણીમાથી કેવી સ્ત્રી તૈયાર થતી જોઈએ એનો વિચાર ઠાઈએ કરેલો હોતો નથી આપણા સમાજને કેવી સ્ત્રી જોઈએ છે એ

પણ ઈર્ષ મ્હી શકે એવું હોતુ નથી મુશ્કેલિયન લોકોમાં જે સમાજ-
સેવિ ડોઝ આપણે જોઈએ છીએ અને તેઓ જે તેજસ્વી જીવન ગાળે
છે તે જોઈને આપણે તેમના આદરપૂર્વક રખાણુ મરીએ ડીએ, પણ
તેવી જી આપણે ત્યાં તૈયાર મરવા માટે જેવું વાતાવરણ જોઈએ છે,
તેવું વાતાવરણ જોડુ કરવામાં આપણે માનતા નથી !

ગાંધીમારમાં આરમ લોકોની અસગ વધારેમાં વધારે જોવામાં આવે
છે ઈશન તરફના લોકો અડી મ્ધારે આવ્યા હરો તેની ખમર નથી
પણ આજે જે શિરાજી તરીકે ઓગળાય છે તે લોકો તો સાન આદિમન
જેવા જ થઈ ગયા છે એ લોકો સ્વાદિવી જોલે છે મૂળ નાની
આદિમન લોકો અને આ શિરાજી લોકો ભાના અને રહેણીકરણીમાં એક
મરખા થયા છતાં એમની વચ્ચે આત્મીયતા પૂરેપૂરી પેદા થઈ નથી
એની છાપ મારા ઉપર પડી છે ખાસ વ્યક્તિત્વ ન હોય અને લોકો
એડીમનમાં ભળી જાય ત્યારે પરિણામ શું આવે એ સમાજશાસ્ત્રનો
એ ગનીગ સ્ત્રાન છે એ વિરો મનમાં વિચારો ધણા આવે છે પણ
સમાજ આગળ રમૂ કરી રમણ એવું હજી એમાથી કશું નીપજયું નથી

આ ઈર્ષ શિરાજી નામે ઓગળાતા લોકો વિષેની વાત અહીંના
આરમ લોકોની રિથિની આદિમન લોકો જેવી નથી દિદી લોકોની પેઠે
તેઓ પણ અની વેપાર કરે છે કારીગર પણ છે અગ્રેજી કેળવણી
લઈને ઉત્તરિયાત ધધાઓ પણ કરે છે એમની પામે રાજદારી
મહત્વાકાંક્ષા કેની ટકી છે એ થોડા પરિચયમાં આપણે શું જાણી
શકીએ? જૂની જાડોગલાની હવે ટકી નથી અને નવી મહત્વાકાંક્ષા હજી
અગમર જોગી નથી — એવી દાનનમાં એ લોકો છે એશિયન તરીકે
આરમો દિદી લોકોમાં ભળી શકે છે દિદના મુસનમાંનો એમની સાથે
મળે એ અમૂક થઈ શકે છે એમાથી જે નવા સસ્પારો અને નવા મળો
પેના થાય તે ખરા આ મુનકના કરોડો આદિનામીઓની સેવા કરવાનો
એકમાન આદર્શ રાખનારા લોકો માટે મહુ ચિતા કરવા જેવું કશું
નથી જ્યાં એવા કરીને જ જીવન કૃતાર્થ કરવાનું છે ત્યાં જીવન સહેલું

અને સગા મને છે દરેક સમાજ મનમાં સક્રિય મહત્ત્વાકાંક્ષા રામે અને તેની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન રચે અને જબરફસ્તી કરે તો મુશ્કેલીઓનો પાર આવે જ નહીં અહીંના ટેટલાક આગમ નેતાઓ સાથે ઘણી વાતો થઈ એમની આગળ ગાંધીજીની સર્વ ધર્મ સમભાવની અને જનતાની પ્રગૃતિને અર્થે ગાંધીજીએ ચનાવેલ ગ્યનાત્મ-કાર્યક્રમની વાતો અમે કરી એથી તેઓ પ્રભાવિત થયા

પશ્ચિમી સરકારોમાંથી જે આપણે વિજ્ઞાન, સમાજસેવા અને સગવડવિદ્યા લઈ વર્ધ્યે અને એમનો રાજદ્વારી આદર્શ છોડી દઈએ — ભોગ અને ઐશ્વર્યના લોભમાં તથાઈને નીતિના આદર્શને તિનાગ્નિ આપવાની જૂન ન કરીએ — તો જ આપણે દુનિયાની સાચી સેના કરી, શાન્તિની સ્થાપના માટે જરૂરી વાતાવરણ તૈયાર કરી શકીશું

ઝાંઝીમાર શહેરમાં સારા પાણીની મુશ્કેલી જરાય નથી શહેર પાસે જ એક ઠેકાણે જમીનમાં પાણી એન્ડલું છલોડન ભરેલું છે કે જરા ખાડો ખોદ્યો કે ત્યાં પાણી ભેગું થઈને વહેવા માંડે છે આવી રીતે અનેક ઝરાઓ તૈયાર કરી એમાંનું પાણી એક ઠેકાણે ભેગું કર્યું છે એ સ્થાનને એમએમ કહે છે અડીથી પાણી ૫૫ મીને આખા શહેરને પહોંચાડવામાં આવે છે ઝાંઝીમારના બારામાં જે જહાજો આવે છે તેમને પણ આ ખજાનામાંથી જ તાજું પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે જહાજો પાણી પીવા ન આવે તમારે વહેતું પાણી સમુદ્રમાં છોડી દેવું પડે છે

આ આન્ધ્રુ મધ્ય પાણી આવે છે ક્યાંથી એવો સનાલ મનમાં ઊઘેલો સ્વાભાવિક છે

લાગે છે એમ જ કે આ બાજુ વરસાદ ખૂબ પડતો હોવાથી, વરસાદનું પાણી, જમીનની અનુકૂળતાને કારણે, અદર અદર ભેગું થતું હશે પણ કલ્પનાશાળી લોકોને આવી ઉપપત્તિ શા ખપતી ? તેઓ કહે છે કે આફ્રિકા ખડમાં અડીથી લગભગ ૨૫૦ માઈલ દૂર આવેલા પર્વતરાજ ટિકિનિમાઝરોના પાણી જમીન નીચેથી, અને સમુદ્રની નીચેથી પણ, આવીને

અહીં ભાગ્ય છે! પાણી એટલું બધું સારું છે કે એ કિલિમાંજરોથી જ આવેલું છે એમ માનવામાં કલ્પનાશક્તિને સંતોષ થાય છે.

જાંગીઆરમાં નારિયેળનાં ઝાડ ઘણાં છે. નારિયેળના ઝાડની વસતી જ અહીં મુખ્ય ગણાય. અહીંનાં કાચાં નારિયેળનું પાણી ખૂબ વખણાય છે. આપણે ત્યાં કાચા નારિયેળનાં ઝાખ, અકસર, શહાળે વગેરે નામો છે. તેમ અહીં એને મગક કહે છે. અહીંના લોકોમાં એક મીઠી માન્યતા છે કે જોણે અહીંના મગકનું પાણી એક વાર પીધું તેને એ ફરી ચાખવા જાંગીઆર આવવું જ પડે છે. જાંગીઆરની પ્રાકૃતિક શોભા અને અહીંના લોકોના આતિથ્યનો વિચાર કરતાં અહીંના મગકની એવી અસર હોય તો એની સામે ડોઝ નો વાંધો હોઈ ન શકે.

મસ્કેતના સુલતાન સાથે જે ભાટિયા લોકો અહીં આવ્યા તેમની નિષ્ઠા અને બાહોશી ઉપર સુલતાનનો એટલો વિશ્વાસ હતો કે રાજ્યનાં ધણીખરાં ખાતાંઓ તેમણે જ સંભાળ્યાં હતાં. હિંદુ ધર્મની રૂઢિઓ અહીં કેમ પળાય એ ખીકે આ લોકો અહીં પોતાના કુટુંબ-કુખીલાને લાવતા ન હતા. સુલતાને એમને ધણું સગળવ્યા કે તમારો ધર્મ પળાય એવી બધી સગવડો તમને કરી આપું. પાણીની સગવડ મારે કહે તો ચાંદીના નળ ગોઠવી આપું. પણ આપણા ધર્મનિષ્ઠ લોકોએ સુલતાનનું માન્યું નહીં!

અંગ્રેજોનું જ્યારે અહીં જોર વધ્યું ત્યારે તેઓ અહીંના ભાટિયા લોકોને જ હિંદુ ઈશ્વરના પ્રતિનિધિ તરીકે માનતા. આજકાલના પ્રજાકીય જમાનામાં બધી હિંદુ ગાનિઓએ મળીને હિંદુ મંડળ રચાયું. એ પગલા પ્રત્યે ભાટિયા લોકોએ હજી સમજાવ ફગવ્યો નથી!

હિંદુ ઈશ્વરનું સંગઠન પણ જ્યાં આવડ્યું મુશ્કેલ છે ત્યાં સુગંધમં પેકારીને કહે છે કે, ‘હિંદુઓનું નહીં પણ તમામ હિંદીઓનું સંગઠન કરો’ અને અહીં આફ્રિકામાં તો એથીયે આગળ જઈ તમામ એશિયા-વાસીઓનું સંગઠન કરીએ તો જ છૂટકો છે. સુગંધમં ઓળખી અઘતન સંગઠન કરવાની બાબતમાં આપણે બે કાંતિ જેટલા પગલ છીએ.

હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર થયું કે તરત પડિત જવાહરલાલજીએ એશિયાના તમામ દેશોના પ્રતિનિધિઓને બોલાવી એમને હિંદુસ્તાનનો સંદેશ સભાગાળ્યો કે આપણે સ્વતંત્રતા, શાંતિ અને બધુતાને વરેલા છીએ જ્યાં સ્વતંત્રતા નથી ત્યાં તે સ્થાપનાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ જ્યાં એવો પ્રયત્ન ચાલતો હોય ત્યાં ભારતની સહાનુભૂતિ અને નૈતિક મદદ મુમુક્ષુ રાષ્ટ્રની તરફથી જ હશે આપણે સાત્રાન્યશાહીના વિરોધી છીએ આપણે અહિંસા દ્વારા દુનિયામાં બધે મધુતા સ્થાપિત થયેલી જોના માગીએ છીએ

જ્યારે સ્વતંત્ર બ્રિટિશ સત્તાનત પાસેથી ખૂન વહેવાગ્યા વગર આપણે આપણી સ્વતંત્રતા મેળવી શક્યા એ કારણસર દુનિયામાં આપણી પ્રતિજ્ઞા વધી છે એશિયાના દેશો આપણી તરફ આશાની નજરે જુએ છે આવી સ્થિતિમાં જ્યારે એશિયાના પ્રતિનિધિઓ દિલ્હીમાં ભેગા થયા ત્યારે એમણે સૂચવ્યું કે હિંદુસ્તાને એશિયાનું નેતૃત્વ સ્વીકારવું જોઈએ પડિત નેહરુએ જવાબમાં કહ્યું કે, મોટાભાઈ કે બા થવાની અમારી મહત્વાકાંક્ષા નથી ગાંધીજીએ પણ જાહેર કર્યું કે આપણે સગવડ કરી એશિયાનું રાજધાન્ય એકમ સ્થાપિત કરવા નથી માગતા આખી દુનિયા એ જ આપણું એકમ છે

હતા એશિયાના દેશો મદદ માગે ત્યારે આપણે ના ન પાડી શકીએ એશિયાવાસી બધા એક છે એ જાતની ભાવના એશિયા બહાર જઈ વસેલા એશિયાવાસીઓના મનમાં જાગ્રત રહેવાની જ આજે ન હોય તો તે કાલે ઊગવાની જ છે આવી સ્થિતિમાં આફ્રિકામાં રહેતા આપણે હિંદુ કે હિંદી એવું સંકુચિત નામ ધારણ કરવા કરતા એશિયાઈ અથવા એશિયન એ નામ ધારણ કરવું એ જ યોગ્ય ગણાય

આફ્રિકામાં વસતી જમાનો ('ટર્સમ્સ') અનેક છે એમની વચ્ચે આજે કશી રાજદ્વારી એન્ટા સિદ્ધ થઈ નથી અને હતા 'આફ્રિકન' એ સમાન નામના મહિમાથી જ તેઓ એક થવા લાગ્યા છે યુરોપમાં પણ અનેક દેશો છે, જે અંદર અંદર લંદે પણ છે અને જતાં

સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ અથવા મહત્વાકાંક્ષાની દૃષ્ટિએ એમનું વિશિષ્ટ વલણ હોવાથી તેઓ યુરોપિયનને નામે ઓળખાય છે. હવે આફ્રિકન અને યુરોપિયન એ બે રાજદાને તોભે આવે એવું આપણું નામ એશિયન જ છે.

એટલે, હવે પછી આપણે આપણા લોકોનું સંગઠન એશિયન નામે કરવું જોઈએ. અને તેમાં હિંદુસ્તાન, પાકિસ્તાન, ગોવા, છત્તાઈ બેદો ખૂંટી જઈ અરમસ્તાન, સિયોન, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જાપાન, આદિ દેશોના જે કોઈ, થોડા કે વધારે લોકો આફ્રિકામાં વસતા હોય તે બધાનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. પાકિસ્તાન પ્રત્યે સદાનુભૂતિ ધરાવનારા હિંદી મુસલમાનોને રાજી કરવા ખાતર નહીં પણ આપણું સ્વાભાવિક વિશાળ નામ ધારણ કરવા માટે એશિયન નામે જ આપણે ઓળખાઈએ. આરબો આદિ આપણા જંગ પડોશીઓ એ નામ તો આપણી સાથે આનવામાં જરૂર રાજી થશે. ગોવન જેવા હિંદુસ્તાનના વતનીઓ જે પોતે શી રીતે ઓળખાઈએ એની મુશ્કેલીમાં પડ્યા છે, તેમની પણ મુશ્કેલીઓ ટાળશે.

એક વાત મારે સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ કે મારા પોતાના વિચારો હું ધ્રુવાવચ્ચ માગતો નથી. ગોવન લોકોને હું સો ટકા હિંદીઓ માનું છું, તેઓ પોતે પણ જાણે છે કે તેઓ હિંદી જ છે તેઓમાથી અમુક લોકો ધર્મે ખ્રિસ્તી થયા અને પોર્ટુગીઝ લોકોના કેટલાક રિવાજો એમણે અપનાવ્યા એટલા પરથી તેઓ હિંદી છે એ વાત મરી નથી જતી પણ આજ-કાલના લોકો આવી પવિત્ર વસ્તુ ઠેરે મૂકી, પોતાના ક્ષણિક સ્વાર્થનો વિચાર કરી, તે તે વખતે પોતે હિંદી છે અથવા નથી એમ જાહેર કરે છે. નોકરીનો સ્વાર્થ, વેપારમાં મળતી સગવડો, રાજદારી પ્રતિષ્ઠા વગેરેનો વિચાર કરી લોકો પાસડી ફેરવવા તૈયાર થઈ જાય છે. હિંદુસ્તાન જ્યારે પરતંત્ર હતું અને પરતંત્ર દેશના નાગરિક તરીકે આફ્રિકામાં આપણી હસ્તી પ્રતિજ્ઞ વગળી હતી ત્યારે કેટલાક હિંદી મુસલમાનો પોતે આરબ હોવાનો દાવો કરતા હતા અને એ રીતે સ્વતંત્ર નાગરિકની પ્રતિષ્ઠા ભોગવતા હતા.

મોઝામિક અને આંગોલામાં કાવનાની દૃષ્ટિએ કેટલાક ગોળન લોકો પોતે હિંદુસ્તાનના વતની નથી પણ પોર્ટુગલના વતની છે એમ જાહેર કરામાં લાભ જુએ છે જે આવતી મહેલે હિંદુસ્તાન સરકાર જાહેર કરે કે જેઓ પોર્ટુગલના વતનીઓ છે તેમને હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી તરીકે રહેવું પડશે, તેમને હિંદુસ્તાનના નાગરિક તરીકેના કોઈ ફરજી મળવાના નથી તો હું માનું છું કે ધણાખરા ગોળન હિંદુસ્તાન જતાવે ત જાહેર કરો કે અમે હમેશા હિંદુસ્તાનના જ વતની છીએ મુમર્ઝ અને મેગોર જેવા શહેરોમાં એટલા બધા ગોળન રહે છે અને પૈસા કમાઈને ગોવા મોકલે છે કે એ આણી બધ થાય તો તેઓ તો મરકેલીમાં આવશે જ પણ ગોવાની મરકાર પણ પોતાનો ધરભાર ચલાવતા મરકેલી અનુભવશે ખ્રિસ્તી લોકો ખ્રિસ્તી છે એની કોઈ ના નથી પાડવું જ્યાં પોર્ટુગલનું રાજ્ય છે ત્યાં પોર્ટુગલના પ્રવાસીઓ આવશે એ જાહેર છે પણ પોતાની રાષ્ટ્રીયતા હિંદુસ્તાનની છે એ વસ્તુ સમગ્ર પ્રમાણે ફેરવવા જતા તેઓ પોતાની આત્મપ્રતિભા ખોઈ બેઠે છે એ તેઓ સમજતા નથી

પામ્પિસ્તાન હિંદુસ્તાનનો જ એક અંશ છે દેશ એક, સંસ્કૃતિ એક, હિતસાધક એક, એમ હોવા છતાં નોખા પડામાં સ્વાર્થ જોઈ અમુક લોકોએ એક ધર્મિગ ચના યુ એ ચા યુ, પણ એમાંથી ભવ્ય પરિણામો નીવળ્યા પણ આવી વસ્તુઓનો વિરોધ મગવા માન નથી જે માગુસ મેડે કે 'હું દિદી નથી એને જ મરદસ્તી મરીને મગલની ન શાય કે 'તું દિદી જ છે દિદી હોવાના લાભો સ્પષ્ટ થશે ત્યારે એ પોતાની મેળે પોતાને દિદી મહેવાનગે એ પોતાને દિદી ન કહેવાવે એમાં આપણને નુકસાન યુ? દીમાં ને દ્વિમાં એની નીતિ ચલાવીને જેઓ મેવડો લાભ ઉઘાવવા માગે એમને આપણે ઉત્તર ધર્મને એ લાભ ઉઘાવવા દઈએ મરચાગે આપણને લાભ જ છે એ લાભ જો આપણે જોઈ શકતા ન હોઈએ તો કોઈ દિવસે મ્હી દર્મએ કે, 'બન્ને પ્રકારના લાભો તમે મેળવી ન શકો' એવી વધારે આપણ

હાથમા શું છે ? આપણામા જો દૂરદ્રષ્ટિ હોય તો આપણે જોઈ શકીશું કે લોકોને એવડો લાભ મેળવવા દેવામા આપણુ સાચુ કે વિગેર નુકસાન નથી કે? જિવમે આપણને એમાથી નામ જ થશે અને ન થાય તોયે શું ? કેઈ માણસ સ્વાર્થનો પ્રયોગ મનપસંદ વખતે સ્વયં બોલે અને એમાથી લાભ ઉઘાડે તો આપણે એને ના ન પાડીએ હિંદુસ્તાનના મુમનમાનો હિંદી । હિંદુસ્તાન સરકાર પાસેથી અમુક લાભો માગવાના અને મેળવવાના અને સાથે સાથે પાશ્ચિમી પ્રયે નિહા રાખી સતો ન માનવાના ગોવન ખ્રિસ્તીનું પણ એમ જ છે અહીંના લોકો એમ જ માને છે કે ગોવન એટલે ખ્રિસ્તી જ હોય સાચી વાત એ છે કે ગોવન ખ્રિસ્તીઓ ગોવામા ફક્ત પિસ્તાળીસ ટકા છે હિંદુઓ ત્યાં બાવન ટકા કરતા વધારે છે

શીખ લોકોમા પણ કેટલાક લોકો મ્હે છે કે, ‘અમારો ધર્મ’ જુદો છે અમારો સમાજ જુદો છે અમે દિદુ નથી’ હું ખેતે માનું છું કે શીખ ધર્મ એ દિદુ ધર્મનો જ એક પથ છે અગ્રેએના રાજમનમા મુમનમાનેને જ્યારે નસારે દકો મગવા લાગ્યા અને હિંદુ રહેવામા મોતપજુ જ દેખાયુ ત્યારે શીખ લોકોએ ત્રકેર નુ’ કે, ‘અમે દિદુ નથી, અમે નોખા ઝીએ’ એમને એ પ્રમાણે કહેના દેવામા હિંદુઓએ મ્થુ નુકસાન ન જોયું મુમનમાનો પણ કરો તથો ન ઉતરી રાક્યા એ ગીતે થીએ જે સો દન દિદુ હતા — અને હજીએ છે — તેઓ નોખા બન્યા, કોર્ન શીખ ભાગ ન્હીને કહે કે હું હિંદુ નથી તો હું જરાયે વારો ન ઉઘાડું કેના? જીએ કહેના લાગ્યા છે કે, ‘ખર્મે’ અમે નોખા છીએ સમાજ તર્કે અમે એક છીએ અમારી રાષ્ટ્રીયતા દિદુ છે — અથવા હિંદી છે’

મંદિરોનું દેવદ્રવ્ય નના કાયદાના સકલમાથી બચાવવા માટે જૈનો પણ કહેના લાગ્યા છે કે, ‘ધર્મ’ તરીકે અમે હિંદુ નથી અમે નોખા ઝીએ’ જેમ જેમ કાયદાઓ વધશે તેમ તેમ ધર્મ, સમાજ, નાગરિકતા અને રાષ્ટ્રીયતાની માન્યતા આ સતારૂકડી આડું જ રહેવાની.

ટોર્ષ કહેશે. ‘અમે ફલાણા છીએ.’ ટોર્ષ કહેશે: ‘અમે નથી.’ આવો ગોટાળો વધી વધીને સરવાળે ધર્મોનું મહત્ત્વ એની મેળે નષ્ટ થશે. જે રાષ્ટ્રના એકસામટા નાગરિક રહીએ તો વાધો શો? એમ પૂછનારા લોકો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા છે. તેઓ જોતા નથી કે જાને રાષ્ટ્રો કાયમનાં મિત્રો હોય અથવા હુમેઝને માટે અહિંસાની નીતિ સ્વીકારતા હોય ત્યારે જ એ વસ્તુ જની શકે એમ છે. હિંદુસ્તાન અને પોર્ટુગલ વચ્ચે લડાઈ થાય અને ફરગિયાન સેન્યલરતી થર થાય ત્યારે માલુસ એમાંથી એક દેશનો જ શહેરી રહી શકે છે. જ્યારે મુદ્દો નીકળી જશે, અંધે મિત્રાચારી અથવા અધુતા સ્થપાશે ત્યારે દરેક માલુસ વિશ્વનાગરિક જની શકશે.

આજે પણ ગમે તે માલુસ વિશ્વનાગરિક જની શકશે—એ શરતે કે એ જાહેર કરે કે, ‘ટોર્ષ પણ દેશના શહેરી તરીકેના હોવા હું બોધવવા માગતો નથી. જવાબદાર માનવી તરીકેની મારી તમામ ફરજો હું અદા કરીશ. અને જો એથી વધારે ફરજો મારા પર લાદવામાં આવે અને એ મારા વિશ્વઅધુતને બાધક હોય તો એ ફરજોનો નું ઇનકાર કરીશ અને એમાંથી ઉત્પન્ન થતી બધી સજ્જઓ મુખેથી સદન કરીશ.’

આજે હું પાકિસ્તાની લોકો જોડે, હિંદુસ્તાનના મુસલમાન જોડે, શાખ લોકો જોડે, ગોવન કે જન લોકો જોડે કશો ઝઘડો ઉઠાવું નહીં. એ રીતે જ હું એમને વિચાર કરતા કરી રહીશ. ઝઘડો ઉઠાવીને મારી અને એમની જાનેની પ્રગતિ અટકવાની છે. અને ત્રાહિત લોકો એમાંથી લાભ ઉઠાવવાના છે. હું દુનિયા આગળ નાહક દાંસીપાત્ર શા માટે જનું? આપણે બધા એશિયન છીએ, એશિયન કહેવડાવીએ. એમાં જેને ભગવું હોય તે ભજે; ન ભગવું હોય તે ન ભજે. યથાક્રમે બધાને ભગવું જ પડશે. ત્યાં સુધી આપણે ધીરજ રાખીએ એ જ ઉત્તમ નીતિ છે. બીજું આપણે કરી પણ શું રાખીએ કે જેમાંથી સાર નીકળે.

જ્યાં જર્મિએ ત્યાંની સંસ્થાઓ જોવાનો રિવાજ હોય છે જ. અંગ્રીજારમાં એક આફ્રિકન રેસીડેન્ટ સેન્ટર અમે જોયું. એની ઇમારત

સારી છે લોકો એનો ડેટનો લાભ ઉઠાવે છે તે ભગવાન મળે પ્રગતિ
હિતમાં અમુક પૈસા ખર્ચી છૂટીએ જેથી આપણુ સારુ દેખાય — એ
વૃત્તિથી આવી પ્રવૃત્તિઓ સરકાર તરફથી ઊભી કરનામાં આવે છે, એની
જાપ મન પર પડ્યા વગર રહેતી નથી

ત્યા એક દરાખાનું (કિનનિક) અમે જોયું કોઈ ડોક્ટર ન મળતો
હોવાથી તે બંધ પડ્યું છે હિદી ડોક્ટરોને સરકાર યુરોપિયન ડોક્ટરો જેટલો
ખર્ચ કે અધિનાર નહીં આપે અમુક ડિગ્રીઓ લઈને પાસ થયો હોય
અને સરકારને તે ડિગ્રી ફાતેલી ન હોય તો એના માણસને સરકાર ધંધો
પણ કરવા ન દે મરાઠીમાં એક કહેવત છે તેમ ‘મા ધરમા ખનકાવે નહીં,
અને પિતા બહાર જવા દે નહીં’ — તો આની હાનતમાં ગાળક કરે શું ?
એની સ્થિતિ અહીંની પ્રગતિ થઈ છે સરકારને આ સ્થિતિની શરમ નથી
અને પ્રગતિ એ અસહ્ય લાગતી નથી એ જોઈને મનમાં ધણુ દુઃખ થયું

જ્યારે નજીક જ એક સુનાવડની હસ્પિતાન અમે જોઈ અને તે
સરસ ચાલે છે એમ નજરે પડ્યું ત્યારે પેલું દુઃખ અમે કાંઈક ભૂલી
ગયા એ સુનાવડની હસ્પિતાનમાં ૬૪ વરસના એક યુરોપિયન વૃદ્ધા નર્સ
કામ કરે છે મેં માન્યુ કે કોઈ મિશન તરફથી એ વૃદ્ધા કામ કરતી હશે
મેં એમને પૂછ્યું, “તમે કયા મિશનના છો?” એમણે કહ્યું કે, “હું આ
હસ્પિતાનની જ છું” એ વૃદ્ધાના કાર્યની લોકોમાં કદર છે એ હસ્પિતાન
અધ્યક્ષી એક એ મુસનમાનોએ અને એ ચલાવે છે અહીંની હિંદુ-
મુસ્લિમ આદિ આખી પ્રજા આવી રીતે સંપીને કામ થતું જોઈને
ધણે આનંદ થયો

એક રાત્રે હિંદુ મડગ તરફથી વ્યાયામના પ્રયોગો થયા પ્રયોગો
સારા હતા હાથમાં મશાલો વર્ધને ચાનનાની રમતો દેખાય છે મગની
પણ એમાં વ્યાયામનું વિશેષ તત્ત્વ હોય એમ લાગતું નથી પણ
નાચતી જનાગા જોનાનો આનંદ તો છે જ

દરેકસ્થાન તેમ જ કાઝીમારમાં મારે માટે એક ભારે હાડમારી
છીની થઈ હતી મારા કૃત્રિમ ઘાતના ચોક્કસમાં એક તડ પડી તે

ધીમે ધીમે વધવા લાગી. ખાતા પડતી મુશ્કેલી નખાની લેવાય પણ ખાતાં કે બોવતા તડતી અણીથી જીલ કપાઈ જતી, એ દુ ખ હદ વધતી ગયું. આવા દત્તક દાતની મદદ વગર અન્ન ખવાય નહીં અને સમાઓમાં રપટપણે બોલાય નહીં, બોલવા જતા કષ્ટ થાય અને અહીં અમારુ દેશ જોવા ઉપરાતનુ મુખ્ય કામ તો ખાવુ અને બોલવુ એ જ હતુ. બોજનનીર અને લાપણીનીર આમ ધાયલ થાય ત્યારે જગમા શુ કરે ? અતે જગમારના એક ભલા ગોરા દતત્રેયે, રમના દિનસ હોવા છતાં મારુ ચોકડું સમુ કરી આપનાનુ હાથ પર લીધુ અને થાપ જ કલાકમા ચોકડું સમુ કરી આપ્યુ

આ હાડમારી વેઠ્યા પછી જ માધીજીની સનાહનુ મહત્ત્વ મન પર દસી ગયુ કે કાલ્યા માણસે એક વધારાના ચરમા અને દાતનુ વધારાનુ ચોકડું હમેશા સાથે રાખવુ જોઈએ

ઝાંઝીવારના ટાણની પર માર્શવિની લ માર્શ અને ૨૪ માર્શવિની પહોળાઈમા એટલા બધા આકર્ષક દરયો છે કે એને સૌન્દર્યનું સમહાન્ય કહેવાય એક દિનમે અમે કૂ માનો સમુકિન્નારો જોવા ગયા હતા મોટા મોટા રાખના, કોડીઓ અને છીપો જોઈ ને અમે તો આશ્ચર્યચકિત થયા પ્રાણી-સૃષ્ટિમા બે વિભાગ દેખાય છે માણસના હાડકાં એના શરીરની અદર હોય છે અને માસ ઉપર ચોટેલુ હોય છે પશુપક્ષીનુ એમ જ છે જ્યારે છીપ અને રાખલામા માસ અદર હોય છે અને હાડકા-ચામડી અને ઘરને રથાને હોય છે કાચમાનુ પણ એમ જ

વનસ્પતિસૃષ્ટિમા પણ એવુ કયાં નથી ? ખારેકમ હાડકાને રથાને ગણાય એવુ બી પેરમા હોય છે અને ખાનાનો સ્વાદિષ્ટ ભાગ મદાર હોય છે ફેરીનુ પણ એમ જ જ્યારે મદામ, અખરોટ વગેરે ફળોમા મીઠા અદર હોય છે અને એને સુરક્ષિત રાખનાર કવચ મદર હોય છે નારિયેળનુ વળા એથીયે જુદુ એની મીઠા કે ટાપડું સૌથી અદર હોય છે કાચની એના ઉપર અને કાચનીના રક્ષક માટે સૌથી ઉપર કાચો હોય છે જિયા ઝાડ ઉપરથી ફળ પડી જાય તો કાચવી

(ખોપરી)ના કપડા જ થઈ જવાના એના રક્તચુને અર્થે કુતરે કાયાના રેસાની ગાદી ગોઠવેલી છે !

આ જાણુ સમુદ્રકિનારાના પથરા વિચિત્ર પ્રકારના હોય છે અને મોખાઓ એ પથરા ઉપર પ્રદાર કરી કરીને એમને અનેક ચિત્રચિત્ર આપાર આપી દે છે એ જોઈને મનમાં થાય છે કે મોખાઓની આ કારીગરીની કદર શ્રીએ કે એમની ધીરજની !

કાઝીમારમાં એક ગુફા છે તેની અદર, જૂતા વખતમાં પડી આણેના શુનામો રખાતા આપણે કેરી કે મગકનો ઢગનો કડીએ અને એ વેચાય તે પહેલા જે સડી જાય તે ફેંકી દઈએ અને ફેંકી દેના પડીએ કે 'ધણું નુશ્સાન થયું' એવી જ રીતે અહીં રાખેના શુનામેલી સ્થિતિ હતી એમની રહેણીકરણીની હાનતમાં સુધારો કેળવ કરે ! જનનાર પ્રતાપ ખરામ હાનતમાં એમને રાખતા હતા જે મરી ગયા એમને ફેંકી દીધા અને તેમની કિંમત ખીલ જવના ઉપર ચડારી દીધી !

કાઝીમારનું મ્યુઝિયમ જે હમારતોમાં વહેચાયેલું છે મનાવનારે એની પાછળ ધણી મહેનત લાધી છે લિબ્રેરિયન જેવા પાઠશી સરોધકોના ઇતિહાસના સાધનો અહીં મળે છે મનુષ્યસૃષ્ટિ, પ્રણીસૃષ્ટિ, અને સામુદ્ર સૃષ્ટિ ત્રણેના અવશેષો અહીં મળે છે ત્રણેના જીવનક્રમના અધ્યયનના સાધનો અહીં ઉપસ્થિત છે પણ એ મ્યુઝિયમો જીવતા એમણે કે અદ્યતન રાખવાની કે ન હરખર રાખવું હોય એમ લાગતું નથી આજે એ મ્યુઝિયમને મ્યુઝિયમ ન રહેતા મ્યુઝિયમના મમી કહેવા જોઈએ હિંદુસ્તાનમાં ધણીખરા મ્યુઝિયમો આની જ રીતે મમીતુ રૂપ લઈને પડ્યા છે આપણું જૂનું સાહિત્ય આપણા ધર્મો કેળવાય રીતરિવાજો, અને આપણી સરકુનિના કેળનાક અગો કચારના મૃત થઈને નષ્ટ થવાની અણી ઉપર છે રૂઢિવાદીઓનો આગ્રહ મયમ હતો તમા સુધી આ મધી વસ્તુઓ મમીના રૂપમાં પણ સુરક્ષિત મળતી હતી હવે એટની સુરક્ષિતતા પણ નથી રહી ધણી વસ્તુઓ ખરતી જાય છે, સડતી જાય છે કે ઓગળી જાય છે આશા એવી જ રાખીએ કે એનો હવે ખાતર તરીકે ઉપયોગ થાય

પાસેનો પેચા જે એ ઝાઝીમારનું પરુ કહેવાય દક્ષિણ તરફનું માફિયા મહુ દૂર છે એટલે ઝાઝીમારના જીવન ઉપર એની કશી અસર નથી સમુદ્રના કિનારા એ કિનારે આવેલા શામ્મા(વાડી)ઓ અને એ શામ્મામાં રહેનારા દરેક વંશના લોકો મધ્ય મળીને ઝાઝીમારની શોભા બધાય છે અને લવિંગના ઝાડો એ શોભામાં ઉમેરો કરી આખા બેટને સુવાસિત કરે છે

એક દિનમે સાળે આખા દિવસના કાર્યક્રમોનો થાક ઉતારવા માટે અમે સમુદ્રકિનારે ગયા ત્યાં એક ભ મ રાજમહેલ ખડિયેર ધર્મને પડ્યો છે એને મરૂખી મહેન કહે છે જન્ય મકાનના ખડિયેરો પણ ભ મ દેખાય છે અને જ્યારે એ ખડિયેરોની વચમાં ઝાડો અને વેનાઓ જોડી નીચી એ ખડિયેરોને સાચવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે એની શોભા ઇતિહાસના વાચન જેટલી જ આકર્ષક હોય છે આ ખડિયેરની આસપાસ યોજનાપૂર્વક વાવેના જૂના ઝાડો અને એમની વચ્ચે સ્વેચ્છાએ જોડેલા ખીજા ઝાડો આખા વાતાવરણની ગંભીરતામાં ઉમેરો કરતા હતા આમાં વાડી હોય કે નારિયેળનાડી હોય, પોતપોતાના પાકેટ વાતાવરણની મનુષ્ય હૃદય ઉપર અસર કર્યા વગર ગહેતી નથી

અમારી પેઢે આ સ્થાન જોના માટે આવેના ખીજા લોકો ત્યાં મળ્યા અમને ઓળખતા હોવાથી એમણે વાતો છેડી અમો થયું કે પ્રકાશ અને અધકાર વચ્ચે ગંભીર અને પરિત્ર મને ના આ જગ સ્થળ વચ્ચેના સ્થાનની કદર પ્રાર્થનાથી જ થઈ શકે અમે સમુદ્રકિનારે જઈને બેઠા સૂર્યાસ્ત પડીને પ્રમશસ્ત થતો હતો લાન સમ્યા નિત્ય લેતી હતી અમારી પ્રાર્થના ચાલી પ્રાર્થનાને અતે બહેનોએ ભાનપૂર્વક ભજન ગાયા અમને એ જોઈને નિશા આનંદ થયો કે અમારી પ્રાર્થના સાથે તાન ધરવા માટે કિનારાની સાત દીનાઘડીઓ પોતાનો ધોળો અને લાન પ્રકાશ ઝમૂક ઝમૂક ઝમકાવતી હતી પ્રાર્થનાની અસર હવે પર ગંભીર ધર્મ અને સમુદ્રની હવાને કારણે એ ત્યાં કોતરાર્થ પણ ગઈ

કોર્ડ પણ સ્થાને બે ચાર દિવસ રહી વધારેમા વધારે મેળા થુ
 ૧, ત્યારે જે ધરના લોકોની મહેમાનગીરીને ઇચ્છે આ બધું આનંદપૂર્વક
 શિક્ષુ, તે લોકોની — આગકો તેમ જ મોરોગોરોની વિચાર લેતા વસમુ
 ગે છે પણ એ પ્રસંગે પણ નિત્યના થયેના હોનાથી મનનો વિચાર
 ની મહત્વાની કળા પણ કેળવેલી હોય છે એ બધા લોકો સાથે પત્ર
 વિકાર રાખનારુ મન તો ધણુ થાય છે પણ એ શી રીતે અને ?
 રૂંી વાર જૂના દિવસોના સ્મરણો વાગોળતા વીગળી ઝમકે તેમ અનેક
 કિતઓનુ સ્મરણુ તાજુ થય છે અને મનમા વિચાર આવે છે કે
 ૧ ન જીવનપ્રસાદના આ એ બધા લોકો પણ આપણને એવી જ રીતે,
 કે કોક વાર માદ કરતા દરો ખગ ?

૧૫

મોરોગોરો

વિમાનના મથક ઉપર જાણે આખુ ઝાઝીમાર ઊલગ્નુ હતું
 જેના બધા લોકો સાથે ગતો કરતા જતા કોર્ડની સાથે વાતો ન થઈ
 ૧ અને પરિણામે મનમા વિચાર જ રહ્યો વિમાનમા અમે ધરના જ
 ૧૪ જણુ હતા તેથી આખુ વાતારનજુ વિશેષે કરીને ધરના જેવુ થઈ
 ૧૫ નાનડી મુસાફરી દરેક બારીમાથી દેખાતી સુરતા જોના
 મેઘીજાને નોતરતા નોતરતા વખત પૂરો થયો અને અમે ફરી પાછા
 ૧૨ એને કે જ્યતીમાઈને ઘેર પહોચી ગયા બે દિવસ ત્યા રહી બધા
 ૧૩ યાદો રીતમગ પૂરા થી, વિદાયનો એ જ અનુભવ લીધો અને ૧૫મી
 ૧૪ જૂની રાત્રે ટ્રેનમા નીકળ્યા આ વખતની મુસાફરી કિનારે કિનારે ન હતી
 ૧૫ એન્દમ આફ્રિકા ખડના પેન્મા ઘૂસવાની હતી દારેસનામથી
 મોરોગોરો અને ત્યાથી ડોડોમા એટલી મુસાફરી ટ્રેન વાટે, પશ્ચિમથી પૂર્વ

તરફની થઈ પડી ત્યાંથી મોરને રસ્તે જાતજાતના અનવા અનુભવો લેતા લેતા અમે ઉત્તર તરફ જઈ જવાગામખીનો દ્રોણ હુગેરેગોરો ગયા ત્યાંથી આગળ મોશી અરુશા પાસેના પ્રિનિમાગરો અને મેરુના ઉત્તુમ શિખરોની એક રીતે પ્રવક્ષિણા કરી આખેસેરીના મુઝયેના સરોવરની આસપાસના અભયારણ્યમાં ગહેતા વન્ય શ્વાપદો સાથે એક રાત ગાળી એમના દર્શનથી ધન્ય થઈ ઉત્તરે પાંચ નૈરોખી જઈ પહોંચ્યા

દારેરસનામથી શ્રી ડી કે પટેલ સાથે આગ્યા હતા આપણા ટ્રેક કમિશનર (વાલ્ડિન્ગ્મ દૂત) શ્રી શાન્તિલાલ પટેલ પણ સાથે હતા આ તરફની સૃષ્ટિશોભા તદ્દન જુદી જ દેવી અને જમીનની ઊપજ પણ જુદી હતી જાતજાતના પહાડો જેતા જેતા સનારના સાડા છ વાગે મોરેગોરો પહોંચ્યાં શ્રી શિરાભાઈ પટેલને ત્યાં ઉતારો હતો

મોરેગોરોના પહાડ અચરખના અનેલા છે એ પહાડમાં મિસિસ મિનિસ નામના એક સુરોપિષ્ઠ મહિનાએ એક હોટેલ ચલાવી છે જાણે માનવી માટેનો માળો ' પાસે જ મોરેગોરો નદીનો જિગમ પણ છે ત્યાંથી અગળની ખીણો અને ત્યાર પછીના મેનનો વિસ્તાર સરસ દેખાતો હતો બાર્થ એટના બાહોશ છે કે કેટનાક ગોરાઓ અહીંની આરોગ્ય થી હવાનો અને એમની મમતાભરી સેવાનો લાભ ઉઘવવા, પોતાના બાગડોને ત્યાં અમુક વખત માટે રાખી જાય છે

નવા જ બધાયેના સિનેમાગૃહમાં ગામલોકો આગળ અમારા લાગણો થયા

અહીંથી ૩૨ માર્ચ ઉપર મગેલે જઈ આ થાં અત્યાર સુધી જે વસ્તુ જેવા માટે અમે તત્તસતા હતા, તે વસ્તુ અમો ત્યાં મળી દુધન ચનાના માટે નહીં પણ રીતસર ખેતી ચનાવના માટે કેળાક બાહોશ ગુજરાતી લાઈઓ અહીં આવીને વરસા છે ૫૦૦-૫૦૦ એકરના ૩૨ ખેતરોમાં અહીં સડકારી હમે આ લોકો ખેતી કરે છે આ રીતે હિંદીઓ અને આફ્રિકનો વચ્ચે જે જીવનવિનિમય થાય છે તે જન્મેને માટે ખરેખરે પોરક થઈ શકે એમ છે આપણા આ ખેડૂતોએ કેટલી

ખાણેથીથી આ કામ ચલાવ્યું છે। સરકારી નીતિને કારણે એમની મુશ્કેલીઓ કેમ વધી છે, હિંદની સરકાર અને હિંદના રૂના વેપારીઓ સહુજ રાહત આપે તો કેટલી સરસ મદદ થઈ શકે—એ જવાબી વાતો વિગતવાર હાખલાદસીશ સાથે અને જોશભેર સમજાવવાનું કામ શ્રી જોશભાઈ પટેલે ક્યું. શ્રી જોશભાઈએ ગિલ્દખીના ટાલતડકા ધણા જોયા છે અને ખંધી રીતે ઘડાયેલા માણસ છે.

મોરોગોરો પાસે અને એક સુંદર નસરી જોઈ—ગામડોની નહીં પણ ફળદ્રુપવાળા હોડોની. આવી રીતે પહાડમાં ફરતાં જે આનંદ આવે છે તે અનુભવી જ બાણી શકે છે.

મોરોગોરો હોડાનાં હોડાતાં ત્યાંના ડોક્ટર મહેસકરને ત્યાં અને ફળાહાર લીધો. ડૉર્ષ ડોક્ટર મલે એટલે તે તે દૃશ્ય અને ખાસ કરીને તે સ્થાનની પ્રગ્ન વિશે, એમની વચ્ચે ફેલાયેલા શેગે વિશે અને સર્વ-સામાન્ય પ્રગ્નની છવટ ('વાઇટેલિટી') વિશે પૂછ્યા વગર હું રહેતો નથી. ઘિપર ઘિપરથી સારા લાગતા અનેક સમાજો વિશે અદરની વાતો જાણવાને મળવાથી કોક કોક વાર દુઃખ જરૂર થાય છે, પણ સમાજનિરીક્ષણ અને અધ્યયન માટે આ ખંધી વસ્તુ કીમતી હોય છે. આવી માહિતી પૂછતી વખતે ડૉર્ષ પણ વ્યક્તિ વિશે ન પૂછવાનો—કહેવાનો ધર્મ અને જાણુથી અરાખર સચવાય છે. દરેક ડોક્ટર પોતાના દરદીઓની વાતો ખની રાખવાને અધાપેલો છે. કેટલાક ડોક્ટરો આ વસ્તુ જાણુતા નથી. સ્વારે એમને એમના ધર્મનું જાન કરાવવું પડે છે. જે મહેસકર જવામજાર માણસ દેખાયા એટલે એમની સાથે, યોગ્ય મર્યાદામાં રહીને 'વરુ' વસ્તુઓ હું જાણી શક્યો.

૧૭ મીએ સાંજે ૭ વાગ્યે અને મોરોગોરો છોડ્યું. અમને વગાવવા અગારી સાથે આશપાસના પહાડો દર સુધી આવ્યા હતા અને એમને માથે સિંદની પેઠે ફર્લાંગ મારતો ચંદ્ર પણ, હરણને પેટમાં ગળી, અમારા પર નજર રાખતો હતો.

ડોડોમા

ટ્રેનને શું? મધરાત પગી સાથે ત્રણ વાગ્યે ડોડોમા આરીને ઊભી! આવે વખતે ટ્રેનમાંથી અમારે ઊતરવું અને ગામના લોકો આરીને અમારે સત્કાર કરે એ રાક્ષસોને તો શું, જૂતોને પણ ન પોસાય. એટલે અમે રેનવેવાળાઓ સાથે વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી કે ટ્રેન અમારો હમ્બો અહીં જ તોડી રાખીને ચાલી જાય પણ આટલી સગવડ બોગવા માટે અમારે, પહેલા વર્ગની ટિકિટો હોવા છતાં, ખીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરવી પડી આમા સગવડો ઓછી ન હતી પ્રતિજ્ઞા ઓછી થાય તેના અમારે વાગે ન હતો સવારે સાત વાગ્યે શ્રી દારા કીકા, એમના પત્ની શહેર-ખનુ અને ખીજા કેટલાક શહેરવાસીઓ અમને લેવા આવ્યા અમારામાંથી એક પાટી શ્રી દારા કીકાને ત્યાં રહી બાકીના અમે બધી રીતે સગવડ વાળી ડોડોમા રેનવે હોટેલમાં રહ્યાં જોકે ખર્ચની દૃષ્ટિએ અમે પણ ગામવાસીઓના મહેમાન જ હતા.

હિંદુસ્તાનમાં શું અને અહીં આફ્રિકામાં શું, પારસી કેમ સંખ્યામાં નાની, લગભગ નગણ્ય હોવા છતાં, કેવળ પોતાની ભક્ષાર્થ, કુનેદ અને સર્વ-સમાજિતાથી એકદમ તરી આવે છે અને પોતાની મુવામ ફેલાવે છે. આમા ફક્ત વેપારીની દૂરદેશી નથી હોતી, માયસાર્થનો પણ ધણો મોટો હિસ્સો હોય છે પારસીઓ ગામગ્રામ ગહેતા હોય, દારૂની દુમન વસાવતા હોય અને હીન હીક નફો કરના હોય તોયે આમપાસના કાર્ખનું દુખ જુએ તો તરત પીગમીને મદદ કરવા દોડવાના જ.

કેમ્બાક લોકો પૈસા કમાય છે તે ફક્ત અગાગો કરવા માટે, સધરી રાખવા માટે, અને પૃથ્વી માતાએ આપેલું ધન એના જ પેગમાં ફરી દાળી દેવા માટે, કેટલાક લોકો કમાય છે તે એશઆરામ, મોજમજ અને

અવ્યવસ્થા વ્યસનોમા ઉણવી દેશ માટે, ઠેરનાક કમાય છે પોતાનાં કુટુંબીઓને અને મહુ બહુ તો ન્યાતવાળાઓને દરેક જાતની મદદ કરવા માટે, એવા લોકો તો વિરલા જ હોય છે કે જેઓ ન્યાતજાત ધર્મ કે દેશ કરાતો જે ગખ્યા વગર, જ્યાં જ્યાં દુખ કે મુશ્કેલી હોય ત્યાં ત્યાં ઉપયોગી થવા માટે ધન કમાય પારસીઓ આરામમા રહેવામા માને છે પોતાની કોમના ગરીબોને સખાવત પણ ઠીક ઠીક અને વ્યવસ્થિત રીતે આપે છે પણ તેમણેથી જ ન અટકતા ખીજા ધર્મના, ખીજા કોમના, અને ખીજા દેશના લોકોને પણ દાન વખતે બૂલતા નથી તેથી જ મહાદેવ ગાંધીએ પારસીઓને 'પગમુ પારસી' કહ્યા છે

હિંદુસ્તાનમાં પારસીઓએ એક ખીજા રીતે પણ પોતાનું સ્થાન ગોમાવ્યું છે તેઓ દિંદુ અને મુસલમાન અને વચ્ચે છૂટથી લગી શકે છે, તે પ્રમાણે લગે છે અને એ રીતે ઢોક ઢોક વાર બે વચ્ચે પ્રેમ-શુખવાનો અઠોડો જાતી જાપ છે ખાવાપીવામાં તેઓ મુસલમાનો સાથે છૂટથી લગી શકે છે અને ધાર્મિક લાગણીમાં તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાનની જોજમા તેઓ દિંદુ સાથે અનેક રીતે એકરૂપ થઈ શકે છે ઈસા મસીહનો ઉપદેશ અને મિંગનગીઓનું કાર્ય, એની પણ તેઓ કદર કરે છે અને ડરાગ વેપારી હોઈ, દરેક સરકાર સાથે મીઠા સબંધ ધરાવે છે

ટેંગવણીનું મહત્ત્વ બરોમગ જાણતા હોવાથી, જ્યાં વહેનારુ કેળવણીનો સ્થાન આવે ત્યાં પારસીઓનું કદમ આગળ રહેવાનું જ ઇલ્લોહીકનું જીવન મુખી કરવું અને માણુચ માણસ વચ્ચેનો સબંધ મીઠાસબંધી કરવો એમા આ લોકો માનતા હોવાથી પારસીઓનું જીવન હિંદુસ્તાનના લોકોને કોઈ ગમે કદમ નથી સર્વ-સમાજિતાવાળા મુગધર્મમા પારસીઓનું જીવન ઉપયોગી અને ગોમાવ્યું છે

એવી કોમને દરેક સામાજિક પ્રસંગે અપનાવવાની આપણી ફરજ છે દિંદુઓ સક્રિય વૃત્તિ રાખી પારસીઓને, મહદીઓને કે ખ્રિસ્તીઓને અપનાવવામાં જો સકાર્ય રહે તો એમની સામે મુસલમાનોના જે આશંકા છે તે સાચા જ છે એમ તેઓ મિદ્ધ કરશે

એક સંજ્ઞન પારસી કુટુંબ સાથે પરિચય થયો એટલા જ ખાતર ઉપરનું બધું લખવા હું પ્રેરાયો નથી. પણ એથી વિશેષ કારણ છે આ પ્રકરણમાં યથાસ્થાને તે આવશે.

શ્રી દાસ કીકાને ત્યાં સરસ નારતો કરી અમે ડોડામાત્રુ ખનીજ સંપ્રદાલય—જિમ્બોયોજિકલ મ્યુઝિયમ જોવા ગયા આ સંપ્રદાલય અનેક રીતે રમરણમા સધરવા લાયક છે. અત્યાર સુધી મેં જેટલાં સંપ્રદાલયો જોયા તેમાં કેટલાક તો પ્રારંભના ઉત્સાહથી જેટલાં જનમાં તેટલાં મન્યા—પાછળથી એમાં કશે ઉમેરો થયો નથી—એ જાતનાં હતાં. એને મેં મહા મ્યુઝિયમ (એટલે કે જેની પાછળનો ઉત્સાહ મરી ગયો છે, પણ જેનું કલેવર જેવું ને તેનું સચરાયુ છે) એવું નામ આપ્યું છે બીજાં કેટલાક મ્યુઝિયમ વખતોવખતના ઉમેરાથી અલતન કરવામાં આવે છે, પણ જેનો ઉપયોગ કાર્ષ કરે છે કે નહીં એ વિશે વ્યવસ્થાપકો ઉદાસીન હોય છે આ ખનીજ સંપ્રદાલય એવું હતું કે જેનો ઉપયોગ જ્ઞાનની ઉપાસના ખાતર તેમ જ સરકારને અને પ્રજાને માહિતી પૂરી પાડવા માટે વ્યવસ્થાપકો પોતે જ કળતા હતા.

દાગાનિકામાં ખનીજ સંપત્તિ અદ્યક છે. દીરા અને સોનાની ખાજો તો છે જ આ વસ્તુ ખરેખર સંપત્તિ નથી પણ સંપત્તિના પ્રતીક તરીકે વપરાય છે પણ જે ખનીજ પદાર્થોનો વહેવારમાં વધારેમાં વધારે ઉપયોગ છે એવા પદાર્થો અહીં બેગા કરીને ગણ્યા છે અને એ પદાર્થો પર અનેક જાનના પ્રયોગો પણ ચાલે છે ખનીજ પદાર્થોને સરાયું ઉપર ચઢી પોનિશ કરવા, તેજમમાં નાખી એમની ખૂબીઓ તપાસી, બહીમાં પકડી એમાં થતા ફેરફારો જોવા, દરેક પદાર્થનું પૃથક્કરણ કરી એમાંથી શું શું મળે એમ છે એ શોધી કાઢવું—વગેરે અનેક જાનના પ્રયોગો અહીં ચાલે છે સી આર્થ ડી. ખાતાના પોલીસો જેમ તરોમન દાગને ધમમલે છે, ફેમલાવે છે, એને લાદેરમાં આજે છે અથવા અનેક રીતે પગલે છે અને સુક્તિપ્રસુક્તિથી એનું બધું ગદસ્ય જાણી લે છે, તેમ જ આ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ જડ પદાર્થો, વનસ્પતિઓ અને પ્રાણીઓ

પાછળ પડેલા જ હોય છે. એવી હાલતી એક વાર લાગી એટલે આખો જન્મારો વળગેલી જ રહે છે. આવા લોકોએ જ માણસગતના જ્ઞાનમાં કીમતી ઉમેરો કર્યો છે અને ભૌતિક પ્રગતિને વેગ આપ્યો છે. આવા પ્રયોગો પાછળ પ્રયોગશાળાના અને બીજા ઘણા ખર્ચો કરવા પડે છે. જે પ્રજા આવો ખર્ચ કરવા તૈયાર નથી હોતી, એ પ્રજા કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં આગળ વધી શકતી નથી. આ મ્યુઝિયમમાં કઈ કઈ જાતની વસ્તુઓ રાખી છે અને એમાંની કઈ વસ્તુઓ દુર્લભ છે એની યાદીઓ આપવાનું આ રજાન નથી. આપણા લોકોએ હજી કેટલું કેટલું કરવાનું બાકી છે એનો વિચાર મનમાં ધોળતો ધોળતો એ મ્યુઝિયમથી હું પાછો ફર્યો.

જૂમિના પેટમાં શું શું ભરાયું છે એનો વિચાર કરતાં કરતાં જૂમિ પરના કુંગરાની રચના કેવી છે એ તરફ ખ્યાન જવાનું જ. ડોડોમાની આવ નજીક એક ટેકરીને માથે કેટલાક લીસા પથરા એવા બોટવાયા છે કે અમુક જાગુડી જોતાં, એક સિંહ બંડો છે અને આપણે એની સાથળ જોઈએ છીએ એવો આબેહૂમ ભાસ થાય છે. અંગ્રેજોએ એને 'લાયન દિલ'નું નામ આપ્યું છે તે યોગ્ય જ છે.

રાખેતા મુઝા જાણેરનું લાંચ થયું. ઇન્ડિયન એસોસિયેશન તરફથી એમાં અનેક અંગ્રેજો આવ્યા હતા. તેથી મારે અહીં અંગ્રેજોમાં જ બોલવું કરવું પડ્યું. જાણેરે બધાં આ તરફની મગફળીની યોજના જોવા માટે ડોડોમાથી ખાતન માર્કેટ પર આવેલા કોંગ્રસ મધકે ગયાં. અમારું કેટલુંક લખવાનું ચડ્યું હતું તેને પહોંચી વળવા સરોજ અને હું પાછળ રહ્યાં. નચિંગેનું કામ જોયું હતું એવું જ આ જાગુ પથ્ર ચાલતું હતું એટલે ત્યાં ન જઈને કશું બોલાવણું હતું નહીં.

હું પાછળ રહ્યો એટલે મારે ભાગે એક બે સભાઓ અને કેટલીક મુલાકાતો આવી ગઈ. સાંજે દિંદુ મંડળ આગળ મારું ભાષણ હતું. બીજે દિવસે સ્ત્રીઓની સભામાં મારે બોલવું પડ્યું. શ્રીમતી શહેરજાતુ કીમ અમારી સાથે આવ્યાં હતાં. એ જોયું કે શ્રીમતી કીમને કેળવણીમાં

ધણી રસ છે પરણ્યા તે પહેલાં તેઓ કેળવણીનું જ કામ કરતા હતા પૂર્વ આફ્રિકાની પ્રાથમિક કેળવણીનો વિચાર કરના માટે જો કોઈ મહા નીમરામા આવે તો એમા શ્રીમતી કીકાને લેના જ જોઈએ વાતવાતમાં એમણે મને કહ્યું કે “મને કેળવણીની પેઠે સાહિત્યમા પણ રસ છે અને જેટલું વાંચીએ તે અંગ્રેજીમા જ ગુજરાતી સારી ચોપડીઓ કઈ છે એ પણ જાણવા મળતું નથી મેં અહીંના હિંદુ મહાને કહ્યું કે રીતસરનું લવાજમ લઈને મને મહાની સભ્ય બનાવો. જેથી તમારા પુસ્તકાનુસારી ચોપડીઓ મંગારી હું વાંચી શકું તેઓ કહે કે, ‘મહાના સભ્ય તમે ન થઈ શકો તમને જોઈએ તેવી ચોપડીઓ એમ ને એમ વાંચવા આપી દઈએ’”

હવે અમ મક્તની ચોપડીઓ લઈને વાંચી દરેક માણસને ગમે નહીં ‘તમે અમારા મહાના સભ્ય ન થઈ શકો’ એમ કહી દિંદુઓએ પોતાની સકૃચિનતા જાહેર કરી એમ જ લોકોને લાગે દિંદુઓ પ્રેશે કે પારસી લોકોને હિંદુ તરીકે કેમ સ્વીકારાય? અને પારસીઓના મનમા થશે કે હિંદુ સંસ્કૃતિ અને હિંદુ રીતરિવાજ વિષે અમારા મનમાં આદર છે એની કઈ જ કદર નહીં? અને પામે આવના માગીએ છીએ અને આ લોકો દૂર રાખવા માગે છે

ખરો ઇનાજ એ હતો કે મહાના ઉદ્દેશોમા એમ જ લખ્યું જોઈએ કે ‘જેઓ હિંદુ છે અથવા જેઓ હિંદુ સંસ્કૃતિ પ્રત્યે સદ્ભાવ રામે છે તે મારા આ મહાના સભ્ય થઈ શકે હિંદુ ધર્મની કોઈ રીતે અગે ચર્ચા ચાલતી હોય તે વખતે આવા બાકીના લોકો મત આપી ન શકે બાકી બધી રીતે તેમને સરથાના સભ્ય ગણવામા આવશે’

આટની બ્યાપકતા ન સુઝે તો પુસ્તકાનુસાર માટે નોખા નિયમો કરી મહારના લોકોને એના સભ્ય કરી શકત મુખ્ય વાત એ છે કે બધા સથે ભગવાની ઇતેજરી હોવી જોઈએ સામાન્યપણે હિંદુ ધર્મમા સ્વયં પૂર્ણતાનો ખ્યાલ હોય છે અને તેથી વગર વિચારે, બીજા લોકો પ્રત્યે તેઓ અન્યાય રહે છે ‘આપણે અન્યાય છીએ અને આપણુ વર્તન

બીજા લોકોને કહે છે ' એટલી સ્પષ્ટ વાત પણ હિંદુઓના ધ્યાનમાં આવતી નથી.

Oh, would some power the gift give us,

To see ourselves as others see us.

આજે દુનિયાના દરબારમાં હિંદુ લોકો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખનારી પ્રજાઓ ખડુ ઓછી છે. ગમે તેના હાથનું, ગમે તે ખારાપીયા આપણે તૈયાર થયા એટલાથી આપણે અત્યાપણું છોડ્યું જ છે એમ નથી થતું.

એક વાર મુંબઈમાં હિંદુ સલાતુ અધિવેશન થયું હતો. લાલા લાગપતરાય અધ્યક્ષ હતા. એમણે એક સીધો સવાલ પૂછ્યો હતો : “ ખરું જોતાં આપણામાં કેમી સંકુચિતતા નથી. આપણે તમામ હિંદીઓને સાથે લઈને આવવા માગીએ છીએ. હવે મુસલમાનો કેમવાદ કેળવીને આપણથી અગા રહે છે. એટલા જ માટે આપણે પોતે કેમવાદી બની પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે બીજી બધી જમાતોને આપણથી દૂર શા માટે રાખીએ ? મુસલમાનોને આપણી સાથે ન લગવું હોય તો ન લગે, જે લગવા તૈયાર છે એમને આદરપૂર્વક આપણે કેમ ન બોલાવીએ ? ”

ખરું જોતાં એ જમાનો એવો હતો કે જે આપણે પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે બીજી કેમોને આદર સાથે આપણા સામાજિક જીવનમાં બેળદરી લીધી હોત તો મુસલમાનો પણ આપણથી દૂર ન જાત. આપણામાં રાજદારી સંકુચિતતા હતી નહીં. આપણો શુનો, આપણું અત્યાપણું સામાજિક ક્ષેત્રમાં હતું. તેથી સગ્ન તરીકે આપણને રાજકીય અન્યાય સહન કરવો પડ્યો. આપણી રાષ્ટ્રીયતા હજાર્ધ અને માનવગતિના દરબારમાં આપણે બીજા લોકોની સહાનુભૂતિ ખોઈ બેઠા.

અને છતાં આપણું અત્યાપણું આપણે હજી છોડ્યું નથી. આપણા કેટલાક ધાર્મિક વિચારો અને રિવાજો તદ્દન અધાર્મિક છે. એ આપણે છોડી દઈશું ત્યારે જ આપણે માણસ તરીકે પ્રગતિ કરી શકીશું.

ડોડોમામાં કેઈ પ્રચારક આવ્યો હતો. એણે લોકોને ‘ અદમા નથી, પુનર્જન્મ નથી, ઈશ્વર અવતાર લેતો નથી, મૂર્તિપૂજા એ ધર્મિય

છે.' વગેરે વગેરે વાતો કરી અહીંની બહેનોને ભડકાવી મૂકી હશે એટલે એક બહેન એ જામતમા મારા વિચારો પૂઠી કર્મક આશ્વાસન મેળવવા મારી પામે આજ્ઞા. મેં આ બધા સવાલો ઉચ્ચ ભૂમિકા પર લઈ લીધા અને એની ચર્ચા કરી. એ બહેનને સંતોષ થયો એટલે એમણે માગણી કરી કે અમારી બહેનો આગળ ભાણ્યું કરી આ બધું તમે અમને સમજાવો.

જાનગી વખત મેગરી હું જે લખવાનો હતો તે રહી ગયું અને બપોરે બહેનોની સભામાં જવું પડ્યું. મેં ત્યાં ધરની અને સમાજની સ્વચ્છતા વિશે, ખોરાક વિશે અને એવા જ બીજા ઇલેલોકમાં ઉપયોગી એવા વિષયોની પણ વાતો કરી. સર્વસમાજિકતાની અમૂલ્ય વિશે અને આફ્રિકન બહેનોને અપનાવવા વિશે તો જરૂર કંઈ જ. એ તો હું કોઈ ઠેકાણે બૂલતો કે ઊડતો નહોતો.

કેમતા ગયેલા અમારા સાથીઓ ચાર વાગતા સુધીમાં પાછા આવ્યા. તરત જ અમે મિસિસ પાર્કને ત્યાં ચા નાટીમાં ગયાં. સિંડીના વર્ણન વખતે મેં લખ્યું છે કે, 'ગોરાઓએ અમને પોતાને ત્યાં ખાવા બેસાડ્યા હોય એવો એ મિ. પાર્કનો એક જ દાખલો હતો.' એમાં આટલો સુધારો કરવો જોઈએ કે ડોડોમામા એમનાં બાનીએ પણ અમને પોતાને ત્યાં પોતાના ગોરા મિત્રોને મગવા માટે બેસાડ્યા હતા.

ચત્રે શ્રી દારા કીશ અને શ્રીમતી કીશ તરફથી સ્વેચ્છજનમણ્ય હતું. આને ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ લોકો 'લુદે' કહે છે.

સ્વેચ્છજનમણ્યની ખૂબી એ હોય છે કે ખરાબની બધી જાતની વસ્તુઓ તૈયાર કરી એક ટેમલ ઉપર ગોળી દે છે. પાસે જ રક્ષામીઓ, ચમચા, કાંટા, કાચરમાલ વગેરે બહેનોનાં હોય છે. મેજબાન, મહેમાન બધા એ ટેમલ પાસે જઈ દરેક જાણ એક એક ગણતરી લઈ, પોતાને જે અને જેટલું જોઈએ એટલું પીરગી લે છે અને મરદમાં આવે ત્યાં બેગી અથવા ફરતા ફરતા જમવા માટે છે અને જુદા જુદા સોફા સાથે વાતો કરે છે. આ રીતે આમદ્દ કરી વધારે પીરજનું અને

અન્ય અગાડવાનું ટંગી જાય છે. 'પોતાનો હાથ તે જગન્નાથ' એ ન્યાયે દરેક માણસ દુચતું પસંદ કરી પીરસી લે છે. અને એક ઠેકાણે બેમવાનું ન હોવાથી ધણી ખુરસીઓ અને ટેબલો કે પાટલાઓની વ્યવસ્થા કરવાની જવાબદારી નથી રહેતી. લોકો ફરતા ફરતા ખાવ ત્યારે અનેક લોકો સાથે થોડું થોડું ખોસી શકે, હોસ્તી વધારી શકે. ગંભીર લોકો બેચાર ખુરસીઓ એકઠી કરી ત્યાં બેસીને ખાતાં ખાતાં ચર્ચા કરી શકે. શ્રી અપ્પાસાહેબના અડીં આગ્યા પછી આ પ્રથા આપણા લોકોમાં ઠીક ઠીક ફેલાઈ છે. એ અનેક રીતે સમજાવેલી તો છે જ.

જમણુ પછીના ભાગ્યમાં મેં કહ્યું કે, માણસજાતિનો આદર્શ ત્રિવિધ મનાયો છે. સ્વતંત્રતા, સમતા અને અધુતા. આ ત્રણે આદર્શ સિદ્ધ કરવા માટે માણસજાતને મહાન ક્ષાન્તિઓ કરવી પડી છે.

ફ્રાન્સ દેશી રાજદારી સગતા સ્થાપિત કરી પણ તેને માટે લોહીની નદીઓ વહેવડાવી; અને કુચુડલ પ્રધાનો અંત આણ્યો. ત્યાર પછી રશિયાએ એટલી જ લોહિયાળા ક્ષાન્તિ કરી પોતાને ત્યાં સમતાની સ્થાપના કરી; અને મુડીદાર વર્ગ અને ખાનગી સંપત્તિનો અંત આણ્યો. હવે અધુતા સ્થાપિત કરવા માટે એક અવનવી ક્ષાન્તિ કરવાનો વારો હિંદુસ્તાનને ભાગે આવ્યો છે. એને માટે પ્રથમ દિસાનો અંત આણવાનો રહેશે. અને શહેરી સંસ્કૃતિ મર્યાદિત કરી ગામડાનો ઉદ્ધાર કરવાનો રહેશે. આ અધુતાની ક્ષાન્તિને પરિણામે સામાજિક ન્યાય, આર્થિક ન્યાય અને વાંશિક ન્યાય - ત્રણેની સ્થાપના થશે.

એને પરિણામે આફ્રિકાની જમી ઉપર હિંદની સમિશ્ર સંસ્કૃતિ, યુરોપની ઇનિડાસ-સિદ્ધ સંસ્કૃતિ અને આફ્રિકાની આદિમ સંસ્કૃતિ ત્રણેનો સમન્વય થશે અને એમાંથી એક નવી સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થશે જેનો પ્રધાન સૂર હશે અધુતા. જે અધુતા માણસ માણસ વચ્ચે જ નહીં પણ ધર્મ ધર્મ વચ્ચે પણ સ્થપાશે.

આટલું વિસ્તારથી નહીં પણ આ જ જાતનું ભાવણ મેં કહ્યું. ત્યાર પછી અપ્પાસાહેબ બોલ્યા. એમનું ભાવણ ખડું સુંદર હતું.

એશિયા ખંડની પુનર્જાગૃતિ અને અહિંસક પદ્ધતિ દ્વારા સંઘર્ષો મટાડવાની આવશ્યકતા એ એમનો નિયમ હતો.

ખીજે દિવસે ડોડોમા છેડતા પહેલાં અમે એ ત્રણ નિશાળો બોર્ડ આગળ ઇન્ડિયન પબ્લિક સ્કૂલના હેડમાસ્તર શ્રી કુરેશી ફાજમાથી નિવૃત્ત થયેલા માણસ છે પરિણામે એમણે વિદ્યાર્થીઓને ફૂલ સરસ શીખરી છે. એનો લાલ હિંદુઓ કરતા મુસલમાનોને જ વધારે મળ્યો છે એની છાપ મારા મન પર પડી. અહીં કન્યા કેળવણી માટે આગાખાનની કન્યા શાળા નોખી છે ત્યાં મિસિમ ટર્નબુલ કરીને અંગ્રેજ બાર્ડ ધણી ખતથી કામ કરે છે ઇન્ડિયન પબ્લિક સ્કૂલની છોકરીઓને ભીની ભીની ખોખો રમતી બોર્ડ મને ઘણો રસ પડ્યો.

ઘરેસવામથી મોરોગોરો, ડોડોમા થઈને ટપોરા વટારી રેલવે આગળ કિંગેમા સુધી જાય છે કિંગેમા એ ટાગાનિકા સરોવરના પૂર્વ કિનારાનું ખંદર છે. ત્યાંથી જહાજમા બેસીને બેલ્ગિયન ડોંગોમાં જવાય છે.

આપણા લોકો હંદુસ્તાનથી ઘરેસવામ આવે છે, ત્યાંથી રેલવે રસ્તે કિંગેમા, ત્યાંથી સ્ટીમર રસ્તે હિમુઆરા. આ છે 'નું' અદર ટાગાનિકા સરોવરને ઉત્તર કિનારે આવેલું છે.

ડુંગરોંગોરો

પૂર્વ પશ્ચિમ દોડતી રેલવેને છોડી દેવે અમે યોગેમાથી નૈરોળી મુધી જતો ઉત્તરનો મોટર રસ્તો લીધો. આ પ્રદેશમાં નથી મોટા જંગલો કે નથી મોટા પહાડો. અમારા સહભાગ્યે શ્રી બદુ કરીને એક ભાર્ષ પોતાની મોટરમાં નૈરોળી જતા હતા. અપ્પાસાહેબ પ્રત્યેની લાગણીને કારણે તેઓ અમારામાં ભળ્યા. તેથી અમારું મંડળ ત્રણ વાહનમાં આરામથી મુસાફરી કરી શક્યું. શ્રી કમલનયને એક મોટરકાર ટાંગામાં ખરીદી હતી તે ડોડોમા આવી પહોંચી હતી. તે એક, બીજી ભાર્ષ બદુરની અને ત્રીજી બોક્સઓડી ભાડે રાખી હતી.

વરસાદના દિવસોમાં રસ્તા પરથી મોટરો જવાથી અનેક ખાડા ટેકરા થાય છે, જે સુઝાયા પછી મોટરોને હેરાન કરે છે. એ મુશ્કેલી ટાળવા માટે રસ્તાના ખાડાટેકરાની હજમત કરનાર મોટર માણસે બનાવી છે. સોડોનો એક જાડો સરખો અસ્ત્રો રસ્તા પરથી ચાલવા માંડે એટલે સુઝાયેલા કાદવના ટેકરાઓ કપાર્ષ જાય અને એની માટી ખાડાઓને પૂરતી જાય.

આ ઉપરાંત રસ્તો સુધારવાનો બીજો એક ગામડી ઉપાય છે. જંગલનાં ઝાંખરાં બેગાં કરી રસ્તાની અડધી પહોળાઈ સુધી પહોંચી શકે એવું એક ઘસ તૈયાર કરવામાં આવે છે. વહાટકામમાં પચાસત માટે જે ધૂઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે તેના જેવું જ આ ઘસ હોય છે. લાંબી દોરી બાંધીને આ ઘસ રસ્તા પર ફેરવવાથી રસ્તા પરની માટી સરખી રીતે ફેલાય છે, જેથી કરીને મોટરોની તકલીફ ઘણી ઘટી જાય છે. રસ્તા સુધારવાના આ જન્ને પ્રકારો અમે અહીં જોયા આપણે ત્યાં અમુક ઠેકાણે આ દાખલ કરવા જેવા છે. રસ્તાની જન્ને બાબત

દૂર દૂર સુધી, ક્રિકેટના ક્ષેત્રપાળ હોવા દોષ તેમ ગોરખચિત્ર એટલે કે ચિત્રમુખના વિશાળકાય ઝાક હોવા હતા. આના ઝાક પૂર્વકિનામ પર પથ્થુ ઘણા છે દારેસ્સલામની આમપાસ તો ઘણા જ છે આ પ્રદેશને ટાંગાનિકા નામ ન હોત તો હું એને ચિત્રમુખાનું નામ આપત !

આધુનિક સમયનાથી અળગા પડેલા આ પ્રદેશમાં જ્યાં જ્યાં વસતી છે ત્યાં ત્યાં હિંદુ અને મુમલમાન ગુજરાતીઓ પોતપોતાની દુકાન ખોલીને બેઠા છે. એમની વચ્ચે કશો સંઘર્ષ નથી (કેમ કે અહીં સસ્કૃતિ, સમ્પત્તિ અને ધર્માઓ પહોંચ્યાં નથી !) રસ્તામાં ડાન્ડોવા કરીને એક નાનકડું ગામ હતું. ત્યાં દૂરથી પાણી આણીને ગામને ઘણી રાહત પહોંચાડી છે અમે અહીં ન થોભતા આગળ મમાની પહોંચ્યા અને ત્યાં એક મુસ્લમાન-ભાઈને ત્યાં જપોરનું ખાણુ લીધું એમના નાનકડા દીવાનખાનામાં એક સાદું જમન ચિત્ર હતું એમાં ચીતરેના સિંહોનું ચિત્રણ આગાદ રીતે આમેન કરેલું હતું

અહીંથી આગળ જતાં આમે પ્રદેશ બદલાયો ડાબી બાજુએ એક વિશાળ, ખારા પાણીનું સરોવર હતું. એનું નામ મનિખારા છે આ સરોવરની આસપાસ વન આપદો ઘણા છે. માફકલી ગામ પામે ગરતો ફંટાયો. એ રસ્તો લઈને અમે આગળ વધ્યા ડાબી બાજુ સરોવર અને જમણી બાજુ લેસિમિગર પહોંચ્યા. પ્રથમ અહીં કરાટું ગામ. ત્યાર પછી આહુ ઓડિયાની કરાટું પામે બાઈ બદરુની મોટર રિસાર્ક. અમે એમને રમ્મા પર ડેડી દર્ક અગળ જવની ના પાડી. જંગમમાં તેઓ એકના અને તેમાંયે એક પગમાં કાફક ધમ્મજેરી એમને એમ ને એમ કેમ હોય ?

પથુ તેઓ માને જ નહીં -હે કે, 'મે' આરી મુમાફરીઓ ઘણી કરી છે. મારી મોટરને હું ઓળખું છું. ટાકાકેકમાં એ ટાંડી થરો અને માની જગે અમે એમની વાત માની અને ઓડિયાની ગયા ત્યાં પહોંચનારે એક જસને બાઈ બદરુની મદદમાં મોકલી શક્યા ત્યારે જ અમારા મનનો ખરખરો ઓઠો થયો. ,

આ પ્રદેશમાં કેવળાક યુરોપિયનોએ સુદર ખેતીવાડી કરી છે મેફી, ચા, ઘઉં વગેરેનું વાવેતર કરીને તેઓ સરસ કમાય છે અને સગસ રહે છે પણ ખરા પણ વ્યયે આ તરફ આવ્યા હતા તે એમની ખેતીવાડી જોવા માટે નહીં પણ અહીંના એક પ્રખ્યાત, સુખી જવાળા-મુખીના દ્રોણની અંદર દાથી અને સિદ્ધ જોવા જે વન્ય પશુઓ રહે છે તે સ્થાન જોવા.

અધારુ" યાત્રી તૈયારી હતી અને ઓફિસવાની છોડી દુગોરોગોરો જવાનો રસ્તો લીધો ગોરાઓના કેટલાય શામ્લા વગરના અને પહોડા ચડવા લાગ્યા પ્રાણમાં જ એક બે સ્વસ્થા મોટરના પ્રકાશમાં દેખાયા એટલે આશા નિર્ધાર થોડાક આગળ ગયા ત્યાં એક દીપડો — ના દીપડો નાનો હોય છે — ચિત્તો દેખાયો, જેને અંગ્રેજીમાં 'લેપર્ડ' કહે છે. મોટરના પ્રકાશથી અંતર્ગત જઈ એ બાજુ પર ખર્યો અને એ- નાનકડી બખોલમાં મતાર્જ જવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો મોટર નજીક આવી એટલે એની જગ્યાએ સહેજ અધારુ થયું એનો નાજ લઈ, આમતેજ જોઈ, સહેજ દમાઈ જઈ એણે દોડ મૂકી અને જોતજોતામાં એ જગનમાં અવેશ થયો અને સહેજ આગળ વધ્યા અધારુ જમ્મુ હતું આકાશનો ચંદ્રમા ધસ કરતાં પણ પાતળું માદરણું વરસાનતો હતો એનામાં મોટર સામે એક મોટું જાનવર દેખાયું દાથી છે કે ગેડો છે એનો વિચાર કરીએ એવામાં કપાળ પરના બે શિંગાંઓએ ખાલી દીતુ કે એ વનમહિષ છે જગનના શિંગરીઓ દાથી, ગેડો કે મહિષી એવા કરતાં નથી જોવા મહિષથી ડરે છે મહિષ જાનવરના ત્યાગનું જાનવર છે જ દાથી કે સિદ્ધ પણ એનું નામ લેતા નથી સિક્કીઓ કહે છે કે બહારી જાત જાનવરોનો સ્વભાવ સમજી શકાય છે અને એને પહોંચી વળાય છે મહિષ જૂઓ હોય કે ન હોય, એને તમે ગેડો કે ન છોડા, એ એકનો હોય કે બહુઓ હોય, એ તમારી તરફ સ્થેમગો કે એજે તમારી ઉપર હુમલો કર્યો જ છે અને એનો ખસારો એટલો જોશનો હોય છે કે બાગ્યે જ એમાંથી ડાઈ બચી ગયો.

અમારી સામેનો મહિષ ખૂબ મરતીમા આવેલું જનનર દેખાતું હતું સામે રસ્તા પર આકુ બિમ્બ રહી ડેનતું હતું માથનોખુનર લઈને જોયું તો એની ડોક ને ગળા તરફના વાગ રીક હીક લાખા દેખાતા હતા થોડા જ વખતમા એણે પોતાનું માથું ફેરવી મોઝર તરફ મીટ માડી અમે એને હીક હીક નિહાળ્યા પછી મોટરના દીવા બધ ધ્યાં હીક હીક વખત મુધી, આજ ચદ્રપ્રમથમા અમે એખીજનના દર્શન કરતા હતા એનો વિચાર અમારા પર ધસારો કરવાનો ન હતો પણ અમે ધસારો ન રીએ એની ખાતરી શી? એટલે એણે થોડી વાગ અમારી રોક જોઈ અમે કશું જ કરતા નથી એની ખાતરી થઈ એણે રસ્તાની ડાબી માથુના જગમમા એ અયોપ થઈ ગયો રસ્તાની જમણી ખાતુ બિચો પહાડ હતો ડાબી ખાતુ ઉતાર હતો દિસનો વખત હેત તો એ કયા ગયો એ જોના અમે થોભત અમે આગળ ચાયા એક ડેકાણેથી કમોરોગોરોના દ્રોણની અદરનો ભાગ કઈક દેખાતો હતો તમાવ જોવું હતું ત્યાં ચાદનીનો પ્રકાશ સ્પષ્ટ થતો હતો ઉપર પડેલા ત્યારે આસપાસનું શું દેખાય એવું હતું નહીં ઉપર સરખા તરફથી, મુસાફરો માટે એક દસનીસ જૂપડનો કેમ્પ હતો, એમા અમારા રહેવાની સમવડ કરી હતી એક વેપારી પોતાને ત્યાંથી ત્રીસ આળીસ બ્યેકેટ (કામળા) લઈ આયા હતા આવાપીનાનું તો તમતાવધ હતું એમ મોની જૂપડીમા આવતી તૈયારી મરી હતી એની દીરાન ઉપર મહિષો ના માથાના હાડકા અને સિંગા બેસાડેલા હતા અમે લોડોએ એક એક જૂપડી પસંદ કરી અને અમારી પથારીઓ અમે પાથરી સવારે બિહાવેત આળીસ માર્કન પહોળો અને મોએક ચેરસ માર્કવના ક્ષેત્રફળનાજો દ્રેણ દેખાશે ત્યારે કેવું લાગશે એનો વિચાર મરતા કરતા અમે સૂઈ ગયા મનિધારાની આસપાસ અમે અમખ્ય દરણો, શાદમગો, ચિત્રાશ (ચિત્રા), ગિંગા, શુદ્ધ વગેરે જનનરો જોયા હતા હવે સવારે શું શું દેખાશે અની ક ના કરતા હતા આની બિચાઈએ દડી તો હોય જ અમે મરસ બિધીને બિયા, પ્રાર્થના કરી અને બહાર

નીત્યા — જ્યાં જુઓ ત્યાં ધુમ્મસનો દીરસાગર હતો । કપાળ, આખ, મનને મગધિયા કરે, આપણ ચાલતા માડીએ એટને બે નયુ દાય ખમે અને પાછળની માનુ નજીક આવે આસપાસ ફરતા મોટા મોટા ઝડો ધુમ્મસમા વૂત જેવા લાગતા અને પાસે જતા એમની જાન ઉપર બઝેની અને નીચે ચડતી નીચે મારણે તેમાં રીછ જેવા દેખાતા એ ઝાઝા તથા અમારી ‘લોગ કેમિન’ ઘણી રૂપાળી લાગતી હતી આ ગયાન ૮૫૦૦ ફૂ ઊંચુ છે એને હડી અને ધુમ્મસ મને લાગા વખત સુની ટો અમારે નપોર સુધી અરુણ મર્મને મોટી જવાનુ હતુ એને ધુમ્મસ એસરી જવાની રાહ જોનાય એમ ન હતુ અમે તરત નીત્યા અમારી પાળીમાથી શ્રી કમનનવન અને જીન કેટનાક પાળા રણા દસ રાગપા પડી તેઓ આપણ દોણ અને એની અદરના કેટનાક મનરો જોઈ શક્યા

આફ્રિકાની ભૂમિનો ઇતિહાસ એટલે જવાગામુખીઓનો ઇતિહાસ એમ ખી શખય ઉપર એક દે તો મધુ જ છે કે લામો વરસ પહેલાં પૂર્વ આફ્રિકાની ભૂમિમા ત્રીસ ચાગીસ માર્ચન પહોળી ત્રણમો ચાગસો માર્ચલ લામી અને હાજરો ફૂ ઊડી એની બે ફાટો પડી એ કેમ પડી ક્યારે પડી તે વખતે એનુ રૂપ કેવુ હતુ એ આપણે આજે જાણી શકતા નથી એવુ જ જાણીએ છીએ કે આ ફાટે પડતા પડી વચમા જવાગામુખીઓ સગગ્યા એમણે ફાટો અમમ ભાગ પૂરી દીધો પરિણામે અમુક સરોવરો તૈયાગ થયા અને નદીઓ વહેવા નાગી આ મધુ એ જ વખતે એકસામધુ થયુ એમ પણ નથી જે ફેરફારો થનાના હતા તે મયમના થયા એમ પણ નથી ૧૮૩૮ અને ૧૮૪૮ સુધી કેટના- જવાગામુખીઓએ માથુ ડાચુ કર્યું એટલે કે મોટુ ખોડુ અને એમાથી અગિરમ વહેવા દીધો

હગોરોગોરોનો દોણ ક્યારે જ રો એ આપણે જાણતા નથી પણ જ્યારે આવડો મોટો દોણુઅર અગિરસથી ખડખડ ખ મદતો હશે ત્યારે એને માથે સોએક માર્ચન સુધી પક્ષીઓ પણ જોવાની દિમત નહી

કરતા હોય આજે એ બધું શાન્ત થઈ ગયું છે એ દ્રોણનું તર્જિયું
 સીધા મેદાન જેવું થઈ ગયું છે એમા પાણી બેગુ થાય છે, જંગનો
 ઊંચા છે આ જાડ અડી કોણે વાળ્યા હશે? જંગના જાડના નિષા
 ખાઈ પચાવી અને નાનામોળ પક્ષીઓ અહીં આ થા હશે એમની
 ચરમ્ભાથી એ ખી નાપા એનાં મોળ જંગનો થયા એમા આદાર
 શોધના કેટનાક જનનરો આપ્યા હશે આપની ઊંચાઈએ તેઓ કેમ
 ચડ્યા અને અડી એમણે કાચમનો વચવાઈ કેમ મ્યો એનો ઇતિદાસ
 એ જનનરોના વશને કચાથી જાણે? અને જાણે તોપણ આપણે
 એમની પાસેથી એ ઇતિદાસ થી રીતે મેળવી શકીએ? નહીં રક્ષિત
 જિતિ નગરમ્ એ નગરની વ્યાખ્યા સાચી હોય તો આદિધના આપણે
 આ અરણ્યનગર છે એ વખતના જ્વાળામુખીને માથે ટાડ અને
 ધુમ્મમનો અનુભવ કરતા અમે એક રાત ગાળી સમ્યા એ વાત પણ
 અમને ઘણા સતીષ આપી રાખી એ જ રાતે અમેરિકા-એટાલાથી
 આવેલો એ સતીષનો એક પ્રેમાળ મગા મને એ ઠંભણે મળ્યો એની
 પણ મન પર ભારે અમર થઈ ક્યા દિદુસ્તાન, ક્યા કેનેડાની પ્રધાન
 નગરી ઓગવા અને ક્યા આ આપણે અરણ્યનગર! પણ લેખનમા
 અને પત્રપટ્ટારના આધુનિક સ્થાનોને લીધે આવી સ્થિતિમા પણ અમે
 એકમીત સાથે દાનિ સપાઈ સાધી શક્યા

બે પર્વતરાજ

હુગોરોગોરોથી અડુશ્ય અને ત્યાથી મોટી એવી દોઝ મૂકી અમારે તોળ પહેર સુધીમા વ્યાખ્યાન માટે પહોંચતુ હતું. એવે સવારે વહેલો નાસ્તો કરી હુગોરોગોરો ઉઠાયુ પડાડ પરથી સહેજ નીચે ઊતર્યા એવે કુમ્ભસનુ પગ માથે રહી ગયુ હવે નીચે ઓડિયાની તરફતુ સુદર દરમ નગર આગળ પથરાયુ તકનાવાદગાની ધૂપખાતે ગરણે આખી ભૂમિ સ્વર્ણભૂમિ જેવી લાગતી કરાડુ સુધી પાછા આન્ધ્રા અને ફરી ગિરાફ શાહમુગ અને ગળગળના દરજો બહુ નજીકથી જોવાને મળ્યા એ દરજુ અમે નજીક જઈએ ત્યા સુધી નિર્મળપણે અમને જોતુ જ ગેહુ પણ છે ની ઘડીએ એણે ચિત્તાર ફેરવ્યો અને એવી તો ફનાગ મારી કે ગરજે પડતડો ! અગી પહેલી વાર અમે ગિરાફને દોડ્યા જોયુ સવારે જ મે કહ્યુ હતું કે માથે બામ્બોક્કસુનર માથુ હોય એવા શીંગડા લઈને ઊભા રહેના ગિરાફ આપણે ઘણા જોયા આ પ્રાણી દો તુ હોય ત્યારે કેતુ દેખાતુ હશે ? અને થોડા જ કલાકમા એક ગિરાફ પાણીના મોઝાની પેઠે દોડતુ અમને જોવાને મળ્યુ એની મુકેળ ગતિ જોઈને એમ જ લાગે કે જીવ મચ્છાનના માટે પડ્યુ આ કળાવાન પ્રાણી બેચેજ હમે દોડ્યા તૈયાર નહી થાય !

કરાડુમા એક મુજરાતી ભાઈએ ગદ હેનપૂર્વકે અમને કેમરિપા દૂધ પાયુ જતા એમને ત્યા થોડવા નડી એ માટે અમને ઠપકો આપ્યો અને પાકા કેળાની એક લૂમ અને ગળગળના ફળ અમારી મોઝરમા લાગી જ દીધા ! શેઠ આ લોકોનો નિષ્કામ પ્રેમ ! અમે એમને માટે શુ કહ્યું હતું ? શુ કરી શક્યાના હતા ? એમની કે અમારી ગિદગીમા ફરી વાર મળવાનો સંભવ પણ એવો અને જ્યા ધરના કુટુંબી ભાઈએ એવા પ્રેમથી અમારી સાથે એ લોકો વર્તતા આન્ધ્રા છે પોતાની બાહોશી કે

ખદાદુરીનાં ખજૂર્ગાં ફૂંકનાનું પણ એમને મૂઝતું નથી આખા પૂર્વ આફ્રિકામાં અમને જ્યાં ત્યાં આવા ગુજરાતી ભાઈઓ મળ્યા છે અને દરેક ઠેકાણે એ જ પ્રેમનો ઊમરો અમે અનુભવ્યો છે

અમે અગારકુ પર્વત સુધી મીઠા ઉતરે ગયા મોકુબી ગામ ડાબી બાજુ રાખી અમે પૂર્વ તરફનો રસ્તો લીધો થોડાજ વખતમાં અમને આફ્રિકાનિવાસી મેરુ પર્વતના દર્શન થયા એનું શિખર વાદળામાં ઢાકાયું હતું અને એનો વિસ્તાર પોણોસો મી. માર્કિસ સુધી ફેલાયો હતો પગી આવ્યું અરુણા શહેર ઘણું જ મુદર. યુરોપિયન લોકોએ એને નદનન બનાવ્યું છે અમને અહીં સુધી આવતાર શ્રી ત્રિવેંકીનાથ વોરા અહીં જીતરી ગયા અને અમે એમની જ મોટર લઈને આગળ મેશી ગયાં. રસ્તામાં બને માનુએ અગ્રેજેના અનેક શામ્લાઓ (એસ્ટેટ્સ) ની શોભા અમે જોઈ શક્યા. વચમાં અમે વિશા નદી ઓળંગી કેટલાય માર્કિસો સુધી પથરાયેલાં ઘાસનાં રૂપાળા ખીણો જોયાં ટાગથી અરુણા સુધી આવતી રેલવે અમે ત્રણ વાર ઓળંગી પહોંચી જ વાર અમે અહીં તારના ચાંબવાઓ જોઈ શક્યાં અને આખરે જેનું રટણ ધણા દિવસથી કરતા હતા એ કિલિમાન્જરો પર્વત નજીકથી દેખાયો.

પ્રથમ તો વાદળામાં ધનુષ્યની રેખાની પેઠે એક સુરેખ ધોળી કિનારી દેખાઈ એ વાદળું નથી પણ પહાડનું શિખર છે એમ મનની ખાતરી થયા પગી અમે જોયું તો કિલિમાન્જરો પોતાના માથા પરનું વાદળાનું પગલ ધીરે ધીરે નીચે ખસેડે છે શું એ ગખીર-ભવ્ય દર્શન! જાણે કપૂરગૌર મહાદેવ ભુદ્ધ લગવાનનો અનતાર લેવા પોતાની જટા કિનારી અહીં પ્યાનસ્થ જોગ છે! આજે કિલિમાન્જરોના માથા ઉપર હમેશ કરતાં વધારે ખરફ હતો એટલે એના નીચે જીતરતા રેલા ખૂબ દૂર સુધી પહોંચેના દેખાતા શિખરનો ઘાટ એટલો સુદર દેખાતો હતો કે એને માથે જ્યાંમાખીનો કોણ છે એમ જાણના છતાં અહીંથી એ સાચું લાગતું ન હતું હાલના ઉદ્દગારો ઓની નાખવાની જૂની રેવ ટકી હોત તે મેં જરૂર કંઈ હોત અદ્ય મેં સજ્જ મજ્જ ચાન્દા ચ સજ્જ મિયમ્.

અમારી મે.૭ અમને ગયાગએર મોટી તરફ અને એના વૈભવરૂપ
મિનિમાળરો તરફ લઈ જતી હતી રસ્તો વાઘવૃક્ષો હોવાથી દર્શનની
ખૂબીઓ ફાળે ફાળે પડતી હતી પાછળથી મે જાણ્યું કે મોટી એક
ધુમાડો મિનિમા એટલે પડાડ અને અજરો એવે બેઠો અથવા
ચામડો મને અર્થ આ પડાડ માટે બધેમેલના હતા મિનિમાળરોનો
રિખ્તા પશુ ધણો પડેગો છે ઉપર ચડવાનો રસ્તો એની પાછળની આજુ
છે બીજે રિમે અમે એ રસ્તે એ આદિન મુખીનું ઘર જોવા ગયા હતા

મોતીમા અમે બહુ જ થે ગદી શમ્યા પશુ એ વખતનો ઉપયોગ
સરે થયો શ્રી સદુનીન - ઝોનરેનન વરીમદમદ નગરઅનીના દીપરા - ને
ત્યા અમારો ઉનારો હતો મિસિમ સદુનીન ઘણા દક્ષ ગાર્ડ હતા એમને
ત્યા જમીને તાગ દર્શ અમે મમમા ગયા એનામા શ્રી મનનમનનું
મડગ પશુ આરી પડેનુ ખાસ ધિયેરમા મેદની દીપ જમી હતી
નકેનેની મખ્યા પશુ આરી હતી અરી પહેની વાર મે મારો
અગિયાર જાગેર ક્યો કે દિહુસ્તાન સ્વતંત્ર થયા પડી એશિયાની
અનેશ્વશી પ્રગ આપણી તરફ પ્રેમ અને ઉમંગની નગરે જુએ
છે એને હવે આપણે એશિયાના પ્રતિનિધિ દર્શ એશિમન નામ
ધાર્યું ક્યો જ દીપકો આ મમા પડી તરત મિનિમાળરોના સાવ
પગથીએ એશિમન એસોસિએશનની આપણી હતી અહી અપ્પાસાહેનું
જાન્યુ ધણુ અસરમાય થયુ આ પ્રદેશમા રહેતા આખા અથવા
વાચાઆ લોકોની એ અરથ છે એ લોકોને કેળવી એમને આગ
લઈ આવનાર મિ બેનેર સાથે મુનાત રઈ એ માણસ ધારે તો
આદિન પ્રગ માટે કેનુ મરી રહે એના એ ઉત્તમ નમૂના છે

અગીની પાગીમા એક મદરાહદી પેકર, જે જોવાન અનેક શીખ
ભાર્ડઓ અને ગજગતી દિહુ હતા હરમાર્કની ભાર્ડઓ તો અપ્પામધ
બેમા થયા હતા રાત્રે અહીના દિહુ ભાર્ડઓ સાથે ખસવાનાપ ગેાઓ
હતો તે ૮ થી ૧૧ મુખી આ પેા આવા વાનાનાપો અમારી મુસાફરીને
ઉત્તમમા ઉત્તમ ભાગ ગણાય એમા અમે ક્યો સકાય રાખ્યા નગર

હિંદુ-મુસલમાનના સમઘ વિરોધી જોની શક્તા, લોકોની લાગણીઓ અને એમની મરકેનીઓ જાણી શક્તા અને અનેક જૂમિ । ધારણ કરીને અમે અમારી દષ્ટિ એમને સમજાવી શક્તા

મોશીમા તમાના ડેપ્યુટી મિશનર મિ જોન્સ્ટન મળેના માણસ સ્વભાવે વણે સન્નગ અને રિચારનો ઉાર ખાકેકે જેમીને એજે ધર્મી વાતો કરી અને એની પામેથી ધત્તુ જાણનાનુ પપ્પ મળ્યુ

ખીજો દિવસ અમે ચાગ્ગા લોકોના વેદેર સેન્ટરની એક નાડી જોવા મરાણ ગયા એ વાડી પામે ચાગ્ગા લોકોના એક નેતા—મુખી પેટ્રોનુ સુદર રહેવાણુ કે એમના મહેમાન બનીને આફ્રિકન કુટુંબ કેમ રહે છે એ અમે જોઈ લીધુ એમના નરા મકાન પાછળની મોગી જોગા જૂપેડી અમે અદ્યથી જોઈ આવ્યા સાવ અધારામા માણસ અને જનવર એમને કેમ ગહે છે એ જોઈ દિમાનપના પહાડી લોકોનુ સ્મરણ થયુ પણ ત્યા આટનુ અંધારુ ન હતુ આફ્રિકન લોકો જાણનુ દૂધ પણ પીએ છે અને એનુ લોહી પણ પીએ છે જાપને કે વાજગાને ચાખના સાથે બાધી એક બાણુ વતી એના ગાગાની નસ કેમ છેદે છે અને જોઈનુ લોહી મઠી લીધા પછી ઘા કેમ બધ કરાય છે એ વિષે અમે વિગતો સામગી પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ જોવાની મારી દિમત ન ચાની એમ્લે દુ ત્યાથી ખસી ગયો અમારી પાર્ગના લોકોએ શુ શુ જોયુ તે મેં પૂછ્યુ પણ ની શ્રી પેટ્રો સાથે વર્ધાન આમેઘોગો વિરો અને નર્મ તાલીમ વિરો ધરૂ વાતો કરી હાથ કતામલ નણાની ખાદી, તાથે બનાવેલા કાગળે ૧૧ નમૂના વગેરે જોઈ એમને લાગવા માડ્યુ કે આપણે પચુ એનુ જ કેમ ન કરીએ ? પત્રી મે એમને મધમાખનુ પાલન કેમ કરાય છે અને એમનો નારા મ્યાં વગર મધ કેમ મેળવાય છે તે ધણા વિભાગથી સમજા યુ અને એ લોકોએ પણ ખૂબ જ રસપૂર્વક એ બધુ સામગી લીધુ

મુખી પેટ્રોની વાડીના મધા નિા ગરમ ગરમ હેા । અમે ચાખ્યા એના દાણા એમના મોગા અને મીઠા હતા કે અદીના ખી દિદુસ્તાનમા

હર્ષ જવાનું મન થયું. મહાર્ષિનો લોહ આફ્રિકન લોકોનો મુખ્ય ખોરાક છે. એની સાથે તેઓ એક જાતના મીઠાસ વગરતાં કેળા રાંધીને ખાય છે. અને એક જાતનાં શકરિયાં પણ શેકીને ખાય છે. એ શકરિયાનો સ્વાદ પણ આપણાં શકરિયાં જેટલો મીઠો નથી હોતો. આફ્રિકાની મહાર્ષિનો સ્વાદ અને અનેક દેશો લીધો છે. પણ સ્વાદમાં અહીંની મહાર્ષિની નોંધે કોઈ આવે એમ ન હતું.

પાછા વળીને જમી લીધું અને અનુશ જવા ઉપડ્યા રસ્તામાં ફરી વાર કિલિમાન્જરોના ભવ્ય દર્શન થયા. આગળ દિવસના દર્શનને કારણે આજે એનું દર્શન વાસી પણ ન લાગ્યું અને એનો કેશ પણ ન જોત્યો. પણ પરિચયની આત્મીયતા હિમેરાઈ ખરી. આજો રમ્તો એળખીતો હતો એટલે અને સદેજે પોણા ચારે અનુશ પહોંચી ગયાં ત્યાં અમારા મેજમાન શ્રી નરમીઆઈ મથુરાદાસ હતા શ્રી નરસીદાસમાઈ, શ્રી નાનજી કાવીદાસ મહેતાના ભત્રીજા થાય છે. એમનું ઘર આપ્પા અરુશમાં તમામ સગવડસાધનથી ભરેલું સૌથી અદ્યતન (અપ-ટુ-ડેટ) ગણાય.

અરુશમાં ઇન્ડિયન એસોસિયેશન તરફથી આપાની ચર્ચ એમાં ત્યાંના પ્રાનકમિશનર અને એમના પત્ની આવ્યા હતા આખી પાટીમાં જે સુરેષિપનો હતો તેમાં ગ્રીક અને ડેન લોકો પણ હતા એશિયન લોકોમાં આપણા દિદી લોકો — ગોવન સહિત — ઉપરાત આરબ, રંગેરે હતા અને આફ્રિકન લોકોમાં રયાનિક એનિસિનિયન અને સોમાની પણ હતા લોકો આ અને ખાલ પદાર્થોને ઇન્સાફ આપવામાં મશગૂલ હતા, જ્યારે મારુ આપ્પા ખ્યાન મેરુની પ્રચંડ મર્નિ તરફ હતું આ દિવસેમા મેરુને માથે બરફનો મુકટ નથી હોતો પણ મુકટ વગર પણ એ આત્મપામના પ્રદેશના રાજન તરીકે જ રોલતો હતો કિલિમાન્જરો અને મેરુ જ્યારથી ઉપર ઉપમી આવ્યા છે ત્યારથી આફ્રિકાના આપદો અને મનુષ્યો, નીઓ અને સરેવરો — બધાના સુદીર્ઘ ઇતિહાસના એ બાકી છે. પ્રાચીન કેળના કેટલાય આફ્રિકન નેતાઓએ આ બે પર્વતના સોગન માર્ષને પોતાની મિત્રતા દેશ કરી હશે અથવા શત્રુ પર વેર વાગવાની પ્રતિજ્ઞા

ઉપર મહોર મારી હશે આ બે પહાડો જંગલ સંકુપ કરતા નથી પક્ષપાત કરતા નથી પોતાને માથે જેટલો વરસાદ વરમે તેના નાનામોળા ઝરણા બનાવી ઉપા (usa), પગાની (pangani), ત્સાવો (tsavo) — જે કોર્ક નદી એનો લાજ લેના માગે એને જીવન અર્પણ કર્યા કરે છે

જાહેર સભામાં અનેક પગમીઓ, ગુજરાતી મહેનો વગેરે મિત્ર શ્રોતાઓ હતા હિસા અહિસાનો પ્રશ્ન છેડાયો હતો જ

ગતના ખાણુમા મોળા મોળા મએ લેહો હાગ્ગર હતા અંગ્રેજોની સખ્યા અહીં સૌથી વધારે હતી Non violence in peace and war (યુદ્ધકાળમાં તેમ જ શાંતિકાળમાં અહિસાની નીતિ) એ વિષે હું થોડુંક મેંચ્યો ધણી પરદેશીઓએ એ ચર્ચામાં ભાગ લીધો એમાં પોતાના કર્તવ્યનો ઊંડો વિચાર કરનાર એક ગોરા પોલીસ અમલદાર હતો એણે વિગેય વાતો કર્યા માટે બીજે દિવસે મજાની ઇચ્છા બતાવી સવારે, ગુનાઓ અને એને માટે કરાતી સજાઓની તાત્વિક ચર્ચા ધણી થઈ એ માણસ પોતાના કર્તવ્ય વિશે ઊંડાણમાં ઊતરી વિચાર કરતો હતો એમ જણાયુ આપણા લોકોની આર્થિક નીનિમત્તા વિષે — એટલે કે આમાણિક પણા વિષે એને ઊંચો ખ્યાલ ન હતો ફક્ત નરસીમાઈ વિષે એણે આદરના વચનો કહ્યા હતા મને એ માત્ર વિવેકના સમ્પદો જોવા ન લાગ્યા

સવારની ચર્ચા પછી અમે અરુશાના જંગલો જાણે મોતી હોય એવું એક નાનકડું સરોવર જોવા મોર્થાને રસ્તે ઊપડ્યા ડેલુટી (Deluti) સરોવર પણ જનાળામુખીને આભારી છે એનો આકાર જોતા જ એ જણાઈ આવતું હતું એ સરોવરને કિનારે મિસિસ રૉમડન નામની એક અંગ્રેજ મહિલાએ મુદર મંદન અને એથીયે મુર મળીઓ રાખ્યો છે બાર્ક એની બાહોશ છે કે કેવળા યુદ્ધના દિવસોમાં પોતાની અને બીજા ગોરાઓની ૧૪ અગ્ટેટો તે સભાળતી હતી અને એ માર્કની જિજ્ઞાસા એટની પ્રખર કે ઇતિહાસના પિરામિડો અને એને અંગેની ગૂઢ વિદ્યા વિશે પણ એ જાણતી હતી દીસનખાનામાં એણે જે ચિત્રો રાખ્યા હતા એ પણ એની ઊંચી અભિનુચિ વ્યક્ત કરતા હતા

બ્રહ્મક્ષત્રી સાહસ

હવે તો નમંગા ધર્મને આંખોસેલીના રથમાં અને ચરણમાં એક રાત ગાળી નેરોળી જવાનું ખાફી હતું. પણ રસ્તામાં એક બાહોશ દિંદી સુવાન રજનીકાન્ત હાકોરની ખેતીવાડી જોવાની હતી. આટોનેઉ શામ્યા તરીકે એ અહીં જાગૃતી છે. ત્યાં જતાં રસ્તામાં જે ટેકરીઓ દેખાઈ તે લીકી, લીસી અને ડાળા દત્તી. ખેતીવાડીમાં સારાં સારાં જાનવરોનો ઉછેર અને જોઈ શક્યાં. ગાયો અને સાંઢ અને ખીજાં જાનવરો અહીં ખાસ શાસ્ત્રીય દબે રાખવામાં આવે છે. ગાયનું દૂધ બેગું કરી એમાંથી માખણ ઉપરાંત પનીર (ચીઝ) બનાવવામાં આવે છે. દૂધમાંથી પનીર કેમ બનાવાય છે એની બની કિચ્ચો અને અહીં જોઈ શક્યાં. રજનીકાન્તના પિતા શ્રી અચેન્દ્ર ચંપાક હાકોર અહીં દીકરાને મગવા આવ્યા હતા. એમની પાસેથી આ તરફનો ઘણો ઇતિહાસ જાણવાને મળ્યો.

આપણા લોકો મોટે ભાગે ગામડામાં કે મહેરમાં દુકાન ખોલીને દેશી પરદેશી માલ વેચવાનું જ કામ કરે છે. હમણાં હમણાં તેઓ સાપસાલ વોટલ કે ખાંડનાં કારખાનાં શરૂ કરી શક્યા છે. પણ ખેતીવાડીનું કામ કરનાર લોકો નહીં જોવા જ છે. તેથી મોરોગોરો તરફના મગોલિયા પાટીદારો અને આટોનેઉના હાકોર બંને ઉજ્જવળ અપવાદ તરીકે તરી આવે છે.

ગુજરાતી બ્રહ્મક્ષત્રી કેમની બાહોશીનાં મેં વખાણ કર્યોં ત્યારે સ્વયેન્દ્રભાઈ કહે : “પણ અમારા લોકો ઘરરખા છે એ તમે કેમ જૂની જાઓ છો ? આટલા ગુજરાતીઓ અહીં આવ્યા છે એમાં બ્રહ્મક્ષત્રીની સંખ્યા કેટલી છે ? અમારા લોકો અભિમાનમાં અને અભિમાનમાં રહી ગયા છે. ઘર હોવાની હિંમત કરતા નથી.” પોતાના લોકો હજી પૂરતી બાહોશી બતાવવા નથી એવી ટીકા કરીને જ એમના પ્રત્યેની પોતાની આત્મીયતા અનુભવનારા કેટલાક લોકો હોય છે. મારી જાણના પણ એ જ કેડીમાં થતી હોવાથી શ્રી સ્વયેન્દ્રભાઈની ટીકાનું રહસ્ય હું બરાબર સમજી શક્યો.

ઉપર મહોર મારી દશે આ એ પહાડો જો સક'પ કરતા નથી પક્ષપાત કરતા નથી પોતાને માથે જોડેલો વગસાદ વરમે તેના નાનામોટા ઝરણા ખનાની ઉપા (usa), પગાની (pangani), ત્સાવો (tsavo) — જે કોઈ ની એનો લાભ લેના માટે એને જીવન અર્પણ કર્યા કરે છે

મહોર સભામાં અનેક પગમીઓ યુગરાતી મહેમો વગેરે મિત્ર શ્રેતાઓ હતા વિસા અહિસાનો પ્રશ્ન છેડાયો હતો જ

ગતના ખાણમાં મોગ મોટા મોટા લોકો હાજર હતા અંગ્રેજોની સખ્યા અહીં સૌથી વધારે હતી Non violence in peace and war (યુદ્ધમા તો જ શાંતિગળમાં અહિસાની નીતિ) એ વિષે દુ થોડાં બે થોડાં ધણા પરદેશીઓએ એ ચર્ચામાં ભાગ લીધો એમાં પોતાના મતવ્યનો ઊંડો વિચાર કરનાર એમ ગોરો પોનીસ અમલદાર હતો એણે વિશેષ વાતો કરના માટે બીજે દિવસે મગનાની ઇચ્છા ખતાવી સવારે, શુનાઓ અને એને માટે કરાતી સમગ્રોતી તાત્કાલિક ચર્ચા ધણી મઈ એ માણસ પોતાના કર્તવ્ય વિષે ઊંડાણમાં ઊતરી વિચાર કરતો હતો એમ જણાતું આપણા લોકોની આર્થિક નીતિમત્તા વિષે — એટલે કે પ્રામાણિક પણ વિષે એને ઊંચો ખ્યાલ ન હતો ક્રમ નરસીખાર્ત વિષે એણે આદરના વચનો કહ્યા હતા મને એ માત્ર વિવેકના સમ્પદો જોવા ન લાગ્યા

સવારની ચર્ચા પછી અમે અરુશાના ગંગાનુ જાણે મોતી હોય એવું એમ નાનકડું સરોવર જોવા મોશીને રસ્તે ઊપડ્યા ડેલુટી (Deluti) સરોવર પણ જવાગામુખીને આભારી છે એનો આકાર જોતા જ એ જણાઈ આવતું હતું એ સરોવરને કિનારે મિસિસ રોયડન નામની એમ અંગ્રેજ મહિલાએ મુદર મકાન અને એથીયે મુદર ખગીચો રાખ્યો છે ખાઈ એની માહોશ છે કે છેલ્લા યુદ્ધના દિવસોમાં પોતાની અને બીજા ગોરાઓની ૧૪ અસ્ટેટો તે સભાગતી હતી અને એ માર્કની ત્રિશાસા એની પ્રખર કે ઇચ્છિતા પિરામિડો અને એને અંગેની ગૂઢ વિદ્યા વિષે પણ એ જાણતી હતી દીનાનખાનામાં એણે જે ચિત્રો રાખ્યા હતા એ પણ એની ઊંચી અભિનુચિ વ્યક્ત કરતા હતા

પ્રતિષ્ઠાની સાહસ

હવે તો નમંગા ચર્ચને આંબોસેલીના રણમાં અને અરધમગાં એક રાત્રી ગાળી નૈરોળી જવાનું બાકી હતું. પણ રસ્તામાં એક બાકીશ દિંદી યુવાન રજનીકાન્ત સહોરની ખેતીવાડી જોવાની હતી. આંબોસેલી શાખા તરીકે એ અહીં જાણીતી છે. ત્યાં જતાં રસ્તામાં જે ટેકરીઓ દેખાઈ તે લીલી, લીસી અને રૂપાળી હતી. ખેતીવાડીમાં સારાં સારાં જનવરોનો ઉછેર અને જોઈ શક્યાં. ગાયો અને સાંઢ અને ખીન જનવરો અહીં ખાસ શાસ્ત્રીય દ્રોષે રાખવામાં આવે છે. ગાયનું દૂધ બેથું કરી એમાંથી માખણ ઉપરાંત પનીર (ચીઝ) બનાવવામાં આવે છે. દૂધમાંથી પનીર કેમ બનાવાય છે એની અંધી કિમ્બો અને અહીં જોઈ શક્યાં. રજનીકાન્તના પિતા શ્રી સગેન્દ્ર અંબક સહોર અહીં દીકરાને મળવા આવ્યા હતા. એમની પાસેથી આ તરફનો ધર્મો દત્તિદાસ જાણવાને મળ્યો.

આપણા લોકો મોટે ભાગે ગામડામાં કે રાડેરમાં દુકાન ખોલીને દેશી પરદેશી માલ વેચવાનું જ કામ કરે છે. હમણાં હમણાં તેઓ સાયસલ પોલ્ક કે ખાંડનાં કારખાનાં સાર કરી શક્યા છે. પણ ખેતીવાડીનું કામ કરનાર લોકો નહીં જ્યાં જ છે. તેથી મોરોમોરો તરફના મગોલિયા પાકીવરો અને આંબોસેલીના સહોર અને ઉજ્જવળ અપવાદ તરીકે તરી આવે છે.

ગુજરાતી પ્રજાદાત્રી કેમની ખાદોરીનાં મેં વખાણ કર્યો ત્યારે સત્યેન્દ્રભાઈ કહે : “પણ અમારા લોકો ધરરખા છે એ તમે કેમ જુદી જાણો છો ? આટલા ગુજરાતીઓ અહીં આવ્યા છે એમાં પ્રજાદાત્રીની સંખ્યા કેટલી છે ? અમારા લોકો અભિમાનમાં અને અભિમાનમાં રહી ગયા છે. ઘર છોડવાની દિશાન કરતા નથી.” પોતાના લોકો દર પૂરતી ખાદોરી બતાવવા નથી એવી દીકા કરીને જ એમના પ્રત્યેની પોતાની આત્મીયતા અનુભવનારા કેટલાક લોકો હોય છે. મારી જગ્યા પણ એ જ કોટીમાં થતી હોવાથી શ્રી સત્યેન્દ્રભાઈની દીકાનું રહસ્ય હું અજાણ સમજી શક્યો.

ઉપર મહોર भारी હશે આ બે પહાડો કંગો સંક પ કરતા નથી પક્ષપાત કરતા નથી પોતાને માથે જેટલો વરસાદ વરમે તેના નાનામોટા ઝરણા બનારી ઉષા (usa), પગાની (pangana), ત્સાવો (tsavo) — જે કાર્મ ની એનો લાલ લેના માગે એને છનન અર્પણ કર્યા કરે છે

જાહેર સભામાં અનેક પગમીઓ, ગુજરાતી મહેનો વગેરે મિત્ર શ્રોતાઓ હતા વિશ્વ અહિસાનો પ્રથમ છેડાયો હતો જ

રાતના ખાણમાં મોગ મોગ મો લોકો હાજર હતા અંગ્રેજોની સખ્યા અહીં સૌથી વધારે હતી Non violence in peace and war (યુદ્ધકાળમાં તેમ જ શાંતિજાળમાં અહિસાની નીતિ) એ વિષે દુ થોડક મે થો ધણા પરદેશીઓએ એ ચર્ચામાં ભાગ લીધો એમાં પોતાના કર્તવ્યનો ઊંડો વિચાર કરનાર એમ ગોરે પોનીસ અમલદાર હતા એણે વિરોધ વાતો કરના માટે બીજે દિવસે મગાની ઇચ્છા ખતાવી સવારે, ગુનાઓ અને એને માટે કરાતી સજાઓની તર્જિવક ચર્ચા ધણી થઈ એ માણસ પોતાના કર્તવ્ય વિષે ઊંડાણમાં ઊતરી વિચાર કરતો હતો એમ જણાયુ આપણા લોકોની આર્થિક નીતિમત્તા વિષે — એટલે કે પ્રામાણિક પણા વિષે એને ઊંચો ખ્યાલ ન હતો ફક્ત નરસીમાઈ વિષે એણે આદરના વચનો કાઢ્યા હતા મને એ માન વિવેકના શબ્દો જોવા ન લાગ્યા

સવારની ચર્ચા પછી અમે અરુશાના મગાનુ જાણે ચેલી હોય એવું એમ નાનકડું સરોવર જોવા મોશીને નરતે ઊપડ્યા ડેલ્પી (Delupa) સરોવર પહો જવાગામુખીને આભારી છે એનો આકાર જોતા જ એ જણાઈ આવતું હતું એ સરોવરને કિનારે મિસિસ રોમડન નામની એક અંગ્રેજ મહિલાએ સુદર મમન અને એથીયે સદર યગીઓ રાખ્યો છે બાર્ન એની માહોગ છે કે છેવળા યુદ્ધના દિવસોમાં પોતાની અને બીજા ગોરાઓની ૧૪ અગ્રેડો તે સભાગતી હતી અને એ માર્મની નિગાસા એની પ્રખર કે ઇચ્છિતના પિરામિડો અને એને અંગેની ગૂઢ વિદ્યા વિશે પણ એ જાણતી હતી દીવાનખાનામાં એણે જે ચિત્રો રાખ્યા હતા એ પણ એની ઊંચી અભિનુચિ વ્યખત કરતા હતાં

બ્રહ્મક્ષત્રી સાહસ

હવે તો નમંગા ચર્ચને આંધોસેલીના રણમાં અને અરણ્યમાં એક રાત ગાળી નૈરોળી જવાનું બાકી હતું. પણ રસ્તામાં એક બાહોશ દિંદી યુવાન રજનીકાન્ત હાકોરની ખેતીવાડી જોવાની હતી. આફડેનિઉ શામ્મા તરિકે એ અડીં જતરીતી છે. ત્યાં જતાં રસ્તામાં જે ટેકરીઓ દેખાઈ તે લીલી, લીસી અને રૂપાળી હતી. ખેતીવાડીમાં સારાં સારાં જનવરોનો ઉછેર અને જોઈ શક્યાં. ગાયો અને સાંઠ અને ખીખાં જનવરો અડીં ખાસ શાસ્ત્રીય દળે રાખવામાં આવે છે. ગાયનું દૂધ બેશું કરી એમાંથી માખણ ઉપરાંત પનીર (ચીઝ) બનાવવામાં આવે છે. દૂધમાંથી પનીર કેમ બનાવાય છે એની બધી કિયાઓ અને અડીં જોઈ શક્યાં. રજનીકાન્તના પિતા શ્રી સુચેન્દ્ર અંબકે હાકોર અડીં દીકરાને મળવા આવ્યા હતા. એમની પાસેથી આ તરફનો ધણો ઇતિહાસ જાણવાને મળ્યો.

આપણા લોકો મોટે ભાગે ગામડામાં કે શહેરમાં દુકાન ખોલીને દેશી પરદેશી માત્ર વેચવાનું જ કામ કરે છે. હમણાં હમણાં તેઓ સાયસલ વોટલ કે ખાંડનાં કારખાનાં શરૂ કરી શક્યા છે. પણ ખેતીવાડીનું કામ કરનાર લોકો નહીં જોવા જ છે. તેથી મોરોગોરો તરફના મગોલિયા પારીદારો અને આફડેનિઉના હાકોર બન્ને ઉજ્જવળ અપવાદ તરિકે તરી આવે છે.

ગુજરાતી બ્રહ્મક્ષત્રી કામની બાહોશીનાં મેં વખાણ કર્યાં ત્યારે સુચેન્દ્રભાઈ કહે : “પણ અમારા લોકો ધરખા છે એ તમે કેમ જૂલી જાઓ છો ? આટલા ગુજરાતીઓ અડીં આવ્યા છે એમાં બ્રહ્મક્ષત્રીની સંખ્યા કેટલી છે ? અમારા લોકો અભિમાનમાં અને અભિમાનમાં રહી ગયા છે. ઘર છોડવાની દિશાત કરતા નથી.” પોતાના લોકો હજી પૂરતી બાહોશી બતાવતા નથી એવી ટીકા કરીને જ એમના પ્રધેની પોતાની આત્મીયતા અનુભવનારા કેટલાક લોકો હોય છે. મારી ગણના પણ એ જ ટીકામાં થતી હોવાથી શ્રી સુચેન્દ્રભાઈની ટીકાનું રહસ્ય હું ખરાબર સમજી શક્યો.

અભયારણ્યમાં પ્રવેશ

અમે નમંગા પહોંચ્યાં. અહીંથી અંખોસેલી જવાનો રસ્તો ફંટાષ છે. નમંગામાં મરાઠી ખોલતા એ બાહોશ ડોંગણી મુસલમાન ભાઈઓ વસે છે. એમાંના શ્રી મોહમ્મદ ઉમર સાહેબ સાથે મારે ઘણી વાતો થઈ. એમના પિતાએ ને એમણે અંગ્રેજોને કેવા હંફાવ્યા હતા; આપણા લોકોનું થતું અપમાન ટાળવા માટે એમણે અહીં દેશી હોટેલ કેમ કાઢી વગેરે અનેક વાતો એમણે કહી. જંગલનાં જાનવરો પાછળ ભટકવાની હાંશમાં જો બીજો નંગર લેવો પડે તો તે મોહમ્મદ ઉમર સાહેબ નહીં. મોહમ્મદ સાહેબે આસપાસના આદિવાસી મથાઈ લોકોની એટલી બધી સેવા કરી છે કે એ લોકો દરેક કામમાં એમની સલાહ લે છે અને એમના ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખે છે. હોટેલ ખોલવા માટે ત્યારે એમને જમીન જોઈતી હતી ત્યારે અંગ્રેજ લોકો એમને એ મગવા ન દે. આ મુશ્કેલી જાણતાવેંત મથાઈ લોકોએ પોતાની જમીનમાંથી સારા કટકો કાઢી આપ્યો. સરકારી અમલદારોએ મથાઈ લોકોને ધમકાવીને પૂછ્યું કે, “દિંદી માણસ પ્રયે શા માટે આવો પક્ષપાત કરો છો ?” મથાઈ લોકોના આગેવાનોએ ઉગઉ જવાબ આપવાને બદલે સીધું પરખાવી દીધું કે, “મોહમ્મદ સાહેબ અમારા જૂતા દોસ્ત છે, અમારા દિનકર્તા છે. એમના પ્રયે ગમે તેટલો પક્ષપાત કરતાં અમને ખુશી જ થાય છે.”

અનેક જાનુએથી નદીઓના પ્રવાહ આવીને જેમ સમુદ્રમાં ભળે છે તેમ નમંગામાં અમારા કાફલાનું જન્યું. ડોડોમાથી ઊપડ્યાં ત્યારે શ્રી આપાસાહેબ, શ્રી ધન્ટામદાર, સદકુટુંબ કમલનયન, સરોજ અને દુ અને સરદ પંડ્યા એટલાં અમે હતાં. અનુશાથી શ્રી નરસીમાઈ અને એમના ભાઈ અમારી સાથે થયા. હુગોરેગોરોથી શ્રી જયભાઈ દેસાઈ, એમના દીકરા નિરંજન અને શ્રી શદાણેના દીકરા અગિત અમારી સાથે જાયા.

આહોનિઉથી શ્રી રત્નનીમન્ત એમા ઉમેરાયા સર્વ એવ મહાત્મા । અલમત,
એ રથ તૈનનાહન હતા હવે નમગામા નૈરોમીથી આવેના ડોમ્પર અને
મિસિસ નાથુ, સૌ નનિનીબહેન પતના બહેનપણી શ્રીમતી લીના કાટમ, અને
મય મરોજના નાનપણના મિત્ર અને શહાધ્યાયી શ્રીમતી જન કોન્ડ્રેકટર —
એ જ્યા આવી પહોચ્યા આખો મધુનો ઉમગમેર અખોમેનીના રથુ અને
અરણ્યમા પ્રવેશ કર્તો હવો મોપરો, લોરીઓ, અને ટ્રક જેવા મહારથો અને
એમા છેટેવા મજૂરથીઓનો અરન્ધમ જેવા લાયક હતા મદ્દ કે પિસ્તોનને
નહોતે અમારી પામે ટોચ અને માયતોમ્યુવરો હતા અમે જાનનારોને
મારવા માટે નહીં, હેરા । કરવા માટે નહીં પણ નિહાળવા માટે નીકળ્યા
હતા જે કેઈ આ અભયારણ્યમા પ્રવેશ કરે છે તેને સક પ કરવો જ
પડે છે કે ગમય સર્વ મનમ્ય, શમ્ નો બલ્તુ દ્વિવંદે શમ્ ચતુષ્પદ । જાડી
અને જાખરામાથી અમે પૂર્વની દિશામા આત્મા રસ્તામા થોરના વિશાળ
રક્ષો અમારુ સ્વાગત કરતા હતા બીજા કેટલાક મટાળા જાડો પક્ષીઓને
અમદાન આપતા હતા

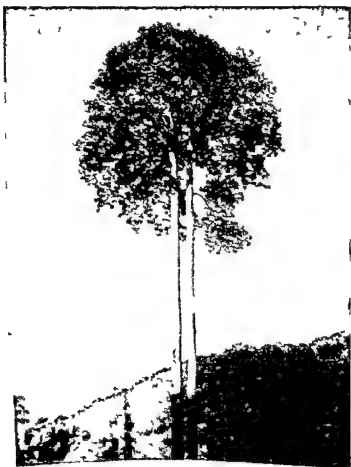
તે ઈ રીતે ? સ્થાપ અને બીજા પ્રાણીઓ આડ ઉપર ચઢીને પચીના
માળામાથી ઢાંડા અને મચ્ચાને આઈ જાય છે એની સામેનો ઇનાજ
તરીકે પક્ષીઓ પોતાના માળા જાડને છેડે ત્રીણી ત્રીણી ડાળીઓ સાથે,
મીની કાનમની પેડે નમવી દે છે આવી ડાળો તમે જે તમાનુ પાણી
હોય તે નગરે સારુ અને ડાળો જે મળાળી હોય તે તે પણ વધારાનુ
રક્ષણ આમ શત્રુ સામે દરેક જાતનું રક્ષણ પુરુ પાડનાર આ જાડો
તમામ પક્ષી જાનના આશીર્વાદ મેળવે છે

ત્રીસેકે માર્છનનુ જગન વગળ્યા પડી અમે દક્ષિણનો રસ્તો લીધો
ત્યાંથી સુ ઈ ગયેના અખોમેની સરોવરનુ રથુ રાડ થતું હતું જ્યાં
જુઓ ત્યા રેતી રેતી અને રેતી । અને સામી બાજુએ પોતાના પવિત્ર
દર્શનનો લાભ આપના માટે મિનિમાગરો બીજા જ હતા

આખુ રથ વટાવી અમે અભયારણ્યમા પ્રવેશ કર્યો ત્યા દિસ
પક્ષીઓએ અમને અમમ આપ્યુ ન હતુ પણ અમારા જેવા માનવી
ઓની સરકારે અહીના તમામ પશુપક્ષીઓને અભય આપ્યુ છે લાખ

વખતની મુરક્ષિતતાને લીધે અહીના પશુઓ પણ માણસ પ્રત્યે ઘણા સૌમ્ય થયા છે અને તેથી અમે પણ નિર્ભય થયા હતા. આમ મધી રીતે અભયાગૃહ ગણાતા આ પ્રદેશમા અમે ઉત્સુક નયને પ્રવેશ કર્યો એ વાત સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ અહીના તમામ પશુ પક્ષીઓને અને રક્ષ વનસ્પતિઓને ફક્ત માણસ તરફથી જ અભયદાન છે તેઓ અદર અદર અહિમત્ થવાને બધાયેલા નથી અને બધાય તો ખાય શું? અને હાથીને જો મુઠ વતી કે માથાના ધક્કા વતી ઝડો પાડનારી લીના ન મળે તો આપડાને આખું જીવન અશાંત અને બેચેન થઈ પડે.

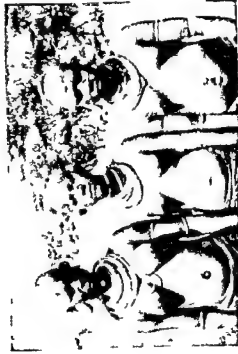
પૂર્વભાગમા અમે શા પુણ્ય કર્યા હશે કે અગત્યવા મુવકમા આવા અરણ્યમા અમે ભયાનકમા ભયાનક પશુઓનો અહિસત્ શિકાર કાર્ક ધર્માત્મા મત્રાત્ની પેરે કરી રાખ્યા જરૂરાર્કએ કહ્યું કે, “અમે ઉતાવળે સાગી ટેકરી પર જઈએ છીએ તમે અમારી પાળ જલદી આવો. સાગને વખતે ઘણી વાર ત્યાં હાથીઓ ભેગા થાય છે ટેકરી પરથી સરસ દેખાશે.” જગનનો પ્રદેશ અતી કાર્ક કાર્કએ રંગતા મનાવ્યા નથી જેમ સૂએ અને જેમ ફાવે તેમ મોટરો ચલાવવાની મારા મનમા ફાણે ફાણે વિચાર આવતો કે ભોગજોગે મોત્રોગે અહીં ખોટકા પડે તો આપણું શું થાય? કાર્ક પશુ ચિડાર્કને હમયો કરે અને તે જ ફાણે મોટર રામ બોલે તો માણસ શું કરી રાકે? જ્યાં સુધી મૃગયાનો રસ જાણ્યે ન હતો ત્યાં સુધી જ આના વિચારો મનમા આવી રાખ્યા એક વાર ઉત્સાહની ભડી ગરમ થઈ એટલે અમે ત્યાંના વાતાવરણ સાથે એકત્ર થઈ ગયા જેટલો અમારો વિશ્વાસ અમારા પગ ઉપર હતો એટલો જ વિશ્વાસ મોત્રોગે અને મોત્રીઓ ઉપર જામ્યો પડી ખાણ શું અને ટેપરા શું, ગાખરા શું અને પથરા શું - અમારા લોકોએ મોત્રોગે ચનારી જ છે અને મોત્રોગે પાણુ એના ઉમગમા આવી હતી કે જેમ વાળાએ તેમ વળે માણસોને પણ ચડતા કાણુ લાગે એવા ગયાન સુધી ટેપરી ઉપર અમારી મોટરો ચડી ચાગ ચાર ૭ ૮ આખે અમે ચારે કોર જોયું પણ એ પાણુ જાનવર દેખાય નહીં. જાણે એમણે

‘વૃક્ષવંશ મત જે’
જે ઊતાં એક

[પૃ. ૭૨]

સ્વપ્નદાયિની — વાજપદ્મિની ચિતા એમરે નથી. [પૃ. ૧૩૬]

સતીશી સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ, ટાંગાનિકાના વતનીઓ [પૃ. ૩૭

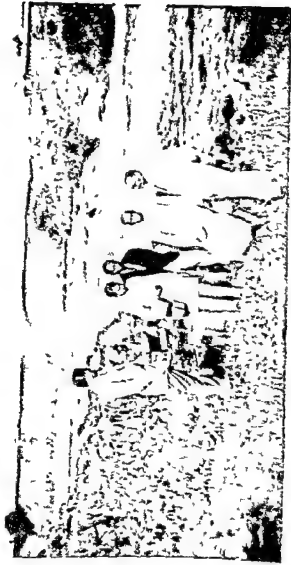
तमारी तरेकु डोळु लुये ? — आक्रिकन वनराज [पृ. १४५]

घोश्नु भडाउकु

ચોડા જ દિવસમાં આ યોજાની જગ્યાએ ચીનથી ૩૧૮૫૦૦ થશે.
 ઉચ્છ્વ દશ્ય ૧

અમદા પહેલાની શાંતિ — નીચ નદીનું જન્મસ્થાન [૫ ૧૦૦]

આફ્રિકન નેતાઓ વચ્ચે અમે

અમારી સામે કાવતરું જ કયું હતું. અમે નિરાશ થયાં. અધૂરામાં પૂરું સંખ્યાકળ માણવા માટે ટેકરી પર આવેલું એક પક્ષી અમને હસવા લાગ્યું. એની ગીક ચડી! પણ કરીએ શું? ચીકને ગળવામાં રાખી અમે ઊનયાં. ખૂબ ખૂબ રમકડયાં. હાથીની લાદ કયાંય દેખાય તો એ તાણ છે કે સુકાયેલી છે એ જોઈ અમે સારા કે નિરાશ થતાં. હવે તો અંધારું પણ થયું. મોટરના દીવાઓએ પોતાની આંખ ખોલી. એટલામાં દૂર ગેંસ જેવું કંઈક દેખાયું. નજીક જતાં ખાતરી થઈ કે નાક ઉપર શિંગડાનો ભાર બેચકનાર એક જખરદસ્ત ગેંડો છે. ફાણવારમાં એની પડખે એક બચ્ચું અમે જોયું. ખાતરી થઈ કે ગેંડો છે. પોતાના બચ્ચાને સાચવતી સાચવતી ફરે છે. ઘડી ઘડીમાં અમે આપનોકચુક્કર ચડવીને જોતાં. ફરી નીચે રાખતાં. મેં જોયું કે ગેંડો લંગડમ છે. ખીખાં ઠાઈ એવા જ જખરદસ્ત આણી સાથે ઝંઘડે થયો દશે. અમે વિચાર કર્યો કે સવારે જો એના લોહીનાં ટીપાં દેખાય તો એનો માગ શોધી કાઢીશું.

ખીણ પાટીમાં કમલનયન વગેરે હતા. એમને ત્રણ સિંહ દેખાયા. અમે એ જાણુ પહોંચ્યાં ત્યારે એ જ ત્રણ સિંહો એવાં તો છટકી ગયા કે એમાંના એકની જ પીઠ જરા દેખાઈ. સિંહની સાચગ ને એની પૂંછડી એળખાતાં વાર નથી લાગતી. કહે છે કે એ જાણુ ત્રણ નહીં પણ પંદરેક સિંહ ફરતા હતા. ખેર. અમે સહેજસાજ કંટાળીને અમારા કેમ્પ લાણી વળ્યાં. આ અરણ્યમાં કેટલાંક સરકારી રૂપડાં છે. એમાં ખીખાં લોકો રહ્યા હતા કે શું તે ખખર નથી, પણ અમારો કેમ્પ ખીજે ઠેકાણે સ્વતંત્ર હતો. એનું સ્થાન શોધી કાઢતાં વાર લાગી. કેમ્પમાં જતાંવેંત એનો બાદશાહી કાઢ જોઈ ને હું તો આભો જ બન્યો. આશ્રમવાસી મુસાફર છું કે ઠાઈ અરણ્યરસિયો શાહજાદો છું? નાના નાના અનેક તંબૂઓ — એની આગળ વરંડા જેવા શમિયાના, ખુરસી, ટેબલ, ગાદલાં, ફાનમે, ખાવાપીવાની દરેક જાતની વસ્તુઓ — મોઝી, લેમનેડ, કોફેલા, ફળ મેવા ઇત્યાદિ — એકે વસ્તુની મથા ન હતી, જંગલમાં પીવા જેવા સ્વચ્છ પાણીની સગવડ લાગ્યે જ મળે છે. રાત્રી દુષ્પંત સાથે શિકાર કરનાર માદબ્ય પણ તકરાર કરતો

હતો કે શિખરે જતા જંગનનાં પાદડા કોવાઈ ને કડવું એર થયેતું પાણી પીવું પડે છે અને રથમાં બેસી જાપદો પાછળ દોડતા શરીરના તમામ હાડકા હીલા થઈ જાય છે અહીં લોખાના એક મોટા પીપમા પીપા જેવું પાણી બરેલું હતું એ જ અમારો હોજ અને એ જ અમારી ટાકી. પીપ સહેજ જમીન પર આબોટે અને અમને જોઈતું લોટા બે લોટા પાણી આપે કેટલીક પગખી બહેનો ખાસ આવીને અમારે માટે પૂરીઓ તળાતી હતી અને જાતજાતના શાક તૈયાર કરતી હતી.

શિકારનો વ્યવસાય ખેડનારા સુરેપિયન લોકો આ તરફ ધણી છે એમના જેટલા જ અથવા એમના મરતા વધારે બાહોશ આપણા એક ભાઈએ એ વ્યવસાય હાથ ઝેા છે એમનું નામ છે શ્રી તરલોમ્સિંગ એમણે અને એમના સાથી શ્રી રાણાએ અપાસાહેમના પ્રેમને ઝરણે અને સ્વદેશથી મહાત્માજીના માણુમો ખાસ આપ્યા છે એ ખ્યાલથી અમારે માટે આ દૂર દુર્ગમ જંગનમાં બંધી સગવડો ઊભી કરી હતી અને પોતે આવીને બંધી મિત્રો ઉપર જાતે દેખરેખ રાખતા હતા એટલું જ નહીં પણ જાતે મધુ ઝમ પથું કરતા હતા વાસણો વગેરે ધોના માટે પાણીની સગવડ જોઈને જ કેમ્પ ઊભો કરેલો હતો એ જ રથાન હાથીઓનું પણ માનીતું હોવાથી સાજે તથા તણાતા હતા ત્યારે કેટલાક હાથીઓ ત્યાં દર્શન દર્શને ગયા હતા પણ અમારા નમીમમાં તે રાત્રે એમનું દર્શન ન હતું.

જંગલમાં જ્યાં ધૂણી સગવડો હોય કે માણુમોના હાથમાં મશાલો હોય ત્યાં જંગની જાનવરો પાસે આવે નહીં એટલી સુરક્ષિતતા ખી પણ વીસ પચીસ કદમ આગળ જઈએ એટલે ત્યાં તમે સુરક્ષિત નથી થાઈ જાનવર ટાપીને બેઠું હોય તો પશુદેવોને પણ દુર્લભ એવું તમારું લોહી એને આખાને મળવાનું એટલે રાત્રે અગ્નિના પ્રમશ જેટલી જ દુનિયા સુગંધિત માનવાની પણ શૌચ જવાની હાજત થાય ત્યારે શું કરવું? હાથમાં ટોચ અને લોટા લઈને અધારામાં ગયા વિના છૂટકો નહીં પશુઓની ખીક અને માણુસની લાજ એ બે વચ્ચે, પ્રસંગ પરત્વે યોગ્ય હિસાબ કરી, મે અતર નહીં કર્યું મિલાઈની પેરે માગીમા ખાખે

કર્યો, એ જ માની ખાલે દાખવા વાપરી અને આરામથી પાછો આવ્યો. ખાઈ પીને તબૂમા જઈને બેઠા અને પ્રાર્થના કરી મનમાં વિચાર આવ્યો કે હિંદુસ્તાનથી ચાર હજાર માઈલ દૂર, શાપદાકીર્ણ આ જગતમાં હિંદુસ્તાનના લોકો કેટલા આ પા હશે? અને તેમાં ગમીરપલો ભગવાનનું સ્મરણ કરી વૈદિક મંત્રથી પ્રાર્થના કરનારો કેટલા આવ્યો હશે ખરો? હિંદુસ્તાનના તમામ સ્ત્રિમુનિઓનું સ્મરણ કરી મેં ભક્તિભાવે પ્રાર્થના શરૂ કરી શ્રી મન દો-ટ્રેન્ટર એમાં ભળી ગયા બીજા અનેક લોકો હતા પ્રાર્થના થઈ અને અમે સૂતાની તૈયારી કરી એનામાં ખમર પડી કે શ્રી અપ્પામાહેમ, કમલનમન અને બીજા કેનાં લોકો ચૂપચાપ છટકી શાપદો જેવા નીળી ગયા છે અમે ઠાંક્યા મેં તરત મોહમ્મદ આહેમને કહ્યું, 'જો લોરી તૈયાર કરી શકો તો આપણે પણ જઈશું' અમે આમાં ધોર અધારમાં — અમલુવા જગતમાં — અમે આત્મા મોગરની અવરજવરથી જે રસ્તાઓ પકેલા હોય છે તે રસ્તે બરાબર દેખાતા નથી કેક દેખાણે ખોટો ભ્રમ પણ થાય કે ગસ્તો છે રખડતા રખડતા અમને અપ્પામાહેમ વાળી પાની પાળી આરતી દેખાઈ એમણે કહ્યું કે, 'એમ ગેડાએ અમારા પર ધસારો કર્યો હતો અમે ત્યાંથી નાગ, પણ દિશા ભૂલી ગયા અથવાતા કુગાતા પાછા આ પા છીએ' અમને થયું કે આપણે પણ કઈક અનુભવ મેળવવો જોઈએ અમે પણ, પેટ્રોલ કે લારીની દયા ખાધા વગર ખૂબ ગખાયા શાપદો ભને ન જડયા પણ મોગરના પ્રમશમાં ગડગાખરાના થક જોવાની અને કાલે ને પગને જોખમ ખેડવાની મનમાં મળી જ ના રહેતા એક ગેડો ચરતો દેખાયો અને એક તરસ (હાપેના) અમારાથી કરીને ટાડી જતું દેખાયું ગેડો દેખાયો ગેડો લાઈ જાનને કા પ સૂક્યું અને એણે લનમણું "હૂપ હૂપ બેડે હો જરૂર કાઈ ખાત હૈ, પહેલી મુતાખત હૈ પહેલી મુતાખત હૈ" પેના ગેડ ઉપર આ પ્રેમમંત્રની કાઈ અસર થઈ હોય એમ લાગ્યું નહીં! ગેડા લોકોનો પ્રેમ કરવાનો પ્રકાર કેવો હોય છે એ આપણે જાણતા નથી

અમે એના તો થાક્યા હતા કે ખીન વિસનો સદુપયોગ કરવાનો સકલ ન હોત તો આઠ વાગતા મુઠ્ઠી ઊઠત જ નહીં

જિંધ તો ચાર જ કનાક મળી પણ અમે એટલા જોરથી ઊઘી લીધું કે ચાર વાગ્યે તાગત તાગત જાગ્યા અને ફરી પ્રાર્થના કરીને તૈયાર થયા

સાગપાયે નીકળ્યા દિવસ જિવડવો, પણ ભાગ્ય ઊવડવાના લક્ષણો દેખાયા નહીં ખૂબ રખડતા રખડતા દૂર એક હાથી દેખાયો અમે તરસી આપે એને જોઈ લીધો એનામા એ પાસેના એક ગામડિયા ખેતરમાં જઈ અલોપ થયો આફ્રિકાના હાથીના કાન બહુ જ મોટા, પહોળા હોય છે અમારામાંથી એ જણા મોરમાંથી જિતરી હાથી પાછા દૂર સુધી ગયા હતા વખત મચાવવા અમે એમને પાંખ બોલાવ્યા આખા પ્રદેશમાં પોતે એકલા પડ્યા છે એવું એમલવામાં પણ એ હાથીના મોઢા પર દેખાતું ન હતું “મારે શું ? આખું રાજ મારું જ છે,” એવા અનિરુદ્ધ સચારે ગજરાજ ફરતા હતા ‘મુમારક તમને તમારું રાજ્ય’ એમ કહીને અમે ત્યાંથી નીકળ્યા દેન અને મુરઘી વચ્ચેનું રૂપ ધારણ કરનાર જિનિ ફાઉન, વાદરા, ચાર પાંચ પ્રકારના હરણ અમે જોયાં એમને જોનાની મગ્ગ પડી, પણ એમના દર્શનથી દિવસ કૂતાઈ થયો એમ અમને શી રીતે લાગે ? અમે તો તનસતા હતા સિહ, હાથી, ગેઝ અને મહિય જેવા પ્રચડ અને ભયાનક પ્રાણીઓને જોતા આખરે એક દિશાથી નિરાશ થઈ અમે ખીજી બાજુ ગયા ત્યાં હાથીઓની તાજી લાક જોઈ અમારો ઉત્સાહ વધ્યો ત્યાં થોડે અંતરે બે હાથીઓ ધાસ ઉમેડતા, માગી ઉડાડતા, સ્વછંદે જિભા હતા માણસને જોઈ ને હાથી ભડકતો નથી પણ જો માણસ અનાજ કરે અથવા પાનને મારણે માણસની ગવ એની સુદ સુધી પહોંચી જાય તો હાથી ચિંતિય છે એટલે અમે ઝડપે પળ મૂગે મોઢે મોરમાંથી જિતરી હાથી તરફ જવા નાગ્યા હાથીએ અમને જોયાં પણ પોતાનો વનગિહાર રોક્યો નહીં ત્યારે અમે નિશો નજીક ગયા ત્યારે એને ગળું નહીં અમને ધમકાવવાની દાનત યજુ એની ન

હતી. એણે માથું ફેરવ્યું અને ધીમે ધીમે એ ત્યાંથી ખસ્યો. એટલે એને ઊંડી અમે બીજા દાથી તરફ અમારી મોટર હંકારી. ફરી ઊતરી-ને અમે એની સન્નિધિમાં ગયાં. એણે પણ થોડોક વખત અમને સ્હન કરી, નવો રસ્તો સર્જ લીધો. દિવસ કૃતાર્થ થયો એમ સમજી અમે પાછાં વળનાં હતાં ત્યાં અમારી સાથેના એક આફ્રિકને ઇશારો કરીને અમને કહ્યું કે ‘નજીક જ એક સિંહ (સિંહ) છે.’ તરત અમારું આખું ધ્યાન અમારી બન્ને આંખોની કાકામાં આવીને બેસું. પણ અમને સિંહ જોવાની ઉત્કંઠા હતી એરી ઉત્કંઠા સિંહને માણસ જોવાની ન હતી. એટલે એ અમારી મોટરની નજીકનાં ઘાસ ઝાંખરામાંથી બહાર આવીને બીજે રસ્તે અંદર અલોપ થયો. પાળ ન હતી એટલે અમે સમજી ગયાં કે એ સિંહજ છે. સિંહ જનવર તાકતવાળું ભલે હોય પણ ફૂર દેખાતું નથી. એના મોઢા ઉપર સજ્જનતા છવાયેલી હોય છે. એમાં સહેજ છટાહોય છે તુરંજતાની, જે માણસને જોઈને સહેજસાજ વધે છે. સિંહજે અમારી તરફ જોયું અને એ ચાલી ગઈ. પણ એટલામાં અમારા ઉપર એ અસર પાડી ગઈ કે, અમે લોકો એની વિસાતમાં નથી. સિંહ જોવાના આનંદમાં એ અપમાન અને તિરસ્કારની લાગણી સંધરીને જ અમારે પાછા વળવું પડ્યું.

અધો સમાન વગેરે મોટરોમાં, અને ઘોડીઓમાં ભરી લીધો અને પાછળની રાત અને આજની સવાર જે ભાઈબહેનોએ અમારી સેવામાં ગાળી હતી એમનો આગાર માનીને અમે નીકળ્યાં.

ઘણું જોયું. અમારી વનપ્રાન્ત સફળ થઈ એવી ભાવના લઈને અમે પાછાં ફર્યાં. એટલામાં એક જણે આવીને જાણે અમાગ કાનમાં કહ્યું, ‘સહેજ વળીને ડાબી બાજુ જશે તો ત્યાં ઠેલાયે દાથીઓ છે.’ અમારી ઉત્તુકતા તરત સળગી. અને અમે દાથીઓની શોધમાં બિપડયાં. અમારે ઝાઝું રખડવું પણ ન પડ્યું—એક, બે, ત્રણ, કરતાં આઠ દાથીઓ અમે ઝડપી ડાબો તોડી તોડીને પેટનું સંતપંચ કરતા જોયા. અમે ઊતરીને દાથી ભણી ચાલવા લાગ્યાં. એમાં એક દાથી નાનો હતો, એની જ

નગર સૌથી પહેલા અમારા ઉપર પડી એણે પોતાની સૂઠ અમારા તરફ ઊંચકી, અને એ કાન પહેળા ફેલાવી અમને જણાવ્યું કે 'તમે લોકો મને તેના સારા હો અમારે મન ઇષ્ટ નથી' હાથી સૂઠ જમી પ્રે અને કાન ફેલાવે એટલે સમજી લેવું કે એ નારાજ થયો છે અમે જરાય ધન્યકૃત્યા અને નાનો હાથી કુમળા કુમળા ડાળીઓ તોડીને આરો ગાન લાગ્યો અમારી હિમત વધી એટલે આગળ ચાલ્યા

જે હાથીઓ અમારા ઉપર હુમલો કરત તો અમે સહીસનામત મોત્તર સુધી દોડી શકતા કે કેમ એ શખસરેનું છે અને મોત્તર એ પણ કાઈ હાથી આગળ મુરશ્ચિન નહી જ મોટરનું પૈડું સૂઠમાં પડી ઊંધી ઠરતા હાથીને વાર ન લાગે અને એ હાથી જે મોટરને માથાનો ધક્કો મારે તો તરત કપૂત કરતા પડે કે મેટા લોળાની નહી પણ મીચુની અનેની હતી છતાં અમે ગિજાસાથી ઈર્ષક આગળ જ વધ્યા આજ સુધી આ જગ્યાસાને કાળે આજ લોકોએ પ્રાણ ખોના નથી પણ ગિજાસા એ અમુક અમુક પ્રસંગે જિજ્ઞાસા કરતા પણ વધારે પ્રમથ નીરડે છે અમારો અવિનય જોઈ હાથીઓ નારાજ થયા પછે અમારા ઉપર ચિડાયા નહી સારે જીતે આ બેપગાને કોણ છેડે એવા વિચાર કરી એ લોકોએ એ સ્થાન છોડીને જવાનું નક્કી કર્યું પણ વ્યવસ્થા ન જાણવે તો તે હાથી નહી તનવાર ખેચી દોષ એના બે દાતનાળો એક મોટો દત્તી સૌથી પાછળ રહ્યો એક આગળ ચાલે હાથે અને બચ્ચા પચ્ચા રહ્યા અને આ રીતે એ આ જગ્યાનું સરવસ એક પછી એક વનમાં ચાલુ થયું ઉતાવળ જેવું જરાય ન મળે જાણે વનદેનીની સારી ગભીરતાથી જ ચાલતી જોઈએ એવા ભાન સાથે તેઓ ચાલ્યા અમે એ સરવસ ધરાઈને જોયું એ ગયા પછી અમે થોડો વખત ત્યાં ઊભા જ રહ્યા જોયેલું આખું દૃશ્ય જાણે હવામાં તાબુ ન હોય.

પાળેના હાથીઓના સરવસો આપણે અનેક વાર જોઈએ છીએ આઠ આઠ દસ દસ હાથીઓ અરે પચાસ પચાસ હાથીઓ પણ આપણે એમના આશી રાકીએ છીએ પણ સ્વચ્છ-નિહાર કરતા આ હાથીઓ

એકત્ર કોણ આણી શકે? અને એ આકે કેવા? લાંબા લાંબા અને વર્ગાકાર દાંતવાળા, ઝાડની નાળી મોટી ડાળો તોડી ખાઈ જનાર. મને એ પ્રયંત્ર ગંભીર પ્રાણીઓ જોઈ ધન્ય ધન્ય થયું. જ્યારે એમનું સરઘસ ચાલ્યું ત્યારે જાણે આખા વનની મહત્તા ચાલે છે એવો જ ભાસ થતો હતો. એ દશ આખી જિંદગીમાં બુઝાય એમ નથી.

પાછ વળતાં અમારી પાડીઓ નોખી નોખી થઈ. જે વહેલાં ઊપડ્યાં તે સરખે રસતે ગયાં. અમે અમારો ગગનદ વાગોળતાં વાગોળતાં આત્મા અને જમણી બાજુએ જવાને બદલે ડાબી બાજુ વળ્યાં. અમારી દિશા ખરાબર છે કે નહીં એ તપાસવા માટે હું વાગેઘડીએ પાછો વળી દિલ્લિમાંગરો તરફ જોતો હતો. મને લાગ્યું કે કાંઈ જૂન થાય છે. પણ મોટરની ડેડી ખીજ ન હતી. હું નકરો જોતો જાઉં અને કહેતો જાઉં કે ‘દિશાભૂત થઈ છે.’ ખીજાઓ કહે ‘ના, ખરાબર છે.’ અર્ધા જ અણુ-જળથુ! દરેકના ભેગમાં આત્મવિશ્વાસનાં અને અણુવિશ્વાસનાં મોજાં એક પછી એક આવતાં હોય. જે માણસ ખાતરીથી ચાલે તે અમુક ઘડીએ વિશ્વાસ ખોઈ જેમે ત્યાં સુધીમાં ખાગ ભેગમાં ગેથજો થયો હોય. પછી એ દિશા બતાવવાનું સ્વીકારે અને છતરડો વાળે! નૈકો મુનિયંસ્ય વચઃ પ્રમાણમ્ — એક પણ એવો કાલો ન મળે કે જેનું વચન પ્રમાણુ સમજને ચાલી શકાય.

એક વાર ત્રણ મહારાષ્ટ્રીઓ વનમાં ફરતા હતા. એમણે એક નોળિયો જોયો. એક જણ ભોલી જાણ્યો, “સુમંગ, સુમંગ, સુમંગ!” ખીજે ચિદાર્થ ને જોયો, “સુમંગ સુમંગ શું કહે છે? એનું નામ તો સુસંગ છે.” ત્રીજે કાલો થઈને કહે, “જાણ્યા જાણ્યા! એનું નામ છે ધુમસ” નોળિયા માટે મરાઠીમાં સાચું નામ છે મુંગસ! એના જેવી જ અમારી સ્થિતિ હતી. સંતોષ એટલો જ કે વખત સવારનો હતો. રણમાં ઊગેલા વેતિયા ધાસમાંથી જતાં હોવાથી અમે દૂર સુધી જોઈ શકતાં હતાં. અને પેટમાં નારતો હતો અને મોટરમાં પેટ્રોલ હતું. અમે એવી દબે દિશા ફેરવી ફેરવીને જતાં હતાં કે કોઈ અજાણ્યા માણસને

લાગે કે અમે સેનીની નબાઈ અને પહોળાઈ રીતસર માપી કાઢનાનું સરવે કામ આ લોકોને કોઈએ સોંપ્યું છે અને અમુક વખતની અદ્ય એ પૂરું કરી ઇનામ મેળવના માટે આ લોકો દોડદોડ કરી રહ્યા છે.

પ્રથમ તો જૂના પડ્યાની પથ્થુ મળ પડી પથ્થુ ધીમે ધીમે નાસ્તો પચના લાગ્યો અને પેટ્રોનનો ધુમાડો થયો. હવે જે રસ્તામા જ પેટ્રોન ખૂટે તો ? અમે મોટરનું શિગડું વગાડી દશે દિશાને જાહેર ક્યું ? કે અમે રસ્તો જૂયાં છીએ પથ્થુ પાડો પ્રતિધ્વનિ આપના માટે પથ્થુ કોઈ ટેકરી નજીક ન હતી. ધનિ અતરાગમા પિનીન થયો અને રણની શાન્તિ પાળી હતી તેવી સ્થપાઈ.

ઠીક ઠીક વખત ગયા પછી અમારી જ પાર્કિંગની એક મોટર જમણી બાજુએ દૂર દૂર ધૂળ ઊડાડતી દોડતી દેખાઈ અમે તેમને જોયા અને એ દિશાએ દોટ મૂકી પથ્થુ તેઓ સ્થિર ન હતા વચમા કોઈ રસ્તો મળે એવો અમારા કરતા એ શ્રદ્ધો છે એમ સમજી એની સનાહ પ્રમાણે ચાલતા પથ્થુ એ કોઈ અમારે માટે ત્યાં ઊભો ન હતો થોડાક આગળ ગયા પછી મૂળા રસ્તાની સલાહ માન્યા માટે પરતાર્થને અમે ફરી અમારું બેજુ ચનારતા આમ કરતા કરતા રણ વટાવી અમે કાપરાના અરણ્યમા પહોંચ્યા ત્યાં રસ્તો મળતા વાર લાગી પથ્થુ મોટરને સખત જૂથ લાગી હતી એ કોઈ માણસ નહીં કે ખોરાક વગર નભાની શકે.

ખરે ખરે પથ્થુ, પક્ષીના માળાઓએ અમારું મહેનતથી સ્વાગત ક્યું, અમને આગળનો રસ્તો બતાવ્યો અને અમે જેમતેમ નમગા જ પહોંચી ગયા અને ત્યાં થોડું ખાઈ લીધું.

નમગા, જે ગર્જાકાર અમારું મિનનસ્થાન હતું તે આજે વિદાયનું અને વિમેશવાનું સ્થાન બન્યું કેવાક અન્ધા તરફ ગયા કેવાક નમગા જ રહી ગયા અને બાકીના બધા ત્રણ મોટરમા વડે ચાઈ જઈ નૈસર્ગી તરફ જવા કૌપડ્યા રસ્તો મુદ્દર હતો અહીં અભયારણનો આશ્રય ન લેનારા કેવાખ આપદો અમને જોવા મળ્યા ખાસ કરીને ગિરણ.

શાદમૃગ, છુદ્ અને ચિત્રાધ. ૧૦૨ માર્ચિનો ૨૨નો કાપી અને નૈરોબી પહોંચ્યાં. હવે નૈરોબીનું, શહેરને પડખે આવેલું, અભયારણ્ય અમને સાદું અને અત્યુલ્લેખ્ય લાગ્યું માંડ્યું. એ જ દિવસે મારે સ્વ ગિજુભાર્જની પુણ્યનિધિની સમામાં હાજર રહેવું હતું એટલે અમારી મોટરે વિશેષ વેગે દોડ મૂકી હતી અને નૈરોબી પહોંચ્યાં અને અમારી પૂર્વ આફ્રિકાની યાત્રાનો પૂર્વાર્ધ પૂરો થયો.

૨૧

ફરી નૈરોબીમાં

નૈરોબીમાં એ જ દિવસ રહી અને યુગાન્ડાની મુસાફરીએ બિપદવાનાં દનાં. નૈરોબીમાં આવતાવિંત ભાર્જ વસત નાપક અને થીમતી કાન્તાગહેનના માનિષ્ટીના જાવમ દિર તરફથી થયેલા ગિજુભાર્જ ઉત્સવમાં મારે ભાગ લેવાનો હતો. મેં એ લોકોને કહ્યું કે, “સ્વ ગિજુભાર્જ એ બાળકેગવણી માટે બેખ લીધો તે પહેલાં તેઓ વડીનાત કરવા માટે ઈસ્ટ આફ્રિકા આવ્યા હતા અને સ્વાદિત્રી શીખ્યા હતા, એ ઘણા લોકોને ખજર નહીં હોય અને ગિજુભાર્જના યાત્રીમ શિષ્યો એ જ ઈસ્ટ આફ્રિકામાં બાળકેગવણીનું કામ કરે છે, એ કેટલું સુંદર છે.” બાળકેગવણીનું મદદર લોકોને સમજાવ્યું અને ખાતગી સંસ્થાઓને પણ છૂટે હાથે મદદ કરવાની ભવામણ કરી.

રાત્રે ભાર્જ ઇસ્રાલીમ નાયુને ત્યાં ખાણુ હતું ઘણા યુરોપિયનો આવ્યા હતા મેં એક નાનકડું લાયણ આપ્યું પડી પ્રશ્નોત્તરી થઈ. જોકે યુરોપિયનોએ પ્રશ્નો ન પૂછ્યા પણ એમની વાતો પ્રશ્નના રૂપમાં ઇસ્રાલીમભાર્જ એ મૂકી એમણે કહ્યું કે, “હિદીઓ નાના નાના ધધાઓમાથી આફ્રિકોને હાકી કાઢે છે અને તેથી તેઓ આફ્રિકોના શત્રુ છે એ જ્ઞાનની માન્યતા કેટલાક લોકો ધગાવે છે એ વિષે તમારે, ગા મેલે છે ?”

મે કહ્યું કે, “તમે પ્રજા સારો પૂજ્યો જમારથી પૂર્વ આફ્રિકામાં આવ્યો છું તમારથી દરેક ઠેકાણે મારા દેશના લોકોને વદતો આવ્યો છું કે, ‘તમે આફ્રિકન લોકો સાથે પૂરતા ભગતા નથી તમારા ધધાની ખૂબીઓ તમારે એમને શીખવની જોઈએ, એમને સાથે લેના જોઈએ,’ વગેરે વગેરે એમને આજે જો એમની તરફથી મા જે કહેવા જેવું છે તે કહું તો મે એમને કાઈક ન્યાય કયો કહેવાશે અને મારું પણ ભય ન થશે !

‘તમે કહો છો કે ‘નાના નાના ધધાઓમાંથી હિંદીઓએ આફ્રિકન લોકોને હાકી કાઢ્યા છે’ એનો જવાબ એક ક્ષણ પછી આપુ પણ મોગ મોગ ધધાઓનું શું ? સૌથી મોટો ધધો રાજ્ય કરવાનો છે !

“હવે મને કહો કે કયા કયા ધધાઓ આફ્રિકનોના હાથમાં હતા જે હિંદીઓએ એમની પાસેથી છીનવી લીધા છે ? એક પણ એવો ધધો બતાવશો ? બીનકુ હું તમને એના દાખલા આપી શકું કે જ્યાં આપણા હિંદીઓએ, અંગ્રેજો પણ ન પહોંચી શકે એવા જંગલી પ્રદેશમાં જઈને રહી, ત્યાં સાવ નાગા રહેનાર લોકોને એક શિલિંગમાં એક ઇંચર આપી કપડા પહેરતા કર્યા પોતે જે ભ્રમ કરતા હોય એમાં આફ્રિકનોને મદદમાં લઈ અમારા લોકોએ એમને સુચારી કામ શીખવ્યું, દરજી કામ શીખવ્યું, જાતજાતની રસોઈ મનાવતા શીખવ્યું એટલે જ તો એ લોકો અંગ્રેજોને ત્યાં ઉપયોગી નોકરો બન્યા અમારા લોકોએ અહીં રેલવે બાંધી આપી તેમ કરતા કેનાયે હિંદીઓ જંગલી જાનવરોના પેશમાં પહોંચ્યા કેનાય મલેરિયાના બોગ થઈ પડ્યા આમ અમારા લોકોએ અહીં અંગ્રેજોની અને આફ્રિકનોની ઓછી સેવા નથી કરી અમને લોકોને ભારેખમ શબ્દોમાં પોતાની સેવાના મથુગા ફૂટતા નથી આવડતું એ ખરું છે ‘અદાક ધન પણ લે અને સેવાની વાત કરે’ એના પણ લોકો હોય છે અને જીવને જોખમે સેવા કરે, ફક્ત પેટપૂરતું લે અને સેવાનું નામ લેતા સડાય અનુભવીને પ્રાજ્ઞપણું કહે કે, ‘અમે અહીં પેશ માટે આવ્યા છીએ’ એના લોકો પણ હોય છે એ લોકોની નિંદા કરવી કેઈને પણ શોભે નહીં

“અને, દર જગતમાં દુશ્મન ખોળીને રહેવા અમારા લોકો કમાવ છે પણ કેવું? એશિયામાં રહી ઉગ્રહિપત્તું કરત અને અનાથાગ દેવાવ તો એમના દાસમાં કશું ન રહેત અમારા લોકોનો સ્વભાવ છે કે બાપનું દેવું માથે નથી રાખવું. કામદા પ્રમાણે દેવું સુકાવવા બંધાયેલો ન હોય તોપણ, દીકરા બાપનું દેવું ચૂકવ્યા વગર નથી રહે આ રીતે ને ઠોઠાંએ અડી કરકસર કરી પૈસા બચાવ્યા હોય અને હિંદુસ્તાનમાં મોકલીને બાપને ત્રણમુક્ત કર્યા હોય કે ઠોઠાં કેળવણીની સરચામાં કે મદિરના છાત્રોદાર માટે પૈસા આપ્યા હોય તો એની આદતી તકરાર શી? અમારા લોકોએ આફ્રિકાનો આપો દેશ કમળે તો નથી કર્યો, એમની વચ્ચે ભળીને મેં જા જ કરતા આવ્યા છીએ. અમારા રક્ષણ માટે ફોજ રાખવી નથી પડી. અમારું રહેવું આફ્રિકાને વસતુ લાગત તો જગતમાં અમે અસ્થિત અને એકલા જીવે રહી ન શકત.

“હવે હું એમને કહું છું કે તમે કેળવણીમાં આગળ વધો. પેલાના બાળકોને સાગમાં સારી કેળવણી આપો આફ્રિકાને પણ એનો લાભ આપો. અડીના પૈસા અડી જ ખરેખરે. આપણે જે દેશમાં રહીએ છીએ તે દેશ કોમનવેલ્થનો સદસ્ય છે. આપણે પણ રાષ્ટ્રપ્રધાની એ કોમનવેલ્થમાં રજા છીએ. એટલે અંગ્રેજો જેડે આપણો સંબંધ મિત્રાચારીનો રહેવો જોઈએ

“વચ્ચેને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું અત્યાચારું કોઈ દિવસે દૂર થશે જ અને આપણે ખત્રા મળીને આ દેશમાં વિશ્વકુટુંબની સ્થાપના કરી શકીશું”

આ જ દિવસોમાં વિવાદના એક પ્રખ્યાત વૃત્તવિવેચક — જર્નાલિસ્ટ — આવ્યા હતા નામે વર્નન નાટલેટ કહેવાય છે કે એમને દિલોએને ન મળતા દેવાનો પૂરો પ્રયત્ન થયો હતો પણ આ જમણા તેમને આમત્રણ આપવામાં આવ્યું અને તેઓ આવ્યા એમણે શરત કરી હતી કે, “હું આવીશ ખરો, માત્ર મને બોલનાનું જ્ઞેશો મા”

મારા બાળક પડી બાર્લિસાહેમથી ન રહેશયુ એમણે કયું, “આજના મહેમાન નમ્રતાથી કહે છે કે ‘આ દેશમાં ફક્ત એ મદિરા

રહી સર્વજની પેઠે લોકોને ઉપદેશ કરવાનું — ‘ગ્લોબ રૉટર’નું કામ હું નહીં કરું,’ હું તો ત્રણ દિનમ થયા જ અહીં આવ્યો છું અને છતાં મારો અભિપ્રાય આપના માથું છું! ત્રણ વરસ પહેલાં આવી જ રીતે એક વાર અહીં આવ્યો હતો તે વખતે હિંદીઓ વિષે મેં ઘણું ઘણું પ્રતિદૂષણ સાબળ્યું હતું. આ વખતે કંપાનામા મેં જોયું કે એક હિંદીએ તે શહેરને એક સરસ પાર્ક આવ્યો છે એક ટાઉન હોલ માધી આવ્યો છે આ લોકોએ આફ્રિકન લોકો માટે સ્કૉલરશિપો આપી છે. હું સમજી શકતો નથી. તેઓ શું કરે? આ લોકો જો થોડા પૈસા સ્વદેશ મોકલે તો કહેવાય છે કે They are bleeding Africa white — તેઓ આફ્રિકાનું લોહી ચૂસે છે, — અને અહીં વાડીચઢા કરીને અહીંના થર્મને રહેવાનું નક્કી કરે તો કહેવાય છે કે આ લોકો આફ્રિકા ખરીદવા બેસે છે — તો આ લોકોએ કરવું શું? અસારે આ વીસ મિનિટમાં હું જેટલું સમજી શક્યો છું એટલું ઘણું ફરીને પછી ન સમજી શકત આજના જેવા મહેમાનોએ ઘણી વાર અહીં આવવું જોઈએ અને ગેરસમજૂતીઓ દૂર કરવી જોઈએ ”

અમારા જન્મેનાં ભાણજીની યુરોપિયન મહેમાનો ઉપર શી અસર થઈ તે જાણવા નથી મળી. હિંદી મહેમાનો રાજ થયા એમાં આશ્ચર્ય નહીં, પણ તેમને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન થયું એમ માનું છું. શ્રી જાટલેટની હાજરીનું પરિણામ ઘણું સારું આવ્યું.

ખીજે દિવસે સવારે અહીંની એક પ્રાથમિક શાળાના આચાર્ય મળવા આવ્યા હતા. એમણે શિક્ષણકર્તાનો એક મતલબ છેકયો કે, “પ્રારભ અક્ષરોથી કરવો, સંદેહથી કરવો કે વાક્યથી કરવો? પ્રાથમિક એકમ કયું ગણવું?” રાજદ્વારી અને સામાજિક વાતો કરી કરીને કદાગેવા મને આ ચિંતાવાનું ઇશ્ત સાગ્યું. મેં એમને કહ્યું કે, “ગુજરાતી, હિંદી વગેરે રસખાયા રીખવતી વખતે સેખન મારફતે આપણે ભાષા રીખવતી જ નથી. આપણે જાણવું જાત ધોરણમાં મૌખિક ગીતે જ આપવું

જોઈએ. લેખનની ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ. લખતાં વાંચનાં શીખતા પહેલાં જાગૃક મુંદર સાહિત્ય ગદ્ય અને પદ્ય ધણું સાંભળે, મોટે કરે, સંવાદો ભગ્નવે, કાગળો લખાવે, વર્ણનો લખાવે, એટલી તૈયારી થયા પછી લખાનું એકમ શોધવાની જરૂર નથી. વિચારનું એકમ વાક્ય છે એ વિષે શંકા નથી. પણ લખવામાં ખરું એકમ અક્ષરે નહીં અને શબ્દે નહીં, 'સિલેમત્ર' છે. સિલેમત્ર એટલે એક સ્વર અને એને આધારે ઉચ્ચારના એક અથવા અધિક વ્યંજનો મળીને તૈયાર થતો ધ્વનિ. એરા સિલેમત્ર જ આપણે આરાખડી મારફતે જાળકોને શીખીએ છીએ. આપણા અક્ષરો 'લેટર્સ' નથી પણ 'સિલેમત્રસ' છે. દરેક અક્ષરની અંદર ઘડાર છૂપેલો હોય જ છે. એટલે અંગ્રેજીમાં જે હમે આ વિષય ચર્ચાય છે એ જ દબ આપણી ભાષામાં આણવાની જરૂર નથી." મારા દૂંકા જવાજથી મારા એ વ્યવસાય-અધુને સંતોષ ન થયો. મારી પાસે વધુ વખત હોત તો એ બધું વિસ્તારપૂર્વક સમજાવત.

મારા એક મિત્રના એક સગા લિસોટોમાં રહેતા હતા. તે પોતાની પત્ની અને જાળકને લઈને અને મગવા આવ્યા. પોતે એક્ટર હોઈ આગળ અભ્યાસ માટે વિદ્યાવત જવા માગતા હતા. પત્નીને સાથે લઈ જઈ એમને નસિંગમાં તૈયાર કરાય તો બન્નેને ફાવે, પણ છ વરસના જાળકનું શું કરવું એ સવાલ એમની આગળ હતો. માતૃપિતાના સહવાસને કારણે જાળકમાં એની ઉંમરના પ્રમાણમાં વિશેષ જ્ઞાપણ જીલેલું દેખાયું. એ એકલો હિંદુસ્તાન જવા અને ત્યાં કોઈ બોડિંગમાં રહી આગળ લાણવા તૈયાર થયો. છ વર્ષની છોકરી આદિકાથી હિંદુસ્તાન એકલો જવા તૈયાર થાય અને માત્રાપ પાછા આવે નહીં ત્યાં સુધી એકલો રહેવા તૈયાર થાય એ આપણા ભોકોને માટે સામાન્ય વાત નથી. માત્રાપોને મેં આવરવક સલાહ આપી અને તેમની આ હિંમત માટે એમનાં અભિનંદન પણ કર્યાં. આદિકા જેવા દૂર દેશમાં આવીને રહેવાથી કુટુંબમાં કેવા સવાલો પેદા થાય છે અને એ સવાલોને પહેંચી

વળાની કેટલી હિંમત આપણા લોકો કેળવે છે, એનો નમનો નોંધવો
માટે જ આ કિસ્મો મેં અની ખાસ ટાક્યો છે

મી ગિજુભાઈ ઉત્સવમાં જેમ મારે ભાગ લેવાનો હતો તેમ નૈસર્ગીના
મદારાષ્ટ્ર મહાના મકાનની કોલસિના (કોલર સ્ટોન) મકાનનું કામ
મારે આ કામને કરવાનું હતું મદારાષ્ટ્રીઓના માગ અધેના સહુવાર
માટે હું એમનો હમેશનો ઝણી સ્ટીસ

વાત એ છે કે મારી કેળવણી પૂરી થઈ ત્યારથી હું મદારાષ્ટ્રમાં
રહ્યો જ નથી એમ કહેવાય મોટે ભાગે ગુજરાતમાં રહ્યો છું
અને પછી આખા દેશમાં ફરતો જ રહ્યો છું પરિણામે મદારાષ્ટ્રીઓ
આથેનો મારો સમય અછડતો ગણ્યામ મદારાષ્ટ્રના લોકો લોકમાન્ય
તિલખી રાજદ્વારી કાર્ય-પદ્ધતિ વિશેષ જાણે અને માને. ગાંધીજીની પદ્ધતિ
એમને ગમે બીજાનાં મુશ્કેલી પડે છે. આ કારણે પણ તેઓ મારી સાથે
જાતા કંઈક સહાય અનુભવે છે લોકમાન્ય નિષક અને મદદમાં ગાંધી
જાને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિને વરેવા. જાને મદદન દેશમક્ત જાનેના મનમાં
એકમીન વિશે અગ્રીમ આદર અને જનાં જાનેની કાર્ય-પદ્ધતિમાં અમુક
મૌલિક બેદ હતો. એ બેદ સમજી લઈ પોતાની માન્યતા કે અભિરુચિ પ્રમાણે
સ્વરાજ્યની સેના કરવી જાનેના અનુયાયીઓ માટે અઘરું નથી. પણ
જ્યાં પદ્ધતિબેદ આગ્યો ત્યાં વિવેક જોડીને પણ સમજામાં ગર્યો કરવી
અને બેદ વાંચારવો એવો જે લોકોનો સ્વભાવ હતો, તેમણે જાને જાનુએ
મામનો જાણ્યો આ પરિસ્થિતિનો પણ અનુભવ લીધેલો હોયથી
મદારાષ્ટ્રીઓ જ્યારે મને અપનાવે છે અને કોઈ ખાસ પ્રમગે બોલાવે
છે ત્યારે મનમાં કૃતજ્ઞતાની ભાગણી પેદા થવા વચર ગદેલી નથી. પણ
જ્યારે એમને મળું છું ત્યારે કદાચ વિવેકનાં ચાર વચનો બોલીને પાછા
અવાતું નથી થતી વાતો સાં સ્થર કહેવી જ પડે છે.

હિંદુસ્તાનમાં મદારાષ્ટ્રીઓ મારો એ સ્વભાવ સમજી ગયા છે એમને
હવે પહેલાં જેવી મુશ્કેલી રહેલી નથી અહીંના મદારાષ્ટ્રીઓ સાથે મારો
સંપર્ક નહીં જેવો ગુજરાતીઓએ મારું સાદિત્ય એવાનું વર્તન.

ગુજરાતમાં હું વીસ પચીસ વરસ રહેલો અને તે પછુ ગાંધીયુગના પ્રારંભના દિવસોમાં, એટલે ગુજરાતીઓની અને મારી વચ્ચે આત્મીયતા પૂરેપૂરી જામેલી. મહારાષ્ટ્રીઓનુ એવું નહીં.

આવા વાતાવરણમાં જન્મારે અહીંના મહારાષ્ટ્રીઓએ પોતાના મંડળની છમારતની કોનસિલા મૂકવા માટે મને બેલાવ્યો. ત્યારે મને ધણો જ આનંદ થયો. અહીંના મહારાષ્ટ્રીઓ કાં તો સરકારી અમલદાર, કાં તો નોકરિયાત વર્ગ. ગુજરાતીઓની પેઠે એમની પામે પૈસાની છૂટ નહીં. મરાઠી બાપાની એકાદ નિરાળ રથાપવી એ પછુ એમને માટે અઘરું. ન મળે પૈસા કે ન મળે પૂરતા વિદ્યાર્થી. મહામુશ્કેલીએ આ લોકોએ થોડાક પૈસા બેગ કર્યા, થોડાક લોન તરીકે મેળવ્યા. એમની બાહોશી અને એમની પ્રમાણિકતાની શાખ સારી હોવાથી લોન મેળવતાં એમને મુશ્કેલી નથી પડતી. સારે ઠેકાણે એક જગા મેળવી એમણે પ્રારંભ કર્યો અને આ લખુ હું ત્યારે તો જે દોસની કોનસિલા મેં બેસાડી હતી તે લગભગ પૂરો પછુ થવા આવ્યો છે.

મેં મારા ભાણ્યુમાં મહારાષ્ટ્રીઓને એમના ઇતિહાસસ્થિત સ્વભાવની વાતો કરી. ચીની પ્રવાસી હુએન ત્સાંગે મહારાષ્ટ્રીઓ વિષે જે લખ્યું છે ત્યાંથી માંડીને શિવાજીના વખતના મદ્રાસી કવિ બ્યંકટાપ્પરિનાં વચનો સુધીનો આપણા દેશના લોકોનો અભિપ્રાય ટાંકી મેં એમને કહ્યું કે, “આપણા લોકો ઠાઈનો દંભ, કૃત્રિમતા કે પોલી વાતો સહન જ નથી કરી શકતા. એ બધું કીક છે. પછુ દંભ, પોથી વાતો અને આદર્શવાદ વચ્ચેનો બેદ સમજવો જોઈએ. આદર્શની વાતો ઝટ ઝટ અમલમાં નથી આવતી. સૈકાઓ સુધી આદર્શવાદ હવામાં જ રહી જાય છે એટલા ખાતર તેનો પછુ વિરોધ કરવા જઈએ તો જીવનમાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ રહે જ નહીં. મહારાષ્ટ્રીઓએ ધ્યેયવાદનો વિરોધ ન જ કરવો જોઈએ. ધ્યેયવાદ એ મહારાષ્ટ્રના સંતો પાસેથી મળેલી આપણી કીમતી મૂડી છે. શંકાસ્થીય જનીને આપણે એ ખોઈ ન બેસીએ. નોકરિયાત સેવકની કારકિર્દીમાં જ અટવાઈ ન રહેતાં આપણે આગળ વધવું જોઈએ ઇત્યાદિ વાતો પછુ મેં કરી. આ દિવસમાં નેરોળીના નાના મોટા તમામ મહારાષ્ટ્રીઓ બેગ થયા હતા.

સ્ત્રીઓ અને બાળકોની હાજરી પણ સારી હતી એટલે આખું વાતાવરણ એક વિશાળ કુટુંબનું હતું મેં એમને કહ્યું કે, તમારા મડગની પ્રગતિ વિશે મને વખતોવખત લખતા રહેશો અને બેવી કે મેદાની રમતોમાં ફક્ત મહારાષ્ટ્રીઓને જ નહીં પણ નૈરોમીમાં વસતી તમામ કેમોને બેળવશો.

ઓનરેબલ માથૂ અહીંના આફ્રિકન લોકોના નેતામાંના એક છે રાતના એક મે ખાણા વખતે એમની ઓળખાણ થયેલી એમની ઇચ્છા હતી કે અમે એક વાર એમને ઘેર જઈએ અને એમના ઘરના લોકો સાથે તેમ જ ટેટનાક મિત્રો સાથે નિરાતે વાતો કરીએ નૈરોમીની પહેલી મુનાકાત વખતે એ ન મની શક્યુ એટલે આ વખતે આગ્રહપૂર્વક અમે એમને લા ગયા નૈરોમીથી છવીસ માઈલ ઉપર એમનું ઘર છે જતાવેત એમના પત્ની, બાળકો વગેરેને મળ્યા થોડુંક ખાધું અને પછી એમના મગીચામાં સહેજસાજ ફરીને ખુલામાં ઘાસ ઉપર બેસી ગયા.

આફ્રિકન સ્ત્રીઓના વાગ પુરુષો જેવા જ ગૂચળાદાર હોવાથી તેઓ તે લામા વધારતી નથી વખતે વધતા પણ નહીં હોય એની અદર જ ત્રણ ચાર સેથીઓ પાડી વાકડિયા વાગતી શોભા આણેલી હોય છે આપણને આવા માયા જોવાની ટેવ નહીં એટલે પુરુષોના માયા જેવા લાગે એમનો પોશાક મઈક આપણે ત્યાંની કુર્ગ પ્રાન્તની બહેનોના પોશાક જેવો ધીરે ધીરે એ પૂરો અગ્રેજી ચર્ચ જન્ય છે ચહેરો, વાગ કે પોશાક ગમે તેના હોય, સ્ત્રીની માર્દવતા, વિનય અને શાનીનતા તો હોય જ અને બાળકોને લઈને રમાડે ત્યારે માતાઓનું વાત્સલ્ય આખી દુનિયામાં એમ્સરખું જ હોય છે અને બાળકો તો ભગવાનની કૃતિ અજ્ઞપણ મુનકમાંથી આવેલા નવા લોકોને જોઈ તેઓ વિસ્મય પામે છે અને પાસે કે ખોળામાં બેસાડીએ ત્યારે ફાણ વાર તેઓ આપણા પર વિશ્વાસ ધરતા નથી એ સંકેત એક વાર ભાગ્યે કે તરત ખોળામાં એવાં તો ગોઠવાઈ જાય છે કે બિહાનું મન જ ન કરે નાના બાળકોને ભાવાની પચાત હોતી નથી આખ વડે અને રિમત વડે બધો ભાવ સમજી જાય છે અને વ્યક્ત કરે છે ગેરસમજ માટે કશું કારણ હોતું જ નથી.

આપણે અધોએક કલાક અગત્યના ખંડના આવા ધરમાં ગાળીએ છીએ પણ હું માનું છું કે ધરના લોકોને તેમ જ આસપાસના પાડોશીઓને મહિનાઓ સુધી એ વાતોનો અને ચર્ચાનો વિષય થતો હશે. એમને થતું હશે કે આટલે દૂરથી આવેલા આ લોકો આપણા જેવા નથી. એમના દેશનું જીવન કેવું હશે? પણ એ લોકો આપણા જેવા સાવ નથી એમ પણ નથી.

તમારે આંગણમાં ધાસ ઉપર જઈને બેઠા તમારે ગાંધીજીની નવી કેળવણી એટલે કે વધો કેળવણી વિષે વાતો થઈ. શ્રી માયૂ વચમાં જ બોલી બિડ્યા, “કાકા સાહેબ, તમારી એક વાત મારા મન પર સો ટકા ફરી ગઈ છે. તે એ કે અમારે હિંદુસ્તાનની ભાષા શીખ્યે જ છૂટકો. હિંદુસ્તાનની ભાષા દ્વારા જ હિંદુસ્તાન સાથેનો સંબંધ અમે હલ કરી શકીશું અને હિંદુસ્તાનને એળખી શકીશું. હું ગુજરાતી શીખવાનું ચર જ કરી રહ્યો.” એક જણે પૂછ્યું, “અમે ગુજરાતી શીખીએ કે હિંદી? તમારી શી સલાહ છે? કઈ ભાષાથી અમને વધારે લાભ થાય?” મેં કહ્યું કે, ‘આ વિમાસયુમાં જેટલો વખત ગાળો એટલા વખતમાં તમે બન્ને ભાષા શીખી શકશો. ગુજરાતી ભાષા આવડી કે હિંદી અડધી આવડી જ ગઈ. અહીં તમારા દેશમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા વધારે છે તેથી તમને અહીં એ ભાષા વધારે ઉપયોગી થઈ પડે એટલે ત્યાંથી પ્રારંભ કરી શકો છો. પણ હિંદુસ્તાન આવતું હોય તો તમારે હિંદી વગર ચાલે નહીં.’

પછી આફ્રિકાના ચાળીસ દિવાળીઓ આજે હિંદુસ્તાનમાં ભણે છે એમાંથી એક જણ આખી હિંદી યુનિવર્સિટીમાં પાંચમો વર્ગે વાતો મેં કરી અને કહ્યું કે, “જે લોકો કહે છે કે, ‘તમે સુધારાની આગનમાં પહોંત છો — હજાર બે હજાર વરસ પછત છો. હિંદુસ્તાનના કે પશ્ચિમના લોકોની હરોળમાં આવીને બેસનાં તમારે હજાર વરસ રાહ જોવી પડશે,’ એમના ઉપર તમે વિશ્વાસ નહીં રાખતા. અમાન દૂર કરવા માટે હજાર વરસની જરૂર નથી. પચીસ ત્રીસ વરસની અંદર એક

સ્ત્રીઓ અને બાળકોની હાજરી પણ સારી હતી એટલે આખું વાતાવરણ એક વિશાળ કુટુંબનું હતું મેં એમને કહ્યું કે, તમારા મહાત્માની પ્રગતિ વિશે મને વખતોવખત લખતા રહેશો અને બેરી કે મેદાની રમતોમાં ફક્ત મહારાષ્ટ્રીઓને જ નહીં પણ નૈરોમીમાં વસતી, તમામ કેમોને બેળવશે.

ઓનરેમન માથૂં અહીંના આફ્રિકન લોકોના નેતામાના એક છે રાતના એક બે અણ વખતે એમની ઓળખાણ થયેલી એમની ઇચ્છા હતી કે અમે એક વાર એમને ઘેર જઈએ અને એમના ઘરના લોકો સાથે તેમ જ કેટલાક મિત્રો સાથે નિરાતે વાતો કરીએ નૈરોમીની પહેલી મુનાકાત વખતે એ ન મની શક્ય એટલે આ વખતે આશ્ચર્યપૂર્વક અમે એમને ત્યાં ગયા નૈરોમીથી છઠ્ઠીસ માઈલ ઉપર એમનું ઘર છે જતાવેત એમના પત્ની, બાળકો વગેરેને મળ્યા થોડુંક ખાધું અને પછી એમના બગીચામાં સહેજસાજ ફરીને ખુલ્લામાં ઘાસ ઉપર બેઠી ગયા.

આફ્રિકન સ્ત્રીઓના વાગ પુરુષો જેવા જ ગૂંચળાદાર હોવાથી તેઓ તે લામા વધારતી નથી વખતે વધતા પણ નહીં હોય એની અદર જ ત્રણ ચાર સેથીઓ પાડી વાકડિયા વાગની શોભા આણેલી હોય છે આપણને આના માથા જોવાની ટેવ નહીં એટલે પુરુષોના માથા જેવા લાગે એમનો પોશાક કાર્ક આપણે ત્યાંની કુર્ગ પ્રાન્તની બહેનોના પોશાક જેવો ધીરે ધીરે એ પૂરો અગ્રેજી ઈર્ષ જન્ય છે ચહેરો, વાગ કે પોશાક ગમે તેના હોય સ્ત્રીની માર્દવતા, વિનય અને શાનીનતા તો હોય જ અને બાળકોને લઈને રમીડે ત્યારે માતાઓનું વાત્સલ્ય આખી દુનિયામાં એકસરખું જ હોય છે અને બાળકો તો જાતજાતની કૃતિ અમ્મદયા મુનકમાંથી આવેના નવા લોકોને જોઈ તેઓ નિરમય પામે છે અને પાસે કે ખોળામાં બેસાડીએ ત્યારે કાણુ વાર તેઓ આપણા પર વિશ્વાસ કરતા નથી એ સંકેત એક વાર ભાગ્યે કે તરત ખોળામાં એવાં તો ગોઠાઈ જાય છે કે બિડાનું મન જ ન કરે નાના બાળકોને ભાગની પચાત હોતી નથી આખ વડે અને રિમલ વડે બધો ભાવ સમજી જાય છે અને બ્યક્ત કરે છે ગેરસમજ માટે કશું ખરણુ હોતું જ નથી.

આપણે અડધાએક કલાક અગળ્યા ખંડના આવા ધરમાં ગાળીએ છીએ પણ હું માનું છું કે ધરના લોકોને તેમ જ આસપાસના પાડોશીઓને મહિનાઓ સુધી એ વાતોનો અને ચર્ચાનો વિષય થતો હશે. એમને થતું હશે કે આટલે દૂરથી આવેલા આ લોકો આપણા જેવા નથી. એમના દેશનું જીવન કેવું હશે ? પણ એ લોકો આપણા જેવા સારા નથી એમ પણ નથી.

જ્યારે આંગણમાં ધાસ ઉપર જઈને બેઠા ત્યારે ગાંધીજીની નવી કેળવણી એટલે કે વર્ધા કેળવણી વિશે વાતો ચર્ચા શ્રી માયુ વચ્ચમાં જ બોલી ઊઠ્યા, “કાશ સાહેબ, તમારી એક વાત મારા મન પર સો ટકા છતી ગઈ છે. તે એ કે અમારે હિંદુસ્તાનની ભાષા શીખ્યે જ છૂટકો. હિંદુસ્તાનની ભાષા દ્વારા જ હિંદુસ્તાન સાથેનો સંબંધ અમે દઢ કરી શકીશું અને હિંદુસ્તાનને ઓળખી શકીશું. હું ગુજરાતી શીખવાનું શરૂ જ કરી ચર્ચા.” એક જણે પૂછ્યું, “અમે ગુજરાતી શીખીએ કે હિંદી ? તમારી શી સલાહ છે ? કઈ ભાષાથી અમને વધારે લાભ થાય ? ” મેં કહ્યું કે, ‘આ વિમાસથુમાં જેટલો વખત ગાળો એટલા વખતમાં તમે બંને ભાષા શીખી શકશો. ગુજરાતી ભાષા આવડી કે હિંદી અડધી આવડી જ ગઈ. અહીં તમારા દેશમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા વધારે છે તેથી તમને અહીં એ ભાષા વધારે ઉપયોગી થઈ પડે એટલે ત્યાંથી પ્રારંભ કરી શકો છો. પણ હિંદુસ્તાન આવવું હોય તો તમારે હિંદી વગર ચાલે નહીં.’

પછી આફ્રિકાના ચાળીસ વિદ્યાર્થીઓ આજે હિંદુસ્તાનમાં જાણે છે એમાંથી એક જણ આખી દિલ્હી યુનિવર્સિટીમાં પાંચમો આઠમો વગેરે વાતો મેં કરી અને કહ્યું કે, “જે લોકો કહે છે કે, ‘તમે સુધારાની આજ્ઞામાં પડ્યા છો — હમર બે હમર વરસ પછાત છો. હિંદુસ્તાનના કે પશ્ચિમના લોકોની હરોળમાં આવોને બેસતાં તમારે હમર વરસ રાહ જોવી પડશે,’ એમના ઉપર તમે વિશ્વાસ નહીં રાખતા. અમાન દૂર કરવા માટે હમર વરસની જરૂર નથી. પચીસ ત્રીસ વરસની અંદર એક

જ પેઢીની અંદર — તમે બધા જેવા થઈ શકશો. ખોટા ખ્યાલો અને ભ્રમણાઓ (‘સુપરસ્ટિશન્સ એન્ડ પ્રેજ્યુડિસિસ’) છોડી દેતાં ઘણું વાર લાગે છે પણ અસાન તો પોલાણ જેવું છે. એને દૂર કરતાં વાર નથી લાગવાની. કોઈ ઓરડીમાં ખસે વરસનું અંધારું હોય તો તે ત્યાં થોડું જ થીજીને પાકટ થવાનું હતું ? ખારણું ખોલો અથવા પ્રકાશ અંદર લઈ જાઓ એટલે અંધારું હતું ન હતું થઈ જશે.”

બેગ થયેલા આફ્રિકન લોકો ઉપર આ ઉપમાની સુંદર અસર થઈ. એમના મહેરા એકદમ ખીલી ઊઠ્યા. બધા જ કહેવા લાગ્યા, “હા, સાચી વાત છે.”

બોગબોગે મારી ચોપડી બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસની નવી આશ્ચિનાં પ્રૂફે હિંદુસ્તાનથી તે જ દિવસે મને મળ્યાં. હિંદુસ્તાન બહાર પૂરને છેડે જેટલો ગળે હતો તેના પ્રવાસવર્ણનનાં પ્રૂફે હિંદુસ્તાન બહાર પશ્ચિમ છેડે બેસીને તપાસતાં મન ઘણું ઉત્તેજિત થયું. બ્રહ્મદેશની માતા ઈરાવતીનાં ઈર્શનનું વર્ણન ફરી વાર વાંચતો હતો અને ઈર્શતની માતા નીલ નદીના ઊગમસ્થાને જવાની, ઊડવાની તૈયારી કરતો હતો ! રાત્રે પ્રૂફે જોયાં, ટિપ્પણીઓ જોઈ અને બીજે દિવસે સવારે ઊડીને નવી આશ્ચિત્તી નવી પ્રસ્તાવના લખી તેમાં આ અદ્ભુત યોગનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર કેમ જ રહેવાય !

સરોવર પરનો વ્યોમવિહાર

તા. ૨૬મી જૂને — સોમવારે અમે નૈરોબી છોડ્યું. નૈરોબીથી કંપાલા સુધીનો લાંબો પ્રવાસ અમે સવા બે કલાકમાં પૂરો કરી શક્યાં. સવારે નવ વાગ્યે અમે ઊપડ્યાં. રસ્તામાં પ્રથમ કેનિયા હાઇવે-ક્રોસી ખેતી જોઈ. આ સુંદર ઉપજાડે પ્રદેશ છે. અહીં વસતા કિલુયુ લોકોની મોટામાં મોટી નકરાર એ જ છે કે અમારી આ અત્રપ્રણી યુરોપિયન લોકો પચારી બેસા છે. લાંબાં લાંબાં ખેતરો, રગિયામણી ટેકરીઓ, એમની વચ્ચે વહેતાં પાણીનાં ઝરણાંઓ, ગોગ જમીનદારોના ખંભલાઓ, અને ગિયારા આફ્રિકનોની ઝૂંપડીઓ — બધું જોતાં જોતાં અમે આગળ ચાલ્યાં — ના વધ્યાં. પહેલાં તો બધે વાઘ્યાં જ હતાં. મેં બાસા રાખી હતી કે દૂર એલગનનો પદાડ દેખાશે. પણ વાઘ્યાંમાં કશું દેખાયું નહીં. માઉન્ટ કેનિયાનું ધોળું શિખર અહીં દૂર અને પાછાની બાજુ હોવાથી એ દેખાવાની આશા જ ન હતી. હવે અમારી નજર આગળ હતું થયું વિક્ટોરિયા સરોવર. આ સરોવર આખા આફ્રિકા ખંડના વૈભવરૂપ છે. મીણ પાણીનું આવકું મોટું સરોવર દુનિયામાં ખીજું બાગ્યે જ હશે. ૨૭,૦૦૦ ચોરસ માઈલનો મીણ પાણીનો વિસ્તાર એ કઈ નાનીસલી વસ્તુ છે! અગસ્તિનું સ્મરણ કરી બે આંખે એ આખો વિસ્તાર પી જવાનાં અમે કાંઈ માયા! જમણી બાજુ દૂર કિસુમુ શહેર, વાઘવડું ગાયને વળગે તેમ, વિક્ટોરિયા સરોવરને વળગેલું દેખાયું. સરોવરનો કાઠો ધણો વોકોચૂકો. અંદર નાનમોટા અનેક બેટો અને પાણીના પૃથ્થાગ ઉપર બીડના શેરડા! આખું સરોવર એટલું પ્રસન્ન-પાવન દેખાતું હતું કે મારામાં શક્તિ હોત તો ત્યાં ને ત્યાં જ મેં એક સ્તોત્ર તૈયાર કર્યું હોત. કેટલાંક જહાજો પોતાના સહ ફેલાવી સરોવર ઉપર તરતાં હતાં.

જ્યારે કેન્ડાક બાળક વાદળાઓને સરોવર ઉપરની હવામાં તરવાનું સૂઝતું હતું એવા દોડે અને ગેન કરે! વાદળાઓએ સરોવરની શોભા કેની વધારી હતી એનો જો એમને ખ્યાલ હોત તો નેઓ આટલા જલદી વિખેરાઈ ન જાત ખરું જોતા એ એમનો વાક ન હતો અમારું વિમાન વાયુવેગે દોડતું હતું એટલે એ મધ્ય વાદળા પાછળ રહી ગયા

અમે અમે તેજલા વેગથી દોડીએ — અમારી સાથે ખરાબર એ જ ગતિએ દોટ મૂકતી હતી અમારા વિમાનની ડાયા જમીન, પાણી, એટ, વાદળા — મના ઉપરથી દોડતા એને મુશ્કેલી નહીં એ બાજુ પાખ ફેલાવી એ ધમ્મા દોડતી હતી, કેમ કે એને પોતાની નિઃશ્વાસ ઊલ્કા આવના દેની ન હતી વિમાન જે મહુ જ ઊંચે જાય તો ધમ્મા પોતાની શામળતા છોડી ઉજ્જવળતા ધારણ કરે, પણ સૂર્યની દિશા સાચવી એ સાથે તો રહે જ વિમાન મહુ જ ઊંચે જાય તો ધમ્માના પગ જમીનને અડે નહીં આકાશમાં ને આમશમાં જ એને પોતાનું મચ્છપ એટલું પડે આગળ જતા પાણી ઉપર સમાન્તર એવી યોળા રેવાઓ દેખાવા લાગી સમુદ્રમાં કોડ વાર નાના નાના મોજાઓ ફૂટી હમે છે તેના જેવું આ ન હતું નખ પડે માણસ શિયાળામાં શરીર ખજવાળે અને એના ઉપર ઘોળી લીગીઓ આવે એના જેવી આ લીગીઓ દેખાતી હતી વિમાનની ગતિ સાથે એ ત્રાસી હોવાથી દૃષ્ટિના પથમાં એમનું આવવું અને જવું વિશેષ આકર્ષક લાગતું હતું આ લીગીઓ કઈ રીતે ઉપનન થતી હતી એનો ખ્યાલ નુ કરી શક્યો નથી. જેને પૂછી શકું એવું જાણ્યું તો પણ હજી કોઈ મહ્યુ નથી

અમારો વખત પૂરો થયો અને સામે એ-ટેમે દેખાવા લાગ્યું એ-ટેમેનું ઓરોડોમ સાવ સરોવરને કિનારે છે હવાઈ જહાજ નીચે કિનારે કે કિનારાને જ અડે જરા જૂન થાય તો પાંખો પાણીમાં બીજવાની માળવા પડનાર મગનાઓની ખૂબીથી અમારું વિમાન જમીન ઉપર કિતકું

વિમાનમાંથી અહાર નીકળ્યાં કે તરત કંપાલાના મુખ્ય મુખ્ય હિંદી શહેરીઓએ અમારો કબજો લીધો. કંપાલા એ-ટેએથી ૧૯ માર્ચ દર છે. એ-ટેએ એ યુગાન્ડાના અમલદારોની અંગ્રેજ રાજધાની છે. અંગ્રેજ ગવર્નર ત્યાં જ રહે છે. જ્યારે કંપાલા યુગાન્ડાની વેપારી રાજધાની છે. આ પ્રદેશના આફ્રિકન લોકોના રાજા — જેને કબાદા કહે છે — કંપાલામાં જ રહે છે. અમે એ-ટેએ થોડા વગર સીવાં, કંપાલા જઈ પહોંચ્યાં.

આ હવાઈ મુસાફરી દરમ્યાન અમે મૂલ્યમય રેષા ઓળંગી દક્ષિણ ગોળાર્ધમાંથી ઉત્તર ગોળાર્ધમાં ક્યારે સરક્યાં એ બરાબર ખ્યાનમાં ન આવ્યું.

૨૩

નવ ટેકરીની નગરી

એ-ટેએથી કંપાલા સુધીનો ૧૯ માર્ચલનો આખો પ્રદેશ ધણો જ રળિયામણો છે. વિમાનમાંથી સરોવરની શોભા જોવા પાંચ મોટર રસ્તે દોડનાં એ જ સરોવર અનેક રીતે દેખાય ત્યારે આપણે કંઈક નવી જ શોભા જોઈએ છીએ, એવો આનંદ થાય છે.

પૂર્વ આફ્રિકામાં અનેક શહેરો જોયાં. તેમાં ટેકરીની કારણે અનેરી શોભા કંપાલાની, સમુદ્રકિનારાની શોભા દરેરસલામની અને આંગણમાં આંગળાં બેરવી હેન/કરતાં હોય એવાં તળાવ અને ટેકરીની ગૂંધણીયા અનેલી શોભા કોસ્ટરમનવિલની. આનું વર્ણન આગળ આવશે. આ ત્રણ નગરીઓની શોભા સુંદાય એમ નથી.

કંપાલા નગરી, યાચીન રોમ શહેરની યેડે, સાત ટેકરીઓ પર વસેલી હતી. પણ એ નવી નગરી કંપાલાએ વધતી જાય છે એટલે એમાં બે ટેકરીઓ ઉમેરાઈ અને આજે એ ‘નવ ટેકરીની નવલ નગરી’

જની છે. અમે કંપાલા નજીક પહોંચ્યાં અને એક ટેકરી પરની મસ્જિદ દેખાઈ. ટેકરીને માથે વિરાજમાન મસ્જિદ એટલી રૂપાળી લાગી કે અમે નિશ્ચય કર્યો કે ટેકરી ઉપર જઈ નજીકથી એ મસ્જિદ જોયા વગર કંપાલા છોડવું નહીં. (અને બન્યું એવું કે યુગાન્ડાનો આખો કાર્યક્રમ પૂરો કરી, રુઆન્ડા-ઉરુન્ડીવાળો બેલ્જિયન પ્રદેશ જોઈને આવ્યા પછી જ, નીકળતાં નીકળતાં અમે એ મસ્જિદ પાસે જઈ શક્યાં.)

આ મસ્જિદનો થોડો ઇતિહાસ છે. મુસલમાનોને મસ્જિદ બાંધવા માટે સારી જગા મળતી ન હતી એટલે અહીંના કબાકાના કોઈ સગાએ આ ટેકરી પરની પોતાની જગા એમને મફત આપી. આટલી સરસ જગા આમ ગમેલી જોઈ યુરોપિયન લોકોને માહું લાગ્યું. એમણે મુસલમાનોને કહ્યું, “આટલી જગા લઈને શું કરશો? મસ્જિદ બાંધવા માટે તમારી કને નાણાં છે નહીં. માટે તમે અમુક જગા મસ્જિદ માટે રાખીને બાકીની અમને આપો. અમે તમને મસ્જિદ બાંધી કરવા માટે જોઈતાં નાણાં આપીશું.” મુસલમાનોએ જવાબ વાળ્યો, “જમીન નહીં આપી શકાય. ધીમે ધીમે નાણાં બેગાં કરીને અમે મસ્જિદ બાંધી કરીશું.” મસ્જિદ લગભગ પૂરી થઈ છે, હવે થોડુંક જ કામ બાકી રહ્યું છે.

જેમ એક ટેકરી પર આ મસ્જિદ છે, તેમ બીજી બે ટેકરીઓ પર બે ઈસાઈ દેવળો છે. એક છે રોમન કૅથલિક મંદિર અને બીજું છે પ્રોટેસ્ટન્ટ મંદિર. અમે એ બંને ગિરજાધરો જોઈ આવ્યાં. મકાનો બન્ધ છે અને ત્યાંથી આસપાસની શોભા પણ સરસ દેખાય છે.*

અમે કંપાલા પહોંચ્યાં ત્યારે સ્થાનિક સેવાદળે અમારું પહેલવહેલું સ્વાગત કર્યું. આખું ગામ બેગું થયું હતું એમ કહી શકાય. અહીં પણ અધારું થયે મશાલનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. કવામન-કસરતના કાર્યક્રમો

* ખ્રિસ્તી દેવળોમાં રંગીન કાચ વાપરીને બાંધીએમાં જે ચિત્રો બનાવેલાં હોય છે તે હંમેશાં કચ્ચ કાળા નમૂનાઓ હોય છે. અંગ્રેજોમાં એને ‘સ્ટેઈન્ડ ગ્લાસ’ કહે છે.

સારા હતા. હિંદી સ્ત્રીપુરુષોની આટલી મોટી સંખ્યા જોઈ મેં મારું મુખ્ય લાક્ષણ ત્યાં જ ક્યું. ત્યાર પછી અનેક ટેકાણે બપોરનું ભોજન, સાંજનું ખાણું અને અવારનવારની ચાપાટીઓ છ દિવસ સુધી ચાલી. પહેલી જ રાત્રે નકાસીરો કલ્પનમાં ખાણું ગમ્યું હતું. અહીં મારું પહેલવહેલું ધ્યાન ગયું કે આત્રાં ખાણું વખતે શરાબનો છુટ્ટી વહેવાર ચાલુ છે. મારી આગળ મોટું ધર્મસંકટ ઊભું થયું. અમારા માનમાં ખાણું રાખવામાં આવે અને તે વખતે લોકો ખાર (દુકાન) માંથી શરાબ લઈને પીતા જાય એ મારાથી સહન કેમ કરાય ? હિંદુસ્તાન સરકારે રાષ્ટ્રીય નીતિ તરીકે જાહેર પ્રસંગે મદ્યપાનનો નિષેધ કર્યો છે. ફ્રાન્સના અમુક લોકો કે પ્રસંગોનો જ અપવાદ રાખ્યો છે. અને હું તો આશ્રમવાસી. મારો અહીં ધર્મ શો ?

આવો જ એક ધર્મસંકટનો પ્રસંગ પૂ. ગાંધીજી ઉપર પણ આવ્યો હતો. એમના માનમાં રાગોટના ઠોર સાહેબે એક ગાર્ડન પાર્ટી આપી હતી. જે ટેબલ પર ગાંધીજી બેસા હતા એ જ ટેબલ ઉપર એક ખાનુ ઠોર સાહેબ અને બીજા ખાનુ બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટ હતા. વાતો ચાલતી હતી એટલામાં ગાંધીજીએ ઠોર સાહેબ આગળની શરાબની બોટલી ઊંચકીને પોલિટિકલ એજન્ટ આગળ મૂકી દીધી.

ધર્માધર્મનો ખ્યાલ રાખનાર ઠોર સામાજિક પહેરેગીરે ગાંધીજીને એ ત્રિપે કાગળ લખીને ખુલાસો માગ્યો કે, “તમારા જેવા મદ્યપાન નિષેધક આવે ટેકાણે ભોજન લઈ જ શી રીતે શકે ? તમે ભોજન લીધું એટલું જ નહીં પણ શરાબની બોટલી પણ પીનાર આગળ કરી !” ગાંધીજીએ જવાબમાં એટલું જ લખ્યું કે, “આવે પ્રસંગે કઈ રીતે વનંતું એનો સુક્ષ્મ વિવેક હું જાણું છું. તમને હું એટલું જ કહી શકું કે તમારા જેવા મારું અનુકરણ ન કરે.”

માંસાહાર પરત્વે પણ આવા જ સવાલ ઉદ્ભવવામાં આવે છે. આપણે માંસાહારને વ્યસન નથી ગણતા પણ પાપ ગણીએ છીએ. દૂધપાનને વ્યસન ગણીએ છીએ, પાપ નથી ગણતા. કેટલાય બાવાઓ

અખડ ચનમ કૂંતા હોય છે એ વ્યસન છે એની તેઓ પણ ના નથી પાડી શકતા અને છતાં એમનું સાધુ વ તેના પ્રમાણમાં ઓછું છે એમ સમાજ નથી માનતો. રવાની વિવેકાનંદ જેવા આધુનિક સંન્યાસીઓ પણ હુકો છોડવાની આવશ્યકતા માનતા ન હતા એમના પ્રતિનિદિ મારો આદર, આ કારણે તનમાત્ર ઓછો ન થયો છતાં હું તો માનું છું કે ધૂંધાપાન એ સાધુજીવનમાં એમ જ ગણાવું જોઈએ

જે લોકોનો આહાર જ માસ છે એ લોકોને પ્રાણીહત્યાનું કાર્મ જ લાગતું નથી દુનિયાની આજની નીતિની કપના જોતા તેઓ પાપ કહે છે એમ ન જ કહેવાય છતાં પ્રાણીહત્યા એ ક્રૂરતા અને પાપ છે જ. જેઓ એ વાત નથી સમજતા અથવા નથી માનતા અથવા ટેવને કારણે માસાહાર ચલાવના માગે છે, તેમનો વાક ન કઢાય

ત્યારે શું આપણે સમાજના, માસાહાર કરનાર અને ન કરનારક એવા બે ભાગ પાડવા અને બે વચ્ચેનો વહેવાર તોડી જ નાખવો? વર્જેલાઓની જાતિ ઊંચી અને ન વર્જેલાઓની નીચી એમ નક્કી કરી વર્જેલાઓનું અભિમાન પોષવું? અને ન વર્જેલાઓ ઉપર ઊતરતાપણીને ખ્યાલ ઠોડી બેસાડવો?

આપણે હિંદુ લોકોએ એ બધું કરી જોયું છે એમ કરીને આપણે સમાજની ઉન્નતિ નથી સાધી વર્જેલા અને ન વર્જેલા વચ્ચેનો વહેવાર તોડવાથી વર્જેલાઓનો નિશ્ચય વધારે મજબૂત થવાનો સંભવ છે એટલું આપણે માની લઈએ પણ ન વર્જેલાઓની તોખી ન્યાત પાડવાથી તેમનામાં સુધારો થવાનો સંભવ પણ આપણે અટકાવીએ છીએ એ જૂનતું ન જોઈએ

ગાંધીજીને ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ ખેંચવા મથનાર એ પાદરીએ એમને દર રવિવારે ખેતાને ત્યાં જન્મવાનું આગમન્ય આપી રાખ્યું હતું ગાંધીજીએ એનો સ્વીકાર કર્યો જન્મવાના ટેનત ઉપર મિશનરીના કુટુંબીઓ માસાહારની વસ્તુઓ આણીને ખાતાં, ગાંધીજીનો આહાર સુરત 'વર્જેલો' રહેતો. ('માસાહારી લોકોના ટેબલ ઉપર તમે કેમ જમો

છે?' એમ એમને પૂછનાર ત્યાં કોઈ ન હતું.) આહારનાં પુષ્પપાપ વિષે વાત ન હોવા જોઈતો રિવેક ગાંધીજી પાસે હતો. પણ મિશનરીનાં બાળકો પૂછવા લાગ્યાં કે, “અમુક વાતીઓ મિ. ગાંધી કેમ નથી ખાતા?” માનપિતાને કહેવું પડ્યું કે, “એમના ધર્મમાં એ પાપ ગણાય છે.”

“શા માટે પાપ ગણતા હશે?”

“તેઓ માને છે કે પશુપક્ષીઓને આત્મા છે, સૂખદુઃખની લાગણી છે. ગ્રાણીઓને મારવામાં ફરતા છે—પાપ છે.”

“વાત તો સાચી લાગે છે. તો આપણે કેમ એ વસ્તુને પાપ નથી ગણતા?”

“આપણે માનીએ છીએ કે પશુપક્ષી આદિ મનુષ્યેનર ગ્રાણીઓને આત્મા નથી હોતો.”

“તે કોણ જાણે, પણ એમને મારવામાં ફરતા તો છે જ. ભારતી વખતે તેઓ નાસ્ત્રામ કરે છે, જોરથી ગુએ છે એટલું તો આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. આવતી કાલથી અમે એ વસ્તુઓ નથી ખાવાનાં.”

“નહીં ખાઓ તો નખળાં પડશે.”

“હારે મિ. ગાંધી કેમ નથી નખળા પડતા?”

અતે પાદરીઓએ ગાંધીજીની માફી માગી અને રવિવારનું જમવાનું આમંત્રણ પાછું ખેંચી લીધું.

આ આખો પ્રસંગ શો બોધ આપે છે? એક જમાનો હતો જ્યારે જૈન લોકો માંસાહારી લોકો વચ્ચે જર્જરે ધર્મપ્રચાર કરતા હતા. ડેટલાક જૈનો માંસાહાર કરતા હતા એવો ઉલ્લેખ જૈન શાસ્ત્રોમાં મળે છે. ટેવને કારણે માંસાહાર કરનાર લોકોને જૈન ધર્મમાં પ્રથમ સ્થાન લીધા હશે. અને તેઓ ધીમે ધીમે માંસાહારનું વર્ગન કરશે એમ આશા રાખી હશે અને તે સફળ પણ થઈ હશે.

ત્યાર પછી ગ્રાણીઓને અચાનકની વૃત્તિ સિધ્ધિ થઈ. ફક્ત પોતાનો ધર્મ અચાનકની વૃત્તિ બાકી રહી હશે. એટલે જૈન લોકોએ માંસાહારી લોકો સાથે જમવાનું છોડી દીધું હશે. પરિણામે નવા લોકો

જેન ધર્મમાં આવતા અટક્યા માસાદાર ન કરનાર ચુસ્ત જૈનોમાંથી કોઈ માસાદાર તરફ નથી જ સપરચુ એમ કહી શકાય તો કેવું સારું થાત !

પણ માસાદારની વાત નોખી છે શરામ એ માણસને અનીતિ તરફ દોરનાર હથ્થડતુ વ્યસન છે શરામમાં પ્રાણીહિંસા નથી પણ પ્રાણીહિંસાથી પણ ખરામ એવો બુદ્ધિનાશ છે એની સાથે માડવાગ કેમ ચાલે ?

આ દવીનમાં ઘણું વર્ગૂદ છે આપણા સમાજમાં શરામનું વ્યસન ઘણું ફેલાયું નથી ત્યાં સમાજના નિયમો કડમ્પણે પાળવા જોઈએ એ વિશે શંકા નથી પણ જ્યાં આપણા લોકો પરદેશમાં જઈને વસ્યા છે અને ધીમે ધીમે સાન શિથિન થયા છે, તેમનામાં મદ્યપાન ફેલાયેતું જોઈ તેમનો મહિષકાર કરના જઈએ તો પોતે જ મહિષકૃત થઈ જઈએ અને બીજા કશું કામ કરી ન શકીએ શરામ પીવાની જેમને આદત પડી છે અને જેમણે એને સામાજિક રિવાજ ક્યો છે તેમને હાનિ થાય છે એ વિશે શંકા નથી એમને એ શરામમાંથી ગત્યાવનાના પ્રયત્ન થવા જોઈએ એ વિશે પણ શંકા નથી પણ એ કામ એમનો મહિષકાર કરવાથી નહીં થાય અને ખાસ કહેવાની વાત એ છે કે તેઓ બીજી રીતે ખરામ માણસો હોય છે એવો અનુભવ પણ નથી મદ્યપાન પ્રત્યે મારા મનમાં જે નિરસ્થર છે તે મદ્ય પીનારા સુધી પહોંચતો નથી એટલે એવા લોગ સાથે હું દૂરથી ભળતો આવ્યો છું એના કેન્દ્રાક લોકો પ્રત્યે મારા મનમાં આદર પણ છે એમણે ખાણા માટે મારા જેવાને બોલાવ્યા પછી ત્યાં શરામનો વહેવાર ટાળવાનો વિવેક બતાવ્યો હોત તો હું રાજી થાત પણ એવો વિવેક હક તરીકે માગી ન લેવાય અને દરેક સમાજમાં આપણાથી શરત પણ ન થાય કે ‘આવો વિવેક પાગો તો જ’ હું તમારે ત્યાં આવીશ, મને અહીં નોંધતા સતોડ થાય છે કે એક સજ્જન પારસી ભાઈએ (જેઓ અચારનવાર મદ્ય લે છે પણ ખરા) અમારા માનમાં હોટેલમાં ખાણું આપ્યું ત્યારે શરામ ન વાપરવાનું ગોઠવ્યું તે દિવસે મને ધણું આનંદ થયો

મઘપાન કરનાર લોકોના સહવાસથી પોતે લપમી જવાની બીક જોમને હોય તેમજો આવા પ્રમગો યાગવા જોઈએ એ વિષે શકા નથી પણ તે આત્મરક્ષા ખાતર, મઘપાન નિષેધના કાયકમ તરીકે નહીં.

હેતનાક લોકો શરામ પીવાના 'આદી' હોય છે ખનામાના પીએ છે અને પીએ છે એ ડબ્બુ નથી કરતા. પ્રતિજ્ઞા જરો એ એક બીક અને પેતાનો ચેષ બીજન લોકો મુધી પહોચજો તે ન થાય એ સાત્ત્વિક આશા એને દલ કહેવાય કે નહીં ? મિથ્યાચાર કહેવાય

ધર્માધર્મનો વિચાર બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે હું આફ્રિકા જના બિપડયો તે પહેલા જ શ્રી નાનથ ગોકે મને ચેતવણી આપી હતી કે, 'પૂર્વ આફ્રિકામા શરામનો વહેવાર છૂંધી થતો તમને જોવાને મારશે તમને એનો આગમ થશે' તે વખતે જ મેં વિચાર કરી રાખ્યો કે ત્યાં મારે શું કરવું ? સાગના સાત વાગ્યા પછી ન જમવાનો મારો નિયમ પૂર્વ આફ્રિકામા હું નહીં ચલાવું એ તો મેં પહેલેથી જ નક્કી કર્યું હતું ખાંડ ન ખાવાનો નિયમ પણ મેં ઠોડી દીધો હતો ખાંડ પ્રત્યેનો પક્ષપાત મારામા હતો જ નહીં એટલે સ્વાદજ્યની દૃષ્ટિએ એ નિયમની આશયકતા ન હતી અભિપ્રાય સમાજને અને ત્યાં મુધી નડતરરૂપ ન થઈ અને તેમ કરતા મારા જીવન સિદ્ધાન્તોમા સિધિ ન થાઉં એમ મન સાથે જોતીને જ બિપડયો હતો દરેક ખાણ વખતે માસકે ઈંડા શેમા શેમા નથી એ મધુ ચીવટપૂર્વક તપાસી, જ્યાં શકા હોય ત્યાં પણ કસક રીતે વતી, મારો આદાર હું લેતો એમા મુધારો એટલે થયો કે ચીઝ જોવા પદાર્થ જો નિર્દોષ મમજને હું હિંદુસ્તાનમા લેતો, તે પૂર્વ આફ્રિકામા મેં છોડી દીધો કેમ કે મેં જોયું કે ચીઝ અનાવવામા રેનેટ કરીને એક પદાર્થ પાપરવો પડે છે, તે મારેલા વાછરડાઓના આતરડામાથી કાઢેલો હોય છે

પૂર્વ આફ્રિકાની મુસાફરી દરમિયાન મઘમાસની ગાતમા જો વિચારો મારા મનમા ધોળાવા તેનું બમાન અહીં રજૂ કર્યું છે આર્મા ખીનજોએ કઈ ગીતે વર્નલુ એનું મુચન કરવાનો ધરાદો નથી આ

વિવેચન નથી, ફક્ત મનન છે. જેમને આમાં નમજાઈ કે શિથિલતા લાગતી હોય તેમણે આ વસ્તુનું અનુકરણ નહીં કરવું એટલું જ કહી શકાય.

પૂર્વ આફ્રિકામાં દરેક ઠેકાણે ધર્મની સંસ્થાઓ હોય છે. હિંદુઓનાં આર્યસમાજ કે ખીર્ત મંદિરો, શીખોના ગુરુદ્વારા, મુસલમાનોની મસ્જિદો, ખ્રિસ્તીઓનાં રોમન કેથલિક મંદિરો અથવા પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રાર્થનાગૃહો. દરેક ધર્મ તરફથી શાળાઓ ખોલવામાં આવે છે. તેમાં તે તે પંથના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે ધર્મની કેળવણી આપવામાં આવે છે. એ ધાર્મિક કેળવણી કે ઉપદેશની અસર ઠેકાના ઉપર કેટલી થાય છે એનું માપ કાઢી શકાય ખરું? કહેવાય છે કે પૈસાદાર વર્ગને ધર્મની જરૂર હોતી નથી. એમના શ્રીમંતી સંસ્કારો, આખા દિવસના કાર્યક્રમો અને મહત્વાકાંક્ષાએ સૂચવેલી હરીશર્ષઓ એમને માટે ખસ હોય છે. એમનામાં સહેજસાજ ધાર્મિકતા હોય તો તેનો ઉપયોગ બિન્ન બિન્ન ધર્મની સંસ્થાઓને નાણાંની મદદ કરવામાં વપરાઈ જાય છે.

છેક મરીઝ લોકોને વળા ધર્મ શો? તેઓ કેમ જીવે છે અને કેમ વર્તે છે એના તરફ કોઈની નજર હોતી જ નથી. વારસામાં તેમને જે વહેમો મળ્યા હોય તે તેમનો ધર્મ. નિત્યની સોજતને કારણે મુસીબતોથી તેઓ એટલા ખયા ટેવાયેલા હોય છે કે તેમને દૈવનું કે નસીબનું ધર્મશાસ્ત્ર માનીને જ ચાલવું પડે છે. આવા લોકો સંકટપ્રસંગે એકબીજા પ્રત્યે જે સહાનુભૂતિ બતાવે છે, તે જ એમનો ધર્માનુભવ. તેની પણ પૂરતી કદર કરવા જેટલી માનસિક નવરાશ એમની પાસે હોતી નથી.

જો સાચો ધર્મ કંઈક ખરચો હોય તો મધ્યમ વર્ગના લોકોમાં એનું અસ્તિત્વ જણાય છે. ત્યાં પણ દરેક ધર્મના ખાસ વિધિ-વિધાન અને વિશિષ્ટ માન્યતાઓનો જ પ્રભાવ વધારે હોય છે. છતાં એની પાછળ શુભ લાગણી અને હોંડા વિચારો જરૂર હોય છે. ધર્મ એટલે ચૈતન્યની અનુભૂતિ એ અર્થ જો સાચો હોય તો એનો સાક્ષાત્કાર આ ત્રણેમાંથી ગમે તે વર્ગની વ્યક્તિઓને ઠાક વખતે અધ્યાત્મમાં વીજળીના ઝળકારાની

પેડે, મર્ધ શકે છે એને માટે કોઈ મંદિર, રિવાજો કે શાસ્ત્રની જરૂર હોય જ છે એમ નથી અને છતાં ધર્મના આ ત્રણે વાહનો માથુસ જનને માટે જરૂરી ગણાયા છે એની મારફતે ધાર્મિક સંસ્કૃતિનું રક્ષણ થાય છે અને માથુસજનને તેના કર્તવ્યનું તેમ જ જીવનક્રમનું રમરણ રહે છે.

જ્યારે જ્યારે સમાજમાં અનાચાર કેતાપ છે ત્યારે ત્યારે લોકો આ ત્રણ વાહનો પાસેથી કોઈ સારા દનાઈની અપેક્ષા નથી રાખતા પણ કોઈ જીવતા-જાગતા સત્ય પના મત્સર્ગની આશા રાખે છે પણ તેથી જો સત્ય પોના સત્સર્ગની સરથા જનાની સાધુઓના અખાન ચવાળીએ તો ત્યાં પણ જડના ઘર ઘાને જ છે ધર્મ કોઈ મળે મમન, ધન વિધિ વિનાન કે સરથામાં સત્યાર્થ શયો જ નથી અને છતાં આ બધી વસ્તુઓ ધર્મની રક્ષાને અર્થે ડાની કમ્પી જ પડે છે આ બધી સરથાઓ મગીને એક દારૂની મરીને પણ દૂર ઝરી શકી નથી!

કપાનામાં આફ્રિકેનોની કેટલીક મદત્તની સરથાઓ જોઈ લીધી જે સરથાઓએ આફ્રિકન લોકોને સારાસરખા નેતાઓ પૂરા પાડ્યા છે એવી જે સરથાઓ અડી છે એક છે કિંગ્સ કોલેજ બુડો, અને બીજી છે મેકરેર કોલેજ જ ને સમ્યાના શિક્ષકો કેમરશીને વરેતા અને પોત પોતાના વિચોના નિબળાત જણાયા અધ્યાપકોમાં હોય છે અથવા હોની જોઈએ એવી પ્રસિદ્ધિપરાક્રમ્યતા પણ દેખાઈ બુડો કિંગ્સ કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ મિ કોમને મળ્યા.

કેમરશીની અમર પ્રત્યક્ષ જોઈ રામય છે સંગીત અને ચિત્રકળામાં એટલે અમે એ વસ્તુઓ જ ખાસ જોવાની માગણી કરી આફ્રિકન માળોમાં સ્વયંબૂ રીતે ચિત્રકળા ખીલે એનો પ્રયત્ન કરતી એક યુરોપિયન શિક્ષિકા પામેથી અમે બહુ મગ્નુ વિદ્યાર્થીઓના ચિત્રો પણ જગવામંધ જોયા મધા જ ચિત્રો પ્રાકૃતિક દરયો (ન ડરેક્ષ)ના હતાં ચિત્રોમાં વિદ્યાર્થીઓની મ્યાસ તો હોય જ પણ પ્રકૃતિ માતાનાં વિવિધ દર્શનોનું જનતાપણુ એમાં અદ્ભુત રીતે પ્રગટ થયું હતું દરેક ચિત્રમાં કુદરતના જિન્ન જિન્ન અવગરની હત્ય ઉપર પડતી અસરનું ડાગણુ હતું ત્યાના

બ્યાખ્યાનમાં મારાથી કહ્યા વગર ન રહેવાય કે આ આફ્રિકન યુગોને કુદરત સાથે જે ગાઢ પરિચય છે તે વ્યક્ત કરવાનું સાધન બાજુ આજ સુધી એમની પાસે ન હતું તે મગતાવેત અનુભૂતિનું બિડાણ આ ચિત્રોમાં ફૂગી નીકળે છે અને એ બતાવે છે કે આ માળકોને કેવણુ બંધે ન મળી હોય, સરકૃતિને નામે મનાવના જેવું બંધે એમની પાસે કશું ન હોય, પણ સરકૃતિનું સાચું બિડાણ એમની પાસે છુપાયેલું હતું એ સિંધે શકા નથી આપણા ગોરા કે દિદી છેકરાઓ પણ અહીંની કુદરતનું દર્શન દિનસરના કરે છે. પણ તેમણે અહીંની કુદરતનું વ્યક્તિત્વ આટલી શક્તિથી પકડ્યું હોય એમ લાગતું નથી આજની આપણી સરકૃતિ જ છીછરી ચર્મ ગર્મ છે

“ચિત્રો મધ્ય પ્રાકૃતિક દશ્યના જ કેમ છે, પશુપક્ષીઓના કે માણસોના ચિત્રો કેમ લગભગ નથી ?” એમ મેં પૂછ્યું મને કહેવામાં આ યુ કે આ લોકો વહેમી હોય છે માણસના ચિત્રો દોરતા એમન ડર લાગે છે મને શમ ગર્મ કે વખતે એની પાછળ ધરલાખી મર્પાદાનો પ્રબળ હશે અન્મત તપાસ કરતા એ મન્ને મ્પનાઓ સાચી ન લાગી તો શું આ વિદ્યાર્થીઓની પેની બાહોશ શિક્ષકોના જ કુદરત પ્રત્યે પક્ષપાત નિરોધ હશે ? વિદ્યાર્થીઓ એક ક્ષેત્રમાં ખીલના લાગ્યા અને એમને કેઈએ હજી બીજે વાળ્યા નહીં હોય

ગયાઝા નામના એક ગામડામાં અમે ગયા હતા ત્યાંની સુદર મિશનરી સ્કૂલમાં અમે માણસોના ચિત્રો ધરાઈને જોયા તે ખંધા આફ્રિકન વિદ્યાર્થીઓને હાથે દોરાયેલા હતા ખ્રિસ્તી પૌરાણિક વાનાં ઓળખાતાં મર્પાદા ત્યાં હતી પણ દરેક ચિત્ર પાછળ મૌનિકતા અને જીવતા પણું તો હતું જ

સંગીત અને નૃત્યની માગતમાં આફ્રિકન લોકોના અસની નમૂનાઓ મને આસ્થામના મિકિરી લોકોના પ્રાથમિક ડેગીના નૃત્ય-સંગીત જેવા લાગ્યા કેવલાકે હારજીવ શૃંગારિક કહેવા કરતા લૈંગિક હતા એમ જ કહેવું જોઈએ એમના સંગીતમાં તાન તો હોય છે પણ રાગની ખાસ

ખૂબી દેખાઈ નહીં. મારે તો અરબી કે યુરોપિયન સંગીતની અસર વગરનું શુદ્ધ આફ્રિકન સંગીત સાંભળવું હતું. જે શુદ્ધ ગણાતું હતું તે બહુ આકર્ષક ન લાગ્યું.

આફ્રિકન લોકોએ અમેરિકા જઈને જે 'નીગ્રો રિપરિયુઅન્સ' ખીલ્યાં છે એનાં વખાણ આખી દુનિયા કરે છે. એવાં ગીતો પણ અમને સાંજગયાને મળ્યાં. ખ્રિસ્તી રોજો પણ એ ઉપરથી અમે જોઈ શક્યાં કે આફ્રિકન હોકરા-હોકરીઓના કંઠમાં વિશેષ માધુર્ય હોય છે. એટલું જ નહીં પણ તેમાંનાં કેટલાંક એ સંગીતના ભાવમાં તસ્લીન પણ થાય છે.

ખીજે એક બે ઠેકાણે, ખાસ કરીને ગયાજમાં અને નૈરાખી પાસેની અલાયન્સ રફલમાં અમે એવું નીચે સંગીત સાંભળ્યું કે જેના અવયવે જવા શુદ્ધ આફ્રિકન હતા પણ જેની ગોઠવણી અંગ્રેજ બની હતી. એ સંગીતની અસર ખરેખર ભવ્ય અને ઊંડી હતી. આફ્રિકન સંગીતનો કાવો મસલો લઈને એમાં સહેજસાજ પાસાં પાડીને એનાં ધરેણું બનાવ્યાં હોય તો દુનિયાના ઠાઈ પણ સંગીતમાં આ નવો શયગાર દીધી જાડે એવો છે.

મેકેરેર કોલેજમાં અને ખીજે પણ ભાયાનો સવાલ મેં વિશેષ ઊંઘણમાં ઝતર્યાં છે. દુ જોઈ શક્યો કે અંગ્રેજ સિદ્ધિકો અને અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓ ખરેખર માને છે કે ઠાક દિવસે આફ્રિકા ખંડની સર્વસામાન્ય ભાષા અંગ્રેજી જ થવાની છે. દિંદુસ્તાનનો અનુભવ એમની આ શ્રદ્ધાને મોળી પાડતો નથી. તેઓ કહે છે કે, "દિંદુસ્તાનમાં એક ભારે સંસ્કૃતિ હતી. અમારાથી એ ભલે તદ્દન જુદી હોય; પણ સંસ્કૃતિ તો ખરી જ. અહીંના લોકો પામે જે ભાષાઓ છે તેમને માટે નથી કોઈ સિધ્ધિ, નથી કોઈ સાદ્દિય. આધુનિક વિચારો કે વિજ્ઞાન ઝપાટબેર અપનાવવાં હોય તો અંગ્રેજી ભાષા સ્વીકાર્યે જ છૂટકો." મેં કહ્યું, "તેઓ અંગ્રેજી શીખે એની નાં નથી. સવાલ છે, કઈ ભાષામાં પોતાનું જીવન વ્યક્ત કરે?" તેઓ માને છે કે આફ્રિકામાં સર્વમાન્ય થઈ શકે એવી

ઠાઈ ભાષા છે જ નહીં. સ્વાહિલી સામે ડેટલાક જાતિઓમાં સખત વિરોધ છે. (ખીજા ડેટલાક કહે છે કે આ વિરોધ સાચો નથી. અંગ્રેજોએ જ પોષેલો છે.) સ્વાહિલી ભાષા ખીલવવાનો પ્રયત્ન અંગ્રેજોએ પોતાના હાથમાં લીધો છે. તે કામ એટલું ધીમું ચાલે છે કે એ રીતે ઠાઈ ગરજ સરે નહીં. અંગ્રેજોનું કહેવું છે કે આ ખંડમાં અગ્રેજ સંસ્કૃતિ આપ્યે જ છૂટકો. આ લોકોને અગ્રેજ શીખવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમાં અમે કાચ્યા છીએ એટલે એ જ નીતિ આગળ ચલાવીશું.

આખા ખંડમાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય નથી. બેલ્જિયમન કોંગોમાં સર્વત્ર ફ્રેન્ચ ચલાવવાનો આગ્રહ દેખાય છે. મોશમ્બિક અને અંગોલામાં પોર્ટુગીઝ ભાષા ચલાવવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે. પણ એ અંધી ચર્ચા આ લોકો જોડે મેં છોડી નહીં. ગોરા લોકોએ નક્કી કરેલું લાગે છે કે હિંદુસ્તાનમાં જેમ આર્યો આગ્યા અને એમણે અહીં પોતાની સંસ્કૃતિ ચલાવી, અને અહીંના દરેક લોકોને શ્વર કેમ તરીકે રાખી એની સેવા લીધી અને પોતે ગ્રેટ બ્રહ્મા, તેમ જ આફ્રિકાખંડ યુરોપ માટે શ્વરભૂમિ તરીકે પસંદ કરવી અને અહીં આફ્રિકન લોકોને ધીરે ધીરે યુરોપીય સંસ્કૃતિ અને યુરોપીય ભાષાની અસર તમે આણી, દિવણી સમાજની અહીં સ્થાપના કરવી. આ વસ્તુ ડેટલાક ગોરાઓ રપટ બોલે છે, ડેટલાક મનમાં જ રાખે છે.

એક અંગ્રેજે રપટ લખ્યું છે કે અમેરિકામાં અમે સામ્રાજ્ય સ્થાપવા ગયા. થોડા દિવસ અમારું ચાલ્યું. પણ ત્યાં સ્વકીય લોકો હોવાથી તે સામ્રાજ્ય અમારે જતું કરવું પડ્યું. અમે ખીજું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. હિંદુસ્તાનમાં. તે ધણું ચાલ્યું પણ હિંદુસ્તાનની પ્રજા સંસ્કારી હતી. સંખ્યા પણ જગરદસ્ત, એટલે એ સામ્રાજ્ય પણ હાથમાંથી નીકળી ગયું. હવે બ્રિટિશ પ્રજાતા વિકાસ માટે ફક્ત આફ્રિકાની બૂમ રહી છે. અહીં અત્યાર સુધીની દીલ છોડી દઈ મજબૂતીથી સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરીશું તો સો દોઢસો વરસ તો જરૂર ચાલશે. પછી જોઈ લેવાશે.

આપણે ગોરાઓને કહીએ છીએ કે આફ્રિકામાં બ્રિટિશ સંસ્કૃતિ ચલાવવાની વાત તમે છોડી દેજો. એ વાત ચાલવાની નથી. આફ્રિકન

લોકો પામે એમની પોતાની સ્વરૂપિ છે એની અવગણના કરના કરતા આરપૂર્વક એને ખીનરીશુ આ ભૂમિ ઉપર આફ્રિકન, હિંદી (અથવા એશિયાર્થ મા) અને યુરોપિયન — ત્રણે સ્વરૂપિનો સુદર સમન્વય થવાનો છે તમે જો ઉચ્ચતાનું અભિમાન છોડી દો અને અમે જો અધીયો નામી જવાનો નિયાર છોડી દઈએ તો આપણે ત્રણે મળીને અહીં એક ભવ્ય નિશ્વસસ્વરૂપિની સ્થાપના કરી શકીશુ

અને નિવારનાન અંગ્રેજો સ્વીકારે છે કે હિંદુસ્તાનના લોકોની મદદ નગર અંગ્રેજોનું રાજ્ય આફ્રિકામાં ટકી ન શકે અમે એમને જીએ જીએ કે કેવી અંગ્રેજોનું જ રાજ્ય ચલાવવાના સ્વાત્તા છોડી દેજો તથા ખડના લોકો અહીં એકજ આવી જીવનસદુપર ચલાવીશુ તમારી પામે વિજ્ઞાનનું બળ છે, સગવડશક્તિ છે તમારી એ ગ્રેન્તા આજે સદુ કોઈ સ્વીકારે પણ અતે માનવ માનવ રમ્મે અમમાનતા ન રહેરી નેર્મએ એટલું સ્વીકારજો અને ખીજા લોકો ઉપર નિશ્વાસ રાખના થરો તો અહીં નિશ્વરાજ્ય ન્યાપન શ્રી શકીશુ અહીંના લોકો સાથે વધુ ને વધુ ભાગીશુ, એમને કેળવીશુ, આપણા જીવનમાં પણ જરૂરી રંગર શ્રીશુ, તો આ ભૂમિમાંથી તમામ દુનિયાને બોધ મળે એની બંધુના આપણે ઉપભવી મનારીશુ

ભાસનો પ્રશ્ન હજી અનિર્ણિત જ છે મને પોતાને લાગે છે કે મોડો સંખ્યાની પ્રગતિ અંગ્રેજી જેવી તદ્દન પારકી ભાષા આપરી એ અસાધ્ય નથી પણ કંઈક કામ છે આફ્રિકાની જ એ આર ભાષાઓ પસંદ કરીને ખીનરી નેર્મએ અને એમાંથી જ કોઈ એક ભાષાને આત્મારથી ખીજા ભાષા તરીકે ગમે ચલાવની નેર્મએ સ્વભાષા મારફતે પ્રગતિ ઝપાગભેર થાય છે અને સ્વાભાવિક ક્રમે થાય છે અંગ્રેજી મારફતે એ બધું કરના જતા એ પ્રગતિ ધણા વરસ સુધી રાહ જોરી પડશે અંગ્રેજીનો કે દેવનાનો ભાષા તરીકે પ્રચાર ભને થાયો

પૂર્વ આફ્રિકામાં, રહેનારા આપણા લોકો જેમ સ્વાહિલી કે લુગાન્ડા ભાષા શીમે છે તેમ કેનાક આફ્રિકન લોકોએ શુગરાતી અને હિંદુસ્તાની આ-૧૨

શીખતી જોઈએ એવી સૂચના આફ્રિકન નેતાઓ આગળ મે મુજી જોઈ એમણે એ વસ્તુનો સહર્પ સ્વીકાર કર્યો છે કારણ કે એમને એમા પ્રત્યક્ષ લાભ દેખાય છે દુ ખની વાન એટલી જ છે કે આપણા લોકોને આ વસ્તુનું મહત્ત્વ સમજાતું નથી ગુજરાતી સંદર્ભમાં કોઈ આફ્રિકન છોકરો જાણના આવે તો તમે એને લેવાની ના નહી પાડતા, એમ મે આપણા લોકોને કહ્યું આટલી નાની વસ્તુનો પણ સ્વીકાર કરાવતા મને મુશ્કેલી પડી મારે અહીં સતોષપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે અ તે આપણા લોકો આને માટે તૈયાર થયા ખરા.

કપાનામાં યુગાન્ડા કેળવણીખાતાના એક અમલદાર મને ખાસ મળના આ-વા હતા એમને ગાંધી કોલેજની કલ્પના પસંદ ન હતી એમણે મને સીધો સવાલ પૂછ્યો કે, “મેકેરેરે કોલેજ હોના છતાં ખીજી કોલેજ રા માટે ખોનના માગો છો ?”

મે કહ્યું, “એ કોલેજ ફક્ત આફ્રિકનો માટે છે એમ માનું છું.”

“એવું તમે શા માટે માનો છો ? એમા તમામ કેમના વિદ્યાર્થીઓ આની શકે છે.”

“સારી રાત છે ત્યારે મેકેરેરેમા અંગ્રેજ વિદ્યાર્થીઓ કેટલા છે ?”

‘હમણા નથી કેમ કે એમને ત્યાં કશું આકર્ષણ નથી એ કોલેજ વાગે ત્યારે યુરોપિયન વિદ્યાર્થીઓ આવશે.”

“તેમ થાય તો એ વસ્તુ તું અભિનંદનીય ગણુ આજે જો એ કોલેજમાં દિદી છોકરાઓ આવે તો મધ્યાને એમા લેવાશે ખરા ? કે અમુક ટકા આફ્રિકન અને અમુક ટકા એશિયન લેવાશે — એવો નિયમ મરશો ?”

“એવો નિયમ કરવો જૂઠું તો ખરું, પણ વખતે એવો નિયમ કરવો પડે.”

“તો પડી આજીના આફ્રિકન અને એશિયન ઉમેદવારોનું શું ?”

“એ મુશ્કેલી કે પણ ગાંધી કોલેજ અને મેકેરેરે કોલેજ વચ્ચે હાઈફાઈ લગતા માટે શું કરશો ?”

“દુનિયામાં બધે ચાલે છે તેમ જ અહીં કરીશું દરેક કોલેજમાં અમુક ખાસ વિષયો પૂર્ણ કરીશું. ‘ફેકલ્ટી વાર્ષિક’ બેઠક હશે તે બંધી રીતે છટ જ હશે દરેક કોલેજ સાથે જે જવાબપો હશે તેમા માસાદારી અને અન્નાદારી એવી અવગ અવગ વીરીઓ કરી પડશે બાકી કરો બેઠક નહીં રહે મને વિશ્વાસ છે કે અમારી કોલેજમા સુરોપિયન છોકરાઓ પણ આવશે. એમની સખ્યા વધારે લાભ ન હોય પણ અમારું આંતરગતીય વાતાવરણ પસંદ કરનારા ગેરમા માન્યો અને વિદ્યાર્થીઓ જરૂર નીકળવાનાં એ વિષે મને શંકા નથી અમે પ્રોફેસરો પસંદ કરીશું તે સારામા સારા પસંદ કરીશું, પછી તે ગમે તે કામ કે દેશ કે ધર્મના હોય

“મારી એક નવી કંપના છે પૂર્વ આફ્રિકાની પોતાની યુનિવર્સિટી સ્થપાય નહીં ત્યાં સુધી અમારી કોલેજ લાડન યુનિવર્સિટી અને મુમર્થ યુનિવર્સિટી મને સાથે જોડાયેલી (‘એફિલિયેટેડ’) હશે”

“એ કેમ બની શકે?” એમણે અસ્થિત ચર્ચા પૂછ્યું.

“અત્યાર સુધી બન્યું નથી એટલી જ મુશ્કેલી છે ને, કે બીજી કાર્થ મુશ્કેલી છે? મુમર્થ યુનિવર્સિટીએ લાંડનની ડિગ્રીઓ માન્ય રાખી છે. લાડન યુનિવર્સિટીએ મુમર્થની પૂર્વ આફ્રિકા સિટન અને ઇન્ડિયા તરફ એક જ કોમનવેલ્થમા છે પછી આતુ ખેવડ જોડાયું થવાને વાધો ગો?”

“વાધો તો કાર્થિદેખાતો નથી તમારી કંપના સુદર છે. એનો અમલ થાય તો તે છટ છે”

“અમારી કોલેજનો અભ્યાસક્રમ ઘણી વખતે અભ્યાસક્રમ સમિતિમા લાડન યુનિવર્સિટીના તેમ જ મુમર્થ યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિઓને લઈશું અને અભ્યાસક્રમ મને યુનિવર્સિટી પામેલી પસાર કરાવીશું અમુક વિષયો વર્તે પામ થાય તે મુમર્થ યુનિવર્સિટી તરફ ગમ અમુક વિષયો લે તે લાંડન યુનિવર્સિટીમા ગમ, એવી ગોપલ્ય સુખેથી કરી શકાય દિદુસ્તાનનો ઇનિદાસ, દિદુસ્તાનની દિવસની વગેરે વિષયો તરફ કોમના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ જરૂર થાખવાના”

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના એક વિદ્યાર્થી અને શ્રી ગિજુભાઈના શિષ્ય સોમાભાઈ જાનસાર મોમ્તાસના બાળમંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે એમણે બાળકો માટે અમર ગાંધી કરીને એક ગુજરાતી ચોપડી લખી છે એનું સ્વાદિની ભાષાતર ઝાઝીયારવાળા શ્રી રામભાઈ અને જાનુભાઈ ત્રિવેદીએ પ્રગણિત કર્યું છે એ જ ચોપડીનું યુગાન્ડામાં ચાલતી યુગાન્ડા ભાષામાં થયેલું જાનાતર કપાનામાં મારે હાથે પ્રગણિત કરાવતું ગોઠવ્યું હતું આ નાનમ્ડી ચોપડીની ત્યાંના લોકો ઉપર સારી અમર થઈ છે આ મેગાનગ્રામાં શ્રી કાકુભાઈને તુ ઓગખી યા ચો તેઓ અહીંના લોકોની ભાષા મહુ સરસ બોલે છે અહીંના લોકો ઉપર એમનો પ્રભાવ પણ સારો છે એક વખતે આફ્રિકન લોકો તોફાને ચડ્યા હશે પણ મ ભાઈને એની કશી આગ ન આવી આફ્રિકન લોકોએ એમને કહ્યું, “તમારે ચિંતા ન કરવી તમને કે તમારી એસ્ટેટને કશું થવાનું નથી તમે નચિત રહેજો ”

એક વરતુની ચર્ચા અહીં જ કરી દઉં કેટલાક લોકો કહે છે કે આફ્રિકન મજૂરો અને ધરમાં કામ કરતા આફ્રિકન લોકો નગણ્ય હોય છે એ લોકોના જના માટે મહેનત કરનાર કેટલાક સંજ્ઞન લોકોનો પણ એવો અભિપ્રાય સાલગી મને આશ્ચર્ય થયું આવા અભિપ્રાય હું સ્વીકારી શકતો નથી મનુષ્ય સ્વભાવ મધે સરમો જ હોય છે માણુમો શું, ફૂર જાનસારો પણ માયાને વશ થાય છે

નગણ્યપણું બહુ જ થોડું લોકોમાં દેખા દે છે ધણી વાર ઉપકાર કરનારા અધીરામર્ધી કૃતજ્ઞતાની અપેક્ષા રાખે છે અને અધીરામર્ધી જ સામા માણુમ ઉપર નગણ્યપણુંનો આરોપ કરે છે આપણે જેમ કૃતજ્ઞતાની વધારેપત્તી અપેક્ષા ગાંધીએ છીએ તેમ સામા માણુસ પણ વધારેપત્તી બનાઈની અપેક્ષા આપણી પાસેથી રાખીને હમેશા અસતુદ રહે છે કોઈ નોકરને આપણે સારી રીતે રાખતા હોઈએ તો આપણે આશા રાખીએ છીએ કે એ આપણને છોડીને ન ચાલે જાય એના ધરની કે એના માનવચર્યાની સ્થિતિનો આપણને ખ્યાન નથી હોતો

વધારે આવકની જરૂર હોય તો ગિઆરો શું કરે? ધણી વાર સારો વહેવાર હોવા છતાં બન્ને બાજુએ ગેરસમજ હોય છે.

અને આપણે જૂલુનું ન જોઈએ કે સેંકડો વરસ સુધી આરમોએ, ગેરાઓએ અને કાંઈક અંશે આપણા લોકોએ પણ આ લોકોને પકડી પકડીને નિર્વપણે ગુલામ તરીકે વેચ્યા છે અને રાખ્યા છે. એમના મનનો તો શું, શરીરની હાલતનો પણ આપણે વિચાર ક્યો નથી. આવા લોકો માણસગત ઉપર હજી કાંઈ પણ વિશ્વાસ રાખે છે એ જ આશ્ચર્યની વાત છે. સાપ માણસ ઉપર વિશ્વાસ નથી રાખતો અને માણસ સાપનો વિશ્વાસ નથી કરતો એનું ધ્રુવલ દર્શનો વરસતો બન્નેનો જાતીય અનુભવ છે. આફ્રિકન લોકોએ ખીજા ખંડના લોકોને હાથે જેટલું વેચ્યું છે એટલું કાંઈ પણ અન્ય માણસગતે વેચ્યું નથી. આટલું હોવા છતાં એ જાત વીકરી નથી એ એની ભક્ષાર્થ સૂચવે છે અથવા બાળપણ સૂચવે છે. કાંઈ પણ મિશનરીએ આજ સુધી કંઈ નથી કે આ કામ નગણી છે.

કંપાલામાં આફ્રિકન લોકોના રાગ રહે છે. એને આ લોકો 'ક્યાકા' કહે છે. રાશ્ત્રીને 'નેગામટાકા' કહે છે. અમે એ રાગને મળવા ગયા હતા. માણસ જુવાન, ઉત્તમ જણેલો અને સંસ્કારી લાગ્યો. ચહેરો પણ પ્રભાવી હતો. વિકાસપત્રમાં જણેલો હોવાથી ત્યાંની રીતમાન સરસ જણે. યુગાન્ડાનાં ગામડાંઓમાં પંચોનું સંસ્કૃત્ય થોડુંક હશે. એ એ ક્યાકાની દેખરેખ તળે ચાલે છે. સાંમળ્યા પ્રમાણે આ રાગની વૃત્તિઓ સારી છે પણ પોતાના હાથમાં કશું કરવાની ઝાંઝી સત્તા નથી એવો અનુભવ થવાથી એને ઉત્સાહ મંદ પડ્યો છે. અમે એને મળવા ગયાં ત્યારે એના મહેલમાં ક્યાંક સમારકામ ચાલતું હતું એટલે આખો મહેલ અમે જોઈ ન શક્યાં. રાગમહેલના આંગણમાં જ કેટલીક ગોળ ગોળ ઝૂંપડીઓ જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું, પણ એક રીતે સારું લાગ્યું. આફ્રિકન સંસ્કૃતિના સમારકામ આ માટીની ઝૂંપડીઓ ગજમહેલની પાસે જ છે એ મથાળેય છે. રાશ્ત્રીનાં બહેન કિંગ્ડો કોલેજમાં શિક્ષિકાનું કામ કરે છે. એ ત્યાં ગિ. સરોગને મળ્યાં હતાં. તે જ દિવસે બપોરે એક ટેકાણે રાગના

મુખ્ય પ્રધાન મળ્યા હતા. અનુભવી અમલદારો જેવા હોય છે તેના જ એ હતા.

મેકેરેરે કોલેજ સાથે એક મ્યુઝિયમ છે એ અનેક રીતે જોડા લાયક છે.

આફ્રિકન લોકોએ ખીનવેથી અનેક કળાઓ ત્યા જોવાને મળે છે એમના વાસણો, શિકારના સાધનો, જાતજાતના વાગ્ગઓ, જાનવરોના શિંગડા, આફ્રિકનોના જાતજાતના ઘરેણા, કપડા, લાકડાની મૂર્તિઓ, ઝોળારો વગેરે મધુ ત્યા જોવા લાયક છે અને એ ઉપરથી સહેજે ખ્યાલ આવે છે કે આ લોકોએ અમુક દૃઢ મુઠ્ઠી પ્રગતિ કર્યા પછી એમની સંસ્કૃતિ વચ્ચે જ થોડી કે અટકી ગઈ છે.

પોતાની આયપામની કેદરત, ઝાડ, પાન, આખોદના, ઝાતુઓ, જમવાનાં જાનવરો, અને પોતાની દાગ્દો એ બધાનો વિચાર કરી આ લોકોએ પોતાનો જીવનક્રમ અને સમાજવ્યવસ્થા ગોઠવેલા છે. એમની પરિસ્થિતિમાં સારામાં સારી વ્યવસ્થા એ જ થઈ શકે એવી છાપ મન પર પડ્યા વગર રહેતી નથી એમની મંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ પ્રાથમિક ભવે હોય પણ એમાં મંસ્કૃતિના તત્ત્વો બધા જ છે નહીં જ્યે એમને વિચાર કરતા કર્યા પછી એ લોકોને આધુનિક મંસ્કૃતિ અપનાવતાં મુશ્કેલી નહીં પડે એ વાત નિર્નિવાદ છે બુદ્ધિશક્તિ અને સંગઠનશક્તિ કેળવવામાં આ લોકો ઊતરતા નથી નીચડ્યા એમનું જીવન નવી દશ્ય તરફ વાળવાની જ વાત છે. આગ એ જૂની મંસ્કૃતિ, એમના કમાકાની પેડે, અજીવપરાયેથી પડી છે.

અમે કંપાયા હતા એ દરમિયાન એક ટ્રિસ અમારે સાતના ખાણા માટે એન્ટેએ જવાનું હતું ત્યાંની વિક્ટોરિયા હોટેલ સરકાર તરફથી ચાલે છે. વ્યવસ્થા ઘણી આરી હતી ઉપર કુશું જ છે કે કંપાયા મુલાકાતની દેશી રાજધાની છે, જ્યારે એન્ટેએ સરકારી રાજધાની છે. અહીં સરકારની નોકરી કરનારા આપણા દેશી લોકોએ તમકૂથી ખાણું હતું. અહીં ચર્ચા પણ સરમ થઈ હતી.

આ જ ઠેકાણે છેલ્લે દિવસે શેઠ નાનજી કાલીદાસના દીકરા ધીરુભાઈ તારકથી એક મોટું ખાલું હતું. એમા લુગાનગના એકિટંગ ગવર્નર અને મોટા મોટા અમલદારો પણ આવ્યા હતા. આખા ખાલાનો ઘઠ આદશાહી હતો એમ કહીએ તો ચાલે. એની પાછળ કેટલું ખર્ચ થયું હશે એનો વિચાર કરવાની પણ મેં હિંમત ન કરી. પ્રવત્તાપૂર્વક બેભું ઠેકાણે રાખ્યું ન હોત તો પૂર્વ આફ્રિકાનાં ખાલાંની ઝડીથી બેભું ફરી જ ગયું હોત અને હું માની બેસત કે અમે ઠાઈ મોટા અમીર કે મહાપુરુષ છીએ.

અમે કંપાણા ગયાં ત્યારે ત્યાંના મેયર પંજનમના આપણા એક રૂથી મુવાન ભાઈ હતા એ જોઈને અમને ઘણો આનંદ થયો. માનનીય શ્રી મૈની, એ અહીંના પહેલા કિંદી મેયર. પોતાની આહોશીથી એમણે આપણા લોકો ઉપર તેમ જ ગામઝો ઉપર સરસ ધાપ પાડી છે. આપણા જ એક દેશવાસીએ ખાંધેલો અહીંનો સુદર ટાઉન હોલ જોવા શ્રી મૈની સાથે જતાં મને ઘણો આનંદ થયો.

કંપાણામાં અમારી બધી વ્યવસ્થા સમ્પી હતી શ્રી નાનજીભાઈના કૃપાળુ ભાગીદાર શ્રી છોટાભાઈ પટેલે. પોતાની મીઠી મહેમાનગીરીથી અમને સહેજે અપનાવી શક્યા હતા શ્રી રામજીભાઈ લદ્દા. એમના ઘરનાં કોયેઆદનાં આલખમ એટલે આખા કુટુંબનો હતિહાસ.

મુખ્ય પ્રધાન મળ્યા હતા. અનુભવી અમલદારો જોવા હોય છે તેના જ એ હતા.

મેકેરેરે કોલેજ સાથે એક મ્યુઝિયમ છે એ અનેક રીતે જોવા લાયક છે.

આફ્રિકન લોકોએ ખીનવેરી અનેક કળાઓ ત્યા જોવાને મળે છે એમના વાસણો, શિકારના સાવનો, જાતભાતના વાગ્ગઓ, જાનવરોના શિંગડા, આફ્રિકનોના જાતભાતના ધરેણા, કપડા, લાકડાની મૂર્તિઓ, ઓખરો વગેરે મધુ ત્યા જોવા લાયક છે અને એ ઉપરથી સહેજે ખ્યાલ આવે છે કે આ લોકોએ અમુક દૃઢ સુની પ્રગતિ કર્યા પછી એમની સંસ્કૃતિ વચમાં જ થોડી કે અટકી ગઈ છે.

પોતાની આમણામની કદરત, ઝાડ, પાન, આખોહવા, ઝાતુઓ, જંગલનાં જાનવરો, અને પોતાની દાંતો એ બધાનો નિચાર કરી આ લોકોએ પોતાનો જીવનક્રમ અને અમાનવ્યવસ્થા ગોઠવેલા છે. એમની પરિસ્થિતિમાં સારામાં સારી વ્યવસ્થા એ જ થઈ શકે એની છાપ મન પર પડ્યા વગર રહેતી નથી એમની સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ પ્રાથમિક ભવે હોય પણ એમાં સંસ્કૃતિના તારવો બધાં જ છે નહીં દબે એમને નિચાર કરતાં કર્યા પછી એ લોકોને આધુનિક સંસ્કૃતિ અપનાવતાં મુશ્કેલી નહીં પડે એ વાત નિર્નિવાદ છે. બુદ્ધિશક્તિ અને સંગઠનશક્તિ કેળવવામાં આ લોકો બિનગતા નથી નીવડ્યા એમનું જીવન નવી દગ તરફ વાળવાની જ વાત છે આજ એ જૂની સંસ્કૃતિ, એમના કામકામની પેરે, અજીવપરાયેથી પડી છે.

અમે કંપાયા દ્વારા એ દરમ્યાન એક ટ્રિસ અમારે રાતના આજ્ઞા માટે એ-ટેએ જવાનું હતું ત્યાંની વિક્ટોરિયા લેટલેલ સરકાર તરફથી ચાલે છે. વ્યવસ્થા ધણી આરી હતી ઉપર કશું જ છે કે કંપાલા કુળ-ગતી દેશી રાજધાની છે, અમારે એ-ટેએ સરકારી રાજધાની છે અગી સરકારની નોકરી કરનારા આપણા દેશી ભર્ષાઓ તરફથી આજ્ઞા હતું અહીં ચર્ચાં પાણ અરમ થઈ હતી.

અને છતાં સાથે સદ્કાર કરવામાં કથી મુશ્કેલી અતુભવતા ન હતા. અહીં મેં એક દુકાન બાંધી હતી.

મારા બાપજીની સ્થિતિ એવી હોય છે કે પહેલેથી હું તૈયારી કરતો નથી. છેલ્લી ઘડીએ શ્રોતાઓનો સમુગમ જોઈ, વાતાવરણને અનુકૂળ એવું, સહે તેવું જોઈ હું કાંઈ વખતે અમારી પાર્ટીમાં ભળીને સાથે આવેલા લોકોનો ખ્યાલ મનમાં રાખીને જ બોલું છું. અને કાંઈ વખતે તે જ લોકો અકસ્મિત રીતે કંઈક વિચાર મનમાં આવે કે પછી શ્રોતાઓનો કે પ્રસંગનો કશો વિચાર કર્યા વગર બોલી જ દઈ છું. અથવા એમ કહું તો ચાલે કે આવા કાંઈ વિચારનો અવતાર થાય ત્યારે બીજું કશું બોલવાનું જ નથી. ભલેને બુદ્ધિ કહે કે આ વિચાર આ દેશલોકે અસ્થાને છે પણ વિચાર પોતાનું ધાયું જ કરી લે છે.

ગયાગામાં મેં પ્રારંભ કર્યો કે આ દેશમાં ત્રણ ખંડની સંસ્કૃતિ ભેગી થઈ છે. એશિયા ખંડ એટલે મદાન પેગમ્બરોની આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિની પરંપરા. ચીનમાં કોન્ફુશિયસ અને લાઓઝેનો ઉપદેશમાંથી એક આખી સંસ્કૃતિ ફૂલી ફાલી. અરબસ્તાનમાં અબ્બાહમથી માંડીને મોહમ્મદ અને અલી સુધી અનેક પેગમ્બરો ત્યાંના લોકોને ઈશ્વરતા આપ્યા છે. અને પેલેસ્ટાઈન એટલે અનેક નાનામોટા નખીઓનું જંગલ. ઈસા મસીહ એ એ જ દાસનું એક પરિપક્વ ફળ. મધ્ય એશિયા અને ઈરાનમાં એવા જ અસંખ્ય નખીઓ થઈ ગયા પણ એમાં અનેરી ભાન પાડી અશો જરુર પડે. એની ગાથાઓમાં વૈદિક પરંપરાની એક મિન્ન શાખા આપણને જોવાને મળે છે અને હિંદુસ્તાન તો માનવજાતિના ધનિદાસથી માંડીને આજ સુધી અમંડ ચાલતી ઋષિમુનિઓની અને સંતમહાત્માઓની પરંપરાની ભૂમિ. આ બધા ધર્મપ્રવરત્તોએ માલુસ-જનને આધ્યાત્મિક અંરુણિ આપી અને એનો આદર્શ ઈશ્વરો. આ છે એશિયાની ખાસિયત.

યુરોપ ખંડે વિદ્યાન અને સંગઠનનું અદ્ભુત પરક્રમ બનાવ્યું છે. એ પુરુષાય દૃષ્ટ પર નથી થયો પણ એ જાને રક્તિઓ દહે યુરોપની

આફ્રિકાના ગામડાંઓમા

કોઈ પણ દેશમા મુસાફરીએ જઈએ એલે લાની કળા કારીગરી કે સૌન્દર્યના નમૂનારૂપ પ્રેક્ષણીય સ્થળો જોઈએ, મોટા મોટા શહેરો જોઈએ, કારખાનાઓ જોઈએ, અને એ ઉપરાંત લાની મુખ્ય મુખ્ય વ્યક્તિઓને મળીએ આદલામા એ દેશની વિશેષતા ઠીક ઠીક ધ્યાનમા આવી જાય છે પણ તે દેશનું વાતાવરણ, એની ખરી સ્થિતિ અને લોકસ્વભાવ જાણ લેવા હોય તો એના સામાન્ય ગામડામા જ જવું જોઈએ અને તે પણ ધોરી રસ્તો છોડીને એક બાજુ પર હોય તો જ એ દેશના આત્મા “ પેતાની તનુનું વિવરણ ” કરી શકે છે

જૂનું મહિનાને છેત્રે દિવસે અમને આફ્રિકાના ત્રણ ગામડાં જોવાની તક મળી કંપાનાથી સાડાનવે ઊપડી અમે આડે રંગે ખાર માર્શનનો પ્રવાસ કર્યો અને ગયાઝા પહોંચ્યા ત્યાં આપણા દેશથી જઈને વમના સાદા, મહેનતુ અને ટેકીલા દુકાનદારો જોયા. અમારી આગતા સ્વાગતામા મધ્ય જ કુટુંબીજનો બેગા થયા હતા મસાલેદાર દૂધ, પેડા વગેરે સ્વાગત માટે તૈયાર હતું પણ અમને વિશેષ આનંદ એ થયો કે ત્યાંના હિંદી લોકોએ અમારો આમંત્ર પડેલેથી જાણી આસ્થામનક આફ્રિકનોને પણ બેગા ક્યા હતા ગામડામા રહેનારા હિંદીઓ અને ગામડિયા આફ્રિકનો — જેનો સયોગ પ્રમાણમા ભગતા ગગાયમુનાના પ્રવાહ જેવો લાગતો હતો ધોળા કાળાના મિશ્રણને લીધે જ નહીં પણ અનગ અનગ રહેવાની તીર્થ હોવા છતાં એ બંને કેમ એનારાતા એતપ્રેત થઈ જાય છે એ જોવાની તક મળી તેથી મધ્ય જ હિંદીઓ અનીની ભાષા લુગાન્ડા છૂટથી બોલી શકતા હતા અને આફ્રિકનો લોકો જાણે હિંદુસ્તાનના જાતિબેદથી ટેવાયેના હોય એવા રીતે અલગ ગહેવામા

અને છતાં સાથે સહકાર કરવામાં કશી મુશ્કેલી અનુભવતા ન હતા. અહીં મેં એક દે'કું ભાષણ કર્યું.

મારા ભાષણની સ્થિતિ એવી હોય છે કે પહેલેથી હું તૈયારી કરતો નથી. છેલ્લી ધડીએ શ્રોતાઓનો સમુદાય જોઈ, વાતાવરણને અનુકૂળ એવું, સહે તેવું બોલું છું. ઠાક વખતે અમારી પાટીમાં બળીને સાથે આવેલા લોકોનો ખ્યાલ મનમાં રાખીને જ બોલું છું. અને ઠાક વખતે તે જ ક્ષણે અકસ્મિત રીતે કંઈક વિચાર મનમાં આવે કે પછી શ્રોતાઓનો કે પ્રસંગનો કશો વિચાર ક્યાં વગર બોલી જ દઉં છું. અથવા એમ કરું તો ચાલે કે આરા ઠાઈ વિચારનો અવતાર ઘાય ત્યારે બીજું કરું બોલવાનું જ નથી. બલેને બુદ્ધિ કહે કે આ વિચાર આ કેટલાં અરથાને છે પણ વિચાર પોતાનું ધાયું જ કરી લે છે.

ગયાગ્રામાં મેં પ્રારંભ કર્યો કે આ દેશમાં ત્રણ ખંડની સંસ્કૃતિ ભેગી થઈ છે. એશિયા ખંડ એટલે મદાગાસ્કર પેગમ્બરોની આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિની પરંપરા. ચીનમાં કોન્ફ્યુશિયસ અને લાઓઝેનો ઉપદેશમાંથી એક આખી સંસ્કૃતિ ફૂલી ફાલી. અરબસ્તાનમાં અબ્બાહમથી માંડીને મોહમ્મદ અને અલી સુધી અનેક પેગમ્બરો ત્યાંના લોકોને કેળવતા આવ્યા છે. અને પેલેસ્ટાઈન એટલે અનેક તાનામોટા નબીઓનું જન્મસ્થાન છે. એ જ ક્ષણે એક પરિપાકવ ફળ. મધ્ય એશિયા અને ઈરાનમાં એવા જ અસંખ્ય નબીઓ થઈ ગયા પણ એમાં અનેરી ભાન પાડી અશો જરથુષ્ટરે. ચોની ગાથાઓમાં વેદિક પરંપરાની એક ભિન્ન શાખા આપણને જોવાને મળે છે અને દિંદુરતાન તો માનવજાતિના ઇતિહાસથી માંડીને આજ સુધી અખંડ ચાલતી અપિમુનિઓની અને સંતમહદમાઓની પરંપરાની જૂમિ. આ બધા ધર્મપ્રવર્તકોએ માણસ-જાનને આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ આપી અને એનો આત્મા કેળવ્યો. આ છે એશિયાની ખાસિયત.

યુરોપ ખંડે વિજ્ઞાન અને સંગઠનનું અદ્ભુત પરાક્રમ બતાવ્યું છે. એ પુરુષાર્થ હજી પૂરો નથી થયો પણ એ જન્મે શક્તિઓ હવે યુરોપની

આસિયત નથી રહી એનો ફેલાવો આખી દુનિયામાં થવા લાગ્યો છે. વિજ્ઞાનની સાધના આત્માની સાધના કરતાં વિશેષ ઊતરતી ન જ કહેવાય. આત્માની સાધના અંતરરૂપે આ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, જ્યારે વિજ્ઞાનની સાધના સૃષ્ટિના અણુ અને ભૂમા બંને રૂપોના ઊગ્રણ અને વિસ્તારન દર્શન કરાવી સરજનદારની આખી કરાવે છે આ વિજ્ઞાને આખી દુનિયા ઉપર પોતાની સારી મારી અસર કરી છે.

હવે આફ્રિકામાં માનવજાતિની છેલ્લી સાધના શરૂ થવાની છે એનો પ્રારંભ ગાંધીજીએ આ જ ભૂમિમાં કર્યો જ્યાં ખૂલુ લોકોનો શિકાર કરવા ઉપડેલા ગોરાઓને રોકી સકાય એમ હતું નહીં. પણ એ 'યુદ્ધ' (૧) માં મદદગાર થઈ ન ધાયત ઝૂનુઓની સારવાર કરવા માટે ગાંધીજીએ હિંદીઓનું એક પથક તૈયાર કર્યું અને નિશ્ચયધૃત્યનો પ્રારંભ કર્યો સેવા અને સત્યાગ્રહ દ્વારા સજ્જન-દુર્જન મધ્યાની એકસરખી સેવા કરવાનો અને માનવતાનો વિકાસ કરવાનો સર્વોદય પંથ ગાંધીજીએ આફ્રિકામાં શરૂ કર્યો હવે અહીં યુરોપના ગોરાઓ, હિંદુસ્તાનના ધર્મ-વર્ણા લોકો અને આફ્રિકાના કાળા લોકો, વર્ણુ નદ જૂલી જઈ, ઉચ્ચનીચ-બેદ કાઢી નાખી, નિશ્ચક્રુડ મ સ્થાપવા મથવાના જે એ માનવતા સિદ્ધ કરવા માટે લોકોનો મલિન સ્વાસ્થ્ય દૂર થવો જોઈએ જીવનશુદ્ધિ વગર હૃદયસમૃદ્ધિ અશક્ય છે એ જીવનશુદ્ધિનો પ્રારંભ કરવા માટે ગાંધીજીએ અમને ખાદીની દીક્ષા આપી છે શોષણ રહિત અહિંસક સમાજની સ્થાપના આમોદારથી જ થઈ શકે છે અને હિંદુસ્તાનમાં આમોદારનો આધાર ખાદી છે એમ ગાંધીજીએ કહ્યું છે

યુગાન્ડામાં કુફરતની કૂપાથી, હિંદુસ્તાની લોકોની મદદથી અને આફ્રિકન લોકોની મહેનતથી સારામાં સારો કપાસ પેદા થાય છે અહીંના લોકોને સતત ઉદ્યોગની જરૂર છે. ગોરા લોકોની કે હિંદી લોકોની મૂડી ઉપર આધાર રાખવાને બદલે ગામડાના લોકો જો ખાદીને અપનાવશે તો અહીં પણ કાળે કરીને વિશ્વમધુત્વની સ્થાપના ઉત્તમ રીતે થઈ શકશે

એ જ સભામાં ઠાઈ આફ્રિકન જમાતનો એક મુખી આવ્યો હતો. આ તરફ એના મુખીએને અંગ્રેજો ચીક કહે છે એણે અમારો આભાર માનવાનું કામ પોતાને માથે લીધું. હિંદુસ્તાન અને આફ્રિકા વચ્ચેના રેલવેસમઘ વિષે એણે એટલો સુદર ઉલેખ કર્યો અને પોતાના હૃદયના અધા ભાવ વ્યક્ત કરતા છતાં રાજદ્વારી ઉલેખ એણે એટલી ખૂબીથી યોગ્યો કે મને લાગ્યું કે યોગ્ય તંત્ર મળે તો આ માણસ સારો સરખો રાજકારણી પુરુષ થશે.

અહીંથી અમારા મહાત્મા ઘણાંખરા લોકો બોમ્બે તરફ આગળ ગયા અને ગસ્તામાં આત્મી એક મિશન સ્ટુડન્ટી યુનાઇટ લેવા ગયા. એ નિશાળ અનામનાર બાર્થ અહીં સેના કરતાં કરતા ધરડા થઈ ગયા છે. આફ્રિકન લોકો વચ્ચે એકવચ્ચા રહીને આ લોકો સાગાની સ્થાપના કરે છે જે જમીન મળે તેના ઉપર સખત મહેનત કરી એનું નંદન-વન કરી મૂકે છે અત્યંત સાદા રૂપડામાં રહેતા છતાં એમાં પ્રયત્નપૂર્વક સુધાના અને સુદરતા સ્થાપી દે છે અને દરેક માણસ પાસેથી મહેવડાવે છે કે જ્યાં જીવિ, હૃદય, ખંત અને પરિશ્રમ છે ત્યાં લક્ષ્મી અને સરસની પ્રસન્નપણે સ્થાયી થાય છે.

આ નિશાળમાં પણ અમે સંગીત અને ચિત્રકળાની ભાગણી કરી જે પ્રથમથી જ કન્યુ કે અંગ્રેજી રાગ અને આફ્રિકન શબ્દ એવું સંગીત મારે નથી જોઈતું અંગ્રેજી ચિત્રકળાની તક્યો મારે નથી જોવી ફરતા ફરતા મેં જોયું કે કાગળો પર જ નહીં પણ દીવાલ ઉપર મથ્ય જીવનકથા ખિસ્તની, પણ ચિત્રકળાનો આત્મા શુદ્ધ આફ્રિકન — એવો કામિયો અહીં મ્થાયો છે સંગીતમાં પણ એ લોકોએ આફ્રિકન રાગોમાંથી ધિરતી ભાવ વ્યક્ત કરતાં માટે જાતજાતનાં સમિશ્રણો ઊભા કર્યાં છે. સાદામાં સાદા રાગોમાંથી જલ્પાક અને ધનપાક વાપરી એની તો ભાવેલી સંસ્કૃષ્ટિ એ લોકોએ કરી હતી કે જેણે આ અધુ ક્યું હતું તેને બોવાની એનું અગ્નિન દન કર્યા વગર મારાથી રહેવાયું નહીં.

જોમોમા એક ભાષણમાથી પરવારી, દુર્ગ્ધપ્રાસન કરી અમે વોબુલેન્ડી ગયા ત્યાં અમારે જન્મવાનું હતું આફ્રિકાના લગભગ મધ્ય પ્રદેશના એક સામાન્ય ગામડામાં ગુજરાતી ભાઈઓ વચ્ચે, સ્વદેશી ઢમે ભોજન કરતાં મને અસાધારણ આનંદ થયો અહીંની સમાજ આસપાસના મિશનરીઓ જાત્રાત કુતૂહલ સાથે આવ્યા હતા.

સ્વાભાવિક રીતે મારા ભાષણનો અમુક ભાગ એ લોકોને ઉદ્દેશીને હતો ‘અમારો જ ધર્મ સાચો જ્ઞાનસૂર્ય અમારી પામે જ છે બાકીની આખી દુનિયા અજ્ઞાનના અધકારમાં હૂંમેની છે, જમણામાં પડેલી છે,’ એમ અમે લોકો નથી માનતા અમે બધા ધર્મોનો સ્વીકાર કરીએ છીએ, જ્યાં જ ધર્મો સાચા છે, સારા છે, અને તેથી અમારા છે, એ અમારી ભાવના છે, એ વત સૌમ્ય રાષ્ટ્રોમાં મે મૂકી આપણા લોકોએ સેવા દ્વારા જ સિદ્ધ કરવું જોઈએ કે, ‘આપણી અહીંની હસ્તી આફ્રિકન લોકોને માટે ઉપકારક અને મગન સાધક છે’ એ વસ્તુ અહીં પણ મે ભારપૂર્વક કહી

પાછ વળતા થી છોટાભાઈ સાથે ઘણી ઘણી વાતો કરી શક્યો આર્યસમાજનું હિંદુસ્તાનમાં સ્થાન શું છે, અહીં એનું મિશન શું હોઈ શકે, હિંદુ મુરિમ સંનિધામાં સુધારો કેમ થાય? હિંદીઓ અને અંગ્રેજો મળી આ દેશની મેના કર્મ રીતે કરી શકે છે વગેરે સવાલો, ઘણી મિંગતમાં ઊતરી અમે ચર્ચા મધી વાતચીત ખાનગી હોવાથી કશા સકાર્ય વગર ગુણદોષની મીમાસા સાથે અમે બધા ઊહાપોહ કરી શક્યા.

સાંજે ભાગિયા ચેમ્બર્સમાં ખાણું હતું ત્યાં ભાપણ પત્રી સરસ પ્રશ્નોત્તરી થઈ મેન્ડેસની દિનચાલ, આપણા રાષ્ટ્રીય વાવટો વગેરે અને સવાલોનો ઇતિહાસ અને તે વસ્તુનું રહસ્ય સ્પષ્ટ કરવાની આવી રીતે સુદર તડ મળી ખણા પહેના જપાનની કેનીઝ બાળાઓ ‘આમશના તારાઓ અમને બતાવો’ કહીને મળના આવી હતી વાદળાઓએ અમને તે આનંદ મળવા ન દીધો, પણ છોગરીઓમાં તારાદર્શનનો એ ઉત્સાહ જોઈ મને આનંદ થયો.

નીલોત્રી

આફ્રિકાની યાત્રા કરવામા એક ઉદ્દેશ હતો ઉત્તર પૂર્વ આફ્રિકાની માના સમી ઉત્તરવાહિની નીચ નદીના ઊગમસ્થાન નીલોત્રીના દર્શનનો ગંગેત્રી અને જમનોત્રીની યાત્રા થી પછી નીલોત્રીની યાત્રા કરવી જ મેઈએ એવું હમણા હમણા લાગવા માડ્યું હતું એ દિવસ હવે નજીક આપ્યો જુનાઈની પહેલી તારીખ ગંગી અને અમે કપાના છોડી જીન માટે પ્રસ્થાન થયું પોતાના જરૂરી કામને ખરો શી આપ સહોમ આજે પાછા નેરોમી ગયા અને અમે મોગર તરફને અમારે રસ્તે ઊપડ્યા

કપાનાથી જીનનો રસ્તો રંગિયામણો છે અનેક નાની નાની અને પડોળી ટેંગીઓ ચડતા ઊતરતા અમારી મોગર અમારી અને નીલોત્રી વચ્ચેનું જાવન માર્વલન અતર મપતી ગઈ અને અમારી ઉત્કંઠા વધાવતી ગઈ કેવડું મેહડું લાગ્યું કે જીન સુધી પહોંચતા પહેલા જ અમારો સપ્પ મર આ યો અને અમને નીલોત્રીના દર્શન થયાં જમણી જાતું ફિંગરિયા અથવા અમરસરનું સરોવર દર સુધી દેલાયું છે અને એમાથી સડગંધીવાથી જૂથકો મારી નીચ નદી પતી થાય છે અમે નદી પરના પુલ પર પહોંચી ગયા મોગરમાથી નીચે ઉતર્યા અને જમણી જાતું રણી રિપન ફોલ્સ નામે ઓળખાતા નાનકડા ઘોષમા નીચ નદીના દર્શન થયાં

ઘોષના તુલાથી પગ ઢકાર્ક ગયા છે માથા પર મુગર ચગકે છે, એની પાછળ એક નીતુડમ ઝડ મુગરને ઊપનદાર અનાવે છે દેનીના બે હાથમા મોનની પૂળીઓ છે અને મેઢા ઉપર પ્રસન્ન વાત્સલ્ય ખીની રહ્યું છે — એવી મુર્તિ કપાનાની નજરે પડી મુર્તિ નીલરંગની ન હતી, પણ શ્યામમથુર તરફ સહજ દળતી ગોળી જ હતી આખા દરિય પરથી પાણીના રેના ચાનતા હતા અને તેથી દેવીના મોળ પગનું કારમ વધારે સુંદર લાગતું હતું

ધરાઈને દર્શન કર્યા પછી અમે ડામી મજુએ જોયું જમણી જાતુંએ પાગી અમારી તરફ ધસી આવતા હતા મની જાતુંના પશી

અમારાથી દૂર દૂર દોડી જતા હતા બન્નેની અસર તદ્દન ભુદી અમે જાણતા હતા કે જેમ જમણી માત્રુ રિપન ધોધ છે તેમ ડાબી માત્રુ, સહેજ દૂર, આવેન ધોધ છે આપણા દેશમાં આને કાર્ક ધોધ કહે જ નહીં પાણીની સપાટીમાં થોડાક ફૂંતુ અંતર ઉપન થયુ એના પરથી ધોધ થતો હશે? ધોધ ત્યારે જ કહેવાય ત્યારે પાણી ધનધન પડતુ હોય જેટલુ પડે તેમલુ જોરથી પાણુ ઉપર ઊઠ્યાતુ હોય અને ફીણુ અને તુષારના ગોટેગોળ આસપાસ નામતુ હોય

યાત્રાને અંતે તરત જઈને મદિરોમાં દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે એને, યાત્રીઓની પરિભ્રામાં 'ધૂગમેટ' કહે છે પગે યાત્રા કરી હોય, આખુ શરીર ધૂળથી છવાયેલુ હોય અને ઉકેલને કારણે એના ને એવા જ રૂપમાં દોડી જઈ છટ્ટેવના ચરણે ઢળી પડતા હોઈએ અથવા બેગી પડતા હોઈએ ત્યારે એ ધૂગમેટ કહેવાય અમે તો મોટર વેગે આવેનાં સમારે થોડાક વરસાદ થયેનો હોનાવાં રમતા પર પહુ ધૂળ ન હતી. એટલે આ પ્રથમ દર્શનને બીની બેટ જ કહેવાય એને ભાગનીની કલીએ તો જ તે વધારે યથાર્થ વર્ણન થાય મૂર્તિ બીની, જમીન બીની, આમો બીની, અને અને- મિશ્ર ભાવોથી તરખોળ એવુ હૈયુ પહુ બીનુ અઘ મે ગફઝ જ મ, અઘ મ સફલા ક્રિયા એ લીટી જેણે પ્રથમ ગાર્ક તે મારા જેવા અમંખ્ય યાત્રીઓનો પ્રતિનિધિ હતો

નીચ માતાના આ પ્રથમ દર્શન હૃદયમાં સઘરી અમે જનમાં પ્રવેશ કર્યો વિદ્યાપીઠના એક વખતના વિદ્યાર્થી એડવોકેટ શ્રી ચંદુભાઈ થોવને ત્યા જ અમારો ઉતારો હતો જૂના વિદ્યાર્થીને ત્યા મહેમાનગીરી અનુભવરી એ જેટની આનંદદાયક હોય છે તેમની જ આખરી કે અધરી હોય છે ધગની સામમાં સારી અગરડો આપણને આપી પોતે અગરડ વેદવામાં એ આનંદ માનતા હોય, પણ આપણને મૂજવણ થયા વગર કેમ રહે?

હવે અમે નીચેનીના વિધિસર દર્શને ઊપચા ત્યા અમરમર્ગનાં જળા ખડોની કિનારી પરથી નીચે જતારે છે અને નીચ નદીને જન્મ આપે છે ત્યાં અમે પહોંચ્યા ઉત્કરશે પડી સુરી પહોંચી પહેલા પગ

હજી કર્ખા આચમન કરી દેયુ હાથું અને એક હાથ માટે એ સ્થાનનું
પાન ધર્ચું. મારી ટેવ પ્રમાણે ઈશોપનિષદ, માકુચ ઉપનિષદ અથવા
અધર્મર્થસુ સુત્ર મોલામાથી નીકળતુ જોઈતુ હતુ. પણ એકાએક
સ્લોક નીકળ્યો —

નય સદા સદિત્ મદનમચ્ચવર્તો

નારાયણ સરસિજાસનન્નન્નિવિષ્ટ ।

કેયૂરવાન્ મકલુટક્યાન્ વિરીટી

દારી દિરિમય વપુરૂ ધૃત શયન્નક ॥

નીન નદીને કિનારે, જુદે જુદે વખતે, જુદે જુદે ઠેકાણે, તથા વાર
નીનામ્માનુ પાન ધર્ચું અને દર વખતે મોલામાથી અથૂક આજ સ્લોક
નીકળ્યો હવે મારે મિશ્ર દેશની સમૃત્તિના પુગલોમા રોધવાનું રહ્યું કે
નીન નદીને બગવાન સુપનારામથ સાથે કેઈ ખાસ સમય છે ખરો ?

હું જો સસ્તૂત કરિ હોત તો આ નદીના પાણીમા રહેતા માહર્ણા,
એ પાળી પર જાડા બોનકણ પક્ષીઓ અને એને કિનારે આબેહવા
રિમોય (હિપોપોટેમસ)ની ધન્યતાના સ્તોત્ર ગાત નીવને કિનારે જે
વોનરન્કર્સ છે તેની સારવાર માટે નિમાયેના એક ગુજરાતી જાઈની,
એની જ ભાષામા અદેખર્ન વ્યક્ત કરી મે સતોષ માન્યો, “તમે
કેવા ધન્ય છો કે નીલોત્તરીના તમને અહોરાત્ર દર્શન થાય છે અને
અનીથી ન ખમના માટે તમને પગર આપવામા આવે છે ।” એ
ભઈને આવી ધન્યતા લાગતી હતી કે નદી એ જોના કે મૂળ્યા હ
ત્યા ન થોડી.

મારે મન નદીઓ બે પ્રધારની હોય છે જે પદ્મામાથી નીકળે
છે તે અને જે સરેલગમાથી નીકળે છે તે પહેલીને હું શંકલ મ્હું
અથવા પારંતી, અને બીજીને સરેલગ (કુનિયાબગના કમલો મને ક્ષમા
કરો એવી આશા રાખુ છું) શૈનગ નીઓનો લગમ જલુ નાનો,
પાનગો, લગમગ તુરુ જેવો હોય છે એવે એને વિષે આજ ઉપનન
કરવા માટે મોગ મોગ આવડ્યો લખી કાઢવા પડે છે ગંગોત્રી પાસે

ગંગાનો પ્રવાહ કોક વાર એટલો નાનકડો હોય છે કે સામાન્ય માણસ પણ એક કોડે એક પગ અને બીજે કોડે બીજે પગ મૂકીને બીજો રહી શકે છે સરોજ નદીઆનું એવું નથી હોતું વિશાળ અને સ્વચ્છ વારિ ચારિમાથી મનમા આવે તેવડો જથ્થો ખેતીને તેઓ પતી થાય છે એથી એમના ચાનના બોનવામાં ગર્ભશ્રીમતાઈનું આત્મ-જ્ઞાન હોય છે

નીલોત્તરીની યાત્રાએ આવવાનું બીજું પણ એક અદ્ભુત આકર્ષણ હતું. મહાત્મા ગાંધીના પાર્થિવ દેહને અભિસાર કર્યા પછી એમના દૂન અને ચિતામરમનું વિસર્જન દિદુરતાનના અને જગતના અનેકાનેક પુખ્ત રથજો કરનામાં આવ્યું હતું એમાંનું જ એક સ્થાન નીલોત્તરી છે

અમે જીજ્ઞાસુ નગરીના જાહેર મહેમાન હોવાથી અહીંના લોકોએ અમારી હાજરીનો 'લાલ લેન્ડ'નું નક્કી થયું અને જે ઠેમણે ચિતામરમનું વિસર્જન કર્યું હતું, એને પડખે એક યાત્રીસ્થળ બીજો પ્રવાસ નક્કી થયેલું હોવાથી, એનો પાયો મારે હાથે ન ખાનવાનું ગોઠવ્યું

સા ૧૯૫૮ની બીજી જુનાઈએ અધિક આમત્ત કૃષ્ણ તૃતીયાને દિવસે સવારે સેકડો લોકોની હાજરીમાં એ નિધિ મે પૂરા કર્યો એ ઉત્સવ માટે ગાંધીજીનું એક મોટું ચિત્ર સામે રાખ્યું હતું એની નજર મારા પર પડતા જ તે અવ્યવસ્થ થયો વૈદિક નિધિ પૂરો થયા પછી મે ગાંધીજીના જીવન વિશે અને આફ્રિકા જ એમની તપોભૂમિ હોવા વિશે થોડું પ્રવચન થયું ફોટો વગેરે લેવાની આધુનિક નિધિમાથી મુક્ત થતાવેત મિનારાના એક પથરા ઉપર બેઠી નીનમાતાના સુખમ જલપ્રવાહ ઉપર મે મીટ માડી અને અતર્મુખ થઈ પ્યાન થયું તે વખતે મનમા વિચાર આવ્યો કે આ સ્થાને યુરોપ, આફ્રિકા અને એશિયા ત્રણે ખંડના, અને અમેરિકાના પણ—મહાન અને સામાન્ય આમાનજી સ્ત્રીપુ, પ અહીં અવગે, સર્વોદયના સ્પર્શ મહાત્મા ગાંધીના જીવન, જીવનકાળ અને અતિમ મનિદાનનું અહીં ચિતન કરશે અને માનવ માન વચ્ચેનો બેદમાન ભૂલી જઈ વિશ્વકુટુમ્બની સ્થાપના કરવાનું મત લેશે જીવિધના એ તમામ આગામી પ્રવાસીઓને મે ત્યાંથી વદન મોકલ્યું

૨

નીલ નદીની બે શાખાઓ છે. શ્વેત અને નીલ. હંગ પાસે જેનો ઊગમ છે તે શ્વેત શાખા છે. નીલશાખા પશુ સરોવર જ છે. ઈશિયોપિયા જેને આપણા લોકો દમસ્કસ (એમિનીનિયા) કહેતા તે દેશમાં તાના કરીને એક સરોવર છે. એ સરોવરમાંથી નીલશાખાનો ઊગમ છે. આ શાખાઓ સાખો વરસથી વહેતી આવી છે અને એમને કાંઈ રહેનાર પશુપક્ષીઓને અને માણસોને જલદાન કરતી આવી છે. પશુ પુરોપિમાન લોકોને જેની ભાગ ન હોય તે વસ્તુ અગ્નાન જ કહેવાય. એક રીતે એમનું કહેવું સાચું પશુ છે. ખીન લોકો નદીને કાંઈ રહેતા છતાં એ નદી મૂળે આવી કપાંથી અને આગળ કર્ચા મુઠી જાય છે એની શોધ ન કરે તો આખી નદીનું ગ્વાન એ લોકોને છે એમ ન કહેવાય. દાખલા તરીકે તિબ્બતના લોકો માનસસરોવરવાળા સાંનપો નદી જાણે. એ નદી પૂર્વ તરફ વહેતી વહેતી જંગલમાં અલોપ થાય છે, એટલું જ બહુ બહુ તો તેઓ જાણે. આપણા લોકો આ બાબતો બહુપુત્રનો ઊગમ શોધતા શોધતા એ જ જંગલોના આ બાબતો ઉપર મુઠી પહોંચ્યા. આગળનું તેઓ કશું જાણે નહીં. જ્યારે અનેક આંગ્રેજો, પ્રતિદૂત પરિસ્થિતિ હોવા છતાં, એ જંગલોમાંથી પસાર થયા ત્યારે જ તેઓ રચાપિત કરી શક્યા કે તિબ્બતની સાંનપો નદી જ આ બાબત આવી છે, અને ખીન અનેક નાની મોટી નદીઓનાં પાણી કીકીને બહુપુત્ર થઈ છે.

નીલ નદીના ઊગમ શોધનારાઓમાં મિ. સ્પીક અતે સફળ થયા અને એમણે સિદ્ધ કર્યું કે હંગ પાસે સરોવરમાંથી જે નદી આવતી છે તે જ હિમ્ચત-માતા નીલ છે.

આ સ્પીક સાહેબ દિંદુસ્તાન સરકારની નોકરીમાં હતા. એમને સમાચાર મળ્યા કે પ્રાચીન દિંદુઓ મિસર એટલે કે હાલના હિમ્ચત દેશ વિશે ઘણું જાણતા હતા. એમણે તપાસ કરીને જાણ્યું કે સંસ્કૃત પુરાણોમાં કશું છે કે નીલ નદીનો ઊગમ ખીન પાણીના અમરસરમાંથી થયો છે; એ જ પ્રદેશમાં ચંદ્રગિરિ છે; છેક દક્ષિણે જતાં મેરુ પર્વત

આવેલો છે વગેરે. પુરાણોમાંથી કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકોનો એમણે અનુવાદ કરાવ્યો અને એને આધારે નીલના ઊગમની શોધ કરવાનો મનસૂઓ કર્યો. દ્રવ્યખગ અને મનુષ્યખગ વિના આવા પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થઈ શકે, એટલે એમણે હિંદુસ્તાનના તે વખતના વાર્ત્તસરોમ પાસેથી મદદ મેળવી.

આવી રીતે મળેલા પૈસા અને લશ્કરી માણસો લઈને એ પ્રથમ ઝાંઝીમાર ગયા અને ત્યાંથી બધી તૈયારી કરીને કેનિયા પ્રદેશ ઓગળી યુગાન્ડામાં ગયા. ત્યાં એમને અમરસરવાળું અચ્છોદ સરોવર મળ્યું. (અચ્છ-સુઅચ્છ=સ્વચ્છ. ઉદ-ઉદક=પાણી. મીઠા પાણીના સરોવરને અચ્છોદ કહેવાય.) અને ત્યાંથી નીકળતી નીલ નદી પણ મળી. સુદાન અને ઇજિપ્તમાં વહેતી નદી એ જ છે એ એણે સિદ્ધ કર્યું. આ વાતને હજી પૂરાં સો વરસ પણ થયાં નથી.

આફ્રિકા ખંડ ખરેખર ત્યાં વસતી અનેક આફ્રિકન જાતિઓનો મુલક છે. એ પ્રદેશ વિષે યુરોપિયન લોકોને પૂરતી માહિતી ન હતી એ કાર્લ ત્યાંના લોકોનો દોષ નહીં. યુરોપ તરફના અને ખાસ કરીને અરબ-સ્તાનના લોકો આફ્રિકાને કિનારે જઈ ત્યાંના લોકોને પકડી લેતા અને પોતપોતાના દેશમાં લઈ જઈ ગુલામ તરીકે વેચતા. પેકેડેલા લોકોમાં સ્ત્રીઓ પણ હોય, બાળકો પણ હોય. પણ હંટાગઓ એમનો માણસ તરીકે શાનો વિચાર કરે?

કેટલાક મિશનરી લોકોને સૂઝ્યું કે આવા જંગલી લોકોના આદમીના ઉદ્ધાર અર્થે એમને ખ્રિસ્તી બનાવવા જોઈએ. લોભી વેપારીઓ પણ જે મહાન પ્રદેશમાં જવાની હિંમત કરતા નહીં ત્યાં આ ઉત્સાહી ધર્મપ્રચારકો પહોંચી જતા અને ત્યાંની બાપા શીખીને ઈસા મરીહનું 'શુભ વર્તમાન' એમને સંભળાવતા.

આગળ જતાં યુરોપના રાજ્યોએ આફ્રિકા ખંડ અંદર અંદર વહેંચી લીધો. એમાં નિયમ એવો કે જે દેશના મિશનરીઓએ જેટલો પ્રદેશ ગ્રાધી કાઢ્યો (!) તેટલો પ્રદેશ તે દેશના ગમતની માત્રિકાનો ગણાય. આમાં એક વખતે બન્યું એવું કે સ્ટેન્લી

કરીને એક મિશનરીએ ઈંગ્લેન્ડના રાજા પાસે કોંગો નદીના વિસ્તારનો પ્રદેશ 'શોના' માટે મદદ માગી. ઈંગ્લેન્ડના રાજાએ એને કે પાનમેન્ડે એ મદદ ન આપી. એને એ ગયો બેન્ગિયમના રાજા પાસે રાજા નિયો પોલ્ડ લોમી અને હિલ્સાડી હતો એણે ખરી મદદ આપી પરિણામે ન્યારે આફ્રિકા ખડી વહેચણી થઈ ત્યારે કોંગો નદીના વિસ્તારનો મુનક બેન્ગિયમને ભાગે ગયો. એ બેન્ગિયમ કોંગોનો પ્રેશ લગભગ હિંદુસ્તાન જેટલો મોટો છે ત્યાંથી ગંગા મેળવવા માટે ગોરાઓએ ત્યાંની પ્રજા ઉપર જે જુલમ શુભયો છે તેના વર્ણનો વાચતા ગુનામ ખર્ચ થાય છે એમ કહેતુ અ પોકિત થાય લાગણીવાળો માણસ એ વર્ણનો વાંચે તો એનું લોહી થીજી જ જાય છતાં ગોરાઓએ અંતિમ પ્રજાને ધીરે ધીરે 'સુધારી' ખરી હવે એ લોકો કપડાં પહેરે છે વાળમા જાન જાનની સેથીઓ પાડે છે અને રાગમ પાણી પીએ છે આમ ધણાખરા ખ્રિસ્તી થઈ ગયા.

જેને ખરચે જે પ્રદેશ શોધાયો તેનો એ દેશ થઈ જાય એ ન્યાયે નીન નદીના ઊગમ તરફનો આખો સુગાન્ધ પ્રદેશ હિંદુ સ્તાનને ભાગે આવવો જોઈતો હતો પણ હિંદુ જેવા ગુનામ દેશને વળી અધિકાર શા? સારુ થયુ કે એ પાપની વહેચણીમા આપણે ભાગે ઠાઈ હિંમો ન આવ્યો આપણા લોકોએ સુગાન્ધમા જઈને કપાસની ખેતી વધારી રાજ્યકર્તાની મદદથી ત્યાં મોની મોની એસ્ટેટો કરી અને કરોડો રૂપિયા કમાયા આપણે પણ ત્યાંના લોકોને સુધાર્યા છે દરજીયામ સુધારકામ, મિડિયામ, ગ્લોબલિઝમ વગેરે ધધાઓમા એમની મદદ લીધી એટલે ધામે ધામે એ લોકો પાવરધા થયા હિંદુસ્તાનના કપડાની અને વિનાયતથી આવતી શરામ આદિ જાતજાતની વસ્તુઓ વેચનારી દુકાનો ખોલી અને એ લોકોને જીવનનો આનંદ માણતા કર્યા.

ધોળા અને ધડે નથા લોકોના આવા પુરુષાર્થની સાક્ષી એવી નીન નદી અઠી ચૂપચાપ વહેતી જાય છે અને પોતાનો પરાપકાર પોતાના જાનને તરફ દૂર સુધી ફેલાવતી જાય છે.

આપણા દેશમાં ગંગા નદીનું જે મહત્ત્વ છે તે જ મહત્ત્વ, વધારે ઉત્કૃષ્ટ રીતે ઉત્તર-પૂર્વ આફ્રિકામાં નીલ નદીનું છે. દુનિયાની સૌથી મહત્ત્વની સંસ્કૃતિઓમાં ઇજિપ્તની મિશ્ર અથવા ગિસર સંસ્કૃતિને સ્થાન છે, અને એની અસર યુરોપના ઇતિહાસ ઉપર જ નહીં પણ એના ધર્મ ઉપર પણ પડી છે. આપણે ત્યાં જેવી ચાર વર્ણની સંસ્કૃતિ ખીલી તેવી જ સંસ્કૃતિ પ્રાચીન મિસર દેશમાં પણ દેખાઈ આવે છે અને એનો પડો ઓક ફિલ્સૂફ પ્લેટોની સમાજરચનામાં સંભળાય છે. ચાર વર્ણની સંસ્કૃતિ એ જન્માના માટે ગમે તેટલી અનુકૂળ હોય અને ભવ્ય ગણાતી હોય પણ તોફાની યુરોપ એ છરવી ન શક્યું. યુરોપમાં જે ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાયો છે એનું પાલન-પોષણ ઇજિપ્તમાં ઓછું નથી થયું. પણ ત્યાં કેળવેલું વૈરાગ્ય અને તપસ્યા અને દેહદંડન ઘણું અજમાવ્યા પછી યુરોપે ઊડી દીધું. આમ હોવા છતાં યુરોપની સંસ્કૃતિનાં મૂળમાં શોધવા જતાં ઇજિપ્તના ઇતિહાસમાં જવું પડે છે અને એ ઇતિહાસનું ઘાતર અમુક અંગે નીલ નદીને આભારી છે.

જેમ નદીનાં પાણી આગળ વહે છે, પાછળ જઈ શકતાં નથી, તેમ ઇજિપ્તની સંસ્કૃતિ નીલ નદીના ઊગમ તરફ, યુગ-કા પ્રદેશમાં પહોંચી ન શકી એ વસ્તુ પણ આપણું પ્યાન ખેંચ્યા વગર રહેતી નથી. જે ઇજિપ્તના ભોહો અમરસરની આસપાસ આરીને વસ્યા તેમ તે આફ્રિકાનો જ નદી પણ દુનિયાનો ઇતિહાસ જુદી રીતે લખાત.

આપણે ત્યાં જેટલી નદીના ઊગમ આપણે જોઈએ છીએ તે બધા જગતમાં, દુર્ગમ પ્રદેશમાં હોય છે. અને એ ઊગમ નાના પખ્ખ હોય છે. નીલ નદીનો ઊગમ પહોંચે છે એનું કાર્ગ નદી; પણ ત્યાં એક શબ્દ વસ્યું છે એ જ એ ઊગમના કાવ્યમાં વિશ્વપ આજ્ઞાતારી વસ્યું છે. આપણે ત્યાં કૃષ્ણ અને એની ખીજ ચાર મહત્ત્વનીઓ સ્વાદિના જે પ્રદેશમાંથી નીકળે છે તે પ્રદેશ દુર્ગમ અને પવિત્ર હતો. સંતોએ ત્યાં શિવજી મહા-બલેશ્વરની સ્થાપના કરી. પણ અંગ્રેજોએ એને પોતાનું મીઠમનગર મનાવી

એ તપોભૂમિને વિહારભૂમિ કે વિલાસભૂમિ બનાવી દીધી, એનું સ્મરણ જીવનમાં થયા વગર મધ્યું નહીં.

અને હવે તો ત્યાં આવેન ફોક્સ આગળ એક મોટો બધ બાંધીને વીજળી પેદા કરવાના છે. દુનિયાનો એ એક અદ્ભુત બધ થશે. એની શક્તિ યુગાન્તને જ નહીં પણ સુદાન અને ઇજિપ્ત સુધી પહોંચવાની છે. એમાંથી ખોરાક વધશે, દુકાળ દૂર થશે, અસંખ્ય અશ્વત્થામા ('હોર્સ પાવર') જેટલી શક્તિ માથુસની સેવામાં મળશે. એટલે એવી પ્રવૃત્તિને આશીર્વાદ તો આપ્યે જ છૂટકો. છતાં હૃદય કહે છે કે માથુસગત એ વાટે કાંઈક એવું ખોવાની છે, કે જેનું વળતર મોટામાં મોટી જાહોજલાલીથી પણ ન થઈ શકે. નીલ નદી માતા હતી, દેવી હતી. હવે એ લોકધાની દાર્ઢ થવાની છે!

૨૬

નીલ મૈયાની છાયામાં

આપણા લોકોએ તેમ જ ગોરા લોકોએ ઉત્સાહપૂર્વક ખીલવેલાં શહેરોમાં જીવનની ગત્યના ધર્ષ શકે. આવડા મોટા સરોવરને કાંઠે હોવાથી એનો વેપાર જહાજો મારફતે કિમ્બુ, મ્લાંચા વગેરે સ્થાનો સાથે છે જ. એ ઉપરાંત ત્યાંની અનેકાનેક સંસ્થાઓને કારણે પણ જીવનનું મહત્વ વધ્યું છે. અહીં વીજળી થશે એટલે જીવન આફ્રિકાનાં ઔદ્યોગિક શહેરોમાં અપરચાન ભોગવે તો નવાઈ નહીં.

મને તો જીવનની મરિલાઓએ ચલાવેલી સંસ્થા ખાસ જીવતી લાગી. જાહેનો માટે જાતજાનના વર્ગો ત્યાં ચાલે છે પણ બીજી સંસ્થાઓમાં જેમ ધણી જાહેનો માત્ર પોતાનું નામ આપીને સંતોષ માને છે અને ખેતર જાહેનો જ કામ કરતી હોય છે એવું અહીં નથી. અહીંની શાળાઓના આચાર્યો પણ પોતાનાં કામે માટે ખાસ ઉત્સાહ ધરાવતા દેખાયા.

એક દિવસે અમે ખાસેલી એક ટેકરી ઉપર મિશનરીઓ તરફથી આફ્રિકનો માટે ચાનતી એક સરથા જોવા ગયા રવિવાર હોવાથી ગોરા શિક્ષકો મધ્યા ગેરહાજર હતા આફ્રિકન વિદ્યાર્થીઓએ અમને જવા મંજૂરો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે રહેનાની સગવડો વગેરે બધું જતાબધું મિશનરી સરથાઓમાં બીજો હોય છે તેમ અહીં પણ વર્ગના મકાનોની ટાપગીપ સારી હતી પણ મને લાગ્યું કે ખાવાપીનાની જાગતમાં હીડ હીડ ઇન્સુલ્ફ આલે છે

એ ૪ દિવસે અમે થી મૂળજીભાઈ સાથે એમની કકીરા એરેટેટ અને ખાડનું કારખાનું જોવા ગયા મધ્યયુગમાં જેમ કેઈ સરદારના ગઢતી આસપાસ એના ગઢવીઓ અને જાતજાતના મરીગર આશ્રિતો રહેતા તેવા જ વાતાવરણવાળા આજકાલના મરખાનદારોના આ સ્થાન જોઈ મને એક રીતે ગમ્યું એક નાનકડી ટેકરી ઉપર બાદશાહી મગનામાં મૂળજીભાઈ પોતાના કુટુંબીઓ સાથે ગહે છે અને એ ટેકરીની દેખરેખ તજે એમના ઝરખાનાઓ અને શેરડી કોફી ચા વગેરેના ખેતરો દૂર દૂર સુધી પથરાયેલા છે ઠે જો ઠેમણે મજૂરો માટે આફ્રિકન હવના ઝૂપડાઓ માધેલા હોય અને ટેકરીની તળેટીમાં કારખાનાના અમલદારોના નાના મોટા બગનાઓ—આના આખા દરમ્યામાં માણસ માણસનો સબધ તૂટી ગયેલો નથી લાગતો

અને છતાં મારે અહીં નોંધવું જોઈએ કે એક બાન વગરના આફ્રિકન મજૂરો મૂળજીભાઈ પર શ્રવણેણ હુમલો કર્યો હતો મહા મુસીબતે તેઓ બચી શક્યા તપાસ કરતા જણાવ્યું કે એ કાઈ માલિક મજૂર વચ્ચેનો ઝઝડો ન હતો પણ શરાબ પીને ઝેલ માણસનો આધારો હુમલો હતો જ્યાં શ્રવણ છે અને માણસનો સમાજ છે ત્યાં આવા અકરમાતો હોવાના જ

મૂળજીભાઈએ મોટી રકમ ખર્ચીને આફ્રિકન લોકો માટે એક ખાસ કોમર્સ કોલેજ ખોલી છે કપાલાથી આના રસ્તામાં એ કોલેજના મનો મધ્યાના અમે જોયા હતા

જાંઝળી કીડ લીક દૂર ઇલાગા કરીને એક ગામકુ છે ત્યાં આપણા લોકોની સારી સરખી વસ્તી છે. એ લોકોએ રાત્રે અમને ખાણુ આપ્યું હતું મોટર દ્વારા જંગની પ્રદેશ વટાવી અમે નવેક વાગ્યે ઇલાગા પહોંચ્યા હર્ષણુ લોકોનો ઉત્સાહ ખૂબ હતો ભોજન શુદ્ધ ગુજરાતી હમનું હતું, જોકે ખાવાનું ટેમ્પ ઉપર પીરસેલું હતું આટલો મુધારો આપણે ત્યાં બધે જ થયો જોઈએ જમતા પહેલાં મેં તપાસ કરી કે આમંત્રિત સભ્યોમાં કોઈ આફ્રિકનો છે કે નહીં કોઈને એ વસ્તુ સ્વીકારી ન હતી, જોકે ધણે ઠેકાણે મારો એ આગ્રહ લોકોને કાને પહોંચ્યો હતો આપણા લોકોએ કહ્યું કે કોઈ આફ્રિકન અમારી જોડે પકિતમાં બેસીને જમી એમાં અમને વાધો નથી પણ આટલી રાત્રે કોઈ આફ્રિકનને ક્યાંથી બોલાવીએ.

મેં એવું જ કહ્યું કે, “ત્યારે તો આપણે લાચાર છીએ એવો દગલો આપણે મેળાપ નિરસ થયો.”

ખાણુ શરૂ થાય તેવો લામા તેઓ કોઈ આફ્રિકન શિક્ષકને તેડી લઈ આવ્યા અને એને સાથે જમના બેસાડ્યો જમણ પડી ૬ ગુજરાતીમાં બોલ્યો પણ અતે બે ત્રણ આફ્રિકનો સમજી શકે એટલા માટે અંગ્રેજીમાં પણ બોલ્યો બાપણુને અતે પેલા આફ્રિકન શિક્ષકે કહ્યું કે, “મને ડેબલણી આપનાર અંગ્રેજો હતા મારા પર એમના ધણા ઉત્તર છે પણ તેઓ અમને પોતાની સાથે કોઈ કાળે જમવા બેસાડતા નહીં. અમને એ ધણુ સાહે છે તમારા લોકો સાથે પણ અમે બહુ લગી શક્તા નથી આજે આ પહેલો જ પ્રસંગ છે જ્યારે હું આમ સમાનભાવે જમવા ગયો છું.”

સમાનભાવે સાથે બેસી શકવાને કારણે એના મન પર જે અસર થઈ તેની મારા મન પર ઊડી અસર થઈ મને થયું કે આપણા લોકો ખોળી ધાર્મિક માન્યતાને વશ થઈને અત્યારે કેળવે છે અને માણસાઈ ખોઈ બેસે છે. અને તેથી જ એમને આ દેશમાં અહીંના લોકો વચ્ચે પરદેશીની જેમ રહેવું પડે છે અંગ્રેજો શાસ્ત્રપૂર્ણ છે સામગ્રીનું અભિમાન રાખે છે પોતાની સમ્યક્તા એક છે એવું શુમાન રાખે છે એમનું અત્યાપણું

જુદી જાતનું છે. આપણું સામાજિક અવસ્થાપણું જુદું છે. એની પાછળ 'ધાર્મિક' લાગણી છે. અગવચ્છ લોકો પ્રત્યે દૂરભાવ છે અને ઉચ્ચતીચ ભાવ તો છે જ. એ દોષ જ્યાં સુધી આપણે દૂર કર્યો નથી ત્યાં સુધી પરદેશમાં આપણને કાયમનું સ્થાન નથી, અને સ્વદેશમાં પણ આપણે હવે પછી સુરક્ષિત નથી. માંસાહાર અને અન્નાહારના મોટા ફરકને કારણે ભોજનવ્યવહારમાં અમુક મુશ્કેલીઓ રહેવાની. પણ તે વટાવવાની શક્તિ આપણામાં હોવી જ જોઈએ. પણ તેવી શક્તિ જ આપણે કેળવતા નથી.

અંગ્રેજ લોકો આફ્રિકન લોકોના હાથનું ખાધ છે પણ એમને સાથે બેસવા નથી દેતા. આપણે અસાર સુધી આફ્રિકનોના હાથનું ખાતા પણ નહીં. હવે એ સૂઝ ધણે ભાગે નીકળી ગઈ છે અને હિંદીઓનાં ઘણાં ઘરોમાં રસોઈ આફ્રિકનોના હાથે જ થાય છે. આખા પૂર્વ આફ્રિકામાં અનેક ઠેકાણે ખાધા પછી હું કહી શકું કે આફ્રિકન રસોઈવાળો આપણે જેવી માગીએ તેવી રસોઈ તૈયાર કરી આપે છે. ગુજરાતની, મહારાષ્ટ્રની, તેમ જ કોંકણની પણ, જાતજાતની વાનીઓ તેઓ આપણા લોકો જેવી જ સરસ બનાવતાં શીખી ગયા છે.

આપણાં જાગૃકોને પણ આફ્રિકન નોકરો ખતથી સાચવે છે. જ્યાં આપણા વેપારીઓએ એમના ઉપર વિશ્વસ રાખ્યો છે ત્યાં તેઓએ દુકાન ચલાવવામાં પણ પોતાની યોગ્યતા સિદ્ધ કરી છે અને આપણા લોકોએ ઠોક ઠોક ઠેકાણે પગાર ઉપરાંત નફાના અમુક ટકા આપવાની શરતે પોતાની દુકાનની શાખાઓ અનુભવી આફ્રિકનોને સોંપી છે. આફ્રિકનોને સમાનભાવે આપણા કામમાં અને આપણાં ઘરમાં રાખીએ તો તેમાં આપણને લાભ તો છે જ. પણ મુખ્ય વસ્તુ એ છે કે તેમાં આપણે નૈતિક ઉદ્ધાર છે.

ઇર્ષ્યાથી પાછા ફરતાં ઘણું મોટું થયું હતું પણ ત્રણ ખંડના સમન્વયનાં સુંદર સ્વપ્નાં મનમાં ઘોળાવા લાગ્યાં. ચાંદરણું પોતાનો

કીમિયો દેલાવતું હતું. એમાં જ અમે અમારી પ્રાર્થના વહેવારી દીધી અને રાત્રે બાર વાગ્યે આવીને સૂતાં. આફ્રિકાની ઠેકીક સવારની અને સાંજની અમારી પ્રાર્થનાઓ એટલી તો ઊંડી અને પુરખૂદર થઈ છે કે આજે પણ તે યાદ આવે છે.

૨૭

ધતિ અને અથ

સડઆતમાં ધારેલી પૂર્વ આફ્રિકાની મુઆફરી હવે પૂરી થવા આવી. જેમના આગ્રહથી હું પૂર્વ આફ્રિકાની યાત્રા કરી ચક્રો તે શ્રી નાનશમાર્ક કાથીદાસનો ગઠ લુગાટ જોઈને, અને પાછા કંપાવામાં એમના જ સ્થાનની ડેસ્કી મહેમાનગીરી આપીને આ યાત્રા પૂરી કરવી હતી. પણ સંકલ્પોનો સ્વભાવ જ સહેજ વંખાવાનો હોય છે. આપણે બજારમાં ડોઈ ચીજ ખરીદીએ તો દુકાનદાર આપણને પૂરું તોલ આપ્યા પછી સહેજ વધારે આપવાનો જ. એમાં જન્મેને સંતોષ હોય છે. ત્રાગ્યાપરાવણ અંજોએ પણ પાંડરોટી માટે બાગને ફેંકાણે તેર ગરીબુ કંઈન કર્યું છે.

આફ્રિકાના અમારા મધ્ય જ મેગજાનો કહેવા લાગ્યા કે, ‘આટલે મુઠ્ઠી આવ્યા છે તો પૂર્વ આફ્રિકાનો પશ્ચિમ છેડા પૂરો કરી એક્વિનન ટ્રોગિમાં મણાનો ન્યાન્ડા ઉંડીનો રગિયામણો પ્રદેશ કેમ ન જોતા જાઓ? એ પ્રદેશના નકશાઓ મે જોયા જ હતા. બુન્થેની, કીવુ જેવા સુરેશરો જોવાને મળશે. મરચના આકરના સાંકડા અને લાંબા ટાળનિકા સમેવગના ઉત્તર છેડા સુધી જવાશે અનેકા કે દોલવાઈ ગયેના જ્વાળા-મુખીઓ દેખાશે. ગદન અગર્યોમાં જોખમથી ભરેલી મુઆફરીઓ કરાશે, એની ઉત્સુકતા મનમાં હતી જ. માણસ કરના વધારે પ્રામાણિક એવાં જંગલી જાનવરોનાં દર્શન કરવા માટે લોકોએ અમને લખાવ્યાં હતાં.

એટલે અમે અમારી પાસે વખતનું ફેટલું બજેટ છે એના હિસાબ કર્યો અને મિત્રોની સૂચનાનો સ્વીકાર કર્યો. પણ તેમ કરતાં અમારા મંડળના સભ્યોમાં ફેરફાર થયો. શ્રી અપ્પાસાહેબ પંત જીન પહેલાં જ પાછા નૈરોબી ગયા હતા. હવે તાત્કાલિક ઇનામદારે પાછા જવાનું નક્કી કર્યું. એમને ઠેકાણે સર્વન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીવાળા મોહનરાવ શહાણે અને એમનાં પત્ની મમૂતાર્થ અમારી પાર્ટીમાં ભળ્યાં. શ્રી કમલનખન બજાજે પણ પોતાની પત્ની સાવિત્રીને અને બાગડોને નૈરોબી યઈને વિમાનમાર્ગે હિંદુસ્તાન જવા દીધાં. નાનજીભાઈના દીકરા ધીરુભાઈ પણ અમારી રમ લઈ યુરોપ જવાના હતા. એટલે ૩ અને ૪ જુલાઈ આ બે દિવસો અમારે માટે મિત્ર ભાવનાના અને ઉત્કટ નીવડ્યા.

જીંમની વિદાય લેવા માટે અમે ખાસ એવેન ફોર્સ સુધી ગયાં. શ્રી રામજીભાઈ લદ્દા વગેરે મિત્રોએ ત્યાં અનેક ફોટાઓ લીધા. આપણા લોકોની કેળવણી વિષે અને આપણી સંસ્થાઓમાં આફ્રિકન બાગડોને દળવા અને ભણવા દેવા વિષે ઘણી વાતો કરી અને અમે લુગાજી પહોંચ્યાં.

શ્રી ધીરુભાઈ અને આનંદજીભાઈએ બધી એસ્ટેટ અમને બતાવી. કડીરા અને લુગાજી વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે. અહીં એક ઊંચી ટેકરી પર જૂનું અને નવું એવાં બે રાજમહેલ જેવાં મકાનો છે. એ ટેકરીની તળેટીમાં એસ્ટેટના આહોશ અમલદારો રહે છે. દર દર સુંદી ખેતરો પથરાયેલાં છે. એ ખેતરોને છેડે આફ્રિકન મજૂરો રહે છે. અહીંનાં બાગડોના ભણતર માટે સારી વ્યવસ્થા છે. મજૂરો માટે દવાપાણીની વ્યવસ્થા પણ સંતોષકારી હતી. મજૂરોને ખાસ ક્યા ક્યા રોગો માટે દવા આપવી પડે છે છતાંદિ ફેટલાક મહત્ત્વના સવાલો અહીંના ડોક્ટરોને મેં પૂછ્યા. એસ્ટેટની વ્યવસ્થામાં ફક્ત ગુજરાતીઓ જ છે એમ નથી. અહીં થોડા પંજાબીઓ છે, મહારાષ્ટ્રીઓ છે, અંગાળીઓ અને મદ્રાસીઓ છે, અને અંગ્રેજો પણ છે.

દુઃખની વાત એટલી જ છે કે આ ખેતરોમાંથી જેટલી ઊપજ પેદા કરી શકાય તેટલી કરવાની સગવડો અહીં નથી. અહીંની સરકાર બજારમાં મજૂરોને આવકા રે નહીં, અને આફ્રિકન મજૂરો પૂરતી

સપ્તમામાં મળે નહીં. નાનડભાઈને આજે અહીં સાત હજાર મનૂરો લેઈએ છે એને ઠેકાણે સરકાર એમને ચાર હજાર જ આપે છે. પરિણામે જેટલી શેરડી વચાપ છે તેટલી પિલાતી પણ નથી કેટલીક તો ખેતરોમાં જ સુકાઈ જાય છે.

૨૮

ભૂમધ્ય રેખા ઓળંગી

અમારી નવી અથવા વધારાની મુસાફરીનો પ્રારંભ કંપાલાથી થયો અહીંના એક ગ્રજરાતી સાક્ષર વેપારીએ, બેલ્જિયમ કોંગોનું જેમા વર્ણન છે, એની પોતે લખેલી એક નવવક્યા મને વાચતા આપી અને એની સાથે એક કીમતી કેમેરા પણ બેટ આપ્યો. પોતે તે જ દિવસે જાપાન જવાના હતા. જો મૂળજીભાઈના જે મિત્રો શ્રી ખીમજીભાઈ અને વગ્લાલભાઈ શાહ અમારી સાથે આવવા તૈયાર થયા આ જે ભાઈઓ વગર અમારી મુસાફરી સારી રીતે પૂરી ન જ ચાત એમની બાહોશી અને એમની નમ્રતા વચ્ચે જાણે હરીફાઈ ચાલતી હતી પોતાની એક નવી સુંદર કાર લઈને તેઓ આવ્યા અમારે હાથે એનું મુહૂર્ત કરતા એમને આનંદ થતો હતો મારે કહેવું જોઈએ કે એમની એ કારનો અમે પૂરેપૂરે ઉપયોગ કર્યો. શ્રી કમનનથને એ કાર એટલી બાહોશીથી ચલાવી કે દિમત અને સાવચેતી બેનું યોગ્ય પ્રમાણ એના હાથમાં પૂરેપૂરું આવેડું જણાતું હતું.

અમારી મુસાફરી શરૂ થઈ એટલે હું ડાની બાજુએ નિકોટરિયા સરોવરની અપેક્ષા રાખતા લાગ્યો. જરા જરા એ દેખાય, પોતાની પેઠે અમને પણ પ્રસન્ન કરે અને ફરી સતાર્ક જાય. પણ મેં ધાર્યું હતું તેમનું નજીક એ ન આવ્યું.

પહેલે જ દિવસે અમે એક એવે ઠેમણે પહોંચ્યા કે જેનું મહત્વ
 લાની જૂમિને પણ ન હતું અને ત્યાના લોકોને પણ ન હતું પણ અમે
 બધા ઉત્તેજિત થઈ ગયા. ઠેમ કે અમે આપણી ધરતીમાતાની મધ્ય રેખા
 ઉપર પહોંચ્યા હતા આપણે એક પગ ઉત્તર ગોળાર્ધમાં હોય અને
 બીજો પગ દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં હોય એવે ઠેકાણે પહોંચનાથી ઠાણું
 ઉત્તેજિત ન થાય ? રસ્તાને કિનારે અગ્નિની સરકારે એક ચાલલો ઊભો
 કરી મેં હાથે મના યુ છે કે ઉત્તર ગોળાર્ધ આ જમણી માણુ છે અને
 દક્ષિણ ગોળાર્ધ આ ડાબી માણુ મને થયું કે એ જ ચાલલો જે રસ્તાની
 બીજી માણુ પર ઊભો કયોં હોત તો વધારે મારુ થાત દક્ષિણ ગોળાર્ધ
 તરફ જમણો હાથ આની જાત અમે એ ચાલનાની આસપાસ ગેહનાયા,
 જાણે મોગી મહાદુરી કરતા હોઈએ અને એનો દસ્તાવેજ આપણી
 પામે હોવો જોઈએ એ રીતે ત્યાં અમાગ ફોગ લીધા અને આગળ
 જયુ જ હતું એને એ સ્થાન અમે છોડ્યું

મધ્યે મસાકામાં જમી યોગે આગમ કરી ફરી લક્ષ્ય લગભગ
 એવા જ માર્ગે દોડી ગયે અમારા પહોંચ્યા રાત્રે અમે એની એક
 હોટેલમાં રહ્યા કે જ્યાં ટે રીની માણુએ ઝોડો વચ્ચે આફ્રિકન ધાત્રી
 ગોળ ખૂંપડીઓ માધી હતી આ ગોળ ખૂંપડીઓમાં સગવડ હોય કે
 ન હોય, મગ્ય તો છે જ એવે ઠેકાણે એક રાત ગાળીને જોટલું
 આફ્રિકા અનુભવાય છે તેટલું યુરોપિયન લગ્નના બગનાઓમાં નથી અનુ
 ભવાનું આ જ ઠેમણે ડોઈ એથેલે ડોઈનો પડાવ તે દિવસે હોવાથી
 મસાકાના એક ગુજરાતી એડ્વોકેટ અહીં આ યા હતા તે અમને મળ્યા
 એમણે આનંદવિત પોતાની એળખાણ આપી કે, "દુ બાદરજીનો હુ
 વિદ્યાર્થીમાં તમારો વિદ્યાર્થી હતો મારું નામ રાવજીભાઈ પટેલ"
 એમની સાથે ધણી વાતો કરી ખાસ કરીને અહીંના આફ્રિકન લોકો
 કેવા છે, તેમનામાં કઈ જાતના ગુનાઓ વધારે છે, તોફાની છે કે નહીં,
 કેને દરજ્જે વિશ્વાસપાત્ર છે, એમના વિવાદના નિયમો કેવા છે,
 વારસાદારની શી વ્યવસ્થા છે વગેરે

અહીંનો પ્રદેશ કંપાક્ષા એ-ટથે જેવાં શહેરોથી દૂર હોવાને કારણે પહાત ગણાય અને તેથી જ અહીં આફ્રિકાનું સાચું દર્શન થાય છે. ખીજે દિવસે સવારે હોટેલમાં ગરમ પાણીએ નાનાં — પાણી શું, લોહના કાંટાનો વિકાળો બનાવ્યો હોય એવો એનો રંગ હતો. પણ મુસાફરીનો થાક ઉતારવા માટે ગરમ પાણીના ટબમાં લાંબા થઈને સૂવું એ એટલું બહું સુખકર અને કિતકર હોય છે કે જ્યાં સુધી પાણીનો એ રંગ આપણી આંખડીને એટલે નહીં ત્યાં સુધી એમાં નહાતાં જરાય સંકોચ થતો નથી !

હોટેલમાંથી જીતરી ખરારાના લોકોને અમે મહામાં, વ્યાખ્યાનનો કર આપ્યા વગર તો જવાય જ કેમ ? શીખોના ગુરુદ્વારા પાછળ સ્ત્રીપુરુષોની સભા ભેગી થઈ હતી. ત્યાં અમે બાપજી ક્યુ. થી અપ્પાસાહેબ પાસે એટલું શીખ્યો હતો કે પ્રસ્તાવના ગમે તેમ કરાય પણ દરેક વ્યાખ્યાનમાં એક ને એક ત્રિપથ આવવો જોઈએ. સભામાં બહેનો આવતી ત્યારે અમુક સામાજિક રીતરિવાજો ઉપર હું વધારે બાર દેતો. શીખ લોકો હોય ત્યારે એમને માટે અમુક વાતો મનમાં ખાસ ગોઠવેલી હોય જ. સારા સારા વિચારો લોકો આગળ રજૂ કરી વિવિધતા બેઠવાનો એ પ્રસંગ ન હતો. પણ આપ્યા આફ્રિકામાં આપણા લોકોને, દૃષ્ટિપરિવર્તનનો અને જ્ઞાનપરિવર્તનનો એકનો એક સંદેશો દરેક ઠેકાણે સંભળાવી બધે એક જ ફરકાર કરાવવાની વાત હતી. ગાંધીજીને નામે, સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનને નામે, આપણા લોકોના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ, અને માનવતાના કન્યાથુને અર્થે આપણે હવે પછી શું કરવું જોઈએ તે અમે સમજાવતાં.

કબાલે

આફ્રિકાનાં અનેકાનેક સુંદર સ્થળોમાં પણ કબાલે ખાસ તરી આવે એવું છે. અરારાથી અમે જમીને નીકળ્યાં. તેવું માર્ગસૂચની અનેક ચા-
લિતરવાળી મુસાફરી પૂરી કરીને સાળે પાચ વાગ્યે અમે કબાલે પહોંચ્યાં.
રસ્તામાં દેખાવોની વિવિધતા હતી. પણ એ દર્શન-સમૃદ્ધિ વધી પડે છે ત્યારે
ઘણાખરા અનુભવો છંદાઈ જાય છે. અને સળંગ ચિત્રો મનમાં ટકતાં
નથી. અત્યારે એટલું માદ આવે છે કે પહેલાં ઠોઠ કાળે નહીં જોયેલી
એવી એક મોટી રાક્ષસી લોરી રસ્તાની બાજુ પર ઊંધી થઈ પડી હતી.
એની તળે ત્રણ માણસો મરી ગયા હતા. અમે તો ફક્ત એ લોરી અને
એની પાસે પંચકથાસ કરનારા પોલીસો જ જોઈ શક્યાં. આવો અકસ્માત
એનાથી થતા નુકસાન કરતાં પણ વધુ ભયાનક દેખાય છે અને દુનિયામાં
આવા પણ અકસ્માતો થઈ શકે છે એનો પદાર્થપાક આપે છે. આજે
વિચાર કરું છું ત્યારે લાગે છે કે બે ચાર દિવસ પછી જ અમે જે
જવાગામુખીના લાવાના રેલાનું દર્શન કરવાનાં હતાં એની આ પૂર્વ-
તૈયારી જ હતી.

અરપાસાહેબની ભલામણ પ્રમાણે કબાલેની ‘વ્હાર્પટ હોસ’ ઈન’
નામની હોટેલમાં અમે રહ્યાં. પહેલેથી તારો કરીને બંધી વ્યવસ્થા કરી
હતી. આ હોટેલમાં ઠંડા પાણી કરતાં ગરમ પાણીની સગવડ વધારે
સહેલી હતી. થાક સાથે મારે મારા માથાના વાગનો ભાર પણ ઉતારવો
હતો. કબાલેના એક વાગંદને બોલાવી લઈ આવ્યા. એ ભાઈ આંત્રીમારથી
અહીં આવીને વસેલા છે. ત્યાં તબિયત સારી ન રહી એટલે અહીં આવ્યા.
અહીં એમનું દીક ચાલે છે. એમના જ ભાઈ અમને આંત્રીમાર મળ્યા હતા.

કબાલેની ખાસ ખૂબી એની પ્રાકૃતિક સુંદરતામાં તો છે જ. જિંચાર્પ
૬,૪૦૦ ફૂટની હોઈ અહીંનાં હવાપાણી આરોગ્યવધક છે એ પણ આ

સ્થાનના મહત્વમાં ઉમેરો કરે છે અને ત્રીજી વસ્તુ એ કે આફ્રિકાની બીજી મૂળવનની પ્રગતિઓ કરતાં અહીંની પ્રગતિ વધારે મહેનતુ અને બાહ્ય છે, એનો પરચો અહીંની દરેક ટેકરી આપે છે જ્યાં અનાજ ઉગાડી શકાય એમ છે જ નહીં એમ આપણને લાગે ત્યાં પણ આ લોકોએ મહેનતપૂર્વક અન્ન ઉત્પન્ન કર્યું છે આ લોકોએ પોતાની જમીન કસીને ખોરાક પૂરતી સ્વયં પુર્ણતા મેળવી છે એટલું જ નહીં પણ આસપાસના લોકોને પણ તેઓ ખોરાક પૂરા પાડે છે

સવારે અમારા બીજા સાથીઓ ઉઠે તે પહેલાં મિ સરોજ અને હું ફરવા નીકળ્યા આસપાસ જરે ધુમ્મસ હતું, અમને મીઠા ગત્યવિધિ કરવામાં એને મગ્ન આવતી હતી તાડો આવવાનો વખત થયો એલે ધુમ્મસ પાતળું થયો એવી અમે આશા રાખેલી પણ એ તો ગરુડ નતવા લાગ્યું સામેની ટેકરીઓ દેખાયા જ નહીં અને જ્યારે દેખાય ત્યારે જન્માતરનું અસ્પષ્ટ સ્મરણ થતું હોય એવી દેખાય પ્રયત્ન છે કે કપનાનું અનુમાન જ છે એવી શકા ઉપગતવે અતે સૂર્યકિરણો નિર્મળી થયા ધુમ્મસ ધીમે ધીમે નીચે દુર્માર્ગને ખીણમાં સતાર્થ ગયું અને ગયો ગયો પ્રૌઢ ટેકરીઓ ધ્વજી થઈ

નાસ્તા પછી જૂના અનુભવોની લહાણી શરૂ થઈ પછી હાથ જોવાની ગમત આવી એ ગમત ડોણું જાણે કેમ દુર્નિયામાં બધે ફેલાઈ છે ને લોકોને એ પર વિશ્વાસ નથી એવાઓને પણ હાથ મતાવવામાં રસ પડે છે અને જેમને એ વિશ્વાસ કશું જ્ઞાન નથી એવા લોકો પણ હાથ જોઈને ગમે તેવાં અનુમાનો ફેલી બેસાડે છે હાથ જોનાર દરેક માણસમાં, પોતાનાં અનુમાનો અવ્યોમ્સ ભાષામાં મુકવાની કળા આવી જ જાય છે

જમીને અમે અતીત પ્રખ્યાત અને રૂપાળુ જુઓની સરોવર જોવા ગયા ત્યાં અમારે માટે એક સ્ત્રીમનોચની ગોઠવણ કરી રાખી હતી પણ એ લૌચ શરૂઆતથી જ રિસાર્ડ પરિણામે અગે એક હોડી કરીને સરોવરમાં થોડક ફર્યા એલે સ્ત્રીમનોચ શરમાઈ અને એણે ડાહ્યા થઈને ચાલનાની

હા પાડી. થોડેક મઠ અને ફરી અગ્નિવલ્લ ટુંટું પેઠે એ થોભી મઠ. અમારામાંના ઠેસાક લોડો કંટાળ્યા અને હોડીમાં આવ્યા, ખીજા લોડોએ પોતાની ધીરજની કસોટી કરી લેવાનું નક્કી કર્યું. એમને એનાં મીઠાં ફળ મળ્યાં. તેઓ ખૂબ દૂર સુધી સરોવિહાર કરી આવ્યા. અમે અમારી હોડી લઈને સરોવરમાં ખીલેલા નીલ સરોજની મુલાકાતે ઊપડ્યાં.

કમળોની સુંદરતા અસાધારણ હોય જ છે. હિંદુસ્તાનના કવિઓએ તમામ ફૂલોમાં એને અગ્રસ્થાન આપ્યું છે. કાદવમાંથી જન્મ લઈ, જીવનની અંધી ઊંચાઈ પોતાની કરી, અલિપ્ત ભાવે પાણી ઉપર તરતું રહે અને એકનિષ્ઠાથી પ્રજ્વળતા પ્રાચુર્યપી સૂર્ય ભગવાનનું મીઠ માંડીને ધ્યાન કરે, એવા એ ફૂલને આપણા કવિઓએ આપ્યું સંસ્કૃતિનું પ્રતીક બનાવ્યું એમાં આશ્ચર્ય શું ?

કમળોનો રાગ તો લાલ કમળ છે. એની પ્રસન્ન ઔદી, એનું નિર્બોજ પ્રકુલ વદન, એનું લાવણ્ય અને માદવ-બધું જ આહ્લાદક હોય છે. અને એની ઝીણી બીની સુગંધ તો, શોધી કાઢ્યા પછી મોઢ પમાડ્યા વગર રહેતી નથી.

ત્યાર પછી આવે છે પીળું કમળ. એનો સુવર્ણ વર્ણ ઠોક વાર આછો હોય છે, ઠોક વાર ઘેરો હોય છે. સુવર્ણના સૂચનથી જ એની શ્રીમંતાર્થ સિદ્ધ થાય છે.

આ રંગોની શોભા ત્યાં સુધી જ ખ્યાન ખેંચે છે જ્યાં સુધી ખરેખરું મોટું સફેદ કમળ નજરે પડ્યું નથી. ઠાણુ કહે છે કે સફેદ રંગ બિલકુલ સાદો હોય છે ? એની પ્રતિષ્ઠા સમજવા માટે બાકીના બધા રંગો ધરાઈને જોયેલા હોવા જોઈએ. ખીજા રંગો ગમે તેટલા રૂપાળા અને આકર્ષક હોય તોપણ એ જોઈને અતિ થાક ચડે છે. પણ ધોળો રંગ તો શુભિ, શુભ, સનાતન અને સમૃદ્ધ હોય છે. ધોળાં કમળોની અંદર લાલ કમળ ઊઘ્યું હોય તો તે વિગેય શોભે છે. પણ લાલ કમળોમાં જ્યારે એક જ ધોળું કમળ માધું ઊંચું કરે છે ત્યારે એમ જ લાગે છે કે

જાડીનાં કમળો છલ્લોકનાં છે તે આ ધોળું સ્વર્ગલોકમાંથી જતરી આવ્યું છે.

આવાં આવાં કમળો આપણે ત્યાં અનેક તળાવો અને સરોવરોમાં જોવા મળે છે. નીલ કમળનું વર્ણન આપણે કવિતામાં જ સાંભળીએ છીએ તેથી એની સ્પષ્ટ રૂપના હોતી નથી. નીલરંગ શાન્ત-સુગમ હોય છે એટલે એ કમળ સારું જ દેખાતું હશે એટલી રૂપના આપણે કરી ઘડીએ છીએ. પણ જ્યારે ખરેખરું નીલ-કમળ નજરે પડે છે ત્યારે આપણી ગંધી રૂપનાઓ ફીકી ચર્મ જાય છે, અને આપણું હૃદય બોલી જાય છે કે, ખરું કાવ્ય તો નીલ-કમળમાં જ છે. નીલ-કમળ જાણે પરિઓની સૃષ્ટિ છે. એની નાજુકાઈ, અને એની અખૂટ સૂચકતા બીજા કોઈ પણ કમળમાં કે ફૂલમાં નહીં આવે. શ્વેત કમળની પેઠે એ દેવી નથી, લાલ કમળની પેઠે એ વૈભવનું સૂચન નથી કરતું. પીળા કમળની પેઠે એ પૂજા માટે આપણને નથી પ્રેરતું. પણ એ કહે છે કે, 'હું એક પરી છું અને તે પણ તમો-ગુણી કે રજોગુણી નહીં, શુદ્ધ સત્ત્વ-ગુણી અપ્સરા છું. મારું દર્શન, મારો સ્પર્શ, મારો સ્પર્શ સદૃશ ઉન્નતિકારી છે. મારી દુનિયામાં એક વાર પ્રવેશ કર્યા પછી તમે એને સહેજે બૂલી ન શકો કેમ કે તમે એ દુનિયાના મહેમાન નથી રહેતા પણ એનો પૂરો અધિકાર તમને મળે છે, આપણા કવિઓ નીલોત્પલ ઉપર આટલા મોહિત થયા છે એ નિષ્કારણ નથી.

લુન્થોની જોવા અમે એક રસ્તે ગયાં અને બીજે રસ્તે પાછા આવ્યાં. બન્ને રસ્તા મુંઝર હતા. સાંજે ત્યાંના એક અમલદાર મિસ્ટર રસેલ અમને મળવા આવ્યા. ઘણા સંસ્કારી લાગ્યા. એમની પાસેથી જાણ્યું કે સ્વાદિલી ભાષા પૂર્વ આફ્રિકામાં બધે ફીક ફીક સમજાય છે. સ્વાદિલી ભાષા સામે ઠેકઠેકાણે જે વિરોધ બોલાય છે તે કૃત્રિમ રીતે ડગવાયેલો છે. શ્રી રસેલ પાસેથી અમે જાણ્યું કે જે લુન્થોની સરોવર અમે જોવા ગયાં હતાં તેની અંદર એક બેટ છે. તે બેટમાં કુદ રાગીઓ માટે એક વસાહત કરી છે. ઠેકાક મિશનરી લોકોએ કુદસેવાના આ-૧૪

બેખ લીધો છે એમની સેવાની અસર ખાસ જોવા લાયક છે એ અમનદાર જોડે મેં એક પ્રશ્ન છેડ્યો કે આફ્રિકન લોકોની સંસ્કૃતિએ અત્યારે છે એનું કેમ કેમ પકડાયું હશે? એને પણ એ વિષયમાં રસ હતો એમલે અમારી વાતો ખૂબ ચાલી.

કમાલેના હિંદુ મંડળે અમારે માટે એક સભા ગોઠવી હતી તેમાં આફ્રિકન લોકોની સંખ્યા સારી હતી એટલે એમને ઉદ્દેશને હું વધારે વિસ્તારથી બોલ્યો. મારું અગ્રેજી ભાષણ એક આફ્રિકન ભાઈ વાક્ય-વાચ્ય ત્યાંની ભાષામાં સમજાવતા હતા કેમકે ભાષાતર કરવાને બદલે વિસ્તાર પણ ખરતા હતા એ લોકોની ભાષા જાણમાં વગર પણ હું જોઈ શક્યો કે એ મારા ભાષા મરોમર સમજતા હતા અને ખીન-ખીન લોકો આગળ મૂકના હતા સમાને અતે થોડી પ્રશ્નોત્તરી થઈ એ વાટે આફ્રિકન લોકોનું દૃષ્ટિમિત્ર સમજવાની મને સારી તક મળતી હોવાથી મારે માટે એનું મહત્ત્વ વધારે હતું. પ્રશ્નોની ઝડી ચાલી એમાં એક જણે પ્રશ્ન પૂછ્યો તેનું અગ્રેજી ભાષાતર ખરી મને સમજાવવાની અમારા દુભાષિયાએ ના પાડી બિનકુ એણે સભામાં હાજર રહેના ગોરા અમલદારને પૂછ્યું કે, ‘આવો સવાન મહેમાનો આગળ જવામ મા’ રજૂ કરાય ?’ અમનદારે કહ્યું ‘તમે મહેમાનોને જ પૂછી લો.’ મેં આગ્રહ રાખ્યો કે, ‘સવાન ગમે તેવો હોય મને જરૂર એનું અગ્રેજી કરીને મ્હો જવાબ આપનાર હું છું ને મને પ્રસંગ સાચવતા આવડે છે’ આટલી પ્રત્યાનના પછી પ્રશ્ન આવ્યો.

“તમાગ દેશના લોકો કેમ કેમ વાર અમારી ઊંચીઓ સધે પરણે છે, તે તમારી ઊંચીઓ અમારી સાથે કેમ ન પરણે?” બીજે સવાન એ હતો કે, “તમારા લોકો અમારી ઊંચીઓને પરણે તો છે પણ એમના બાગડોને અપનાવતા નથી પરિણામે એમની બધું કંદાડી રીથતિ થાય છે એ પ્રગતને તમે તમાગ દેશમાં કેમ ન લઈ જાઓ?”

મેં જોયું કે પ્રશ્ન પાછળ કડવાસ છે પ્રશ્ન સામગીને સ્ખાતા હિંદી શ્રોતાઓએ ઉશ્કેરણી ન બતાવી એ જોઈ મને સતોન થયો એક

ગુજરાતી ભાઈઓ ત્યાં ને ત્યાં જીભ ચર્ચને કહ્યું કે, “કાકાસાહેબ, આ લોકોને તમે સમજાવો કે અમારી છાંદરી આ લોકો સાથે પરણવાની ઇચ્છા કરે તો અમે વાધો નહીં ઉઠાવીએ જગરહસ્તીથી તો કાઈ કાઈને પરણાવી ન શકે ને ?”

મેં કહ્યું કે, “મિન્ન મિન્ન વશો વચ્ચે વિવાહ થાય એમાં મને તાત્વિક વિરોધ નથી પણ આ નાનુક સનાય છે એટલે જન્મે નાનુએ આવા વિવાહોને હું ઉત્તેજન નહીં આપું આ મહાખંડમાં આફ્રિકન, યુરોપિયન અને એશિયન ત્રણ વંશના લોકો એકત્ર આવ્યા છે. તેઓ એકબીજાને સમજતા થાય, સામાન્ય વહેવારમાં એકબીજામાં ભગતા થાય એટલું જ આજે હું માશું છું આગળ જતા પરિચયને પરિણામે આત્મીયતા પેદા થવા પડી આ સવાય જુદી જ રીતે વિચારશે

“હવે છંડો આફ્રિકન પ્રજા વિશે તમે જે સવાલ ઉઠાવ્યો છે તે વિશે હું એટલું જ કહીશ કે આફ્રિકન લોકો હિંદુસ્તાનમાં નથી જતા એમ નથી થોડા થોડા ત્યાં ગયા છે આજે પણ તમારા ત્રીસ ચાળીસ નિવૃત્તીઓ અમારી યુનિવર્સિટીઓમાં ભરે છે એ લોકો જે અમારે ત્યાં પરણે અને સ્થાયી થાય તો એમની પ્રજાને અમે સાચીશું અહીંની પ્રજાને તમે અહીં સાચવો”

મારો જન્મ સામ્રાજ્યને આફ્રિકન શ્રેતાઓ પણ રાજ થયા અને આપણા દેશી ભાઈઓ પણ રાજ થયા પણ મારું બેન્ગુ જોરથી ચાલતા માણ્યું. અંગ્રેજ લોકો અહીંના કાળા લોકો જોડે ભગતા નથી રાન્યમ્તાં તરીકે રહી ન શકાય તો તેઓ અહીંથી ચાલ્યા જશે, અહીંના લોકો જોડે કેવળ પ્રજાગન તરીકે સમાનભાવે રહેવા તૈયાર નહીં થાય. એક આફ્રિકન સરદારે કાઈ ગોરી છાંદરી જોડે લગ્ન કર્યા એની, મન્ને તરફથી કેટલીય હોદ્દા થઈ અમેરિકામાં ગોરા લોકોએ નિઝો ગુલામ રાખ્યા પાળાથી એમને સ્વતંત્ર કર્યા, પણ ત્યાં એ સવાનનો હિંદુ હજી આવ્યો નથી ગોરા બાપ અને કાળી માતી પ્રજાનો સવાન ત્યાં અલગીકરણો જ રહ્યો છે આપણે

ત્યાં પણ પ્રાચીન કાળથી એ સવાસ ઊભો છે. લિન્ન જાતિના અને લિન્ન વંશના લોકો અંદર અંદર પરણે એ અનિશ્ચ છે એમ આપણે જાહેર કરી જોઈએ. વર્ણસંકર સામે કડવામાં કડવી લાગણી પેદા કરી છદ્દલોકમાં અપ્રતિષ્ઠા અને પરલોકમાં નરકની ખીંક બતાવી; છતાં આપણે લોકોને અલગ અલગ રાખી ન શક્યા.

આપણે બીજો પ્રયોગ કર્યો. લિન્ન જાતિ, લિન્ન વર્ણ, લિન્ન વર્ગ, અને લિન્ન વંશ વચ્ચે વિવાહોને છૂટ આપી જોઈ. લાગણી સાચવવા માટે એમાં અનુલોમ પ્રતિલોમનો ભેદ દાખલ કર્યો. તમામ જાતિઓ ચાર વર્ણમાંથી જ પેદા થઈ છે એવી કલ્પના ઠેકી બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જેને અંગ્રેજીમાં 'લિગલ ફિક્શન' કહે છે તે અંધા પ્રકાર કરી જોયા, છતાં આપણને લિન્ન વંશ વચ્ચેના સંબંધનો શુદ્ધ ઉકેલ હજી જડતો નથી.

ઉચ્ચનીચ ભાવ અને સ્વ-પરભાવ માણસાઈના શુદ્ધ ખ્યાલના મારક છે. પણ એ બંને વૃત્તિઓ માણસના સ્વભાવમાં રહેલી જ છે. એ વૃત્તિઓ સ્વીકારી એમાંથી સમાજોપયોગી એવી કંઈક રચના ઊભી કરવાનો પણ આપણે પ્રયત્ન કર્યો. એનો ઇતિહાસ વાંચી દક્ષિણ આફ્રિકાના રાષ્ટ્રપુરુષ જનરલ સ્મટ્સ ખુશખુશ થઈ ગયા. પણ એ પ્રયોગ વાટે આપણે મનુષ્યજાતિનું કલ્યાણ સાધી ન શક્યા.

જે મૂંઝવણ જાતિભેદ અને વંશભેદ પાછળ છે, તે જ મૂંઝવણો ધર્મભેદ પાછળ પણ છે.

એક જ દેશની અને એક જ ધર્મની પ્રજામાં આપણે એટલા બધા વાગ્ય ઊભા કર્યા કે આપણું બેજુનું વાગ્યમય બની ગયું છે. શ્વાસ વગર વખતે જિવાય, પણ વાગ્ય વગર જીવવું આપણે માટે કલ્પના બહારની વસ્તુ થઈ પડી છે.

એવા આપણે આફ્રિકામાં આવીને વસ્યા છીએ. એમાં પણ હિંદુ-મુસલમાનોનો ભેદ છે. મુસલમાનોમાં પણ ત્રણ ચાર ન્યાતો છે. આપણા

લોકો અહીંના લોકો માથે ન ભરે તો મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થવાની જ છે પણ જો લાભ પડી પેલ થયેલી મિત્ર પ્રાપ્તિ આપણા લોકો અપનાવે નહીં તો એ બેજગમદારી જ આપણને નરકે લઈ જાય એમ છે આફ્રિકામાં વમેના આપણા હિંદી લોકોના આગેવાનોએ માન-ધર્મ આગળથી દીધા-દઈ વાપરી, આપણા લોકોને દેરવા જોઈએ

૩૦

નવા મુલકમાં

હવે અમે આફ્રિકાના સુદરમાં સુદર પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવા ઉત્સુક થયા હતા કમ્પાનેના સુદર અને આનિયમશીન હોટેલમાં મળથી નાણાં નારતો કર્યો હોટેલ ચતારનાર ભરી બાઈએ અમારા ટેમલ ઉપર બુન્દોની સરોવરના અમાત્ર જ નીન કમગો સુદર ગોપલ્યા દત્તા એ પગીઓનું છે બુ દર્શન કરીને અમે ઊપજ્યા જમણી બાહુ ગર્ભ મનનું બુન્દોની સરોવર પથરાયેલું હતું સરોવરની ખરી શોભા કા તો હોડીમાં બેઠીને ચિદાર કરતા માણુરી જોઈએ અથવા ટેમરી કે પદાડની ઊચાઈ એથી એના ચાખતા મોઢાનું દર્શન કરતા પી જવી જોઈએ પ્રિ વાલ્મીકિએ સરોવરના સ્વચ્છ જળને મન્મનોના પારદર્શક, નિર્મળ ચારિત્ર્યની ઉપમા આપી છે ચારિત્ર્યને ગગાગળની ઉપમા આપનારા કનિઓ ઘણા છે પણ ઉપમાત્ત અને ઉપમેય મન્નેની ફેરમદવી કરવાનું તો વાલ્મીકિ જેવા કવીશ્વરને જ સુએ બુન્દોનીના પ્રસન્ન દર્શન કર્યા પછી મનમાં વિચાર આવ્યો કે આ સરોવરનું વર્ણન કરનાર કોઈ વાલ્મીકિ કે બાણભટ્ટ ક્યારે પેલા યશે ?

આગળ જતા ખેતીનાળી પ્રચડ ટેમરીઓના ઘાટ પૂરા થયા અને ઊંચા ઊંચા પથ પાતળા એવા વાસનું વિશાળ વન શરૂ થયું બેજગાવ અને બેજગુદી એ મારા નાનપણના બન્ને સ્થાનોનું નામ માંબુ એન્ડે કે

વાંસ પરથી જ પડ્યું છે. કન્નડ ભાષામાં બેળ એટલે વાંસ. છેક નાનપણથી કુવારા જેવા વાંસના 'બેટો' જોતો આવ્યો છું. વાંસના થાંભલા, વાંસની દીવાલો, વાંસનાં છાંપરાં, વાંસની સાદીઓ, વાંસનાં વાસણો, વાંસનાં વાઘો અને ઝોળરો, એટલું જ નહીં પણ વાંસનું શાક અને વાંસનું અથાણું! એવી સંસ્કૃતિમાં ઊછરેલો હું વાંસનાં જંગલો જોઈ ગાંડાનૂર થઈ ગયો હોઈ તો આશ્ચર્ય શું? બેલગામ, ધારવાર, કારવાર વગેરે અનેક ઠેકાણે વાંસનાં જંગલોમાં ફર્યો છું. જીવતા વાંસની દીવાલવાળાં ગામડાંઓની સુરક્ષિતતા મેં નિહાળી છે. પાતળામાં પાતળા અને જાડામાં જાડા વાંસનાં દર્શન છેક લંકામાં કર્યાં છે અને દોડતી ટ્રેનમાં કલાકો સુધી ન ખૂટનારા વેણવનનો વિસ્તાર પૂર્વ બંગાળથી આસામ જતાં આવતાં મેં જોયો છે. એ બધાં સંસ્મરણોને તાજાં કરનારું આ વેણવન કલ્પનાને કેટલું પૌષ્ટિક નીવડ્યું હશે એનો ખ્યાલ મારા જેવા આરબપંકો જ કરી શકે.

બપોર થયા અને અમે ડિસોલો અથવા ડિસોરો પહોંચ્યાં. શ્રી મહેતાને સાં જમીને અમે આગળ ચાલ્યાં. કપાલાથી કપાલે સુધી અમારો આખો રસ્તો દક્ષિણ-પશ્ચિમ તરફ જતો હતો. કપાલેથી ડિસોલો સુધી અમે લગભગ પશ્ચિમ તરફ જ જતાં હતાં. આવા પદારી પ્રદેશમાં કોઈ પણ રસ્તો સીધો તો હોય જ નહીં. પણ ડિસોલો કપાલેની પશ્ચિમમાં છે એટલું જ કહેવાનો આશય છે. અમારા સાથીઓ ખીમજીભાઈ ને વ્રજલાલભાઈ કપાલેમાં આરામ લેવાને બદલે સહુગેરી ગયા હતા. તેઓ સાંથી પાછા આવીને અમને અડી, મળ્યા. અમારા શરદ પંડ્યા પણ એમની સાથે જ ગયેલા. એમણે ત્યાંની મુંઝતાનું વર્ણન મોડું ભરીને ક્યું. પણ રુઆ-ગ્ર-ઉદુ-ડીની અમારી મુસાફરી એ રસ્તે પૂરી થતી હોવાથી સાં પ્રત્યક્ષ જોયેલાનું જ મથારથજે વર્ણન કરવું સારું.

હવે અમે બ્રિટિશ ઈસ્ટ આફ્રિકા હોટીને બેલ્ગિયન કોંગોમાં પ્રવેશ કર્યો. ખરું જોનાં બેલ્ગિયન કોંગોમાં નહીં પણ બેલ્ગિયન કોંગોને દસ્તક આવેલા રુઆ-ગ્ર-ઉદુ-ડી પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો. હેર્યાં મદાગુસ્કે અંતે

યુનો તરફથી યુરોપિયન રાષ્ટ્રોને જે મે-ડેટર મુનો મળ્યા છે તેમા યાચનિયમ બિગિશને ભાગે ગયુ અને રુઆ-ડાઉન-ડી બેલિગિયન કોંગોને મળ્યુ આગ્યા સુદર પ્રદેશની મિરાત બેલિગિયમને મળી એ માટે કોઈ પણ એ દેશની અદેખાઈ જ કરશે

હવે પડી રાજ્ય અંગ્રેજોનુ નથી પણ બેલિગિયન લોકોનુ છે અને નવા જ મુનકમાં આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ એના ત્રણ પુરાવા અમને અહીં તરત મળ્યા અમાર સુની મોગરો અને મીઝ વાદનો રસ્તાની ડમી માત્રુ ચનાવનાનો નિયમ હતો હવે જમણી બાજુનો નિયમ શરૂ થયો એ નિયમ જે દરેક દાશે માદ ન રાખ્યો હોય અને જૂની ટેવને અનસરીને માણુસ જાય તો ડાને ને પગલે અકરમાત જ થવાના. શ્રી કમનનયને મજલાનભાઈને વિનતી કરી કે, “તમારી મોટર હું ચનાવુ પણ કૃપા કરીને તમે મારી પડજો બેમો અને દરેક પ્રસંગે મને ચેતવતા જાઓ કે મોટર જમણી બાજુએ ચનાવવાની છે ”

બીજો પુરાવા તે માર્કિતને મને મિટરનુ માપ શરૂ થય એ ગામ વચ્ચેનું અતર કિલોમિટરમા જ મળે એક કિલોમિટર એટલે લગભગ પાંચ ફુગંગ

આ પ્રદેશમા અમે પ્રવેશ કર્યો અને અમારે અમારા બધા ઘડિયાળો એક કનાક પાછળ ખસેડવા પડ્યા અમે હવે આફ્રિકા ખડના લગભગ મધ્ય મુધી પહોચી ગયાં હતા આગળ જતાં જ્યારે નાણુનો વહેવાર કરવો પડ્યો ત્યારે ખચર પડી કે હવે સિનિગનો વહેવાર નથી પણ ફ્રેન્કનો છે અને ફ્રેન્કનો વહેવાર એટલે મોગી મોગી સખ્યાનો દિઆય અહીની સર રે મોઘવારી હીક હીક રહેવા દીધી છે અને તેમાં વળી ફ્રેન્કની ગણુનરી ' સો સો ફ્રેન્ક, બસો બમો ફ્રેન્કનો વહેવાર કરતા ' આપણે કેના ઉગાઉ છીએ ' એનો ખ્યાન દરેક વખતે રહેતો

જ્યાં સરહદ એાગી હતી ત્યાં પણ અમને શુજરાતી ભાઈઓ જ મળ્યા બિગિશ હદ પર છગનભાઈ શાદ કરીને એક કચ્છી ભાઈ દરેટસ આફ્રિસર હતા એમણે માડુ નામ સાબાસુ હતું ખૂબ જ

હેતપૂર્વક એમણે અમને મોટરની પરમિટ વગેરે કદાવવામાં મદદ કરી એ ઉપરાંત એમણે પોતાની પાસેનો આ પ્રદેશનો એક સુંદર નકશો અમને વાપરવા આપ્યો. એથી અમને ઘણી ઘણી મદદ થઈ.

આ પ્રદેશમાં જ્યારે જ્યારે રસ્તાઓ જમણી કે ડાબી બાજુએ વળાંક લે છે ત્યારે ત્યારે રસ્તાની વચ્ચેવચ્ચ ખૂંટીઓ બેસાડી અથવા નાના નાના છોડ ઉગાડી રસ્તાના બે ભાગ પાડેલા હોય છે, જેથી સામસામે આવતી મોટરો ટક્કર ખાતી બની જાય.

હવે હીક હીક દૂર સુધી એક સપાટ મેદાન આવ્યું. સવારથી ગોળમટોળ ટેકરીઓ દેખાતી હતી. ધીમે ધીમે એ ટેકરીઓ સુધી અમે પહોંચ્યાં. અમે એટલે ઊંચે પહોંચ્યાં કે એનું અભિમાન થવા લાગ્યું. આંક કે સાડા આંક હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ મોટર લઈને દોડવું એ કાંઈ નાનીસૂતી વાત છે! આટલી ઊંચાઈ તો પૂર્વ આફ્રિકાની મુસાફરી પૂરી કરી અમે જ્યારે ઈથિયોપિયાની રાજધાની એડિસઅબાબા ગયાં ત્યારે જ મળી હતી.

અભિમાન ક્યાં ફગી નીચે ઊતરવું પડે જ. ‘ધિ ઝેટ ગેપ’ નામે ઓળખાતી ખીણમાં થઈને અમે એટલાં ઝપાટાભેર ઊતર્યાં કે એને માટે અધઃપાત સિવાય બીજો શબ્દ ન જ વપરાય! સુદ્ધના દિવસોમાં કરેલી કમાણી, મંદીના દિવસો આવતાંવેંત ઠાઈ વેપારી ખોઈ બેસે તેવી અમારી સ્થિતિ થઈ.

હવે અમે ઊતરની દિશા પકડી અને રુટશુર પહોંચ્યાં. પણ રુઈન્ડીના અભયારણ્ય તરફ જવાને અમે એટલાં ઉતાવળાં થયાં હતાં કે રુટશુર ન ચોક્કતાં આગળ જ ગયાં. અહીં અમે રુટશુર નામની નદી ઓળંગી. એ નદી એડવાર્ડ સરોવર અને બુન્યોની સરોવર એ બેને સાંધે છે. અત્યાર સુધી અમે આંબોસેલી અને નૈરોબી એ બે જ અભયારણ્યો જોયાં હતાં. હૂગોરેંગોરો જતાં મનિયારાના ખારા સરોવરને કિનારે પણ અમે અસંખ્ય શ્વાપેદો જોયાં હતાં. પણ રુઈન્ડીના જંગલમાં શ્વાપેદોની જે સમૃદ્ધિ છે તે બીજે ક્યાં મળવાની

હતી? અલવારણમાં પ્રવેશ કર્યો અને દિન જિયાનીયા થવા લાગ્યા જમણી બાજુ જોતા ડમી બાજુનું કોઈ શાપદ અણુએય રહી જાય તો? અને ડમી બાજુ જોઈએ તો જમણી બાજુ આપણને છેતરે તો? — એની બીકને રાજો કાણે કાણે માયુ દેવતા અમે આગળ ચાલ્યા રસ્તામાં હાથીની લાદ દેખાઈ એને ખાતરી થઈ કે આસપાસ હાથીનું આગમન થયું હતું પત્રી તો અમે લાદ સૂકી છે કે તાજી લીલી છે એની જ તપાસ કરવા લાગ્યા

રસ્તા પર જ્યાં ત્યાં ફેંચમા અને ઠોકવાર અગ્રેશમાં ત્યાં નોટિસો હતી કે મોગરમાંથી મહાર નીંગવું જોખમભરેલું છે પણ જ્યારે રસ્તાની જમણી બાજુ અમે ગરમ પાણીના ઝરણા જીખળતા અને ફુંકાર કરતાં જોયા ત્યારે અમારાથી અદર કેમ રહેવાય? ઝરણા નાના મોગ અનેક હતા ગધાતા હતા થોડા વખત એની વચ્ચે ફરતા વરાગવાળી હતા બેળ સુધી પહોંચી અસ્વસ્થ કરતી હતી મેં એ ઠેકાણે જોયું કે ઊકળતું ગરમ પાણી બેયુ થયું છે પણ એની નીચે લીન મટી દોષ એવો લીલો રંગ દેખાતો હતો લાકડીનો છેડો પાણીમાં નાખી એ લીન મહાર મટી જોનાનું મન થયું, એનામાં કોઈ સાથીએ બીજો જ ધ્યાન ખેંચ્યું અને એ વાત રહી ગઈ

આસપાસ જોતા ખાતરી થઈ કે આ જાગ એક કા' (રિફ્ટ)નો જ અવશેષ છે અમે મોગમાં બેસતા હતા એજલામાં અમારી પાખળની મોગરવાળા મોગર દોડાવત આવી પહોંચ્યા એમણે ક્યું કે, 'અમે એક હાથી દૂર જોયો અમારા તરફ ધમી આવશે એમ લાગવાથી અમે દોટ મૂકી કે તમે પણ અહીં વધારે વખત ઘોભશો નહીં' અમે હાપકયા જ હતા ખડુ જોતા અહીંના હાથીઓ માણસ પાળી દૂર સુધી ધસી ચાલ્યા હોય એવો દાખનો દાઢ બનો નથી નદક જઈને હાડીએ અથવા માણસની ગંધ એમને અસહ્ય થાય ત્યારે જ તે હુમલો મારે છે

સાજ થતા આવી અને અમે એત્મ' પાર્કના રુઈ-ડી કેમ્પમાં પહોંચી ગયા થયરાની હીમણી દીવાલથી ઘેરાયેલી આ જગ્યાએ એક હોટેલ અને બાર પહર ગોળ ગોળ સૂપડીઓ હતી દરેકમાં ખાખા

વોરેની સગવડ હતી. વીજળીનો ડાપનેમો અમુક વાગ્યા સુધી જ ચાલતો. ખૂંપડીની શેરી વચ્ચે થોરનાં ઝાંઝની હાર સુંદર રીતે ગોઠવેલી હતી. કેમ્પના બે ત્રણ છેડા ઉપર હાથીના મોઢાનાં હાડકાં ગોઠવ્યાં હતાં. વરંડા પરથી દૂરના ખીડમાં બે ત્રણ જંગલી બેંસો ચરતી દેખાઈ. અહીંની લાખામાં એને બોલો કહે છે. અહીંના જંગલમાં વસનારા લોમો અને શિકારીઓ જંગલી બેંસથી જોટલા ડરે છે તેટલા તો હાથી અને સિંહથી પણ ડરતા નથી — અક્કલ ઓછી અને કીનો અનહદ.

રાત્રે મોટરો લઈને જંગલમાં ફરી આવવાનો અમારો વિચાર હતો. અંબોસેલીમાં તેમ જ નૈરોબીમાં અમે નિશાચર થવાનો આનંદ અનુભવ્યો હતો. પણ અમને કહેવામાં આવ્યું કે, ‘રાત્રે તો શું, સવારે આઠ વાગ્યા સુધી કેમ્પ બહાર જવાની તમને રજા નથી.’

આટલી નિરાશા થયા પછી ખાવાપીવાનું અને નિરાંતે સૂવાનું જ સૂઝે ને?

૩૧

ભોગો અને કિબોકોનું અભયારણ્ય

દરેક દિવસ ચોવીસ કલાકનો જ હોય છે, છતાં બધા દિવસો સરખા નથી હોતા. એ ચોવીસ કલાકમાં કેટલા અને કેવા અનુભવો ભવગ્રાસ્ય છે તે પરથી એ દિવસ નાનો કે મોટો એ નક્કી થાય છે. આફ્રિકાની આખી મુસાફરીમાં જંગલનાં જનવરો જોવાના દિવસો પાંચ છ જ હશે. એ જનવરોના કોઈ સવાલનો ઉઠેલ આશુવા માટે અમે સાં ગયાં ન હતાં. અમારાં જેવાંથી એ વન્ય પ્રાણીઓને લાગ્નહાનિ કર્યું જ ન હતું. એમને માટે થોડી હેરાનગત ગણાય પણ એ અનુભવ એમને હમેશનો હતો. અમે જે માંસાહારી હોત, શિકારના શોખીન હોત અથવા સ્થાનિક ખેતીવાડીના રક્ષણની જવાબદારી અમારે માથે હોત તો આ જનવરો, એમનો સ્વભાવ

અને જીવનક્રમ જાણીને અમને કંઈક વહેવારુ લાગે શાત. અમારે માટે એમાંનું કશું કારણ ન હતું છતાં આદસે દૂર આવીને પૈસા, વખત અને લાજવાગ વાપરીને અમે આ શ્વાપદોનાં અને એમના રહેઠાણનાં દર્શન માટે ઉત્સુક થયાં હતાં. અને માનતાં હતાં કે આ રીતે અમારી જીવના-નુષ્ટ્રીમાં કીમતી ઉમેરો થવાનો છે. આ ઉત્કંઠામાં જીવનું જોખમ પણ પોતાનો ભાગ ભજવતું હતું. જોકે હમરો લોકોનો અનુભવ જોતાં એ જોખમને કશું જ મહત્ત્વ ન અપાય. જહાજની કે એરોપ્લેનની મુસાફરીમાં જોખમ કયાં નથી હોતું? અને જે પ્રદેશમાં ઢોક ઢોક વાર ભૂકંપ થાય છે અથવા જ્વાળામુખી ફાટી નીકળે છે ત્યાં પણ ગમે ત્યારે જોખમ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. અવારનવાર એના દાખલાઓ પણ નથી ખનતા એમ નથી અને છતાં આપણે એ જોખમને હિસાબમાં લેતા નથી. અહીંનું પણ એમ જ ગણાય.

આઠમી જુલાઈનો દિવસ ઊગ્યો. અમારી મોટર-યાત્રા રાત્રે થવાને વાર હતી. સાંપ્ર ૭ ગોણા સાત થયા હશે. પૂર્વ દિશાની લાલિમા એટલી આકર્ષક હતી કે કેમ્પમાં બેસી રહેવું અશક્ય થઈ પડ્યું. મેં સરોજને કહ્યું, “ચાલ આપણે કેમ્પ બહાર જરા ફરી આવીએ. હમણાં સૂર્યોદય થશે.” મારું વાક્ય પૂરું પણ ન થયું અને દૂર ક્ષિતિજ ઉપર રક્ત સૂર્યનું ચગકતું મિંચ મગ્ન થવા માંડ્યું. પૂર્વ ૮૦° રેખાંશની આસપાસ રહેનારાં અમે આજે પૂર્વ ૩૦ રેખાંશની આસપાસ ઊભાં રહીને સૂર્યનું દર્શન કરતાં હતાં! વીસથી એવીસ ઉત્તર અક્ષાંશથી ટેવાયેલાં અમે જમીન રેખાની દક્ષિણે પહોંચ્યાં હતાં એ વસ્તુનું જ્ઞાન જ એ સૂર્યોદયને વધારે કીમતી અને વધારે દુર્લભ બનાવતું હતું. એ સૂર્યોદયનથી ઉત્તેજિત થઈને હું ઉતાવળે પગલે આગળ ચાલવા લાગ્યો. મારી આવી ઉત્તેજના પ્રત્યે સરોજનો હમેશાં સદાકાર જ હોય છે. એનામાં પણ નિર્ભયની સુંદરતા તેમ જ ભવ્યતાનું આકર્ષણ ઓછું નથી. પણ અમે કેમ્પથી દૂર જઈએ છીએ એ તરફ એનું ધ્યાન ગયું. મારો ઉત્સાહ મોજા પાડ્યા વગર એને મારું ધ્યાન ખેંચતું હતું કે આપણે સલામતીના ક્ષેત્રથી બહાર

જઈએ છીએ. એણે હસતાં હસતાં મને પૂછ્યું, “Have you an immediate appointment with lions?”—“અમારે સિંહો જોડે કોઈ અગત્યની મુલાકાત ગોઠવાઈ છે કે શું?”

હું હસી પડ્યો અને થોભીને આગળ જોવા લાગ્યો. તો શું—ચાર અશ્વમસ્ત ભોગે (વનમહિષ) અમારી મુલાકાતે હાજર! અમે કુતૂહલથી અને કંઈક આશ્ચર્યથી એમના તરફ જોવા લાગ્યા. એમનું પણ મ્યાન અમારી તરફ ગયું. પોતાના રૂપાળા કાન અમારા તરફ ફેરવીને તેઓ અમારા જેટલા જ કુતૂહલ અને આશ્ચર્યથી અમને જોવા લાગ્યા. પહેલી દાણે અમારી પેડે તેઓ પણ અંદાજવા લાગ્યા કે સામા પક્ષનો મનમૂઝો શો છે. આ એક દાણમાં જ યુદ્ધ કે સંધિ એનો નિર્ણય થઈ જાય છે. અમે અમારી નજર બિલકુલ અશુભ, અદિસક અને મિત્રાચારીભરી રાખી. એમણે પણ પોતાના મોઢા પરની ગમરામણુ ઉતારી નાખી. પછી તો કેવળ ઉમમપક્ષે દર્શનાન્દ જ રહ્યો. એમના મનમાં કેવા વ્યાપાર ચાલતા હશે, આપણે શું જાણીએ? ધરાઈને જોયા પછી એમણે ફરી ચરવા તરફ મન વાળ્યું અને અમે પાછાં કેમ્પ તરફ વળ્યાં. હ્યોરેંગોરો જતાં રાત્રે એક ભોગો નજીકથી જોયો હતો. પણ તે વખતે મોટરના દોવાની મદદથી જેટલું દેખાયું તેટલું ખરું. અત્યારે તો સુખભગવાન આખા પ્રદેશને પ્રત્યક્ષિત કરતા હતા અને અમને કહેતા હતા, પર્યાય સચરાષ્ટ્ર અને ખરેખર તે દિવસે અમે ઘડુનિ ઘટ્ટ પૂર્વાણિ આઘર્ણાણિ સુખ ભગવાનની કૃપાથી જોઈ લીધાં.

આટલા શુભ શુકનથી અમારો દિવસ શરૂ થયો. એક એક મોટરમાં એક એક અસહારી (સિપાઈ)ને લઈને અમે ઊપડ્યાં. આજે કેટલું ફારો એનો દિસામ નહીં હોવાથી અમારી મોટરોને અમે એમનું પીછું આકંઠ પિવડાવ્યું હતું. ઘણો વખત અમારે એમ ને એમ જ ફરવું પડ્યું. પછી દૂર એક જનવર દેખાયું. પાછળના ભાગ પરથી ખાનરી થી ન હતી કે એ દાથી છે કે ગેયી? અહીંની ભાગમાં કહીએ તો ટેંબો કે ફારુ? અમે થોડાંક આગળ નીકળ્યાં ત્યારે જોયું કે એ એમાંથી એકે ન હતો.

એ હતો કિષોરો (દિપોપોટોમસ). ગેંડો (કારુ) ત્યાર પછી દેખાયો. ત્યાર પછી ડેકડેકારો અનેક જનવરો દેખાયાં. એક હાથી ઘાસ ઉખેડી એનાં મુગિયાંની માટી પોતાના માથા ઉપર ખંખેરી લેવામાં આવેલ માનતો હતો. વખતે માખોને હાંકી કાઢતો હશે. ત્યાર પછી એક જાતનાં ખૂંડ દેખાયાં. એના બે બાજુના બહાર આવેલા દાંત સીધા આવવાને બદલે કોંસ જેવા નિવૃત્ત વાંકા હતા.

નૈરોમીના અભયારણ્યમાં દિપો બહુ ઓછા છે. એક જ ઢેકારો પાણીમાં આગેટના એક દિપોનું મોડું અને એના ગુલાબી કાન મેં જોયા હતા તેથી 'દિપો ક્યારે જોવાશે—ક્યારે જોવાશે' એમ લાગતું હતું. અહીંના અભયારણ્યમાં એટલા અધા દિપો જોવાને મળ્યા કે અમારા કુતૂહલમાં એમને બાવ એકદમ ઘટી ગયો. પણ એ ફરી વધ્યો—જ્યારે જ્યારે આ અભયારણ્યના એકદમ છેડે પહોંચી ગયાં અને ત્યાંની નદીમાં સંખ્યાબંધ દિપો જળાશીય કરતા જોવા મળ્યા ત્યારે.

આ જનવર પણ મનમાં આવે ત્યારે ગાંડો દુમસો કરે છે તેથી એમનાથી જીને જ ચાલતું પડે છે. આ લોકોને નજીકથી જોવા માટે અમારે અમારી મોટરોમાંથી જીનરી નદીના કાંઠા સુધી પહોંચતાં હીક હીક ચાલતું પડ્યું અને તે પણ જીંએથી નીચે જીનરવાનું હતું. દિપો દુમસો કરે તો મોટર સુધી સત્તામતપણે દોડાય કે નહીં એનો હિસાબ કાણે કાણે કરવો પડતો. મેં સરોજને કહ્યું, “તું ઉપરથી જ જોજે. અમને નીચે જવા દે.” પણ કમલનયને મારો એ વિચાર ફેરવ્યો. એણે કહ્યું, ‘આપણે આવે ઢેકારો જિંદગીમાં એક જ વાર આવવાના. થોડુંક જોખમ ખેડીએ અને સરોજખેનને સાથે લઈ જઈએ.’ ડિંમત ક્યાં સુધી કરાય, જોખમ કેટલી હદે ખેડાય એ બાજતમાં કમલનયનની દષ્ટિ વિશે મને વિશ્વાસ હોવાથી એની વાત મેં ઝટ સ્વીકારી અને સરોજને સાથે લીધી. અમારી બાજુના દિપો પાણીમાં લગભગ સર્પ ગયા હતા. એકાદ દિપોને પડખું ફેરવવાનું કે સ્થાનાંતર કરવાનું મન થાય તો બાકીનાને એ ગમતું ન હતું. તેઓ એને જરાય મદદ કરતા નહીં.

નદીના સામા કાગ તરફ જે દિશો પાણીમાં આળોતતા હતા તે ધણાખરા ઉત્પાતિયા હતા એમની કીડા જોવાનું જ વધારે મનનું હતું સામા કાગના ઊંચા ઝડ ઉપર એક ધોગુ પકી હતું તે પછી અમારી પેઠે જ તરફ ભાવે એ કીડા જોતું હતું, અને માથું હતું

અમે અસકારીને ખી રાખ્યું હતું કે બાકીના જનવર ગમે તેના દેખાશે, અમારે આફ્રિકાનો સારો સરખો સિદ્ધ જોવો છે અને એ પછી સિદ્ધિ નહીં પછી યાગનાજો મોટો સિદ્ધો અમારી આ ખ્વાહિશ સામન્યા પત્રી અસકારીઓની તીચી નજરે નધે ફરવા લાગી અમુક ઠેમણે અમે પહોંચ્યા અને મન્ને અમકારીઓ ગરજી ગયા, 'સિ મા, સિ મા, સિ મા' દૂર દૂર - બે ત્રણ ફાર્ગ દૂર, ઝાડી વચ્ચેની એક ખુ ની જગા તરફ એમણે આગળ ચીધી પહેના તો મ્હુ દેખાયું નહીં પછી પેના લેડો ખાતરીથી કહે કે ત્યાં મોટો સિદ્ધ છે જ ધીમે ધીમે ઘાસમાં માગીના દગના જેનું કાઈક દેખાયું એક ટપમ મગતા વગરે મોટું ન હતું અમે જાવનાકચુનરથી જોવા લાગ્યા એટલામાં શમ ગર્જ કે એ ટપક માથું હનાવે છે પત્રી તો ખતી ઊંચી મઠીને બેડેલા સિદ્ધની આખી ભ પ આકૃતિ વરતાર્ક ગર્જ એ વચમાં વચમાં માથું ફેરવીને જોતો હતો મોટર લઈને એ બાજુ જવાય એમ હતું જ નહીં એટલે આગળે દૂરથી એ વનરાગને જોઈને સતોય માનવો પડ્યો એને ધરાઈને જોવા પત્રી અમે ખીજે જોવા લાગ્યા એનામાં બાયનોમ્પ્રુસરથી તાકીને જોનાર શરદ પગ્યાએ જાહેર ક્યું કે, સિદ્ધ ઊંચો છે, હવે ચાનવા માંડ્યો છે મે તરત મારું બાયનોમ્પ્રુસર ચળુ શી શેભા અને શાન હતી એ સિદ્ધના ચાનવામાં!

વાદરાઓ, હરણો, હરણપ્રાથો જનજાતના પ્રાણીઓ જોતા જોતા અમે આખું અમપારણમ ફરી વર્ષા ખરી શેભા તો દાથીઓની જ અનેક ઠેમણે અમે અનેક જગની દાથીઓ જોયા અને અધી રીતે ધરાયા પત્રી પાખ ફયા થોગના ઝાડોની શેભા આ અરણ્યની ખામિયનમાં હોમેસ કરતી હતી જનની પાખ જયા માટે અમે વચલી દિશા લીધી—

રસ્તો લીધો એમ કહેવાય જ કેમ? અમારા પડેના ગયેની કોઈ મોટરના ચીનાને રસ્તો કહીએ તો રસ્તો હતો ખરો અમારી મોટર આગળ હતી, સાવચેતી અને ઉતાવળ વચ્ચે રસ્તો માપતી હતી એનામાં સામે કામી બાજુથી રસ્તો આગળ વનમહિયનું - ભોગોનું - એટલે દેખાયું દોઢમો ખમો જરૂર હશે અને એકદમ થોભી ગયા થી ૭ ગયા એમ પણ કહેવાય આ લોકો જો ધારે તો એક હાથમા અમારી બન્ને મોટરોનો ચૂરો કરી નાખે એમનું વનજી પણ દોસ્તાના લાગતું ન હતું મે કમવનવનને કહ્યું, “કરોમીનો પ્રસંગ છે હોન” તો વગર જ નહીં એ મહુમા નાના મોગ એમના બચ્ચા છે બચ્ચા જોખમમા છે એવી એમને જરા પણ શકા આવે તો આપુ ધણ આપણા ઉપર ધસી જ આવવાનું અમારી પાછળની મોટર પણ નજીક આવી પહોચી હતી એને થોભો જવાનો અને ઇસારો કયો તેઓ પણ સમજી ગયા કે હવે થોભ્યે જ છૂટકો! એ વખતની દરેક હાથ કેવી ખંધી લાગી હતી!

અમને નિશ્ચય જોઈ મેગ મોગ ભોગોએ રસ્તા ઉપર પોતાની દાર ઊભી કરી શિગડાવાળા એ ફાળ જોઈ મોટા સિદ્ધના પણ હામ ગળાડી જાય એ જો વેરી દાર પાછળથી ખીજ બધા ભોગો અને એમના બચ્ચા રસ્તો આગળી જમણી ગાજુ દૂર સુધી પહોચી ગયા એલે રક્ષા વીરોની દાર જરા ડીની થઈ એ લોકો પણ રસ્તો છોડીને જમણી ગાજુ પહોચી ગયા ગસ્તાની કાળી બાજુએ એ પણ પ્રાણી રજી નથી એની અમને જ્યારે ખાતરી થઈ ત્યારે જ અને આગળ વધ્યા અને તરત એની તો દોઢ મૂકી કે એ આપુ દોણ અમારી પાછળ પડત તોય અમને પહોચી ન ગત

આવે વખતે ગસ્તામા કોઈ ખાડો ન આવ્યો, એન્જિન ન જોડકયુ અથવા સામેથી કોઈ હાથી ન આવ્યો એ ઈશ્વરની ઓગી કૃપા ન હતી પારખર આજે અને વન્ય આપદો જોઈ ધરાયા હતા પણ એ કેવી પરિસ્થિતિમા રહે છે, જોખમ વિષે પોતે કેવા બેદરકાર રહે છે અને ખાનાની તેમ જ જીવવાની મુશ્કેલી વચ્ચે જીવનનો આનંદ

કેમ માણે છે એ જોઈને ખરેખર જ અમારી જીવનાનુભૂતિમાં એક અપૂર્વ ઉમેરો થયો હતો. આટલાં બધાં પ્રાણીઓ કેઈ પણ નિયમ વગર, રાત્રી કે સંરક્ષક દળ વગર અહીં રહે છે, વધે છે, ઘટે છે; અને કુદરતની યોજના પાર પાડે છે. નથી એમની પાસે કેઈ ઇતિહાસ, નથી કેઈ પરંપરાનું સ્મૃતિશાસ્ત્ર. કુદરત જેવી પ્રેરણા આપે અને સગવડ કે અગવડ ઊભી કરે એને વશ થાય છે. કુદરતથી નોખો કમ ઉપગવી કાઢવાની એમને અજાણ્યા નથી. જીવવા વિશે એમને વિવાદ કે ચાક કે નિર્વેદ નથી. આ શાપદોનું કેઈ કમિશન માણસગત વિગેના પોતાના અભિપ્રાયો બેગા કરી ને નોંધી રાખે તો એમાં આપણે વિશે શું શું આવે ?

અનુભવનાં ભારેમાં ભારે ઝૂમખાં ઊંચકી લઈને અમે એન્જલ્સ નેશનલ પાર્કથી પાછાં ફર્યાં. રુઈન્ડરી અને રુટશુરૂ જન્ને નદીઓ પાછી ઓળંગી. એડવર્ડ સરોવર દેખાયું નહીં એનો ખગખરો કર્યો. આસપાસના પદાર્થોને પુનરાગમનાય કહીને નમસ્કાર કર્યાં. નાની 'રિફ્ટ' વટારી દીધી. ગંધકના ઝરખાને 'કેમ છે ?' કરીને પૂછ્યું અને જોનજોતામાં રુટશુરૂ ગામ સુધી આવી પહોંચ્યાં. અહીંથી અમારે તિલોતમા કે ઉર્વશી સમા કીવૂ સરોવર તરફ જવું હતું.

કીવૂસરની અડધી પ્રદક્ષિણા

હવે પત્રીનો પ્રવાસ એટલે ખરેખર એક મુદ્દર સરોવરની અવળી પ્રદક્ષિણા હતી. એને માટે અમે પ્રથમ રુટશુદ્ધી ગોમા ગયા ત્યાં કીવૂ સરોવરનાં પ્રથમ દર્શન થયાં. ગોમા પાસે જ કિમેની નામનું એક નાનકડું મુઠ્ઠા સ્થાન કીવૂને ધાવે છે. ત્યાં એક દિવસ આનંદ કરી અમે અમારી અવળી પ્રદક્ષિણા કરવા પાછાં ગોમા આવ્યાં અને સરોવરની જમણી બાજુ આખી પૂરી કરી કાલેહે થઈને કોરટરમન-વીથ સુધી ગયાં અને ત્યાંથી રુઝીઝી નદીની આખી જમણી બાજુ થઈને ટાંગાનિકા સરોવર સુધી પહોંચ્યા જેમ કીવૂને કિનારે કિમેની છે તેમ જ ટાંગાનિકાને કિનારે ઉસુમરા છે ત્યાં એક દિવસ રહી અમે પાછાં ફર્યા અને ફરી ઉત્તરની દિશા લઈ કીવૂ સરોવરને ઘમી આજુ ગાખી, નવા નવા મુદ્દર પ્રદેશોમાંથી કુદરતનું અદ્ભુત દર્શન કરનાં કમાવે પાછા ફર્યા. આ રીતે અમારી વિશાળ પરક્રમ પૂરી થઈ.

રુટશુદ્ધી ગોમા સુધીનો રસ્તો ઘણો જ રળિયામણો હતો. વનશ્રી એટની ગીચ હતી કે એમાંથી રસ્તો કેમ તૈયાર કર્યો હતો એનું આપણને અર્થ થાય કેટલું જાણે ક્યાંથી પણ આખા રસ્તામાં પીળા પતંગિયાં આમતેમ દોડતા હતાં આ રસ્તે એક બીજું મોટું અભ્યારણ્ય છે. અને આખા પ્રમાણે એને એક છેડે ગોગીવા વાદરા રહે છે. ટેકરીઓની શોભા વચ્ચે કોફીનું વાવેતર શોખનું હતું અને વચ્ચે વચ્ચે પેરેશ્રમનાં સૌમ્ય ઘોળાં ફૂલો અમાસની રાતના તાગઓની પેઠે ગીચ વસ્તી કરીને બીચાં હતાં આ ફૂલ આમડાં રંગતા માટે અને કેળવવા માટે મમ આવે છે એટલે અહીંની સરકારે એના વાવેતરને ઘણું પ્રોત્સાહન આપ્યું છે.

જેમાંથી ટ્રિનાઈન મળે છે એ સિંકાનાનાં ઝાડ પણ અહીંની સરકારે આ તરફ ખૂબ વાંચ્યા છે. આ નવન-મનોહર રસ્તાનો છેડો

મુદર નગરિકા ગોમાના દર્શનથી આવ્યો. ગોમાની ટેકરી પરથી કાંઈ સરોવરનો વિસ્તાર સરસ દેખાય છે. અહીંનાં મકાનો પણ ઘણાં મુદર છે.

ગોમાની પડખે બે એનું હરીફ કિસેની ફેવાયું ન હોત તો ગોમાની જાહોગલાથી હમેશાં વધતી જ રહેત. ઉપાગા ઘરો, સારા રસ્તા, જનતમતના ફૂલો અને હોડીમા બેમી સરોવરમાં ફરવાનો આનંદ — આ બધું કિસેનીનું આકર્ષણ છે. વચમાં વચમાં મીઠા ઉપર જનારા ઝાંઝે આ સ્થાનના લાલિત્યમાં ગામીયનો ઉમેરો કરે છે.

વ્હાર્ફટ રશિયાની એક મદિલા, ફાન્સમાં રહી ફ્રેન્ચ થઈ હતી. ત્યાંની સરકાર વતી એ કલકત્તામાં રહી ચૂકી હતી એ મદિલા કિસેનીમાં ખુશી કરીને એક હોટેલ ચલાવે છે. એમાં અમે ઊતર્યા હતા. અહીં પણ અહીં સગવડવાળી ગોળ જૂપડીઓ ખાંવીને મુસાફરોને એમાં રાખે છે. એ બાર્ફ અનેક યુરોપિયન ભાષા જાણે છે. ફરી વાર હિંદુસ્તાન આવવાની અને હિંદુસ્તાનના પરદેશ-ખાતામાં કામ કરવાની એની ઘણી ઇચ્છા છે. બીજો દિવસે આ ગ્યાનના ગોરા અમલદારો અમને મળ્યા આવ્યા હતા. સ્થાનિક હિંદીઓએ એમને ચાપારી આપી હતી. ગોરાઓ ફક્ત ફ્રેન્ચ જાણે તુ જોડવું અંગ્રેજીમાં બોલે. તે એ બાર્ફ એ તેમને માટે ફ્રેન્ચમાં કરી સંભળાવ્યું. મરોજને થોડું ઘણું ફ્રેન્ચ આવડતું હોવાથી એ બાબતો રહેતું થયું એનો એનો મને ખ્યાલ આવ્યો.

અહીંના હિંદીઓને અમે આવવાનાં છીએ એની ખબર હતી એટલે હિંદુઓ અને મુસ્લમાનો બન્ને બેગા ધર્મને મળવા આવ્યા. એમની માથે ધગી વાતો ધર્મ. હિંદુમુસલમાનોના સખ્ય વિષે, અહીંની મરકાર સાથે આ સંબંધો રાખના વિષે અને આફ્રિકન લોકોની સ્થિતિમાં સારી સેવા કરવા વિષે વાતો કરી.

અમને ખબર હતી કે કિસેની પાસે એક છવતો જવાહરમુખી છે. ત્યાં મુઘી જવાય કે કેમ એની તપાસ અમે કરી. એ અમારા કાર્યક્રમમાં બેસે એમ ન હતું; એટલે ગત્રે, અંધારું થવા પછી ગામના અખરમાયી અમે એ જવાહરમુખીનું શિખર બેસું અંધારામાં જૂની

પેડે પોતાનું શિખર બિચુ કરી એના ઉપર એ નિરા સગડી એણે ધારણ કરી હોય એવું એ દશ્ય હતું ! જ્યાણને કારણે આસપાસનું આકાશ પણ લાલ લાલ દેખાતું હતું

સાબર્યા પ્રમાણે આદિમા આવા બે ત્રણ જ્યાગામુખીઓ છે માખીના નધા હા તો મરેલા હા તો મૂતેલા છે દરેકને માથે જોડે નિરાગ દ્રોણ તો હોય જ એના સુપ્ત-શીતળ શિખરોની શોભા પણ એટી નથી હોતી આવા શિખરોના દર્શન મારે મન કેવળ પ્રકૃતિ-શોભા નથી લેતી, ભગવાનની નિમૂતિના દર્શન જ હોય છે તે દિવસે સાંજે, સરોવરને કિનારે કરેલી પ્રાર્થનામાં જેમ પ્રજ્ઞાત સરોવરે પોતાનો ભાગ ભજવ્યો હતો તેમ ખીન્ને ત્રિસે સવારે એ જ ઠેકાણે પ્રાર્થના કરવા ગયા ત્યારે, પ્રાર્થનામાં સરોવર ઉપરાત રાતનો જ્યાગામુખી પણ હાગર થયો હતો ખરેખર, પ્રાર્થના દ્વારા જ ચેતન અને અચેતન વચ્ચેનું ઐક્ય અનુભવી શકાય છે

પ્રાર્થના અને નાસ્તામાંથી પરવાયા પછી અમે સ્થાનિક માર્કેટ જોવા ગયા ત્યાં અમે જોયું કે આપણા લોકો આદિન લોકોને જાત-જાતના કપડા અને પરદેશી ચીજો વેચે છે ખુદા મેદાનમાં જ્યાં આફ્રિકન લોકો વચ્ચે જ લેનડેનડ ચલી હતી ત્યાં બધી વસ્તુઓ એવી થોડી અને સાદી કે આપના માટે મજાગ સુધી એ શા માટે આનતા હતો, એમ જ આપણને થાય કે-નીક આદિન છોખરીઓ રગબેરગી ભાવનામાં કપડાં અને માઠ બે ત્રણ ટ્રિવસ ટકી ગઈ એવા સરતા વરેણા પહેરીને ફરતી હતી ભગવાને એમને જેવા વાગ્યાં છે તેની અદર અઆ અને મનરની મદદથી જાતજાતની ગોખા ઉપજાવના પત્ર એ મથતી ખૂટી પોલીઓ મધી જૂતી દમની એમના પોશાક અને વહેનાર પરથી જ આદિન લોકોની જૂતી કદ સરકૃતિનો ખ્યાલ આવી શકતો એક વૃદ્ધ આદિને પોતાના ઠાનની ખૂદ એવી મોની કરી હતી કે એની અગવડ લગના માટે એ ખૂબ બગાળી, જનોઈની પે મન ઉપર એ મૂકી શકતો હતો !

આવા આફ્રિકન લોકો વચ્ચે જિંદગી રહી અમે ફોલ પડાવ્યા એવા ફોલ તરફ આપણે એક નગરે જોઈએ છીએ આફ્રિકન લોકોની નગર જુદી જ હોય

આ બધું જોયા પછી એક વાર મોટરમાં બેસી મિસેનીનો આખો કિનારો જોવાનું મન થયું પડેના અમે કાળી યાત્રુ તરફ રગ્તો જઈ શકતો હતો ત્યાં સુધી ગયા પછી જમણી બાજુ જોવાના બદલ મુધી ગયા ત્યાંથી પાસેની ટેકરી ઉપર જઈ આખું દશ્ય ધરાઈને જોયું એથી વધારે કશું કહી શકાય એમ હતું નહીં એટલે જ અમે પાછા આવ્યાં હવે પછી અમારી કીનૂ સરોવરની પરકમ્મા શરૂ થઈ ગોમા સુધી ઉતારે જઈને અમે દક્ષિણનો રગ્તો લીધો ચક્રિતર તો હોય જ ઘડીકમાં રસ્તો સરોવર પાસે આવતો ઘડીકમાં દૂર જતો જમણી બાજુની ટેમ્પરીઓ, સરોવર મુધી નહાવા અવાતું નથી એતું કુખ કરતી દોષ એમ લાગતું હતું

થોડાક આગળ ગયા અને અમે જોયું કે બે અઢી જ વરસ પહેલાં (સન ૧૯૪૮માં) એ જગ્યામુખીએ સરોવર મુધી જમણી આવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો ધર્મગત લાવાનો ધસારો એટલે દૂરથી અને એના જોરથી, આ થોડે એનો એક મોટો રાક્ષસી જઈયો સરોવરમાં ઊતરી પડ્યો સરોવરના પાણી ઘટી ગયા એમણે હાહામગ કર્યો પણ લાવાએ સરોવરનો એક સરોસરખો કકડો મૂગ સરોવરથી નેળો પાડ્યો ત્યારે જ એને સતોષ થયો કોનસાની પેરે કાળો ચગકતો લાવાનો એ જઈયો જોઈ દિન ગમરાઈ ગયું મગગતા રસના મોજા એ પછી એ આવે સુખાય તે પહેલાં એમાં કરચળાઓ પડે ઠોક ઠોક રંગણે એ રસ ધૂમરી ખાય અને જ્યાં ત્યાં ફાળી જાય આખું દશ્ય ભયાનક અને વિનાશ પેદા રનાતું હતું ઝાડ, પાન, સાદી માતી કે પથરો કશું દેખાય નહીં બધે મળો મેશ લાવા અને એમાંથી પચાર થતો અમારો રસ્તો અમે ત્રિપણ્ય મને આગળ વધ્યા ત્યાં આવું જ પચુ બીજી જાનનું દશ્ય જોવાને મળ્યું ઈ સ ૧૯૩૮માં ખીલે એ લાવનો

ધસારો કીધામાં નાદવા આવ્યો હતો. એનો પણ ચિરતાર પહેલા જેવો જ પથરાયો હતો; પણ ખાર વરસમાં તકો, વરસાદ અને પવનથી તેના ચૂરા થયા હતા. એના ઉપર ઢેકેકાણે માટીએ પોતાનું રક્ત જમાવ્યું હતું. અને માટી આવી એટલે વનસ્પતિએ એના ઉપર પોતાની લીલી લીલી ધમધમ ફરકાવી જ છે. મનમાં વિચાર આવ્યો — મરણ અને વિનાશ ગમે તેટલાં બીપણ, દુર્ધર હોય પણ જીવન એના ઉપર વિજય મેળવે જ છે. વિનાશ ઉપાતી પણ ફાળજી છે, ન્યારે જીવન સૌમ્ય-સનાતન છે.

સરોવરની શોભા જોઈને ગમે તેટલાં ધરામાં હોઈએ પણ એટલેથી પેટ કાંઈ શાંત નહીં થાય. એટલે અમે કાલેહેમાં ખાધું પીધું અને આગળ આવ્યાં. સાંજે સાડા છ વાગ્યે અમે ગંધર્વનગરી સમા એક શહેરમાં આવી પહોંચ્યાં. એનું જૂનું નામ જુહાપુ હતું. આજે એને કોરબનનગર કહે છે.

૩૩

બચ્ચું શહેર અને પ્રવાહી દીકરી

મહાત્મા ગાંધીજીએ એક ઢેકાણે લખ્યું છે કે આકાશના તારાઓ જ્યાં છે ત્યાં બર્ષકર મરમ છે. એમાં બધી જ વસ્તુ એગળીને દ્રવરૂપ અને વાયુરૂપ થઈ જાય છે. હજારો ડિગ્રીની એમની ઉષ્ણતા આપણે કદી પણ શકતા નથી. પણ એ જ તારાઓનો પ્રકાશ જ્યારે કરોડો માર્ગલની મુસાફરી કરી આપણી પાસે આવે છે ત્યારે ઢેકલી બધી શીતળતા આપે છે! આવું જ આકાશ આપણી પૃથ્વી ઉપર પણ જ્યાં જ્યાં પથરાયેલું છે. આકાશના બધા જ પદાર્થો, બધાં જ સરોવરો અને શટવાળાં ખીણો બધું ભયાનક જ્વાળામુખીને આભારી છે. કીધું નું સરોવર ચમુદની સપાટીથી ૪૮૨૯ ફૂટ ઊંચું છે. આટલું ઊંચું સરોવર દુનિયામાં

ખીજી નથી ઉપર કહ્યું છે તેમ જવાગામુખીની આ સરોવર સાથે ખામ દોસ્તી છે તેઓ અનારતનાર એમા નાદવા ઊતરે છે

પ્રાચીન પ્રામા, — ક્યારે તે ખમર નથી, — આવી જ રીતે ઠાઈ જવાગામુખી દોડી આવ્યો હશે એણે કાનૂ સરોવરને દક્ષિણે એ મોગી ટેકરી સરોવરમા વુસાડી દીધી છે એ ટેકરી પર વનસ્પતિએ પોતાની વસ્તી કરી ત્યાર પછી માણસને એમની વચ્ચે જઈને રહેવાનું સૂઝ્યું આ રીતે જુહાડુ ગામકુ જન્મ્યું આપણું રગિયામણુ ધ્યાન ગોરાઓની તન્નરમાથી મચી શકે? સગસ પાણી, નગ્ની હવા, રગિયામણુ દરખ અને સગવડવાળું મદર — આ મધુ જોઈને એમણે અહીં ડોસ્તરમન નીવતી સ્થાપના કરી મધ્ય આદિકામા આપણું નાનું અને આટલું સુર શહેર ખીજી લાગ્યે જ હોય આદિકામા અમે વધારેમા વધારે પશ્ચિમે પહોચ્યા હોઈએ તો તે પછી આ જ ધ્યાને લાખમા ૨૮ રેખાશ પર એ આપ્યું છે

અમે એક સારામા સારી એણે કે મોઢામા મોઢી હોટેલમા જઈને રહ્યા આપણા દેશી લોકોમાથી એગખાણુમાળા ઠાઈ અહીં હતા નહીં હોટેલમા જઈ અમે એ લોકોને સમજાવ્યું કે અમે માસ ખાતા નથી, મરધા ખાતા નથી માઠની ખાતા નથી, ઈંદા પછી નહીં અને ચરમી પછી ગામને ન ખપે જો અમદ્યમદ્યણુથી મચતુ હોય તો આપણી વિગતો કહ્યા વગર હાકો નથી દોતો અમારી સેરા માટે તત્પર રહેલો, ચહેગમા અને કપડામા અત્યંત દાવો માણસ અમારી વાન સામળી આમે જ બની ગયો મોઢામા મોઢી હોટેલનું ખર્ચ આપીને આ લોકો એક ગાન ગહેવા આ યા છે અને રહે છે કે આટલી આપની વસ્તુ ખારી નથી તો એમને ખબરુ છે શું? શરામ? તે પછી આ લોકોને ખીવો નથી! એને થયું દશે કે આપણુ દોઢુ ગામની ઇરિપનામમાથી નાસી છૂટીને અહીં આપ્યું દશે એજો અમારા મિ શદાજેને પૂછ્યું, “આ બધી વસ્તુઓ તમે કેમ ન ખાઓ? ઠાઈને જ એ માફ નથી આવતી?” શદાજેએ કહ્યું કે, “અમારા ધર્મ પ્રમાણે એ ખવાય નહીં” બિચારા શદાજે! અમારે

કારણે એમને પણ આ પરહેઝ પાળી પડી. અધૂરામાં પૂરુ મે કહ્યું કે, 'તું ચીઠ પણ ન ખાઉં' શહાણેએ કહ્યું, "હું તો ખાઈશ" હોટેલનાળાએને થયું કે આ વળી આ લોકોને ધર્મ કેવો? એ મનમાં ચિંત્યો પણ કઈક ખાવાનું આપ્યા વગર છૂટકો ન હતો અને અમે ઉધરાણ કરવા બેઠેલા પહાણી પેરે ટેમલની આસપાસ ગોપાઈને બેલા જિવાનું નામ જ ન લઈએ મ્કડતી ભૂખને અને ખાનાની લાડમારીને પહોંચી વળવા અમારામાંના કેનાક વિનોદ શ્રી હમવા લાગ્યા પેચો વગરે ચિંત્યો ફક્ત સોડા કે ઓરેજ રકમોજ લઈએ તોપણ રૂપિયા બે રૂપિયા આપવા પડે

ખેર, અમે જેમ તેમ ખાધું અને થાક ઉતાવળા અમારી ઓરડી એમાં ગયા નાહવા ચૂનાની બંધી સગવડો બાદશાહી હતી અમારે મન ખાવાની સગવડ કરતા નાહવા ચૂનાની સગવડ વધારે મહત્વની હતી મલ્યસ પેનાના ગળ કરતા વગરે ખર્ચા શ્રે છે ત્યારે એ સગવડોનો વધારેમાં વધારે ઉપભોગ રી 'આપણે બાદશાહ છીએ' એવું કાણ માટે માની લેવાનું એને મન થાય છે અરેમિયન નાઈટ્સ વાળા અબ્દુલસનની મનોદશા સમજવા માટે આ અનુભવ પૂરતો હતો

સવારે વહેલા જીરી સરોજ અને હું ફરના નીમ્જમાં અમારા સાર્થીઓ નિર્ધાનદનું સુખ માણતા હતા શરદ પડ્યાને પણ ઉગડ્યા વગર અમે ચૂપચાપ મદાર નીમ્જમાં, અને આખો બેડ ફરી વળ્યા નીચે પાણીના ખિનાગ મુઘી ગયા ત્યા કેટલાક આફ્રિકનો નાનકડી હોડીમાં આવતા હતા આશ્ચર્યમંતિ થઈને તેઓ અમારા તરફ જોતા હતા તેમની કપના એવી કે ગરીબીનું કુદ્દન જેને વેલુ પડે છે તેઓ જ આટલા વહેલા જીડી તકે જિયા જિયા ઝાડો વચ્ચે ફરતા ફરતા એક જૂતા ચર્ચા કે મહેન પામે અમે પહોંચી ગયા એક ખૂણામાં, રસ્તાની ખાગુએ, એક ચાલવા પર માતા મરિયમનું નાનકડું દેડું હતું પગમ ભાગરત ખાન અલ્લચારી ઈશ્તુની માતા મરિયમને અમે પ્રણામ કર્યો અને પામેના મોટા મોળા પગથિયા જિનરી ફગી સરોવર પાસે ગયા

મે સરોવરને કહ્યું કે, “મધરાત પછી અહીં સહેજ બૂધેપ થયો હશે બીધમાથી તું ઝમળીને જાગ્યો હતો પ્રથમ લાગ્યું કે કોઈ મોટર પમાર થઈ હશે ” સરોવરે કહ્યું કે, “મારી ઓરડીમાં પણ મને એવો જ અનુભવ થયો ” એ આચકો અમારા કુલમણીની ન્યાતના સાથીઓની બીધ ભાગી ન શક્યો એવે તેમની પામેથી અમારા અનુભવને ટેકા ન મળી શક્યો

સરારનો વખત આસપાસ બધે ફરીને અનેક સ્થાનો જોયા અને અમે આગળ વધ્યા

કીવૂ સરોવરની લગભગ ૬૨ માઈલની છે જ્યારે એની દક્ષિણે આવેલા ટાંગાનિકા સરોવરની લગભગ ૪૫૦ માઈલની છે બેની બચાઈ વચ્ચેનું અંતર પણ એક હજાર ત્રણસો ફૂટનું છે અને કુદરતની ખૂબી એની કે એક સુદૃઢ નદી કીવૂની દક્ષિણથી નીકળીને ટાંગાનિકા સરોવરને ઉત્તરને છેડે જઈને મળે છે જે નદીને લગભગ એસી માઈલની અંદર તેરમો ફૂટ નીચે ઊતરવું પડે છે! તેનો પ્રવાહ ઢેલો વેગમાંગો હોવો જોઈએ? આ ડુઝીઝી નદીનો ઊગમ અમારી હોટેલથી મદુ દૂર ન દૂરે પણ ત્યાં સુધી જરા માટે એક ખૂબ મોટું ચક્કર લેવાની જરૂર પડતી હતી

કીવૂના કિનારામાંથી રરતો કાઠી જ્યાં ડુઝીઝી જૂઓ મારે છે એ જ જગ્યાએ એક બીચો પુન છે ત્યાં અમે ગયા નદીનો ઊગમ એજે પરિવ્રજા પરિન સ્થાન ઢેલથી ઉત્સુખતાથી એનું દર્શન કરવા અમે ગયા! પણ અમારો હિત્તાદ એક દાયમા વિરામમાં ફેંચાઈ ગયો એક રૂપાળો, ચળખી પુષ્પ ગ્રામ એ પુષ્પ પગથી જતી દરો અમેથી ડાઈ ગ્રેવી હોરી આવી હમે જન બચાવવા માટે પુતની બાલુએ જવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો. ત્યાં પુનની ઘિનારી હતી પાત્રી વગેરે તો ચગત્રર્જતપ આગળ વધે તો આવી બિચાઈએથી પાણીમાં જૂઓ જ મારવો પડે એ જનવગને શુ મુશ્કેલ બચવાન જાણે. એણે જૂઓ મારીને પોતાનું નમીન અજમાવવાનો વિચાર કર્યો દરો ‘મં તો નગી જઈએ, મં તો નીચેના પાણીમાં ચતર્જ રહેવા પથરા ઉપર ભગ્નમર્જને ગૂંચેયૂગ રાઈ જઈએ’ વિચારી ગંધના નમીજમાં બેમાથી એકે અંત ન હતો એણે જૂઓ માર્યો એવામાં પુનની

ડિનારીના લોહાના જાડાં એ પાટિયાં વચ્ચે એનો પાછળનો પગ ફસાયો એ પાછળના એક પગે ત્યાં લટકતી જ રહી. આ સ્થિતિમાં એણે કૂટવી વેદના જોગવી અને એ ક્યારે મરી ગઈ કોણ જાણે અને ગયા ત્યારે એ ગાય પુનની જિઆઈથી નીચેની નદી તરફ મોઢુ કરીને નિગ્રાષ લટકતી હતી. કેઈ પણ નનવરતી આની દશા જોઈને પેટમાં ફાજ પડે, તેમાં આ તો એક ગાય હતી એને જોઈને એટલું માહું લાગ્યું. અને પુલ ઉપર ગયા. નજીકથી જોયું કે પગ કેમ ફસાયો છે ગાય મરી ગઈ હતી એટલે એને મદદ કરવા માટે ચાર લોકોને બેગ કરવાનો સવાલ જ ન હતો પુલને બન્ને છેડેથી અને બરાબર વચ્ચેથી નીચેની નદી અને જોઈ ઉત્પાવને દિવસે સૂતક આચ્ચુ હોય એના નિપાદથી અને પાછા ફર્યા.

હવે અમારી મુસાફરી એ જ ઝીઝી નદીની દિશાએ, એના બગમથી એના મુખ સુધી હતી. કિનારે કિનારે જવાની વાત હતી જ નહીં. પણ નદીની જમણી કાણુના નાના મોટા ખડમચડ પહોંચે વચ્ચે થઈને જે જોખમકારક રસ્તો તૈયાર કરેલો હતો, એ રસ્તો અને જીત્યાં. એકલું જીતવાનું ન હતું અનેક વાર ચડીએ, અનેક વાર જીતરીએ અનેક વાર જીવ મુઝીમાં લઈને 'હવે શુ થશે' એવો વિચાર કરીએ. એમ કરતા કરતાં અને ઉઠીરાને રસ્તે આ'વા વચ્ચે વચ્ચે રુઝીઝીના દર્શન થતા ત્યારે હર્ષિલિંગ કાનિપોગ તરફની નિરતા નદીનું સમગ્ર યતુ. આના રસ્તા પર શી કમવનવનની સારથ કળાની ઉત્તમ પરીક્ષા થતી ખરેખર એ એક આહોશ સારથિ છે.

આ રસ્તામાં અમુક ભાગ એવો સાકડો છે કે જે મોટરો એક બીજાને વગારીને ગઈ ન શકે એવો ત્યાં 'વન વે રાક્ષિક'ની ગોશ્વડ છે. અમુક મોટરોને ઉત્તરથી દક્ષિણ જવા દે, એ છેડે પહોંચી જાય એવો દક્ષિણની મોટરોને ઉત્તર તરફ જવા દે કૂટવી મોટરો છૂટી છે અને ક્યા સુધી આની છે એનો રિપોર્ટ જાને છેડે પહોંચાડ્યા માટે અહીં ટેલિફોનની સગવડ છે જ નહીં એટલે જગલના લોકોને બેસાડીને એમની પદ્ધતિએ જ સમાચાર પહોંચાડાય છે અનુકૂળ જગ્યાએ લોહાના મોટા મોટા કમા અથવા પીપો રાખીને એના ઉપર નગારાની પેટે

અવાજ કરે છે. એ અવાજ અમુક માર્ક્ષિ સુધી પહોંચે છે. ત્યાંથી એવા જ સમાચારની આપ લે કરાય છે. અને એ જંગલી રીતે સુધરેલી મોટરોને અને એમના મુસાફરોને સલામત રાખવામાં આવે છે. આવી રીતે પડાડ ઊતરી ગયા પછી સીધી ભૂમિ આવી. ત્યાં ડાબી બાજુ નદીને કિનારે એક નાનકડી રેલવે જતી જેઈ અમને ઘણું આશ્ચર્ય થયું ડુઝીઝી નદી પડાડમાંથી નીકળ્યા પછી જે બીજામાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યાંની ભૂમિની ઊપજ એ રેલવે લુત્તુંગી રોશને ચડવી ઉતરી સુધી લઈ જાય છે, અને ત્યાં જહાજ પર ચડવી ડિગોમા, આલમર્ટ-વીચ અથવા છેક દક્ષિણે કાસંગા સુધી લઈ જાય છે. ડિગોમાથી એક રેલવે છેક દારેસલામના બંદર સુધી જાય છે. આપણા લોકોને આ રેલવે ઘણી મદદગાર છે, એ મેં આના પહેલાં લખ્યું જ છે.

પડાડ પરથી ઊતરતાં ઊતરતાં જ્યારે ટાંગાનિકા સરોવરનાં પ્રથમ દર્શન થયાં ત્યારે આ બાજુ આવેલા અગટન અને રૂપીક મુસાફરોને જેવો આનંદ થયો હશે, લગભગ તેવો જ આનંદ અમને થયો. અમે માન્યું હતું કે ઉતરી સુધી પહોંચ્યા પછી જ ઉમુંગગ જવાશે. પણ સાચેના નકશાએ અમારી ભ્રમણા ભાંગી. ઉતરીના બંદર એ એક માર્ક્ષિ દૂર રહ્યું હશે એટલામાં એક રસ્તો ડાબી તરફ ફેરવ્યો. એણે અમને ઉમુંગરા સુધી પહોંચાડવાનું માથે લીધું — માથે શું છતીએ લીધું. આ રસ્તો ટાંગાનિકા મરોવરને ઉત્તર કિનારે જતો હતો અને સરોવરની અપાટીથી જલુ ઊંચો હતો જ નહીં. સરોવરનું પાણી યાજ છ ફૂટ વધે તો આ રસ્તો ડૂબી જ જવાનો.

એક એ નાના પ્રવાહો પુક્તની મદદથી ઓળંગ્યા પછી ડુઝીઝી નગરો મોટો પુલ આગ્યો. સવારે જે મરોવર નગરના ઊગમ તરફનાં વિવાદમય દર્શન કર્યો હતો તે જ નદીને અહીં સરોગામિની થતી જેઈ મન જલુ જ પ્રસન્ન થયું. પાણી પણ નાચનાં ફૂટતાં ફોડતાં હતાં અને ટાંગાનિકા મરોવર પ્રસન્ન શાન્ત વદને એનું સ્વાગત કરતું હતું. સરોવરમુતા અને મરોવરકાન્તા આ ડુઝીઝી નગરને કેમ બુધાય ? થોડા જ મમયમાં અમે ઉમુંગરા જેઈ પહોંચ્યાં.

ઉમુંબરા અને પછી

અમે સાંજે ઉમુંબરા પહોંચ્યાં. રુઆ-ગઉનુ-ડીની મુસાફરીમાં અમારું આ સૌથી છેડાનું એટલે કે દક્ષિણનું સ્થાન હતું. ઉમુંબરાનું આમંત્રણ અમને લગભગ એક મહિના પહેલાં દારેસ્સલામમાં જ મળ્યું હતું. જો કેવળ ઉમુંબરા જ જવાની વાત હોત તો સહેલો રસ્તો હતો દારેસ્સલામથી કિગોમા ટ્રેન વાટે અને ત્યાંથી સ્ટીમર વાટે ઉમુંબરા આપણા લેહો. જ્યારે મુમર્ઝથી આવે છે ત્યારે રહે છે કે ઉમુંબરા ભણે દૂર હોય પણ જવાની કડાટ ઝોડી. મુમર્ઝ જહાજમાં બેગ તે દારેસ્સલામ બિનપાં. ત્યાંથી ટ્રેન લીધી કે કિગોમા બિતર્કા ફરી જહાજમાં બેગ કે ઘેર. પણ અમારે કંપાસેથી ઉમુંબરા સુધીનો મુવક જોવો હતો અમારે માટે પહોંચવાનું મદત્તવનું ન હતું. આતંદ તો જવાનો અને જોવાનો જ હતો.

આ ગહેર એક પહાડી તળેલીમા, અતિ દીર્ઘ સરોવરને કિનારે વસેલું છે પ્રાગૈનિદ્રાસિક કાળની એક કાદમાથી આ સરોવર બનેલું હોવાથી એનું બિંદુ બીજા કેઈ પણ સરોવર કરતાં વધે એવું છે. એક ઠેકાણે તો એનું બિંદુ ત્રણ હજાર એકઠો નેતું ફૂટ છે. બૂનગશ્વરીઓ કહે છે કે આ સરોવરનો પૃથ્વી ભાગ આજે છે એના કરતાં હજાર સવા હજાર ફૂટ વધારે બિંદો હતો. એટલે કે કૃત્ સરોવર અને ટાગાનિકા સરોવરના પૃથ્વી ભાગ વચ્ચે ઝાઝો ફરક ન હતો.

આ સરોવર જેમ રુઝીઝી પામેથી પાણી લે છે તેમ લુકુઆ નદીને પાણી આપે છે.

ઉમુંબરામાં અમે દોઢ દિવસ રહ્યાં અમારા મેજબાન શ્રી જૂહા-ભાઈ વેવઝનાં પુત્રવધૂ પ્રતિમા નાનાં હતાં ત્યારે ડરાંચીમા અમને મળ્યાં હતાં. હિંદુસ્તાનને એક છેડે જે બાગાને મે સ્વાક્ષરી આપી હતી

તેને જ ઉચ્ચારા જેવા દૂરને ઠેકાણે ફરી વાગ નવેસર સ્વાક્ષરી આપતાં આનંદ સાથે આશ્ચર્ય પણ થયું. પછી મેં જોયું કે આ જૂઠાભાઈ વેલજીનાં દીકરીએ જ જંગમારના મહિમાઈ મુગજી વેલજીનાં પત્ની તરીકે અમારું આતિથ્ય કર્યું હતું. આવા આવા સંબંધોને કારણે આ ઘરમાં પ્રવેશ કરતાંવેંત અમે ઘરના જેવાં થઈ ગયાં. રાત્ર મગજ આવેલા લોહો સાથે જ બધો વખત પૂરો થયો. આ શહેરમાં નીચલી વસ્તી અને ઉપરની વસ્તી એવો ભેદ છે. ગોગએ બધા ઉપરની વસ્તીમાં ગહે છે. આપણા લોહો સરોવરકિનારે નીચલી વસ્તીમાં ગહેવામાં સગવડ માને છે અને જિયારા આદિકન લોહોની ઝૂંપડીઓ તો પાસેની એક ટેકરી ઉપર આમતેમ પથરાયેલી દેખાય છે.

સવારે જીડીને અમારું પહેલું કામ મરોવરને કિનારે બેસી પ્રાર્થના કરવાનું હતું. બંદર સહેજ દૂર હતું. અમારી માથે પ્રતિમા, સુલભા, કમલા વગેરે ધરની બહેનો પ્રાર્થનામાં બળી હતી. એમણે પ્રાર્થનાને અંતે જે ભજન ગાયું એમા નિરાશાના વિચારમય સુર એટલા જવા હતા કે મને લાગ્યું કે જાણે આદિકની તમામ કોમો ભેગી થઈને પોતાનો છેલ્લો સો જમો વરમના અનુભવોનો નિચોડ અહીં ફાલવે છે. પોતાની સંતોષ અને સાદગીવાળી સંસ્કૃતિમાંથી નીકળી આવી પશ્ચિમની પ્રગતિશીલ પણ ઉત્પાનપરાપણ સંસ્કૃતિની જખરદસ્તીથી દીક્ષા લેતાં એમને કેટલું વેલું પડે છે એ જ જાણે અમારી આગળ રજૂ કરતી હતી.

જૂઠાભાઈને ત્યાં નિરંજન ભટ્ટ કરીને એક શિક્ષક અમને મળ્યા. તેઓ દારેસવામમાં રહે છે. આદિકા વિષે એમણે ઘણું આદિત્ય વાંચ્યું છે; ઘણું અભ્યાસી છે. ઘણું જાણે છે અને પોતાની પાસેની માહિતી વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કરી શકે છે. એના લોહો આપણી ભાષામાં મુગજીની માહિત્ય વધારતા નથી, આ ખંડના આદિમનિવાસી જનિઓનો જીવનક્રમ આપણને સમજાવતા નથી એ દુઃદેવની વાત છે. એના લોહોની કદર કરવાની વાત તો દૂર નહીં, કેટલાક ગદમ્યાઓ લોહો એમણે બેથ કરેલું સાદિત્ય પણ ખોઈ બેસે છે!

અમે અહીંની નિશાળ જોવા ગયાં. આપણા લોકોના ડેંગવણીના અશ્રોની ચર્ચા કરી. આપણા લોકો વર્તમાન પરિસ્થિતિ સમજી, ભવિષ્યના કાળપ્રવાહની દિશા જોળખી, યોગનાપૂર્વક જીવનક્રમ ધડતા નથી. જૂનું તેડકું, ભયંજૂરું બધું જ, સાચવવાનો પ્રયત્ન કરે છે એની પાછળ પણ તત્ત્વનિષ્ઠા જોઈ શકાય છે. પડી ગયેલી રૂઢિ સાચવી રાખવી, તેમ કરતાં કદ વેડવાં પડે તે વેડવાં, પણ પરિવર્તનનો પુરુષાર્થ બનતા સુધી આદરવો નહીં એ આપણા લોકોનો સ્વભાવ. પરિસ્થિતિ ફરજ પાડે ત્યારે અમુક ફેરફાર કરે ખરા. પણ તક ગયા પછી જ એ બધું સંજોગ હોવાથી એમાંથી લાભ મેળવી શકતા નથી.

જૂનાભાઈએ સમાજમાં થતા પરિવર્તનનું વર્ણન એક જ વાક્યમાં કર્યું. એમણે કહ્યું કે, “જૂના વખતમાં આપણા લોકો બહુ અભણતા હતા. હવે અભણતા નથી.”

લોકોને ધર્મની પડી હોય તો તે નિશાળમાં જોડાતી પ્રાર્થનામાં જ દેખાઈ આવે છે. એમાંથી હિંદુમુસલમાન વગેરે કામી ઝંઘડા પેદા થાય છે. મુસલમાન નિશાળોમાં જો આપણાં આળોને ટાઈ કરાવે સંભળાવે તો આપણે ચિડાઈએ છીએ. પણ આપણી નિશાળમાં મુસલમાન આળોને આપણે આપણી પ્રાર્થના શીખવીએ છીએ અને આ આળોને કરી મુરડેલી આવતી નથી એ માટે આનંદ વ્યક્ત કરીએ છીએ. મુસલમાનોમાં પણ એ જ હોય દેખાઈ આવે છે. ઈશ્વરભક્તિ અને સદ્ગતિ આ એ મુખ્ય વસ્તુ બધા જ ધર્મોમાં સરખી રીતે હોય છે પણ આપણે મન એ વસ્તુ ગૌણ છે. આપણને આપણા એકલાની અને આપણા લેખકની જ પડેલી હોય છે. આપણા લોકોમાં એ દોષ પહેલાં એટલો બધો ન હતો. રાજદારી અસ્મિતા જેમ વધી તેમ આવા ઝંઘડા વધી પડ્યા.

ભિન્ન ગતિના, ભિન્ન ધર્મના અને ભિન્ન વંશના લોકો સાથે જગતની આવશ્યકતા વિષે અહીંના લોકો સાથે મેં ઘણી વાતો કરી. આદિના મૂળ વનનીઓનો મૂળ ધર્મ કેવો હતો, એના ઉપર ઇસ્લામની

શી અસર થઈ, મિશનરી લોકોએ ખિસ્તી ધર્મ સાથે ઠેવી સરકૃતિ ફેલાવી છે એની પણ ચર્ચા કરી

બપોરે બજારમાં જઈ કેટલાક ચિત્રો અને બેલ્લિગ્રાવન કોગો રિચેની એક સુદર ફ્રેન્ચ ચોપડી ખરીદી વીની જાહેર બગીચામાં જઈ ચિત્રપાંડી જેવા વાનરો, મોર જેવા દેખાતા નિમિત્ર પ્રાણીઓ, મગરો વગેરે જેણે પહાડ ઉપર જઈ શહેરની તેમ જ સરોવરની શોભા જોઈ સાજે પાકીદાસ હોટેલ નામની યુરોપિયન હોટલમાં એક મોઝી પાગલ ગોપનાઈ હતી પ્રાત કમિશનર વગેરે ગોરા અમલદારોને આમ ત્યાં હતા આરબો અને પોળોઓ પણ હતા ન હતા ફક્ત આફ્રિકનો આફ્રિકનોને આવા સમાજ-વહેવારમાં ભેગવવાની અમે ધણી વાતો કરી હતી પણ કશું નહીં

અહીંના આપણા લોકોને ગોરા અમલદારો જોડે બજાવાનો ઝઝો મહાનરો દેખાયો નહીં જોડે સરકારમાં જૂઠાભાઈની પ્રતિષ્ઠા સારી હતી આરબો તટસ્થ હતા ગોરા અમલદારો ફક્ત ફ્રેન્ચ જાણે અંગ્રેજી નહીં જેવું, અને પરદેશથી આવેલા આ પ્રતિષ્ઠિત મહેમાનો આપણે વિશે શુ લખશે એ વિશે મનમાં ખીક રાખનારા

રાત્રે નિશાળમાં એક સભા થઈ. એમાં ઘણા મુસલમાનો આના હતા બહેનો પણ ઘણી અહીં હતી આપણે બધા એશિયન છીએ, આપણને હળીમળીને એક થતા અવડવું જોઈએ, એ રિચે મે વિસ્તારપૂર્વક કંઈ પ્રશ્નોત્તરીને અ તે મુસલમાનભાઈઓ રાજ થયેના જણાયા

કિસેનીથી ઉમુમર સુધી એક જ સવાન આપણા લોકોને ચિતિત કરતો દેખાયો અહીંની સરકાર આપણા લોકોને અહીંથી કાઢી મૂકના માગે છે જેને ફ્રેન્ચ આપડે એને જ કાયમ વસવાટુ સર્ટિફિકેટ મળી શકે વગેરે અનેક હાડમારીઓ છે ઠોક ઠોક રેકાર્ડો આપણા લોકોને એક જગાએ લાના વખત સુધી રહેવા દેતા નથી અહીંથી જોડો અને ખીચે જઈને વમો, એવા હુકમ નીકળતા દોનાથી લોકોની સારા મગનો બાધવાની હિંમત પણ ચાલતી નથી

અંગેજી લોકો જનજનના વિચિત્ર વાપણ ધડીને આપણા લોકોને ખૂબ હેરાન કરે છે અહીંની સગર એ શુદ્ધિ વાપરતી નથી પણ અમનદારો મનમા આવે તેવો હુકમ જાડીને એનો અમન કરે છે શરામ પ્રયે અમન રોની નમણાઈ, લાચરુરાતની સખ્યતા વગેરે ઘણી ધણી વાતો સામજીના મળતી આપણામાના કેટલાક સ્પષ્ટપણતા લોકો આપણા લોકોના દોષોની પણ દૃષ્ટી વાતો કરતા ખરેખર નથી જનના લોકો મળીને દુનિયા મને છે અહીંના પ્રાનના ગર્વને જ્યારે જોયું કે રુઆન્ડકુન્ડી રિરે મને જોઈતી માહિતી મળતી નથી, ત્યારે એણે એક ખાસ ચોપડી માનાપ્રાની ઝેમ્બીકોટ દુ દ્વાન્ડા-દ્વાન્ડા થી જાણનાર મારફતે મને મોખી મને જે ફ્રેન્ચ આનંદ તો મે એનો ધણો ઉપયોગ જોઈ હોત નમ્યા, ચિતો અને આકાશએ એમા ભરતર છે. આ પ્રદેશમા મોગી મોગી દોરેલોમા પાગીઓ આપણાથી આપણા લોકોની પ્રતિજ્ઞા વધે છે એમ મે જોયું દક્ષિણ આફ્રિકામા ગાનીજીએ નામદાર જોખને માટે જે અને ખાણ ગોળ્યા હતા એનું મદદન આફ્રિકા આ યા પછી જ દુ સમજી શકાયો

તેમથી જુનાઈની સગરે અને ઉચ્ચગત હોય, અને એક નવો જ રસ્તો લઈને અસ્ટ્રીડા, કમગયે, રુહેગેરી આદિ સુદરમા સુદર પ્રદેશોમા ધર્મને પાલ કળાવે પહોંચ્યા પણ એનો આનંદ અહીં નોખ્યા વગર એ મુસાફરીની રિદાય ન જ લેવાય

સગરે પહેલા એમલે સાડા અને નીચળા અહીંની ગોબા ઠંકે અનીઝિક જ હતી સરકારી ખાતાએ અહીંના રસ્તાઓ તરફ ખામ ધ્યાન આપેનું છે પદાની કેડીએ જ્યારે રસ્તો જાય છે ત્યારે એક બાજુએ પદાસ અને ખીજી બાજુ ખીજી, એની સિથિતિમા ગાડીઓ અને મોટરો ખીજીમા પડી જવાની ખીજી રહે છે વરસાદ પડે એમલે ખીજી તરફના રસ્તાની માગી ધેવાઈ ધર્મને રસ્તામા મોટું ગમકું પડે છે એ જોખમ સૌથી મોટું ખીજીની બાજુએ જે ખૂબ જાંચી દીવાલ બાંધવાનો રિવાજ હોય છે, પણ સેકડો માર્ચન સુધી દીવાલ બાંધવાનો ખરચ કેમ પોસાય ?

વચમાં વચમાં પથરા બેસાડવાથી પણ સલામતી ન સંધાય. અને દીવાલ તબેની માટી જે ધોવાઈ જાય તો દીવાલની જ સલામતી નહીં. આ બંધી મુશ્કેલી સામે એક સારો ઉપાય ગોધી કાઢ્યો છે. રીવા બિચા બગીચા શહે એવાં ચીઝ જેવાં ઝાડ ખીલુની બાજુએ નજીક નજીક વાઘ્યાં હોય તો શેલાની શેભા વધે અને મળિયા માટીને એવી તો પડી રાખે કે રસ્તો હમેશને માટે સલામત.

રસ્તો વળાંક લેતો લેતો એટલો તો બીંચે ચડ્યો કે મોટા મોટા પહાડો, ટેકરીઓની પેઠે ખીણોમાં સતાતા દેખાવા લાગ્યા. આ બાજુ પણ પહાડની બાજુ પર ખેતી થાય છે. ખીણમાંથી વહેતા પાણીનો પણ આ લોકો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરે છે.

અહીંની મુસાફરીમાં એક વસ્તુ જોઈને અમને ગ્લાનિ થઈ. રસ્તા પરથી કોઈ પણ આફ્રિકન જતો હોય તો મોટરમાં બેઠેલા બધા લોકોને સલામ ભરવાનો જ. આપણા જેવા મુસાફરો, સ્વચ્છતા હોય તો, સલામ સામે મલામ ભરે. કેટલાક તો આફ્રિકનો પ્રત્યે તુચ્છતાની નજર નાખીને આગળ જાય છે. આ રિવાજ પાછળનો ઇતિહાસ સમજવા જેવો છે.

પશ્ચિમના લોકો વ્યક્તિના અધિકારનો અને તેની સ્વતંત્રતાનો વંશારે ખ્યાલ રાખે છે. આપણા લોકો નમ્રતામાં જ સંસ્કારિતાની નિશાની જુએ છે. એટલે કોઈ અજાણ્યો માણસ સામેથી દેખાયો તો ભગવાન તારૂંથી આવેયો એ એક ફિરરનો ન હોય એવી રીતે આપણા લોકો એને નમસ્કાર કરવાના. એ જે ઘરમાં અતિથિ તરીકે આવે તો એણે આપણા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો છે એવી ગતિથી, ધન્યતા બતાવી એની મેલા કરવાના. એ જ જનની ભક્ષર્ષિ આ આફ્રિકન લોકોમાં પણ દશે. અંગ્રેજ લોકો ત્યાં જાય ત્યાં પેનાનો ધાક બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરે. કોઈ એમને 'સાફમ' ન કહે તો એને મારે. જે સખામ ન ભરે તે 'ફિતૂરી' કરે છે એમ હગારી દે. ધાક બેસાડવા ખાતર લોકોને પેટે પણ ચલાવે, જે સલામ પહેલાં સંસ્કારિતાની નિશાની હતી તે હવે શુદ્ધામીની નિશાની

યર્ષાઈ. આગળ જતાં જમારે સ્વમાનની લાગણી વધી સારે લોકોએ આવી રીતે સન્નામ ભરવાનું છેડી દીધું.

આપણા દેશમાં કેટલાક સત્જન અંગ્રેજોને આ સન્નામની પ્રથા ગમતી ન હતી. કલ્યાંટકમાં એક કલેક્ટર પોતાને અંગલેયી રાજ સાંગે ખગવાળા કરવા નીકળતો અને પોતાને ગમતો રસ્તો લઈને ફરી આવતો. થોડા દિવસ પછી એણે એ રસ્તો છેડી દીધો અને ઊતરતી શોભાવાળે રસ્તે જવા લાગ્યો. એના એક અંગ્રેજ દોસ્તે રસ્તો ફેરવવાનું કારણ પૂછ્યું. એણે કહ્યું, “જૂને રસ્તે જતાં વચમાં ફલાણા શવખલાદુરનું ઘર આવે છે. મારો વખત જાણી એ રાજ અચૂક એ જ સમયે રસ્તા ઉપર આવીને બિતો રહે છે. મને જોતાવેંત જમીન સુધી ઝૂકીને સન્નામ ભરે છે અને પોતે ધન્ય થયો હોય એવું મોઢું કરીને પાછો જાય છે. રાજની આ ક્વાયતથી હું ત્રાસી ગયો. એટલે મેં એ રસ્તો જ છેડી દીધો!”

જાપોર સુધી અમે આરિદ્ય પહોંચ્યાં. ત્યાં ખાધું અને આગળ ન્યાય વડવી કમળે સુધી પહોંચ્યાં. અહીં મિશનરી લોકોનું એક મોટું ચાલું છે. કમળેથી અમે મોટો રસ્તો જમણી ખાલુ છેડી દીધો અને કાચે રસ્તે રુહેગેરી તરફ વળ્યાં. આ રસ્તો જેટલો રઝિયામણો હતો તેટલો જ જોખમકારક પણ ખરો.

રુહેગેરીમાં પોપટભાઈ કરીને એક દુકાનદાર રહેતા હતા. એમને ત્યાં અમે થોડોક આરામ કર્યો, ખાધું અને આગળ ચાલ્યાં. એ સાર્કને ત્યાં કેટલીક સાહિત્યિક ચોપડીઓ જોઈ. એમણે ઘણીખરી વાંચી પણ હતી. એમની પાસેથી જાણ્યું કે અનેક આફ્રિકન લોકોને પોતાની દુકાન પર બેસાડી એમણે કેળવ્યા છે અને વિશ્વાસ ખેડા પછી, પોતાની દુકાનની શાખાઓ ખોલીને ત્યાં એમને બેસાડી દીધા છે. અમુક પગાર અને અમુક ટકા નફો—એ શરતે આ શાખા દુકાનો સરસ ચાલે છે.

અહીંથી થોડે દૂર સોડા વોટરનું ઝરણું જોવા અમે ગયાં. ભાંગી ગયેલા હોજ જેવું એ રચાન હતું. બિજાતા પાણીમાંથી પરપોટા નીકળતા

હોય એવું લાગતું પાણી મિલકુવ ઠંડું હતું અને કપ ભરી ભરીને પાણી પીધું મને ખીક હતી કે એ પાણીમાં ખીજ દાર હશે એટલે સ્વાદ રિચિત્ર લાગશે થોડુંક પીનાવે ત મોઢામાંથી ઉદગાર નીકળ્યો કે આના કરતા વધારે સાડુ સોડા વોટર કયા પીધાનું સ્મરણ નથી

અહીંથી આગળ જતા ત્રણ મોટા સુપ્ત જંગામુખીઓ પોતાના રૂપાળા શિખરો જિયા કરી દારમધે ભિન્નેના દેખાયા એકનું નામ મુહાવુરા, ખીજનું નામ સેમિનિયો અને ત્રીજનું ગહિગા સાગ પડી, અંધારુ થવા લાગ્યું અને એ ત્રણે જંગામુખીઓ બયાનક રક્ષિત જેવા દેખાતા લાગ્યા અમારે એની તળેનીમાં ચઢીને જ પસાર થનાનું હતું ચોક્કસ માદ નથી પણ એ મુહાવુરા હશે એને ડામી ગાજુએ છોડીને અને આગળ વધ્યા હવે તો મોટરનો દીવો મતાવે તેટલો જ રસ્તો દેખાય આખો પ્રદેશ એટલો મિહામણો હતો કે ધાડ પાડના પ્રકુઓ પણ અહીં આનાનું પસદ ન કરે

અતે અને કર્ટમ્સની હદ ઓગળી પેના કચ્છી ભાઈનો નકશો, અનેક ધન્યવાદ સાથે પાછો આપ્યો અમારી ધડિયાળોને આશુક મારી એક કલાક આગળ દોડાની અને મોટરોને જમણી બાજુ સાચવનાનો નિયમ ભુનાની ડાબી બાજુ પડી અને જેમતેમ માફીનો રસ્તો કાપી ઠાંઠી સાડા નવ દસ વાગ્યે કમાવેલી હોટેલ બેગા ચર્ચ ગયા ત્યાની ભરી બાઈએ અમારે માટે ખાનાનું સરસ રાંધીને રાખ્યું હતું પચારી પણ તૈયાર કરી રાખી હતી આની લાખી મુસાફરીને અતે આટની સરસ સગવડ મળ્યા પગીની બિઘમા સ્વપ્ના પણ આવનાની દિ મત કરે ખરા ? મહા પણ અમારી અદેખાઈ કરે એના જોરથી અને બિધા

કપાલેથી કંપાલા

જે રસ્તે ગયા હોઈએ એ જ રસ્તે પાછ વળતાં શોભા ઓછી નથી હોતી. એકેએક દસ્ય અવળી દિશાએથી જોવાને મળતું હોવાથી નવા જેવું જ લાગે છે. આગળ શું શું આવવાનું છે એનો ખ્યાલ હોવાથી નરીનના લગ્ને ન હોય પણ ઉત્સુકતા મરેલી નથી હોતી. એટલે રસની દૃષ્ટિએ એ પ્રવાસ જરાય ઊતરતો નથી હોતો અને છતાં મન તો કલ્પા જ કરે છે 'આ તો અહું એક વાર થઈ ચૂક્યું છે.' અને તેથી ખ્યાનની કમાન ઢીલી થઈ જાય છે.

દુઆ-૩ ઉરુન્ડીવાળી આ છેલ્લી મુસાફરીમાં શ્રીમતી યમુનાતાર્ક શંકારે અમારી સાથે હતાં. એમને જનતમતના સવાલો છેડવામાં રસ આવતો. મદારાષ્ટ્રની સામાજિક પરિસ્થિતિને અંગેના શ્રી મોહનરાય શંકરેના અને મારા વિચારો મળતા આવતા. તેથી અમે થોડાક અનુભવોની આપણે કરવા ઉપરાંત વિશેષ ચર્ચા કરી શકતા નહીં. યમુનાતાર્ક તો વિદ્વાન પતિનાં બહુશ્રુત પત્ની. અનેક લોકોના અનેક અભિપ્રાયો રજૂ કરી તેને અંગે માહિતી મેળવવાની અને ચર્ચા દ્વારા નવી નવી જીવનદૃષ્ટિ મેળવવાની એમને ધણી હોંશ. એટલે ચર્ચા ખૂબ ચાલતી. વ્યાઘ્રજી જાતિના સુચરેષો, એનું થયેલું પતન, એ જાતિના ઉદ્ધાર માટેની યોગનાઓ ઇત્યાદિ ધણા પ્રશ્નોની ચર્ચા ચાલતી. રસ્તો ખુટાડવા માટે સૌથી ઉપયોગી ઇલાજ ચર્ચા જ છે. અગિયાર વાગ્યે કપાલે છોડીને જે વાગ્યે અમે અસરા પહોંચ્યાં. ત્યાં અમારા મેજમાન શ્રી જગનભાઈ, હજારે અમને રહી જવાને ધણી પીનવ્યાં પણ અમે જવળો જ આગ્રહ રાખ્યો. એટલામાં વકાસરીપૂર્વક અમારી સાથે આખી મુસાફરી કરેલી મોટરે જાહેર ક્યુકે, 'મારાં ગાત્ર હવે નથી ચાલતાં.' આખી લગ્ન સડી લીધા પછી, છેલ્લે દિવસે સેનાપતિના ઘોડા ધાવણ થાય એના જેવી એ સ્થિતિ થઈ.

અમરા રોઈ મોટું એવું શહેર નહીં કે ગરાજમાં મોકલીને એને તરત સમી કરાવાય. પૈડા પાસેની એક કિલ્લે જ તૂટી ગઈ હતી. સ્થાનિક કારીગરે કશું કે, અહીં કલાકમાં મોટર તૈયાર થશે. અહીં કલાકને અંતે જોયું તો એણે અમારું કામ હાથમાં પણ લીધું ન હતું! જેનો પ્રારંભ જ થયો નથી તેનો અંત ક્યારે થશે એ પ્રશ્નનો જવાબ રોઈ વેદાંતી પણ આપી ન શકે! આને અંગેની જાતજાતની વિટંબણાનું વર્ણન કર્યે લાલ શે ? શ્રી કમલનયનનો રસોષયો ગોપી માંદો પડ્યો. એને ચક્કર આવ્યાં. બીજું કશું ન સૂઝવાથી રોઈ એને ધાન્ડી પાઈ. એને પાછળ રાખીને કમલનયન આગળ જવા તૈયાર થાત પણ શહાણેએ તેમ કરવા ન દીધું. ઘરૂી ચર્ચાને અંતે અમે નક્કી કર્યું કે જે એક મોટર સેવા આપવા હજી તૈયાર છે એને લઈને થોડાક જથ્થા આગળ જાય. કમલનયન, યમુનાતાર્ક, શરદ પંડ્યા, ગોપી એ ચાર જથ્થાને સાથે લઈ શહાણેએ પોતાની મોટરમાં ઊપડ્યા. અને અમે અમારી માંદી મોટર સાજી થવાની રાહ જોતાં ચાકતાં રહ્યાં.

પછી તો સ્થાનિક શાળાના વ્યવસ્થાપકોમાં મતભેદ કેમ શરૂ થયો, એમાંથી એ અલગ અલગ નિશાળો કેમ બની, એ બંધી હકીકત વિસ્તારપૂર્વક અમે સાંભળી. લિંડીથી અમે આવા પ્રકરણો સાંભળતાં આવ્યાં હતાં. સવાલ એક જ હોય તોયે સ્થાનિક વિગતોમાં નવીનતા હોવાની જ. આફ્રિકામાં ઇસ્લામનું સ્થાન શું છે એને વિષે મેં લાંબું વિવેચન કર્યું. છતાં મોટર સાજી થાય નહીં. સવારે નારતો કરીને જવા તૈયાર થયેલાં અમે રાત્રે સાડાઆઠ વાગ્યે જેમતેમ ચાલતાં થયાં. પણ તે અમારી મોટરમાં નહીં. અમારી સાથે આખો દિવસ દોડમદોડ કરીને ચાકેલા જગનમાઈની મોટરમાં. એ જો સાજી હોત તો અમે ક્યારનાં અમરાથી નીકળ્યાં હોત. ગમે તે જોખમે ગતવાસો ટાળવો જ જોઈએ એવો અમારો આગ્રહ જોઈને જગનમાઈએ પોતાની મોટર તૈયાર કરી. એને તૈયાર થતાં પણ વાર તો લાગી જ. અમરાથી બહાર નીકળ્યાં. જમણી બાજુ પહાડમાં ભારે દવ લાગ્યો હતો. એનો પ્રકાશ અમારા

રસ્તા સુધી આવ્યો હતો. અમારી મોટર ઘણી બહાદુરીથી ત્રીસ માઈલ સુધી ચાલી અને એ ખોટકી. એને થયું હશે કે ઘરમાં એક માંદી મહેમાન મોટરને છોડીને આપણે આમ જઈએ એ અશુભનું છે.

એનું પંકચર સમુ કરવા માટે અમે જેક શોધ્યો. અમારા પરમજી શોફરે માંદી મહેમાન મોટરની સેવામાં એ પાછળ રહેવા દીધો હતો. હવે શું થાય? આખી રાત વગડામાં ગાળ્યા વગર છૂટકો ન હતો. ઠોકે કહ્યું કે, અહીંના જંગલમાં સિંહ તો હોય જ છે. રાત્રે એકાદનો બેરો થાય તો નવાઈ નહીં. સિંહની મુલાકાતથી અમે ટેવાયાં હતાં. મોટરનાં બારીમારણાં બંધ કરીને અમે બેસી શકત. પણ આખી રાત મોટરમાં બેઠાં બેઠાં હાથપગ રહી જાય એનું શું?

ઘણી રાહ બેચા પછી સામી બાજુથી એક મોટર આવી. એ લોકોને અમુક વાગ્યા સુધીમાં કબાલે પહોંચવું હતું. અમારી વિનંતી તેઓ સ્વીકારી શકે એમ ન હતું. અમે કહ્યું, ‘જાઓ’ ત્યારે, જે થવાનું હશે તે થશે.’ આ છેલ્લા વચનની એ લોકો ઉપર અસર થઈ. અમે કોણ છીએ એનો પણ એમને ખ્યાલ આવ્યો. અમારી મોટરનો લંગડાતો પગ જેકની મદદથી ઊંચો કરી એને ટેકાણે બીજું પૈકું બેસાડ્યું. પણ અમારો શોફર કહે, ‘હજી ૬૦ માઈલની મુસાફરી છે. મારી દિંમત નથી કે હું તમને સહીસલામત આગળ લઈ જઈ શકીશ.’ અમારી આગળ એક કોયડો ઊભો થયો. પાછળ વળીએ તો મોટર સારી રીતે ચાલશે જ એની ખાતરી શી? એ કંઈ જાનવર ન હતું કે ઘરનો રસ્તો જોઈને ઉભંગમાં આવે. છતાં અમે હિસાબ કયો કે ૬૦ માઈલના જોખમ કરતાં ૩૦ માઈલનું જોખમ ઓછું. અમે પાછાં ફર્યાં. એટલામાં અમારી પોતાની મોટર પણ સાજી થઈને આવી પહોંચી. હવે મસાકા જવાને વાધો ન હતો. પણ બંધા જ સારથિઓ દિંમત હારેલા. અમે જુદો જ હિસાબ કયો. પાછળ જઈએ તો ત્યાંના ગૃહપતિને અગિયાર વાગ્યા પહેલાં જ જગાડવા પડે. મસાકા જઈએ તો અપરાત્રીએ બે અઢી કે ત્રણ વાગ્યે ત્યાંના ગૃહપતિને અણધાર્યા જગાડવા

પડે. પાછા જવામાં જ ઝોણી હિંસા હતી. અમે પાછી પાની કરી. જઈને સૂતાં બાર વાગી ગયા. એ આખો દિવસ અમને બહુ મોંઘો પડ્યો. મસાકા જવા માટે અમને બાર્થ હસનઅલી અને બાર્થ રજમઅલીનો સથવારો મળ્યો કેમ કે એમની જ મોટરમાં અમે જઈ શક્યાં. આમાંના હસનઅલી બાર્થ મુખર્ક પાસેની ઘોલવડ-ખોરડીની સ્કૂલમાં ભણેલા હતા. પોતે રાષ્ટ્રીય વૃત્તિના છે એ સિદ્ધ કરવા માટે એમણે બારપૂર્વક કહ્યું કે, “હું ખોરડી સ્કૂલનો વિદ્યાર્થી છું.” એમની પાસેથી ખજારા સ્કૂલના ભાગલા કેમ થયા એની ખીજ બાબત સાંભળી. મસાકા પહોંચતાંવેંત અમે કંપાલા ફોન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એમાં ન ફાળ્યો. એટલામાં ત્યાંથી કમલનયનનો ફોન આવ્યો કે અમે મરચુસન ફોક્સ જોવા જઈએ છીએ. વધારે લોકોની સળવડ થાય એમ નથી. તમારે માટે મોટર મોકલીએ છીએ.

હવે એ મોટર માટે થોભ્યે જ છૂટકો હતો. અમે વિચાર કર્યો, “ઝેડે સે બેગાર લલી! મસાકાના લોકોની હંમેશની તકરાર છે કે જેટલા નેતાઓ, મહેમાનો અને હોંમીલા યાત્રીઓ આ બાબત આવે છે તે બધા મસાકા માત્ર જમવા પૂરતા જ થોભે છે. બહુનો ખીજો ઉપયોગ આપના નથી.” અમે પણ જર્તા એમ જ કહ્યું હતું. કમલનયનની મોટર ખજારાથી અમે જ્યારે આગળ મોકલી ત્યારે આસા રાખી હતી કે કમલનયન મસાકામાં દોઢ બે કલાકનું બાપજી આપીને લોકોને સંતુષ્ટ કરશે. પણ એમણે મારો હવાલો આપી કંપાલાનો રસ્તો પકડ્યો હતો. પરિણામે મસાકાનું મહેલું મોજું પાડવાની ફરજ મારે માથે આવી પડી. ગામ ભેગું થતાં વાર ન લાગી. થી અમૃતલાલબાઈ શમાણી બાહોશ માણસ છે. કેવળ મસાકાના જ નહીં પણ આસપાસના આખા પ્રદેશના લોકો એમના અભિપ્રાયને આદરથી સ્વીકારે છે. ત્રણ વાગ્યે સિનેમા હોલમાં સભા યજ્ઞ. “આપણે બધા એશિયન છીએ. આપણામાં એકતા હોવી જોઈએ. ગાંધી કેમવણી દ્વારા આપણે આફ્રિકન લોકોની સેવા કરવી જોઈએ.” વગેરે મેં ત્રિગતવાર સમગ્રન્યં. લોકોને માનું બાપજી ગયાં. મુસલમાનો

વિશેષ રાગ થયા. એમાં એક અસીબકત ડોઈ ઇસ્માઈલી બાઈ હતા. એણે અસી માહાત્મ્ય વિશે થોડું ભાષણ કર્યું.

ખીમજીભાઈ અને વ્રજલાલભાઈના ભાઈ હીરાચંદ અમારે માટે કંપાસાથી મોટર લઈ આવ્યા મોટરના અકસ્માતથી ગઈ કાલે અમે એટલાં ટેવાઈ ગયાં હતાં કે આ નવી મોટરે કંપાલા મુધીની ૮૨ માર્કિની મુસાફરી વગર ખરકે પૂરી કરી એનું અમને આશ્ચર્ય થયું. અપેક્ષા-ભંગ થયો એમ કહીએ તોપણ ચાલે. કંપાલા જઈને છોટાભાઈ પટેલને ત્યાં અમે જમ્યાં અને રાત્રે નાનજીભાઈને ત્યાં આરામ કર્યો.

લાંબી યાત્રા પૂરી કર્યાનો સંતોષ લઈને સૂવું હતું પણ તે અમારા નસીબમાં ન હતું. ‘શ્રી આર. એસ. શાહનાં બહેનની નાની દીકરી કિનાઈનની ધણી ગોળાઓ ખાઈ ગઈ અને ડોક્ટરી ઇલાજ થઈ શકે તે પહેલાં જ એનો દેહાંત થયો’ એવા સમાચાર મળવાથી મન ગમગીન થયું. વધો-સેવાયામમાં અમારા આયનાયકમતા બાળકનો એવો જ કિસ્સો ચાદ આવી મન તે તરફ દોડ્યું અને મરણ માટે કેવાં સાદાં કારણો પણ ખસ થાય છે, તેમ જ ગફલતો ધણી વાર ડેટથી મોંઘી પડે છે એ વિચારે લાંબા વખત સુધી ઊંઘ ન આવી.

રવિવારનો દિવસ જૂનું દેવું ચૂકવવા પાછળ અને જૂના સંકલ્પો પાર પાડવા પાછળ ગાળવાનો હતો. છોટાભાઈ તેમ જ છેલ્લેભાઈને સાથે લઈ અમે પેલી મરિજદ જોઈ આવ્યાં. એ મરિજદ દરથી જ બહુ સારી લાગી હતી. ઉપર ચડ્યા પછી આસપાસનો પ્રદેશ દૂર દૂર સુધી જોવાનો આનંદ મળ્યો ખરો. એ મરિજદ અમને બતાવવા માટે મેજર ડીન અમારી સાથે આવવાના હતા પણ તેમની તબિયત સારી ન હોવાથી અમે જ તેમને મળવા ગયાં. એમની સન્મનતા, સંસ્કારિતા અને મળનાવડાપણું ત્રણે સમાન્ય કરતાં વિશેષ હતાં.

ખપોરે જ્યોગ્ સહી કરીને એક આફ્રિકન યુવાન અમને મળવા આવ્યા. એમની સાથે એમના મોટાભાઈ અને પિતા પણ હતા. હિંદુસ્તાન

સરકાર તરફથી એમને સ્કૉલરશિપ મળી છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની પોતાની પત્નીને પણ હિંદુસ્તાન લઈ જવાનો એમનો વિચાર હતો.

૧આન્ડા ઉરુન્ડીની આખી મુસાફરીમાં પોતાની મોટર લઈને સેવાભાવથી અમારી સાથે ફરેલા શાહ બધુંને ત્યાં અમે જમવા ગયા. ધરના લોકોને મળતા અમને ઘણો આનંદ આવ્યો. એ કુટુંબ બહોળું છે. મધ્ય મળીને માવનની સખ્યા છે. આટલા લોકો એકસપથી રહે છે એની પાછળ કેની બધી સરકારિતા અને કુનેહ હોવી જોઈએ! શ્રી ખીમજીભાઈએ ગેઝનું એક મોટું શીંગડું મને બેઠું આપ્યું. મારી સાથે હું એ આણી ન શક્યો. પાછળથી એને માટેની બધી વ્યવસ્થા કરવી પડી હતી.

કેપતાના મહારાષ્ટ્ર મંડળની મુલાકાત મારે ક્યારની લેવી જોઈતી હતી. પણ તે ગઈતથી રહી ગઈ હતી. મહારાષ્ટ્ર મંડળનો કાર્યક્રમ ઘણો જ રસિક હતો. સંગીત તો એમાં હોય જ. શ્રી ગોધળેકર પાસેથી બેજિમ્મ મિરે અમે કેટલીક આદિતી મેળવી. મારા ભાણ્ય પડી થોડી પ્રશ્નોત્તરી થઈ એમાં હિંદુસ્તાનના જ સવાલો પૂછ્યા હતા. “ભાણ્યાર પ્રાન્તરચના થશે ત્યારે મુનર્ષનું શું થશે?” એ એક સવાલ અને “હિંદુસ્તાનની રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિમાં મહારાષ્ટ્રનું સ્થાન કયા છે?” એ બીજો. સવાલ બન્ને સવાલ પાછળ શુદ્ધ ગિરાસા અને હિતેચ્છા હતી એટલે મેં પણ વિસ્તારથી જવાબ આપી એ લોકોની ચિંતા દૂર કરી.

કેપતામાં જે એક ભાઈને મળવાનું રહી ગયું હતું તે હતા ધીનુભાઈ મારફતિયા. હિંદુસ્તાનથી તાજેતરમાં જ પાછા ફરેલા પોતાની દીકરી આરાબી કેમવણી પાછળ તેઓ ઠીક મહેનત લે છે. અહીંના જાહેર જીવનમાં પણ એમનો ભાગ છે. તેઓ અમારી સાથે લુગારી સુધી આન્ધ્રા રસ્તામાં ગાની રમારક કોલેજ વિરે અમે ઘણી ઘણી ચર્ચા કરી. શ્રી ધીનુભાઈ મારફતિયા ધારે તો કોલેજની યોજનામાં ઘણા મદદગાર થઈ શકે.

માગી લીધેલી મીઠી કેદ

બે મહિનાની અફસુન મુસાફરી પૂરી કરી અમે એટના બધા સરખો મેળા દતા કે એમનો સમજ ન કરીએ તો તે વાદળાની પેઠે ઊડી જશે એ બીક હવે મનમાં પેસી ગઈ રુઆન્ડા ઉડુન્ડી જતા પડેલા જ મે છોટુભાઈને ક્યુ હતું કે આફ્રિકા ઊડતા પહેલા જ મુસાફરીનું બપોલ લખી ન કાઢું તો હિંદુસ્તાનમાં ગયા પછી એ નથી થવાનું ત્યાં ગયા એગ્લે ત્યાંના મનો અને ત્યાંની ચિંતા વગરો મને કોઈ એવે એમતને ઠેમણે પુરાર્થ રહેના દો કે જેથી નિરતિ માર્ક લખી શકું છોટુભાઈએ એ જવામદારી માથે લીધી અને મારે થી નાનજી રોડના લુગાસીના બનનમાં આઠ દિવસ ગાળના એમ એમણે નહીં ક્યુ તેતામાં થી અપ્પાસાહેબે વાધો ઉઘાડ્યો. “નૈરોબીમાં મિશનરની ઓફિસ નવા મધિના ઘરમાં જવાની છે એનો પ્રવેશમારબ તમારે હાથે થવાનો છે એ જૂના નહીં નૈરોબીમાં પણ અમે તમને શાન્તિ આપી શકીશું” હમેશ મુજબ એ જાને મેજાનોએ ત્યાર્થમ મયાધમનો ન્યામ વાપરી સમાધાન ક્યુ ચાર દિવસ લુગાસી રહીને નૈરોબી જવું એમ નહીં થયું એ નિર્ણય પ્રમાણે કપાનાથી અમે લુગાસી પહોંચ્યાં કમલનખને મરચુસનથી પાછા આવી નૈરોબીનો રસ્તો લીધો ચિ સરોજિની, દુ, સરદ પડયા અને અમારું દિદી કરમુન્યુ પત્ર એગ્લા લુગાસી રહ્યા ત્યાં જતાવેત થી આનદજીભાઈએ અમારો કમળે લીધો અમારી રહેવા કરનાની બંધી સગવડ ગોપની અને અમને ગમે ત્યારે કોઈ મળવા ન આવે એની ચોકીદારી પોતાના હાથમાં લીધી છતાં કપાલાથી કે મીઠેથી કોઈ ને કોઈ મળવા આવતા જ એમને મારે આનદજી

ભાઈએ જમવાનો વખત છૂટો રાખ્યો. આટલી 'કેદ'માં અમે રહ્યાં તેથી જ ઠીક ઠીક લખી શક્યાં.

લુગાસી સ્થાન જ એવું છે કે એક વાર જોયા પછી મન પર એવું ચિત્ર દેખી જાય. કડીરા અને લુગાસી સુંદર જોડી છે, એ બેમાં કોણે કોનું અનુકરણ કર્યું છે એ મેં પૂછ્યું નથી. લુગાસીની ટેકરી ઉપર બે મકાનો છે. એક જૂનું; તે નાનું પણ છે અને સાદી સ્થાવરવાણું છે. બીજું નવું એશઆરામવાળું. પહેલું મકાન પુરુષાર્થી માણસની સાદી અભિરુચિવાળું છે. બીજું મકાન ધની પિતાના ભાગ્યશાળી દીકરાઓને રહેવા લાપક છે. અમે નાના (અસખત, પ્રમાણમાં નાના) મકાનમાં રહીને એકાગ્રતાથી લખવાનું પસંદ કર્યું. રોજ સવારે અને સાંજે અમે આસપાસના દર્યાનું—સૂર્યોદય સૂર્યાસ્તનું સૌન્દર્ય જોઈ અને બંને સંખ્યાએ સૂર્યનારાયણનું ઉપરધાન કરતાં પક્ષીઓનું ગાન સાંભળી, હૃદયને એનો ખોરાક આપતાં અને બાકીનો બધો વખત લખવામાં ગાળતાં.

પહેલો દિવસ એક બે કાગળો લખવામાં, વર્ણનનાં પ્રકરણો પાડવામાં અને પ્રસ્તાવના લખવામાં ગયો. રાત્રે જમ્યા પછી શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ જોડે સહેજ વાર્તાલાપ થયો. 'ગુજરાતી નિશાળમાં આફ્રિકન વિદ્યાર્થીઓ તમારી ભાષા શીખવા આવે તો તમે એમને લેવા તૈયાર થશો કે કેમ?' એ સવાલ મેં પૂછ્યો. મારે એ જાનનામાં વિદ્યાર્થીઓનો અભિપ્રાય જાણવો હતો. શિક્ષકોને એ સવાલ પૂછવામાં કંઈ અર્થ ન હતો કેમ કે આવા કારખાતાની નિશાળની બધી વ્યવસ્થા મેનેજરના જ હાથમાં હોય છે. ભાઈ જગજલ અહીંના જનરલ મેનેજર છે. એમણે પરિસ્થિતિ પરત્વે ધણી ચોખ્ખટ કરી. મારે જે કહેવું હતું તે બધું ચર્ચા દ્વારા હું કહી શક્યો. તાત્પર્યનો એક કાગળ લઈને થી ઇલેટ્રામાઈ કપાસાથી આવ્યા. અમે નૈરાશી કપારે પહેંચીશું એ અને એમણે ગોઠવેલો આગળનો કાર્યક્રમ અમને મંજૂર છે કે નહીં એ પણ એમને જાણવું હતું.

મારા સ્વભાવ પ્રમાણે મેં એમનો કાર્યક્રમ મંજૂર રાખ્યો કેમ કે કામની દૃષ્ટિએ એ બરાબર હતો. એનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે મરચુસન ફોક્સ જેવા જવાની તક મારે જતી કરવી પડી અને વિક્ટોરિયા સરોવરના કિનારાનું મશહૂર બંદર કિસુમુ જેવાની ઇચ્છા પણ દબાવવી પડી.

શ્રી નાનજીભાઈએ પોતાના કારખાનામાં ઢેકેઢેકારૂંથી લોકો આણીને વસાવ્યા છે એમાંના એક મહારાષ્ટ્રી ભાઈ શ્રી બોમે છે. એ મૂળે ફલટણ સતારા તરફના. ખાંજી ખાતમાં નિષ્ણાત છે અહીં એમણે ત્રણ વરસ કામ કર્યું છે. દીકરો હવે ધરતું બધું સાચવી રહે એવો થયો છે એટલે નિવૃત્ત થઈ, પેટ પૂરતું લઈને રાષ્ટ્રમેવા કરવા માગે છે. એમની ખાસિયત મેં એ જોઈ કે સિદ્ધાન્ત કે વ્યાકિતગત સંબંધ જળવતાં વ્યાવહારિક નુકસાન થઈ જાય તો એમને એનો જરા સરખો ખરખરો થતો નથી. એમની માતૃભક્તિ જોઈને મને એમના પ્રત્યે વિશેષ આકર્ષણ થયું. એ જ રાત્રે કમલનયન અને શહાણુ દેખી મરચુસન ફોક્સની યાત્રા પૂરી કરી મોટરને રસ્તે નૈરાખી જવા આ તગ્ધ આવ્યાં. રાત્રે હુગાસી આવ્યા પછી કાચા રસ્તા ઉપર કાદવમાં ફસાઈને ખૂબ હેરાન થયાં. બીજે દિવમે સવારે તેની વાતો જ વિનોદનો વિષય થઈ ગયો.

ત્રીજે દિવમે કિસુમુથી ત્યાંના લોકોનો લાંબો તાર આવ્યો કે ‘અમારે ત્યાં જરૂર આવો’ મસાક્રાંતું વળતર વાળવાનું નક્કી કરી મેં કમલનયનને એ કામ સોંપ્યું અને કિસુમુના લોકોને એક માટે કાગળ લખી માફી માગી કમલનયન વ્યાખ્યાનમાં હારે એવા છે જ નહીં અને વિનોદના દુવારા એમની પામે હમેશાં હાજર. એમણે જતાંવેંત કહ્યું કે, “મહાદેવ પોતે નથી આવી શક્યા એટલે એમનો પોદિયો આવ્યો છે.” પોતાની જ મરકરી કરીને એમણે જે વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યું એટલાથી એ લોકોમાં માનીતા થઈ પડ્યા. એક વાર પોતાની જ મરકરી કરી હીંફી, એટલે એ એજાડ બીજા ઉપર અજમાવવાની ક્રૂર મુળા જ જાય છે!

કમલનયન સાથે લુગાસીમાં જ અમે નક્કી કર્યું કે, મારે પણ ધર્મિષ્ઠ ન જતા એડિસ અબાબા સુધી જઈને જિજીવી એડનને રસ્તે પાછા હિંદુસ્તાન જવું

ધર્મિષ્ઠ જવાનું મેં માઠી વાળ્યું એનું ઘણાંને આશ્ચર્ય થયું ખર્ચની મુશ્કેલી હતી નહીં નાનજી શેઠ તરફથી એ સહેજે મળી જાત પણ આપણા દિનસ સાથે મુસાફરી કરી ત્યાં છેલ્લી ઘડીએ કમલનયનને છોડી દઈ આગળ જવાનું મને ગમ્યું નહીં અને એથીય વિશેષ અથવા મુખ્ય વિચાર એ હતો કે ધર્મિષ્ઠની સંસ્કૃતિ જુદી એના સવાસો જુદા સાના પિરામિડ જોઈશ, કાયરોનું અદ્ભુત સમ્રાજ્ય નિહાળીશ અને અવ અજહારની યુનિવર્સિટીની મુલાકાત લઈશ તો એટલા બધા ભિન્ન અને વિવિધ સરકારો મન પર થશે કે ખ્રિસ્ત આફ્રિકાના સરકારો દુર્બલ જશે મારે એમ થવા દેવું ન હતું હિંદુસ્તાનનો પૂર્વ આફ્રિકા સાથે જે જાતનો સંબંધ છે તેવો ધર્મિષ્ઠ સાથે નથી પૂર્વ આફ્રિકામાં સેનાની હાકલ હતી ધર્મિષ્ઠમાં સરકારસમૃદ્ધિનું અને અદ્ભુત પરપરાનું આકર્ષણ હતું નાઈલ નદીનું જીવનચરિત્ર વાળ્યા વગર, ધર્મિષ્ઠની મિત્ર સંસ્કૃતિ વિષેનું જ્ઞાન તાજું કર્યું વગર અને ધર્મિષ્ઠમાં નેપોલિયનથી માડીને પશ્ચિમના અનેક લોકોએ જે પુરુષાર્થ પાઘર્યો છે તેની માહિતી મેળવ્યા વગર ધર્મિષ્ઠમાં જવું એ મને કંઈક ઉતાવળિયું પગલું લાગ્યું સગવડ છે એટલા જ માટે જઈ આવું તો હીરો બોલે જઈ આવ્યા જેવી વાત થાય ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રારંભના દિવસોમાં ધર્મિષ્ઠે એ ધર્મને જે આશ્રય આપ્યો તેના પ્રતિહાસ પણ ફરી માદ કરવા જેવો હતો જ આ બધું ક્યારે કરીશ અને ધર્મિષ્ઠ ક્યારે જઈશ એ દુર્ભણ્યો નથી અને જઈશ ત્યારે આ બધી તૈયારી કરવાનો વખત મગશે કે કેમ એ વિષે પણ મને શંકા છે આપણા ભાગ્યમાં જેટલું હોય છે તેટલું જ આપણથી થાય છે અને તેના પ્રમાણમાં જ આપણને લાભ મળે છે એ મારો વિશ્વાસ દેવનાદમાંથી નથી ઉત્પન્ન થયો પણ જીવન પરિચયમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે — જેને લોકો કર્મનો સિદ્ધાન્ત કહે છે

આ જ દિવસે એક સજ્જન, સેવાપરામણ વૃદ્ધ વ્યક્તિનો પરિચય થયો. ડૉ. હંટર એમની યુવાવસ્થામાં અમારા બેઠગામ તરફ રહેલા હતા. એમના પિતા પણ ત્યાં જ હતા. બેઠગામ પાસે જે હિંડલગા જેલમાં હું રહ્યો હતો, એના જ ગામમાં એમણે એક કુટુંબમાં ચલાવ્યો હતો. બેઠગામ તરફથી ડૉ. હંટર આદિત્ય કેમ આવ્યા, ક્યારે આવ્યા, તે મેં એમને પૂછ્યું નહીં. એમણે કહ્યું હોય તો યાદ નથી. આજે એમની ઉંમર ૭૨ વરસની છે. થોડા જ વરસ ઉપર એમનાં પત્ની અને એમનો દીકરો, પૂર્વ આદિત્યમાં જ ગુજરી ગયાં. હવે એકલા જ છે. નાનછ શેઠ એમને ખરેખર જોઈને આપે છે પણ એ રકમ પેન્શન તરીકે ન સ્વીકારતાં, લુગાસીના કારખાનામાં મજૂરોની તખીખી સેવા કરી તેઓ સંતોષ માને છે. “આટલી ઉંમરે તમે કામ કરો છો એ આશ્ચર્યકારક છે.” એમ ત્યારે મેં કહ્યું ત્યારે એ વૃદ્ધ મિત્રકુલ મુગ્ધ ભાવે કહ્યું, “After all it is better to wear away than to rust away.” (કટાઈ જવા કરતાં ધસાઈ જવું સારું.)

એવા સપ્તપુત્રને શ્રી આનંદજી મારી પાસે લઈ આવ્યા એટલા માટે મેં એમનો ઉપકાર માન્યો. આદિત્યથી સ્વદેશ પાછા આવ્યા પછી ખબર મળ્યા કે એ ડૉ. હંટર ન્યાં એમનાં પત્ની અને દીકરો ગયાં છે ત્યાં પહોંચી ગયા. પણ કેટલી સુવાસ પાછળ છોડી ગયા!

આજો દિવસ લખ્યા પછી વિનોદ તરીકે આનંદજીભાઈ પાસેથી પૂર્વ આદિત્યના એમિગ્રેશન કાનૂનની ઘણી આંટીઘૂંટીઓ ગાણી લીધી. રાત્રે લુગાસીની સંસ્થા તરફથી રિફ્રિગેશન કલબમાં થોડી પ્રત્યોત્તરી થઈ.

છેલ્લે દિવસે કંપાલાથી શ્રી કાકુભાઈ અને રમાકાન્ત આવ્યા. એમની સાથે અનેક વાતો થઈ.

૨૨મી જુલાઈએ અમે લુગાસી છોડી કંપાલા અને એન્ટેબે થઈને ચાર વાગ્યે વિમાન માર્ગે નૈરોબી પહોંચી ગયાં.

પણ કંપાલા અમને સહેજે છોડે એમ હતું નહીં. ખીમજીભાઈ કહેવા લાગ્યા કે, “તમે મારા ભાઈને ત્યાં જમ્યા છો; મારું ઘર તમે

ક્યાં જોયું છે ?” એટલે ૨૧મી એ એમને ત્યાં અમે નારતો કયો. સરવિસ રોડસમાં જઈને કંપાલાવાળા બધા લાઈઓને મળ્યા. એ બધા હવે ધરના લોકો જેવા ચર્ચ ગયા હતા. શ્રી શાહ, કાકુભાઈ, રામજીભાઈ લદ્દા — બધાએ કંપાલાની ચાદગીરી તરીકે અનેક ફોટા આપ્યા. રામજીભાઈ તો એટલા હેતાળ કે એન્ટેને જઈને અમે વિમાનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં સુધી એમણે જનજાતના ફોટા લેવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. ઠાઈ ખાસ શબ્દો વાપર્યા વગર આતિથ્ય અને રતેહ બતાવવાની એમની કળા ખરેખર અનેરી જ છે. એમણે અમને તદ્દન અપનાવી જ દીધાં.

એ બધા મિત્રો સાથે અમે એન્ટેને જવા ઊપડ્યાં. ૧૯ માર્ચનો રસ્તો હતો. અમારું વિમાન ૧૧-૨૦ વાગ્યે ઊપડ્યું અને ૧-૧૦ વાગ્યે નૈરોબી પહોંચ્યું. આ વખતે અમે વિશાળ વિક્ટોરિયા સરોવરનું છેલ્લું દર્શન કર્યું. એની અંદર દેખાતા એકે એક ખેટ ઉપર કેદનાથી ધર બાંધીને રહ્યાં. સરોવર પરથી દોડતાં વાદળો સાથે ખુરબ્ખી ભાવે વાતો કરી — કેમ કે અમે એમનાથીય જીએ હતાં. પછી કેનિયાની અસખ્ય ટેકરીઓ જોઈ. ગોરાઓ અને આફ્રિકન લોકો એ ટેકરીઓને કેમ સેવે છે એ ધ્યાનપૂર્વક જોયું. છેલ્લે છેલ્લે અમારું વિમાન ખૂબ હાલ્યું. વિમાન ન્યારે આમ હાલે છે ત્યારે મને એ વધારે જીવતું લાગે છે. અને એની સાથે મારી કેદના પણુ ડોલવા મડિ છે. નહીં તો આખો પ્રવાસ અવૂગો જ હોય છે. મુસાફરોને જાંઘવા ન દેવાય એટલા પૂરતા જ વિમાન થોડાક ઉપર નીચે આંચકા આપે એટલાથી શું થાય ?

નૈરોબી જિતરતાવેંત તાત્યા ધનામદાર અમને મળ્યા અને પોતાને ઘેર લઈ ગયા.

ઉત્કટ અને સમસ્ત

પૂર્વ આફ્રિકાની આખી મુસાફરીના નિયોડરૂપે નેરોગીમાં અમે અગિયાર દિવસ ગાળ્યા. એ દિવસોમાં ધાર્વા જેટલું લખાયું નહીં પણ અગિયારે અગિયાર દિવસ અતુલ્ય, સંસ્કાર, માહિતી, ઓળખાણો અને સેવાની દૃષ્ટિએ પૂરેપૂરા ભરેલા હતા. આ અગિયાર દિવસોમાં મુસાફરીનાં બધાં જ તરવો એકત્ર થયાં હતાં. જમીનની રચનાનું અધ્યયન, ધોધ જેવાં પ્રાકૃતિક દશ્યોનાં દર્શન, વન્ય જીવજાતોની મુલાકાત, ગામડાંઓનાં દર્શન, આફ્રિકન નેતાઓની મુલાકાતો, ગામડાંઓમાં એમજી બાંધેલાં સમૃદ્ધિશાળી ઘરો, આફ્રિકન જનતા, એમનાં નૃપ્યો, એમની મહેચ્છાઓ, આપણી સંસ્થાઓ, હિંદુ-મુસ્લિમ પ્રશ્નો અને રાજદ્વારી વિષ્ણુઓ, હિંદુસ્તાન ગયા પછી કરવાનાં કામોની આંકણી, સંસ્કૃતિનાં અધ્યયન અને પ્રચાર માટે ડેળવણી વિષયક અને ધર્મ-પ્રચારક કામો, મદારાષ્ટ્રીઓની મીડી ઓળખાણો, એમના પુરુષાર્થનો પરિચય, મિશનરીઓએ ચલાવેલી સંસ્થાઓ અને એની પાછળની એમની જાંડી નીતિ, આગાખાનની તેમ જ આયર્સમાજની ડેળવણી વિષયક પ્રવૃત્તિઓ, આફ્રિકનો માટે સાહિત્યનિર્માણનો પ્રારંભ, ખાદી અને રેડિયાનો પ્રચાર અને નવા મેગવેલા મિત્રો સાથે એમના વાર્તાલાપ—બધી જ વસ્તુઓ આ અગિયાર દિવસોમાં ઉત્કટતાથી એગી થઈ હતી. મને હજી લાગે છે કે આ અગિયાર દિવસોમાં હું એક વરસ જેટલું જીવ્યો હર્ષશ.

સંજે થિયોસોફિકલ લોજમાં આમંત્રણ હતું. ધનની કમાણી અને જીવનની ઉગ્રાણી—એના કરતાં કંઈક વધારે વિચાર કરનારા લોકો એમાં મને ત્યારે સારું તો લાગે જ. મોઝાસામાં થી મારટર,

દારેસ્સનામમા શ્રી જયતીનાથ દારકાદાસ શાહ અને નેરોબીમા શ્રી શિવાભાઈ અમીન અને પારમી ભાઈ બહેરામજી જેવા લોકોએ સાત્ત્વિક આધ્યાત્મિક વાતાવરણ કૃપા ન કરવાનો અને જાગૃતવાને સારો પ્રયત્ન ચના થો છે સામાન્ય રીતે જેવામા આવે છે કે સામાજિક, આર્થિક અને રાજદ્વારી જીવનની ધમાનમા આવા લોકો કેન્દ્રમા નથી હોતા પણ એ મધ્ય પ્રવૃત્તિની ખિનારી ઉપર ગોળવાઈ જાય છે અને લોકોની સત્ પ્રવૃત્તિનું સગવળ કરી ધાર્મિક સુવાસ ફેલાવે છે જે પ્રદેશમા આપણા લોકોએ મેં મોળી હાથરિફો બાંધી છે, હોરિપાલો અને ટાઉનહોન ઊભા કર્યા છે અને ન્યાતદીઃ મોગ મોગ હોત પણ ચપુમા છે, એવું જ નહીં પણ મદિરો અને મુરુદારાઓ પણ સ્થાપ્યા છે, એ પ્રદેશમા ચિયોસાદિશ્વ સોસાયટીનું પોતાનું એવું એક પણ મકાન નથી એ વસ્તુ ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહેતી નથી એ પ્રવૃત્તિમા તેજ જ નથી, કે એ અતિ સાત્ત્વિક છે? મધ્યમ વર્ગના ગરીબ લોકોની એ સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિ હોય છે એ લોકોને આવે ટેકાણે હું મનુ આશ્વાસન મળે છે એ વિષે શંકા નથી અને ચારિત્ર્યનો સારોસરખો આદર્શ મન પર દસાવવામા પણ આ સ્થાનો ઉપયોગી જ છે અસાધારણ સ્વાર્થતાગ, જાતિ આપભોગ અથવા રજોગણી વૈભવ — આમાથી એકેનો સંપર્ક ન હોવાથી આ પ્રવૃત્તિ બહુ ખીલતી નથી એમ હું માનું છું

એક નાનકડા ઘરમા થોડાક લોકો બેગા થયા હતા એ મધ્યાની ઝોળખાણુ સાબળી એમના પ્રત્યે મનમા સહભાવ જામ્યો એવે મેં ઘણી ઉત્કંઠાથી અહીં વાતો કરી સત્ય વિષે, સર્વધર્મસમભાવ વિષે બધા ધર્મોના લુપ્તમ સાધારણ ભાજ્ય (L C M) અને દહ ભાજ્ય (G C M) કાઢવાના પ્રયત્નો વિષે તેમ જ જાપ અને પ્રાઈના વિષે વિગતવાર વાતો કરી મન ફેળવતા જે ગૃહ શક્તિઓ (‘ ઓફ પાવર્સ ’) પ્રગટ થાય છે તે સ્વાભાવિક હોના છતાં એમની પાછળ પડવાના જોખમ વિષે પણ મેં ધ્યાન દોર્યો એ શક્તિઓ પાછળ પડવાથી મનમા વિકૃતિ આવે છે, સમગ્રતા રહેતી નથી અને

એવમાથી ખમી જવાય છે એ જોખમો મનાયા રાત્રે શ્રી કોરને ત્યા ખાણું હતું ત્યારે કોણ જાણે કેમ મેંએરિઝમ અને બીજા એવા જ વિચારોની ચર્ચા ચાલી હતી

પૂર્વ આદિની આખી મુસાફરી પૂરી કરી અમે નૈરોમીમાં દસ દિવસ ગાળ્યા એ એક રીતે સારું જ થયું બેચઢી મહિનાની મુસાફરીને અતે નૈરોમીની અનેક આકર્ષક નિશાનો જોઈ લીધી સરમરે અથવા મિશનરીઓએ ચનાવેલી કેટલીક અને બીજી કેટલીક આકર્ષક આગેરાનોએ પોતાના જ પુરુષાર્થથી ચનાવેલી બે પ્રકારની નિશાનોની ખાસિયતો જુદી જુદી હતી આ સરથાએ જોયા પછી આદિમન લોકોનું જાત્રિ કેમ ધ્રુવ છે એનો રીડ ઠીક ખ્યાન આ પો એ રીતે આ દમ દિવસ અઢી મહિનાની આખી મુસાફરીની સક્ષિપ્ત આવૃત્તિ જેના હતા કેમ કે અઢી મહિનામાં જોટની વિવિધતા અનુભવી હતી તે રીતનું પ્રતિનિધિત્વ આ દસ દિવસમાં રમૂ થયું હતું દાખલા તરીકે, આદિમના વન્ય પશુઓનું દર્શન અમે બે દિવસ લાગનાગટ અમથારપમાં જઈ આપ્યા હવે તો એ આમો પ્રદેશ અને એની અદરના સ્વતંત્ર રૂપો પરિચિત જેવા લાગતા હતા અને ત્યાના દીર્ઘશીવ જિજ્ઞાસો તો અમને ખાસ ઓગળતા હોય એની રીતે અમારી મોટર સામે ફોળના પોજ માટે આડીને ઊભા રહેતા આદિકા અડીને નૈરોમીના સિદ્ધર્શનથી અમે વચ્ચિન ન રહીએ એની થી જશમાઈને ઇતેજારી હતી

એક વાર સાળે ગયા ત્યારે સિદ્ધ કથા છે એની ચોક્કસ ભાગ લાયા હતા વનરાજ સાથે અમારી મુનાકાત ન થઈ શકી એમના રહસ્ય મંત્રીઓએ અમને કહ્યું કે, “મહારાજને ત્યા આજે સરસ ઉમાળી થઈ છે એટલે તેઓથી કથા આરામમાં પોડ્યા છે આજે તમને દર્શન નહીં ચામ ” અમે મનાકો મુની ખૂબ ફાર્સાં માર્યા બીજા મુસાફરો પણ અને મોટરમાં રખડી અમારી પેડે જ ફાર્સાં મારતા હતા પણ મહારાજના દર્શન કોઈને ન થયા તે ન જ થયા બીજા અસખ્ય પશુઓને એમની પ્રાકૃતિ અવગ્યામાં અમે જોયા હશે પણ મુખ્ય મુનાકાતને અભાવે મનમાં મનાવે જ રહી

ખીજે દિવસે સવારે એનું સાદું વહનું. અમે બહુ વહેલાં આવીને અભયારણ્યમાં પહોંચી ગયાં. એક અસહારી સાથે મોઢવણ કરી રાખી હતી. આ અસહારીઓ એપગા માણસ ખરા, પણ પશુઓની રીતભાત વગેરે બહુ આગાહ જાણે અને ત્યાં આપણી નગર ન પહોંચે ત્યાં અચૂક ગમે તે પશુને શોધી કાઢે. હવા કેમ વહે છે એનું જ્ઞાન પશુઓ નસકોરાં કુલાવી મેળવે છે. આ લોકો થોડી ધૂળ ઉડાડી એ જ્ઞાન મેળવે છે, એટલે જ ફરક. અમારો અસહારી પાંચ દસ માર્ગજની દોડમાં જ અમને સિંહની બે રાણીઓ આગળ લઈ ગયો. મુનાઈ ગયેલા ધાસમાં પીળી ચામડીવાળા સિંહો સહેજે નગરે ચડતા નથી, પણ એક વાર ચડ્યા પછી તમે એમના ઉપરથી નગર હાવી જ ન શકો. મિદ્દ પ્રાણી, ખાસ કરીને માદા દેખાવે અસાધારણ નથી હોતી પણ એમની ચાલચલન જોયા પછી તરત ખાતરી થાય છે કે એ રાજ્યથી પ્રાણી છે.

મોટર લઈને અમે હીક હીક નચક ગયાં. બંને રાણીઓએ અમારી તરફ જરાક નગર ફેંકી અને ‘હશે કોઈ માનવી જીવડ’ એવી બેદરકારીથી નગર ફેરવી લીધી. એક કાણુ માટે પણ અમારો વિચાર કરવા જેટલું મહત્ત્વ એમને ન લાગ્યું. બંને રાણીઓ એક જ ફેટામાં આવી શકે એટલા માટે અમે અમારી મોટર ખીજ બાજુએ લઈ ગયાં. ત્યાં, અમારી એ ધૂષ્ટતા પ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવવા માટે એક રાણીએ અમારી તરફ એક બગાસું મોકલ્યું. માણસ તરીકે આવું અપમાન સહન કરવું કેને ગમે ? પણ અભયારણ્યમાં એ બધું સહન કર્યા સિવાય અમે ખીજું શું કરી શકત ? અમે હતાં ત્યાંથી આગળ જવાય એમ હતું નહીં એટલે પાછાં વળીને અર્ધ ચંદ્રાકાર રસ્તો કાઢીને અમે એ જ સિંહણોને ખીજ બાજુથી જોવા પહોંચ્યાં. અમને ઘડી ઘડી આમ પાસે આવતાં જોઈ એ સિંહણોને ન કંઈ આશ્ચર્ય થયું ન સત્તામણીની ચીક ચડી. એમને મન અમારું કશું જ મહત્ત્વ ન હતું. એક સિંહણ ધામે ધામે ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને ખીજ આડી ચર્ચને સૂઈ ગઈ! આવી રીતે એમની આગળ અમારી પ્રતિષ્ઠા ખોઈ અમે પાછાં ફર્યા. સિંહની

ભવાનકતા વિશે ડુંભી બધી વાર્તાઓ વાચાં હતી અને અગ્નયમ ધરે । પ્રાણીધરોમા નદી થઈને પડેલા સિંહને માણસ ઉપર ચિડાતા જોયા હતા પણ અહીં તો એ પ્રાણીઓની બેદનશી અને બેપરવાહી જ જોવાને મળી એનો વિચાર જતા રતા અને દસ વીસ માર્ગન દોડી જમનને બીજે છેડે પડે । ત્યાં અચાનક, લામા લામા વાળવાળો એક સિંહ દખ્ખો બહીને ચાનતો હતો ‘થેલ થેલ’ એમ એમ વલુ મ્હુ પણ એને કપાક વખતસર જવાનું દશે એ ચા પો જ ગયો પણ જે એ ચાર પગ અને એને જોઈ શક્યાં તેનામા એની છબી અમારા મન પર આખીને આખી રીતે ડાનરાઈ ગઈ ‘આ આખું રાજ મારું જ છે,’ એના સ્વાભાવિક દમામથી સિંહો જ્યારે લામા લામા જના ભરે છે સારે એમને નિગ બાદર બિપજ્યા વિના રહેતો નથી

મે કહ્યું ‘સિંહ કર્મક ધરો દેખાય છે’

એ । ઉપર ચર્ચા ચાલી ‘તમે શા રીતે જાણ્યું ?’ એમ સાથીઓ પૂછ્યા લાગ્યા જરાભાઈએ પણ મારી સાથે પોતાનો મતભેદ જણાવ્યો । વટે મ્મલો મથેના અસકારીને ગમી ભારોમા પૂછ્યું જવામ મળ્યો કે, ‘વાત માયી છે સિંહ ધરડો છે વીસ વરસથી અને જોઈએ છીએ એ અહીં જ છે પહેના જેવો દહે એ ઉસાહી નથી’ મધ્યએ મને પૂછ્યું કે ‘તમને કેમ ખબર પડી ?’ મે કહ્યું કે, ‘જનનરો જીવન હોય છે ત્યારે તેમના વાગ ઉપર તેનિયો ચળમટ હોય છે એ ધરમ થાય એવે એમના વાગ સુમાઈ ગયેના ઘાસ જેવા, ચળમટ વિનાના મની જાય છે આ સિંહના વાગના ચળકાટના વગતા પાણી દેખાયા એ ઉપરાંત આ સિંહના ગળા પામેલી માગના ડુંના વળ ખરી પેના મે જોયા, એટલે અનુમાન બાપ્યું કે એ સિંહનું ઘડપણ રાજ થયું છે’ તે દિનમે ફનાઈ થઈને અને પાંજ વજ્યા રાજ અને રાણીઓ જન્નેની મુનાકાત થઈ અને જનાં પા । વગના તરસેના એક મોટા ઝુંઝી મુનામત અને સમી લીધી ચિત્રાશ શુદ્ધ અને એના ગમે તેટલા જનવરો દેખાય તોય દહે ત્યાં ખાન શાનું ચોટ ? અમારી આ ત્રાપ ઉપર આશીર્વાદની મહોર મારના પ્રિમાજીરોએ અમને છેના દર્શન દીધા

રાજદ્વારી ગણી શકાય એની ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ અહીં નોંધવી જોઈએ. ૨૩મી જુનનાઈએ શ્રી અપ્પાસાહેમની કચેરી એને માટે ખાસ બાંધેલા સુમનમાં પહોંચી ચર્ચ નેરોમીના મુખ્ય બે રસ્તાઓના ખૂણા ઉપર પગખી ટેન્ડાકર શ્રી મગતે એક બંધ મકાન માધીને એનો ઉપલો આપો માગ અપ્પાસાહેમના નિર્દેશન માટે લાડે આપ્યો છે એ મકાનનું નામ 'ઇન્ડિયા ઓફિસ' રાખનામા આ યુ છે એ મકાનનું ઉદ્ઘાટન મારે હાથે થયું. ૧૯મીએ થવાનું હતું તે ૨૩મી એ થયું એટલે આરસપહાણના લખાણમાં તારીખનો ગોટાળો રહ્યો જ છે આ શુભ પ્રસંગ માટે દૂર દૂરથી લોકો આવ્યા હતા ભારત સ્વતંત્ર થયું એટલે જ અહીંના હિંદીઓને એક કમિશનર મળ્યા અને તે પણ અપ્પાસાહેમ જેવા. એટલે લોકો અનહદ ખુશ હતા એક જણે પ્રાસંગિક કવિતા ગાઈ શ્રી મગતન, અપ્પાસાહેમનું અને મારું, એમ ત્રણ લાગણી થયા એ તક લઈને અપ્પાસાહેમ વિષે એમના વૃત્તાતમત્રી (૪ ફરમેશન ઓફિસર) શ્રી શહાણે વિષે અને એમના રહસ્યમત્રી શ્રી તાપ્પાસાહેમ ઇનામદાર વિષે હું થોડુંક બોલી શક્યો રાત્રે શ્રી મગતને ત્યાં જ ભોજન કર્યું આ ભાઈની માહોશી અનેક ક્ષેત્રોમાં કામ કરી રહી છે.

બીજો દિવસે અહીંના અમેરિકન કોન્સન જનરલ મિસ્ટર ગ્રોથને ત્યાં અમે બપોરે જમના ગયા હળવી હળવી વાતોમાં અને વાર્તાવિનોદમાં દરેક માણસનું વલણ પારખાની અને જોઈતી માહિતી કાઢી લેવાની કળા આ લોકોને કેમની પડે છે હિંદુસ્તાનના લોકો ધર્મચર્યામાં ચળે છે, યોગ વિષે એમને આસ્થા હોય છે ઇત્યાદિ આપણી ખ્યાતિ અમેરિકા સુધી પહોંચેલી હોવાથી અમેરિકન લોકો આપણી સાથેની વાતોમાં એ વિષય આણવાના જ પણ મને લાગ્યું કે મિ ગ્રોથને એ વિષયમાં ખરેખર જ રસ હશે આફ્રિકનોની સેના ખરતા મિશનરીઓ વિષે કોમ્યુનિસ્ટ લોકો વિષે સીડન વિષે, એવી અનેક વાતો ચર્ચ અમે માસાદિ ખાતા નથી એટલે અમારે માટે અન્નાહારી રોચક આદાર તૈયાર કરાવવા પાડ્યા મિ ગ્રોથે ઠીક ઠીક ધ્યાન આપ્યું હતું સામાજિક સમાનતાની અસરને

કારણે અગેરિન નોકો અગેરો શરતા વગરે મિનનચાર હોમ છે એક વાર અગે નૈસૌખીમાં નહોતા ત્યારે મિ ગોવે અમારા શરદ પડ્યાને પોતાને ત્યા નગ્ના માટે બોલાવ્યો હતો અને એની આથે પણ યોગ, પ્રાણાયામ અને સૂર્યનમસ્કાર વિશે ધણી વાતો કરી હતી

ત્રીજો રાગદ્વાર પ્રસંગ ૨૮ મીએ આવ્યો શ્રી કુરેશી કરીને પન્નમના એક પામિસ્તાની ભાઈ તે વિશે મળવા આ મા તાજ તાજ ૪૮ કગચીથી પાપા કર્યા હતા એક વખતના શિક્ષક, હવે રાગદ્વારી વાતોમાં આમળપડનો લાભ લે છે એમણે પૂર્વ આક્રિમના હિંદુ મુરિનમ ઝડપ રિવેનો આપો ઇતિહાસ પોતાની દષ્ટિએ વિગતવાર, આપ્યો એમની મેળી ફરિયાદ આયસમાહિઓ સારે હતી ઝવડે એમણે શરૂ કર્યો વાર્તા માને નહી એટલે મુસનમાનોએ બોલ્યાર નામનું ધણુ કાઢ્યુ એમણે પણ એમણે ૪૮ બગાડ્યુ કુરેશી પોતે તમ્મથ રહ્યા પડી છૂટા થયા — વગેરે પ્રારભિ દક્ષીન એમણે આપી આગળ જતા સળધો કેમ બગડતા ગયા, પોતે સમજૂતી કરવા માટે કેના કેવા નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા એ પણ કહ્યું અતે એમણે સરકાર પાસે મુસનમાનોનું નોખુ મતારમડગ તૈયાર કરવાની માગણી કરી છે ‘તમે ગાલીના માણસ, તમ્મથ અને દેવનાઈ પુરુષ છે તમે વચ્ચે પડીને હિંદુએને સમજાવો તો અમારો ઝઘડો પતી જશે’ વગેરે એમણે ધણી વાતો શ્રી મે એમને પૂછ્યુ કે, “અપાઆહેમને મળ્યા હશે જ એ પણ હિંદુ મુરિનમ એમ્તા માટે મથી ગયા છે એમણે તમને શું કહ્યું ?” “આપણે સેમ તો ઉચ્ચ કોઠીની (‘દાખર લેવન’ની) વાતો કરે છે મારે તો તુરતન સમાજન જોઈએ છે” મે એમને કહ્યું કે, “સાચી અને કાયમી એમ્તા ‘દાખર લેવન’ પર જ થવાની છે ખીજી રીતે કમચનહિ દેસતી ન જ થઈ શકે એમ નથી સ્વાર્થી લોકો પણ ધણી વાર મતનમ અને સદમર કરે જ છે પણ તે માટે નોખા લોકો જોઈએ છે તું ગંધીજીનો માણસ છું સર્વધર્મી છું કેવળ હિંદુઓની આગેવાનીમાં માનતો નથી પૂર્વ આક્રિમના હિંદુના અને મુસનમાનોના હિન્સાજયોમાં કાર્ક જ ફેર નથી કહ્યું વેચી ખાવાની પણ વાત નથી”

પત્રી મે આગળ ચલા તુ ' મને એક અત્યંત વ્યવહાર ઉપાય સૂઝે છે હિંદુસ્તાનથી આવેના આપણે હિંદુ મુસનમાનો યધા અહીંની સરકાર સાથે લડી લડીને અહીંના રાજાઓના ડેટના સ્થાનો મેળવી શકનાના હતા? અંગ્રેજોની મતા અને અધિ નેત્રી સખ્યા અને આગળ આપણે શા વિસાતમાં? આપણે અહીંની રાજ્યવ્યવસ્થા પર અસર પાડી શકીએ એવી છાપ આપણી પાસે છે જ નહીં, ત્યાં અહર અહર ખેતમતાણી કરવા પ્રતા એમ નહીં કેમ ન શ્રીએ કે હિંદી લોકોને જોટની સીટો (સ્થાનો) મળે તને માટે આપણે સારા આશિર્વાદ લે કે જ ચૂની મેળવીએ? આમ કરનાથી આપણે અશિર્વાદ લોકોને સિદ્ધ શ્રી આપીશ કે એમના પર આપણો વિશ્વાસ છે, એમના કાયમા આપણે પોતાને સુરક્ષિત માનીએ છીએ અને એમના દેશમાં તેઓ રામે તેમ આપણે રહેના તૈયાર છીએ આપણે અહીંની ધારાસભામાં આપણા જ લોકો મોકલીશું તો આપણે દરિયામાં ખસખસ જેના મોર્ચા જઈશું તેમાય અહર અહર લડ્યા તો દુનિયામાં હસીપાત્ર બનીશું એના રતા આફ્રિકનોને જ આપણા પ્રતિનિધિ બન રીશ તો યધા જ આફ્રિકન મત (વોટ) આપણા પ્રતે અનુભૂત થશે આપણા મત આપીને એના બંદામાં આફ્રિકન મત મેળવી લેવા એ સાદું કાર્મ બોલુ નથી

‘ હું એમ નથી હેતો કે આપણે ધારાસભામાં ન જ જવું જો આફ્રિકન લોકો પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે આપણામાંથી કોઈને ચૂંટે તો તે વસ્તુ આપણે જરૂર વધારીએ દર્શાવું આફ્રિકામાં કમદાની રૂએ કાફરાઓને તેમ જ હિંદીઓને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે જોરાઓ જ ચૂંટના પડે છે એના બદલમાં જો આફ્રિકન લોકો, સ્વેચ્છાએ, આપણામાંથી કોઈને, સેનાને પ્રરણે ચૂની કાંટે તો તે નવી જ ભાત પડશે ’

મારી વાત ભાર્ષ કુરેશીને ગમે ઊતરી નહીં આજની સ્થિતિમાં કોઈનેય ન ઊતરે એ હું જાણુ છું કેમ કે એને માટે હિંદુ ભૂમિકાની કે પનાશક્તિ જોઈએ છે

ત્યાર પછી હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ વિશે વાતો થઈ. એમણે કહ્યું કે, “હિંદુસ્તાન પાકિસ્તાન એક થાય એમ તો આપ જરૂર મૂકો.” મેં કહ્યું, “ના. હિંદુસ્તાન પાકિસ્તાનનું એક રાજ થાય કે ન થાય એની મને પડી નથી. મારે એકદિસી જોઈએ છે. ભારત અને પાકિસ્તાનનું એક રાજ્ય થાય એને માટે હું પ્રયત્ન ન કરું એટલું જ નહીં પણ એવી પ્રાથ્ના પણ કરતો નથી. જે એક વાર આપું તે આપું. હવે જે પાકિસ્તાનના મુસલમાનો જ એકતાનો વિચાર કરે અને એવી સૂચના મારી આગળ ઘર્ષ આવે તો જ એ દિશામાં મારું મગજ કામ કરશે. એકતા જાળવવા માટે ધણા પ્રયાસો કર્યા. તે તમે માન્યા નહીં. હવે પ્રયાસો કરીશું તો તમે કહેવાના કે જુઓ આ લોકો પાકિસ્તાનની હસ્તીના દુશ્મન છે. અને એવી શંકા તમે સેવા એટલે દિલની એકતા થાય નહીં.”

ભાર્ત કુરેશી વિદાય સર્મને જન્ય તે પહેલાં કેનિયાની કિઝુ કેમના એ આફ્રિકન આગેવાનો — શ્રી જોમો કેન્યાટા અને શ્રી પીટર કેપનાગે મને મળતા આવ્યા. મેં એમને અમારી વચ્ચે થયેલા સંવાદનો સાર કહ્યો. મારી સૂચનાનો સ્વીકાર થાય કે ન થાય પણ ત્રણ મહાપ્રજ્ઞ વચ્ચે માનભર્યો સંપ પેદા કરવો હોય તો કંઈ દિશામાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એનો એક નમૂનો રબૂ કથાનો સંતોષ મને મળ્યો. નેરોળીના અનેક આગેવાનો આગળ મારો એ વિચાર મેં મૂક્યો. અને આજે એટલું જ કહી શકું કે મેં એમને વિચાર કરતા ક્યાં.

ત્યાર પછી જોમો કેન્યાટા અને પીટર કેપનાગે સાથે ઘણી વાતો થઈ, પણ એ બંધી ખાસ કરીને કેન્યાટી વિશે અને રચનાત્મક પ્રગતિ વિશે હતી. મેં એમને મારો ૨૮૫૦ ચલાવી જતાંયો અને એમને બેટ આપ્યો. વપગરામાં ન હોવાથી એ જરા ભારે આકતો હતો. શ્રીમતી તાર્ક ઇનામદારે તે હળવો કરી આપવાનું માથે લીધું. સમાજસેવાના કાર્યમાં (૧) કટ-નિવારણનું કામ અને (૨) સમાજ બંધારણનું રચનાત્મક કામ એ બે વચ્ચે ગાંધીજી જે બેદ જતાવે છે તેની વાત પણ મેં કરી.

આફ્રિકામાં ‘ઇન્ડિપેન્ડન્ટ આફ્રિકન્સ’ કરીને એક પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. એ ચલાવનાર લોકો આફ્રિકન ખ્રિસ્તી હોય છે. ગોરા મિશનરીઓ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા જાગવવા છતાં તેમની સામે આ લોકોનું એક રુસાણું હોય છે. તેઓ કહે છે : “આપણે જ્યાં ક્રિશ્ચિયન ખરા પશુ જ્યાં સુધી અમારી સામેના એ અન્યાયો તમે દૂર ન કરાવી શકો ત્યાં સુધી આપણે બેગ્યા બેસીને પ્રાર્થના થી રીતે કરી શકીએ ?

“આમડીના રંગ પરત્વે ધોળા અને કાળા એવો વર્ણબેદ તમારા લોકો કરે છે તે દૂર કરાવી આપો એ એક; અને અમારી સારામાં સારી ઉપજાઉ જમીન અને હાંડી આપોદવા ગોરાઓ પચાવી બેઠા છે તેમાં અમને પાછો પ્રવેશ અપાવો એ બીજું. આટલું પ્રાપ્તિ કરે પછી જ આપણે સાથે પ્રાર્થના કરી શકવાના.”

આફ્રિકાની જમીનના પુત્રોનો હંપાકકળાટ ગોરાઓ કેમ સમજી શકતા નહીં હોય? અન્યાયના પાયા ઉપર બિત્તી કરેલી એમની સમજના અને સંસ્કૃતિ કેટલે દરજ્જે કલ્યાણકારી નીવડવાની? જ્યારે જ્યારે ગોરાઓને મળવાની તક મળી ત્યારે ત્યારે ‘હિંદુસ્તાનમાં ઉચ્ચવર્ણીઓ-એ એમના જેવી જ બૂલો કરી હતી અને એનાં માંસ કૃણ અમે બોગવીએ છીએ, એનો ઇતિહાસ તમે તપાસો અને એમાંથી કાંઈક બોધ લો;’ એવી વિનંતી મેં એમને કરી જ છે.

એક દિવસ અધ્યાસાહેબ સાથે આખી મુસાફરીનો માર્ગચિત્ર સરવાળો કાઢવામાં મેં ગળ્યો. અમારી ચિંતાના ત્રણ ચાર વિષયો હતા. આફ્રિકામાં શું શું કરવું જોઈએ એને અંગે; અને હિંદુસ્તાનમાં શું શું થવું જોઈએ એને વિષે.

સ્કોલરશિપ મેળવીને જે આફ્રિકન વિદ્યાર્થીઓ હિંદુસ્તાનમાં જાય છે તેમને યોગ્ય રીતે દોરી એમને અહીંનાં સારાંસારાં કુટુંબોમાં ગહેવાની તક મેળવી આપવી, આપણી સંસ્કૃતિનો એમને પરિચય થાય એવા પ્રસંગો ગોઠવવા, રચનાત્મક કાર્યનું સ્વરૂપ અને એની પાછળની દષ્ટિ તેઓ સમજી શકે એટલા માટે તેમને આપણી સંસ્થાઓમાં ફેરવવા,

આપણા લોકોને આફ્રિકાની ગિનિ રિવે વાઝ કરવા વગેરે ધણી વાતો એમાં અા ગઈ. આફ્રિકામાં કોવેઝ કાઢવાની વાત સૌથી મુખ્ય હતી. એની દરેક જાગુ અમે ચર્ચી.

અમે એમ પણ વિચાર્યું કે આ દેશમાં આપણા તરફથી આશ્રમ ખોલવા ન ગેભીએ. આપણા આશ્રમો જોઈ આવેના આફ્રિકન લોકો પોતાના દેશને અનુભૂત એરી આશ્રમ જેરી સરથાઓ ખોલે એ જ થોમ્સ છે. ગાંડીજીના વિચારો, એમના કાર્યક્રમો એ જાંતુ અડીના આગેવાનો અને મહત્વાકાંક્ષી મુવાનો જાણી લે એટલાથી આપણે સતોષ માનીએ, પણ એનો લાભ અગીની પ્રજાને મળે એને માટે શુ શું કરવું જોઈએ એ તો એ લોકો પોતે જ તકી કરે અને ચલાવે એ સારુ છે. મદાગથી લાદેતું બોજારૂપ થાય છે. અદરથી ઉમેતું જ પ્રાણુદાયી હોય છે. આફ્રિકન લોકોની જાગમા કાલિયા પેન કરવા વિશે પણ આપણી એ જ દષ્ટિ હોતી જોઈએ. જેમ અંગ્રેજી ભણતર દ્વારા યુરોપિયન મંદરૂનિનો પરિચય આફ્રિકનેને થાય છે તેમ જ એશિયાની સંસ્કૃતિ વિશે પણ એમને જ્ઞાન થવું જોઈએ અત્યારે એ અંગ્રેજી મારફતે જ ધર્મ રાકે છે. આપણા દેશની થોડીક સારી એપડીઓનું સ્વાદિલીમા જાણાંતર કરાવી એ વસ્તુનો સ્વાદ એ લોકોને ચખાડીએ ત્યાર પછી છંછા થાય તો એ લોકો ભવે દિદી વગેરે જાણા શીખે ઠાક દિવસે સંસ્કૃત પણ શીખને હમણાં દિદી અને ગુજરાતી એ જાણા શીખી લેવાની સ્વાભાવિક સજાવડ એમની પામે છે આપણે આપણી જાણનો જામ પ્રચાર કરવા ન જઈએ પણ જે લોકોને શીખતી હોય તેમને શીખવવાની આપણી સંસ્થાએએ તૈયારી રાખવી જોઈએ આપણા લોકો અગી જે ઇન્ડિયન એમેરિયેશન ચલાવે છે એને ફરસીને એશિયન એમેરિયેશન કરી હોય તે દિદુઆન - પાકિસ્તાનનો બેદ અગી નહી રહે અરબસ્તાનના લોકો પણ આપણી સાથે જાગી શકે. જોરાના લોકોને પણ આપણે મુખેથી જાગી શકીશું અને ઠાઈ એકાદ ચીનો હોય તો તે પણ સંસ્થા વગરનો નહી રહે આફ્રિકાની પરિસ્થિતિ અસાધ્ય જાણી લેવા માટે અને

આપણી સેવાશક્તિ વંચારવા માટે આપણા લોકોનું એક મોટું મેકેટરિયેટ અડી હોયું જોઈએ. જેમાં અધી જાગતી આપણીઓ, માસિકો, રિપોર્ટો, વસ્તીગણતરીના અહેવાલો વગેરે બધું રાખવામાં આવે, અને અડીની ત્રણે પ્રગતિને લગતા સમાચારોનું ઊંડું અધ્યયન કરનારા કેપ્ટાક નિષ્ણાતો તૈયાર કરવામાં આવે.

પીટર કોપનાગેને દરનક આવતી અનેક શાળાઓમાં પાયાની કેળવણી ઘખવ કેમ કરી શકાય એની પણ અમે ચર્ચા કરી એ ચર્ચામાંથી શુ શુ અમક્ષમાં આવે છે અને શું શુ હવામાં જ રહી જાય છે એ તો ભગવાન જાણે. આપણા દેશની કાર્યશક્તિ વધરી જોઈએ અને કોઈ કામ કરવા માગતો હોય તો એનો વિરોધ કરવાને બદલે એને બનતી મદદ કરવાની નીતિ ગંધા ધારણ કરે તો જ આપણો દેશ બીજા દેશોની હારમાં ઊભો રહી શકે અને પરદેશમાં તમાના લોકોની સેવા કરવાને સમર્થ થશે.

૨૩મી જુલાઈએ એ કાગ્ગમન કરીને એક ખૂબ પ્રખ્યાત એક્ટર મગવા આવ્યા. હ્યોરોફોર્મ વગેરે થેનતી દવાઓ સફળ રીતે આપવામાં એ માણસની ખ્યાતિ વિશેષ છે. એની સાથે અડી કપાક પાતો થઈ. સુદ્ધવિરોધી શાંતતાવાદ, સામ્પવાદ, ગરીબોની થતી વિટબડા, અગ્રેજોનું આદિકા ખાતેનું મિશન વગેરે અનેક વિષયો પર અમે ચર્ચા કરી માણસ ધણા જ અજાન પશુ આઈજનના અક્ષરાર્થને વાગી ગયેનાગ. ઈશુ ખ્રિસ્ત પાછા આ દુનિયામાં આવશે અને આખી પૃથ્વીના રાજ સર્જને સર્વત્ર શાનતા અને બંધુતા દેવાવશે એવી ખ્રિસ્તી લોકોની એક આગાહી છે એમાં એમને ધણા વિશ્વાસ છે ચર્ચામાં પોતાની દૃષ્ટિ કાઢી માટે પગ કાઢે મૂખ્યાની એમની તૈયારી ન હતી.

આ જ દિવસે એક મહાગાદર કુટુમ્બમાં બેઠન કરના જવાનું હતું. ત્યાં પશુ લોકોએ ભાષાને પ્રશ્ન છેડ્યો દિદીને બદલે નું ગુજરાતીનો આલસો પુરસ્કાર કેમ કરું છું એ વિશે મને પૂછ્યું. મેં ફરી વાર સ્તબ્ધચું કે દિદીએ પ્રચાર તો નું કરું જ છું પણ અડીના દિદીએમાં

૮૦ ટકા લોકોની જન્મભાષા મુજરાતી છે. એ ભાષા મારફતે જ અહીંનું વિવિધ ધર્મી સામાજિક જીવન વગર કંઈક એ ખીલવી શકાય.

અનેક મિશનોએ મળીને આફ્રિકનો માટે ચલાવેલી એક અસાધ્ય દારૂરૂઢ અમે જોઈ આવી. સરકાર તરફથી એને ગ્રાન્ટ મળે છે. વિદ્યાર્થી દીક વરસના આઠ પાઉન્ડ ખર્ચ આવે છે. એમાં બધું આવી ગય છે. આ સ્કૂલની ખસિયત એ હતી કે અહીંના વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજ સંગીત તો શીખતા જ હત, પણ એમણે શુદ્ધ આફ્રિકન સંગીતના કેટલાક ગાનો ભેગરીને એવું તો સુંદર સંગીત તૈયાર કર્યું છે કે, એમાં યુરોપિયન સંગીતની બધી લગ્યતા આવી ગઈ છે અને છતાં એ આફ્રિકન ભાવો વ્યક્ત કરી શકે છે. બે સંસ્કૃતિના સમન્વયની એ અસર જોઈ મને મદુરાનો તિરુમવનાઈકનો રાગગહેલ માદ આવી. જોમાં હિંદુ, ઇસ્લામી અને ખ્રિસ્તી એમ ત્રણે રથાધ્યમનો સુમેળ થયેલો છે. સ્વાભિમાન અને આત્મીયતા નાટ કર્યા વગર જ્યારે એક સંસ્કૃતિ બીજી સંસ્કૃતિ પર અસર પાડે છે ત્યારે જ આવાં સુન્દર પરિણામો નીપજે છે. આવા અનેરા પ્રયોગ કરવા માટે મેં એ આફ્રિકન ગાયકોનાં વખાણ કર્યા અને એ પ્રયોગ હિતસાધક આગળ ચલાવવાનું સુચવ્યું.

તે જ રાત્રે હિન્ડિયન ગિમખાનામાં ખાણું હતું. અહીં ન્યાતમન કે ધર્મના ભેદ વગર લોકો સભ્ય બને છે અને, ગિમખાનું જ છે એટલે મોજમગ્ન કરે છે. દરેક કેટલાં ન્યાત પરત્વેનાં સંગઠનોથી અકળાવેલાં અમે અહીં રાજ થયાં અને છુટથી ખોટાં. કમલનપનનું અહીંનું લાપણ વિનોદપૂર્ણ દીકવાણું હતું. તે બધાને જ ગમ્યું.

બીજે દિવસે અમે જન સ્કૂલ જોઈ આવ્યાં. ડેમેટવાળા સરકારી સંસ્થા સાથે આનો સંબંધ છે. ટ્રિનિસપાલ મિ એમ્કવીય આફ્રિકન લોકો પ્રત્યે સદ્ભાવ ધરાવે છે. આફ્રિકન જીવનનો એણે જીડો અભ્યાસ કર્યો છે. સંસ્થાની બધી વ્યવસ્થા અમે જોઈ લીધી. ખુબુ એકી સંસ્થાઓમાં આટલી સુંદર વ્યવસ્થા અને આટલી સગવડો હોય છે. પોતાની જ મોટરવસ રાખીને વિદ્યાર્થીઓને અનેક પ્રવૃત્તિઓ બતાવવા લઈ જાય

છે આ સરથાની ખાસિયત એ છે કે આફ્રિકન લોકોના મુખીઓ, એમની પત્નીઓ અને એમના બાળકો અહીં કેળવાય છે કટ્ટખીજનો નોખા પડયા વગર અહીં કેળનામ છે તેથી અહીં થયેલો છૂનપણટો કાયમને માટે ટકે છે પ્રિન્સિપાલ એસ્કવીથ ધુરધર નિદાન અને સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસી હોવાથી એની સાથે ચર્ચા કરવામાં ઘણો આનંદ આવ્યો. આફ્રિકન ભાષાઓના વિષય વિષે અને અંગ્રેજીને બદલે સ્વાહિલી ભારફતે ક્યારે ભણાવી શકાય એ વિષે ઘણી ઘણી વાતો કરી.

યુરોપિયન લોકોએ ચલાવેલી આવી સરથાઓ જોયા પછી આપણા લોકો પોતાના જ આગ્રહો માટે પણ આવી વ્યવસ્થા કેમ કરતા નથી એવો નિયાર મનમાં આવ્યા વગર રહેતો નથી.

આર્પસમાજ લોકોનો કેળવણી વિષેનો ઉત્સાહ પ્રશંસાપાત્ર હોય છે આગાખાની સરથાઓમાં અનેક ઠેકાણે યુરોપિયન શિક્ષકો અને વ્યવસ્થાપકો રાખવામાં આવે છે અને તેથી અમુક વ્યવસ્થા, ટાપ્ટીપ અને દક્ષતા દાખન થાય જ છે અને છતાં કહેવું પડે છે કે દિ દી સરથાના વ્યવસ્થાપકોની દૃષ્ટિ સમૃદ્ધિત હોવાથી અને તેમની દખલગીરી નડતી હોવાથી, જોઈએ તેરી પ્રગતિ થતી નથી શિક્ષકો જ્યારે જ્યારે દિલ ખોનાને વાતો કરે છે ત્યારે બધી પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં આવે છે અને પછી - આપણે જ આપણી કેળવણીના શત્રુ છીએ - એમ કહ્યા વગર રહેવાનું નથી.

આર્પ કન્યાશાળામાં મે આર્પસમાજનું નવું વલણ કેવું હોવું જોઈએ એ વિષે ખાસ વાતો કરી કેમ કે ત્યાંના શિક્ષકો અને વ્યવસ્થાપકો એ બધી વસ્તુ ગ્રહણ કરી શકે એના હતા તે જ દિવસે આગાખાની કન્યાશાળામાં અમે ગયા હતા બાળાઓએ અમારા દેખના કેળવીકે મુદર વાનીઓ તૈયાર કરી અમને ખબર પડી, ફૂલ, કાગળ, સગીન વગેરે બધી પ્રવૃત્તિઓ અને વગેરે નિયમનાર બતાવ્યા અને ખૂબી એ કે એમણે અમને ફોઈને ભાષણ આપવાનો આગ્રહ ન કર્યો અહીંની મોન્ટેસોરી ચદ્ધતિની નાનકડી માનવાડી ઘણી અસહ્યક હતી.

નૈરોળીના જે મહારાષ્ટ્ર મંજાના મકાનનો પાયો મેં નાખ્યો હતો તેનું મકાન હવે લગભગ પૂરું થવા આવ્યું. અહીંના મહારાષ્ટ્રીઓની કાષ્ઠકલાની એ સારી નિશાની ગણાય.

એ જ સ્થાનની પાછળ થી શિવામર્ઠ અમીન રહેતા હતા. મારે એમને નિરાંતે મળવું હતું કેમ કે પૂર્વ આફ્રિકા તરફ મારું ધ્યાન પહેલ-વહેતું ખેંચનારા એ જ હતા. શરૂઆતના દિવસોમાં આપણા સોફોને ઘેરવાનું કામ અને એમની તરફેણમાં બંધાઓમાં લખવાનું કામ શિવામર્ઠએ જ ક્યું હતું. એટલે રૂબીએ એમને ત્યાં જન્મવાનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. અમારે ઘણી ઘણી વાતો કરવી હતી પણ બંને રજા સ્વમાત્રે દિંદુ. એમના ઘરમાં એક યુરોપિયન મદિલા મહેમાન તરીકે આવ્યાં હતાં. તેઓ માંદગીની નબળાઈ ઉતારતાં હતાં. અમે એમની સાથે જ વાતો કરવામાં વખત ગળ્યો. તેઓ સારા ટેગવણીકાર અને માનસલાહજ્ઞ હોવાથી વાતો જામી અને અમારે જે વિચારવિનિમય કરવો હતો તે તો રહી જ ગયો. એમણે અમને એટલી ચેતવણી આપી કે પૂર્વ આફ્રિકાના દિંદીઓના મનમાં ટેગવણીનું મદત્ત વસી તો ગયું છે પણ હમણાં આ મુલકમાં આર્થિક મંદી છે. સામાન્ય માણસ છૂટે હાથે નાણાં ન આપી શકે.

જેમ નિઃકોરિયા સરોવરના કિનારા ઉપર આવેલું કિસુમુ જોવાનું રહી જ ગયું તેમ રિક્ટ વેલીમાં આવેલું નકુરુ રહી જશે એવી મને ખીક હતી. પણ અમારું હતાર્થ જહાજ અમને પહેલી ઓગસ્ટ પહેલાં લઈ જાય એમ હતું નહીં. એટલે છેલ્લે છેલ્લે, રહમી જુલાઈએ તાત્કાલ સાથે અમે નકુરુ જઈ આવ્યાં. માણસ આફ્રિકા જાય અને આ રિક્ટ વેલી ન જુએ તો એણે ધણું ગુમાવ્યું કહેવાય. નૈરોળીથી અમે બેઅડી હજાર ફૂટ ઉંચા પૂરો કરી રિક્ટ વેલીમાં પહોંચ્યાં. એક વાર નીચે જીનમાં પડી આખો રસ્તો સીધો સપાટ છે. આપડી મોટી પટ્ટણી ખીણમાં, સુંદરમાં સુંદર રસ્તા પર પસાર થવું એ જ એક આનંદનો વિષય હતો. આસ-

પાસની ટેકરીઓને માથે અનેક 'દ્રોણ' હતા દ્રોણ ઓળખવાની કળા અમારા હાથમાં — અથવા ખરું જોતા આખમાં — આવી ગઈ હતી. રસ્તામાં એક પગી એક ત્રણ સરોવરો અમે જોયા — નૈનાશા, ગિનગિન અને નકુરુ સગકતા પાણીનું પ્રસન્ન વન ગમે તે માણસને, અ પશુ પક્ષીઓને પણ, પ્રસન્ન કરે જ છે સપાટ ભૂમિ પર આવેલા આ સરોવરો જોનજોનામાં પોતાનો સકોચ સાધી શકે છે અને વિસ્તાર પણ શ્રી શકે છે સકોચ કરે ત્યારે એનું ઉઝાડુ પડેનું તગિયુ અવ્યાસીઓ માટે ઘડ આકર્ષક હોય છે લોની માણસ ત્યાં જાતજાતના કાર પણ મેળવી શકે છે નૈનાશા વિશે બીજું આશ્ચર્ય એ હતું કે આફ્રિકા અને યુરોપ વચ્ચે આવ જ કરનાર સમુદ્રી વિમાનો અહીંથી જ ઉપડે છે સમુદ્રી વિમાનો જમીન ઉપર પગ મૂકતા નથી આ સરોવર જેવા પાણીના વિસ્તારો જ એમને માટે મધ્યનું કામ આપે છે પાણીમાં તરતા તરતા પાખ ફૂંકાવી જોડી જનારા મતક, બગના, હસ કે રાજહસની ન્યાતના આ સમુદ્રી વિમાનો જોનાની ખૂબ મજા આવે છે ચડે છે ત્યારે નાહીને નીકળેલા પ્રાણીની પેઠે પાણીના રેલા નીચે છોડે છે પણ જ્યારે ઉપરથી આવીને પાણી પર જતરે છે ત્યારે શાન્ત પાણી એનાં તો વલોવે છે કે માછલાઓને થનુ હશે કે, આ તે શું સદટ આપ્યું!

નકુરુમાં અમે શ્રી મગનનાથ દાકરને ત્યાં પહોંચ્યા વખત થોડો હતો છતાં અમારે બે ઢેકાણે કર્મ ખાતુ પડ્યું શીખ શુદ્ધારામાં સભા રાખી હતી એમાં થોડાં ગોરન ભાર્મીઓ હતા એમનું નામ આગળ શ્રી લોકોએ મારી પામે અગ્રેષ્ઠ ભાવજની માગણી કરી હું પ્રથમ દિદીમાં બોલે, પગી અગ્રેષ્ઠમાં મધ્ય હોય છે તેમ અહીં પણ આપણા લોકોની અંદર બે પક્ષ છે ખાસિયત એની જ કે એમણે એ પા માટે અદ્વતન નામો રાખ્યા છે — એક પૈમાતરનો પક્ષ અને બીજો મજૂર પક્ષ હું નથી માનતો કે પૈસદાર પક્ષમાં બંધા લક્ષ્મીય છે મજૂર પક્ષમાં થોડાં પણ જે હાથે કામ કરતા હોય તો હું તેમનું અભિનંદન કરીશ

પાછ ઘેર આરના રાતના પેચુનર થયા છતા શ્રી ગુનામમાર્ષ દેવમાર્ષ અને લલિતામહેતની મહેમાનગીરી રીકારાની માડી જ હતી જમના જમના જાગિતી સમાજ વિશે થોડીક વાતો શ્રી શ્રી કુરેશી સાથે થયેલી ચર્ચાના સર જે અજનનને કલો અને એ પણ મ્હુ કે મારી સૂચના અત્યંત વ્યવહારુ હોવા છતાં એનો અમન આજે સર્થ શકે એવી માગી એવો નથી

શ્રી તાત્યા હનામદાર અને એમના દુન સાથે અમે આટના દિવસ રજા પડ્યું એમની સાથે એમને દિવસ નિરાતે ગાળવાની શૂભ રહી જ ગઈ હતી એને જાહેર માર્ગક્રમોમાથી પૂરેપૂરી છુટી લઈ, રવિવારને વિશે અમે 'ચૌ' ધોધવાળા જગમાએ ઉતારી કરવા ઊપડ્યા નિનયકુમાર (ભાઈ) અમારી સાથે આવી ન શક્યા તાત્યાના મુટના માની બસ સાથે અમે ઊપડ્યા શ્રી સુર્વમન્ત પટેલ અને એમના પત્ની ભારતી પણ સાથે હતા ઘેરથી બેતાળીસ માર્શલ દૂર આ રથન આવેતુ છે ધીમથી ચૌદ માર્શન તમાની જ એક નદી અહીં ખડના અર્ધચંદ્રમા ચૌદ પ્રસાદે જૂલકો મારે છે, અને આસપાસના પ્રદેશના લોકોને વિનોદ પ્રસાદ આમત્રણ આપે છે ચામ અને અનિયા આ મે નદીએ એકલી નાની છે કે આપણે ત્યાં એમને કોઈ નદીતું નામ ભાગ્યે જ આપે ચૌ ધોધને ઠેમણે અમને ઘણી શાંતિ મળી. અમે નીચે બેઠાં, ઉપર ચડ્યા અનેક ખડક ખૂણા ફોળ લીધા, ધમાકાને ખાધુ, સદર્ભ વિનાની વાતો ગી અને ત્યાં રહેવાય એમ ન હોવાથી જ આખરે પાલ આ વા

પૂર્વ આદિમતી આખી મુસાફરીમા જે વસ્તુ મને સૌથી આનંદ અને સૌથી મદસ્તની લાગી તે હતી પીપ્પર કોપનામેના ધગમા એમના વિનાની અને બીજા મુટગીએની મુનાકાત અને ગિયુગુરી તેમ જ મીજો એક ઠેમણે પીપ્પર તરફથી આનની નિરાગતી મુનાકાત ગિયુગુરીની મુનાકાત કેવળ એક શાગાની મુનાકાત ન હતી પણ આદિમત સમાજના

સમસ્ત જીવનનું, એમના ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનું એ શદ્દ દર્શન હતું. શ્રી પીટર કેપનાગે, એમના વૃદ્ધ પિતા, એમના સથી લોકનેતા જોમો કેન્યાત્તા અને બીજા ઘણા ઘણા આફ્રિકન વૃદ્ધો અને તરૂણો અહીં ભેગા થયા હતા અનેક નિશાળના વિદ્યાર્થીઓની ભવ્ય મેદની વચ્ચે અમે જાતજાતના આફ્રિકન નૃત્યો જોયા. દરેક જાતિના વિદ્યાર્થીઓ પોત-પોતાના અનગ અનગ નૃત્યો બતાવે, ગમે ત્યારે છૂગ પડે, અવ્યવસ્થિત રીતે હગતા ફરતા વાતે ચડે, અને જોતજોતામાં કેઈ કેટલાકના હુકમ વગર સુદર રચનામાં ગોપ્તાર્થ જન્ય કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ દ્વિપુ જાતિના હતા કેનાડ કુબા જાતિના હતા બાકીની જાતિઓની સખ્યા ઓછી હતી આ મધ્ય નર્તકોએ એમની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની પ્રજ્ઞાથી પ્રમાણે ચિત્રચિચિત્ર પોષાક પહેર્યા હતા. જાતજાતના ટપકાથી મોઢા રચ્યા હતા ઘૂંટણે પિંતના ડાઘામાં કાકરા મૂકી મનાવેલા ધુધડુ બાધ્યા હતા ઠેકે ઠેકને નાચે ત્યારે એ ધુધડુની મન ઉપર ભારે અસર થતી હતી એ બધા નાચનો ઠેક એટલો તો ચડચો કે અમે મધ્ય પોતપોતાના આસનો ઓડી એમની વચ્ચે જઈને બેભા તાત્યાતી બેસા અને લતા સ્ત્રીઓ વચ્ચે ભગીને પોતે પણ નાચવા નાગી.

એ ૧૬નો નાચ વૃદ્ધોનો હતો નિયમ પ્રમાણે સાઠ વરસથી ઓછી ઉંમર જેની હોય તે આમાં ભળી ન શકે એ બધી મરેનોએ જૂતી ઢમના રંગબેરંગી પોશાક પહેર્યા હતા જાતજાતના પીછા માધ્યા હતા અસ્થા વતી માથું સાફ કરી, તેન લગાડી ચળકતું કચુરું હતું ગગાના હાર બાંધી ઉપર જ નહીં પણ પીઠ ઉપર પણ લપકતા હતા કેડે આગળ પાછળ કોલોમસના આમડા બાધ્યા હતા એ નૃત્ય પ્રાર્થના નૃત્ય હતું. વૃદ્ધાના નૃત્યનો એક નિયમ એ હતો કે તેઓ ગમે તેટલા નાચે તોપણ પગના અગૂના જમીનને અડેલા જ હોવા જોઈ એ (મને તરત સ્મરણ થયું કે આપણે ત્યાંના સતાર વગાડનારા ખાનદાન લોકો હાથનો અગૂનો સતારને અડેલા જ રાખે છે) એ વૃદ્ધાની ઉંમર નેવું કરતા વધારે હતી યશુ નાચવામાં એનો ઉત્સાહ જરાય ઓછો ન હતો

એ લોકોનો એક નિયમ બહુ રમૂઝ લાગ્યો. જે કોઈ છોકરી કોઈ ઘરડા કોસાને પરણી હોય તો એની ઉંચર ચોલી હોવા છતાં એને પણ આ વૃદ્ધના નૃત્યમાં ભાગ લેવાની પ્રતિજ્ઞા મળે છે. નૃત્યમાં ભાગ લેનાર ટોળીઓમાં એવી ‘વૃદ્ધ યુવતી’ કોઈ છે કે નહીં એ અમે પૂછ્યું નહીં. અમને જ લાગ્યું કે એ અવિવેક ગણાય.

આવાં જ્યાં રાષ્ટ્રીય નૃત્યોને અતિ બે જાડ વાવવાનો ધર્મ વિધિ થયો. એ વિધિની અમારાં મન ઉપર ઘણી જાંડી અસર થઈ. ખુદલા મેદાનમાં નાના નાના પથરા ગોડરીને એક ગાથુ આફ્રિકા ખંડની એક મોટી આકૃતિ દોરી હતી અને થોડે અંતરે, ચોગ્ય દિશામાં, એવા જ પથરાઓ વડે, હિંદુસ્તાનની આકૃતિ દોરી હતી. હિંદુસ્તાનથી આવેલા બે મહેમાનોને હાથે, આ બે આકૃતિઓની અંદર બે ધર્મવૃક્ષો (‘સેરિમેનિયલ ટ્રીઝ’) વાવવાનાં હતાં. એ આખી કલ્પના લેઈ હું મદમદ થઈ ગયો. આફ્રિકાની આકૃતિમાં જાડ વાવવાનું મારે ભાગે ગાગ્યું. હિંદુસ્તાનની આકૃતિમાં કમલનયને વાગ્યું. આફ્રિકા નેતાઓએ અમને કહ્યું કે, “બે દેશ વચ્ચે સૌહાર્દ અને શાન્તિ રહે એનાં ઘોતક એ બે વૃક્ષો છે. ઉત્સાહ અને ખંતથી આ જાડો અમે ઉગાડીયું કેમ કે મદાત્મા ગાંધી સાથે રહેલા લોકોને હાથે આ વૃક્ષો વગાય છે.”

આ વિધિ પૂરો થયા પછી હું જોઈયો તેનો વાક્યેવાક્ય અનુવાદ થી લેખો કેન્થાટાએ પોને કર્યો. એમની જાતિમાં એ મોટો વખા મળાય છે એટલે એણે અમારી વાતો થોડીક વિસ્તારીને લોકોને સમજાવી. મનમનનું વાક્ય આવે એટલે વૃદ્ધો પોતાના ગાલ વગાડી હુલુહુ ધ્વનિ કરે. જે લોકો પૂર્વ ભારતમાં રહ્યા હોય તેમને હુલુહુના જયધ્વનિ વિશે વિસ્તારથી કહેવાની જરૂર નથી. મેં અંતે જ્યારે એ વૃદ્ધો પાસેથી હિંદુસ્તાન અને આફ્રિકા વચ્ચેના હાદ્દિક ઐક્ય માટે એમના આશીર્વાદની માગ્યના કરી ત્યારે તેમણે ધન્ય જ ઉત્સાહથી મિનિટ બે મિનિટ સાથે એવો લાંબો હુલુહુ ધ્વનિ કર્યો. એ પ્રસંગ કોઈ કાળે જીવાય એમ નથી.

આ જ ઠેકાણે કમલનયને પોતાના બાપણને અંતે 'જય આફ્રિકા'ની નવો જયદ્રોણ ચાલુ કર્યો જે ત્યાંના યુવાન, વૃદ્ધ, સ્ત્રીપુરુષ બધાએ ઉત્સાહભરે ત્રીવી લીધા. એ જયદ્રોણ એ ખંડમાં ચાલુ થાય તો એને ગાંધીજીના વિશ્વપ્રેમી અહિંસાધર્મનું પ્રતીક ગણાય.

ગિયુગુરીના આ અનુભવથી અમે એટલાં બધાં પ્રભાવિત થયાં કે અમે શ્રી પીટર કેમનગિ પાસે એમની બીજી કોઈ શાળા ચાલતી જોવાની માગણી કરી. એ પ્રમાણે અમે ૨૭મીએ ઉપડ્યાં. પીટર પોતે અમને સાથે લઈ ગયા. અહીં છોકરા-છોકરીઓ સાથે ભણે છે. બધાં મળીને ૧૦૩૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણતાં હતાં. અમે અનેક વર્ગોમાં જઈને એમનું કામ જોયું. અહીં પણ બધા જ વિદ્યાર્થીઓના અદાર સારા હતા. વ્યાખ્યાન સાંભળવા જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ સામે જોઈવામાં ત્યારે મેં માગણી કરી કે છોકરીઓ પાછળ બેસી છે તે આગળ આવે. એ વાત અલખત, એ છોકરીઓને ખૂબ ગમી. જે છોકરાઓ જૂતી ઢગના પોશાક પહેરીને નૃત્ય કરતા હતા, તે જ તરત શર્ટ અને હાફપેન્ટ પહેરીને અને માથાના વાળ ઠીક કરીને સામે આવીને બિલા થયા અને અંગ્રેજીમાં જવાબ આપવા લાગ્યા, ત્યારે બે યુગ વચ્ચેનું અંતર આ લોકોએ કેટલી ઝડપથી કાપ્યું છે એનો ખ્યાલ મને આવ્યો. સુચારી કામનો વર્ગ ચલાવનાર ભાઈનો પરિચય કરાવતાં શ્રી પીટરે કહ્યું કે, 'આ ભાઈ અમારા સુચાર પણ છે, કડિયા પણ છે અને ધર્મોપદેશક ('પ્રિસ્ટ') પણ છે.' મહેનત મજૂરી કરનાર આ પાદરીને જોઈ મને સેન્ટ પોલનું સ્મરણ થયું.

આ ઠેકાણે આફ્રિકન લોકોને ઉદ્દેશ્યને મેં કહ્યું કે, 'અન્ન, વસ્ત્ર અને ઘર આ માણસની મુખ્ય હાજતોમાં, અન્ન અને ઘરની બાબતમાં તમે સ્વાવલંબી છો. તમે જ્યારે પોતે કેળવેલાં વસ્ત્રો અને ચામડાં પહેરીને ફરતા હતા ત્યારે તમે સ્વાવલંબી એટલે સુધરેલા હતા. આજે સારામાં સારું રૂ પેદા કરતા છતાં વસ્ત્રની બાબતમાં તમે પરાવલંબી છો એ દયામણી સ્થિતિ છે. તમે રેડિયો ચલાવી હાથસાળ દ્વારા કપડું તૈયાર કરશો તે દિવસે તમે સ્વાવલંબી થશો. તેમ જાય તો અમારા દેશનું એક મોડું

ધરાક અમે ખોઈ બેસીશું એ ખરું, પણ અપંગ પાડેશી સાથે વેપાર કરી ધનવાન થવા કરતાં, સ્વાવલંબી અને સમર્થ પાડેશી સાથે દોસ્તી કેળવવી એ, બન્ને માટે શ્રેયસ્કર છે.' મારી પાસેના રેડિયો એમને આપી દેવાની વાત મેં અહીં જ કરી, જેનું મહત્ત્વ પીટર કોમનાંગેએ વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકોને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યું.

આ બે અને આવી બીજી ઘણી નિશાળો કચી સરકારી મદદ વગર શ્રી પીટર ચલાવે છે. એની કાર્યપદ્ધતિનો નમૂનો નીચેના કિસ્સા પરથી ધ્યાનમાં આવશે.

એક કેકાણે ભાર્ગ પીટર યાગા માટે નાણાં ઉઘરાવતા હતા. ત્યાં દાગર રહેલી ગ્રામણી એક ડોઝી પામે આપવા જેવું કશું ન હતું. એટલે એણે આગળ આવી, દાણાની એક શિંગ દાળામાં આપી. પીટરે એની એ લાગણીનું ગૌરવ કરી ત્યાં ને ત્યાં જ એ શિંગનું સિલામ પોકાયું. (આપુજીની એ કળા આ દેશમાં પણ બગી ખરી!) દરાજમાં એક ભાઈએ સારી રકમ આપી એ શિંગ ખરીદી લીધી! પણ ખૂબી તો ત્યાર પછી જ છે. શ્રી પીટરે એ રકમની રસીદ ફાડી તે પેટા ભાઈને નામે નહીં પણ ડોઝીને નામે! અને સભામાં જ એમણે એને કહ્યું કે, 'હવે તમને અમારી સંસ્થાના હિસાબ ગમે ત્યારે આવીને તપાસવાનો અધિકાર છે.'

અહીંથી ગમે શ્રી જેમો કે-માઠાનું ઘર જોવા ગયાં. એની પાસે ઘણી જમીન છે. પાસે જ એના સસરાની પણ જમીન છે. કોલોનસ કરીને એક જનતા કાળા અને લાંબા વાળવાળા વાંદરા હોય છે. એમનાં કેળવેલાં આમર્ષ ઘરમાં જમીન પર પાથરેલાં હતાં. એમાંનું એક સરસ ચામડું એમણે મને બેટ આપ્યું. એક વાર આ પ્રદેશમાં આફ્રિકન લોભાએ અકળાઈને બે યુરોપિયનોને અને પોલીસોને માર્યા હતા. એનો મોટો કાંક થયો હતો. એ જ કેકાણે લોકોએ વાવેલાં બે ઝાડ અમને જતાવરામાં આવ્યાં.

આફ્રિકન લોભા સાથેની આ જનની દોસ્તી અને ઓનરેબલ માથૂને ત્યાં આફ્રિકન યુવકો સાથે થયેલી મુલાકાત, એ મારે મન પૂર્વ

આફ્રિકાની મુસાફરીના વધારેમાં વધારે હાર્ફિક આનંદ આપનારા પ્રસંગો છે કિનિમાનરોની ડેક પર મુખી પેટ્રોને ત્યાં ગયા હતા એ પ્રસંગ પણ એટલો જ મહત્વનો ગણ્યું છું.

નૈરોબીના ૬૬ દિવસના અનુભવની કેટલીય વિગતો મેં જાણી જોઈને જના દીધી છે ભાર્ષ જાણે અમારા માનમાં ગોઠવેલું શરમ વગરનું ખાણું, 'કેન્ડુઝ સરકન' (મિત્રમંડળ)માં થયેનો વાર્તાલાપ, વીમાન અને થીમતી મેલને ત્યાં આખેલી કાશ્મીરી વાનીઓ, અરુશારાગા નરસીગાર્થ સાથે થયેલી ચર્ચાઓ, વગેરે અને- મીઠા પ્રસંગો મેં છોડી દીધા છે જોકે ભાર્ષ જાણે આપેલા ખાણું વખતના નૃત્યોની સુદર કળા વિશે ઘણું લખી શકત જવાનો દિવસ જેમ જેમ નજીક અપવા લાગ્યો તેમ તેમ જાણે એ સમજતો દિવસ આવે છે એમ જ અમને લાગના માણ્યું કેકે દિવસે યમુનાતાર્કનું ગાંધી આલમમ જોયા હન, કેકે દિવસે તાત્માના ધ્રુમી જનોના કોગોના પોપટ મિસ્ટ્ર સાથે ફોટો પડ્યું, કેકે દિવસે સૂર્યકાન્ત અને એમના ડોક્ટર ભાર્ષ સાથે જાતજાતની વાતો કરું ભાર્ષ બહેરામજી માથે એમનું સમાજસેવાનું કામ જોઈ આવું, એડિસઅબાબાની દડીયા બીને થોડા ગરમ કપડા ખરીદી લઉં, એમ કુત્તા કરતા જવાનો દિવસ અચૂક આવી જ પહોંચો મન ઉદાસ થયું ગુલાબી સ્વચ્છતાવાળા અપાસાડેમ પડ્યું મમગીન દેખાના લાગ્યા આમ જુલાર્થ મહિનો નિદાપ લઈને ચાલ્યો અને પડેલી એ ગાટ ઊપડી.

જે એરોડ્રોમ નજીક રેડિયો ઉપર ૧૫ એક ભાગ્ય આપી આ-થો હતો એ જ એરોડ્રોમથી અમારે ઊપડવાનું હતું. સવારે વહેના બીને અમે તૈયાર થયા અમને કંપના ની કે એરોડ્રોમ ઉપર એવા અધા લોડો બેઠા થયે હમ્ન નૈરોબીના જ ની પડ્યું કપાનાના પણ કેનાન ભાર્ષ ઓ અચાનક આવી ચડ્યા હતા ફરેકે મુમાફગના નરસીખમાં નિદાપના પ્રસંગો દોષ જ છે નવે હેમજો ના મિત્રો અને નવા અનુભવો મળશે એવી ઉત્સુખતામાં નિદાપનું દુષ્પ માણ્યુંસ બૂલી જાય છે આજે તેમ ન થયું.

ન્યારે અને પડે-નડેના નૈરોળી પટોચ્યા હતા ત્યારે હિંદુસ્તાનથી આવેલા મહેમાન તરીકે અમાગ માનમા ઘણા હોમો ગેશને ભેગા થયા હતા. આજે ન્યારે અને નૈરોળી છોડીને જતા હતા ત્યારે એથીયે વધુ લોકો ઍરોડ્રોમ પર ભેગા થયા, પણ તે માન આપવાની લાગણીથી નહીં પણ પ્રેમના ખેચાણથી કેનાયે લોકો અમગ જાયમના મિત્ર જેવા થયા હતા. કેનાય ટુટુઓમા અમે સ્વગત જેવા થયા હતા સવારે સવા સાતથી તે આ વાગતા સુધીનો આખો વખત વિદાયની વાતો કે નામા અને જુના જુદા રૂપના ફોટા લેવામા જ અને ગાજ્યો અનેડ લોકોએ પ્રેમની નિશાની તરીકે અમને ફૂનો અને ફોગ આપ્યા પણ અપનમ દપતીએ ઘ અકિકુચુ એ કીમતી ચોપડી મને ભેઠ આપી. પીપર કોવનાગે, જેમો કેન્યાગ વગેરે પૂર્વ આફ્રિકાના આગેવાનો આ કીકુચુ વચના જ છે કેથનિક મિશનરીઓ તરફથી લખાયેલી આ ચોપડીમા એ કોમનુ આપુ જીવન મુર રીતે પ્રતિબિમિત થયુ છે અને ચિત્રો એવા જવા છે કે આપુ જીવન પ્રત્યક્ થતા વાર લાગતી નથી એ લોકોના ઘરમા જઈને અમે જે પ્રત્યક્ જોયુ એવી અમર સૌથી વધારે હતી એમની નિશાગોમા અને એમના મુઝિવમમા અમે જે જોઈ શકા એ એમા કીમતી ઉમેશ દતો. અને એમા જે મર્ઝ ઉચુપ રહી હોય તે આ ચોપડી મારફતે પૂરી થતી હતી અમારી યાત્રાની મર્યાદા ધ્રુવમા મારે આના કરતા વધારે મુફર બેઝ મર્ઝ હોર્ડ રાખ ?

આરે હંમે અમે પૂર્વ આફ્રિકાની વિદાય વીધી

જૂડા કેસરીના દેશમાં

જો અમે ઇંગ્લિંડ ગયા હોત તો રસ્તામાં ઇથિયોપિયાની રાજધાની એડિસઅબાબા (નનપુષ્પ) જવું કમપ્રાપ્ત હતું ઇંગ્લિંડ જનાનું માડી વાળ્યા પછી એડિસઅબાબા જવાનું વિશેષ પ્રયોજન ન હતું પણ કમનનવનની ઇચ્છા હતી કે આપણે એડિસઅબાબા થઈને જઈએ

આખા અફ્રિકા ખંડમાં યુરોપિયન લોકોનું જ રાજ્ય અથવા આધિરાજ્ય છે ફક્ત ઇથિયોપિયા અથવા એગિપ્તિનિયા એમાં અપવાદ છે અહીંનો રાજા અથવા ખાદશાહ ધર્મે ખ્રિસ્તી છે એ મરણ હશે અથવા અહીંનો મુલક પડાડી અને દુર્ગમ હોનાથી ફોજ કે વેપાર અહીં સુધી લઈ જવાની મુશ્કેલી હશે પણ આ રાજ્ય સ્વતંત્ર રહ્યું ખરું વચમાં ઇંગલીની દાનત જગડી એણે ૧૯૩૫ના વર્ષમાં ઇથિયોપિયા ઉપર ચડાઈ કરી અને એ દેશ છૂટી લીધો ત્યાંના ખાદશાહને સ્વદેશ છોડી ઇંગ્લંડમાં જઈને રહેવું પડ્યું યુરોપનું ખીજી મહાયુદ્ધ શરૂ થતવિત ઇંગ્લંડે ઇંગલીને હારારીને ઇથિયોપિયાનું રાજ્ય ત્યાંના ખાદશાહને પાછું આપ્યું અને પોતાની રીતિનીતિ પ્રમાણે એના દરેક ખાતામાં એક એક બ્રિટિશ સત્તાદમર નીચેના બા શહે આ વ્યવસ્થા તથા વરસ સુધી ચનારી લીધી ત્યાર પછી એણે દરેક ખાતા માટે યુરોપના તેમ જ અમેરિકામાંથી અન્ય અન્ય દેશના ગોરાઓને સત્તાદમર તરીકે નીમ્યા છે આ રીતે પશ્ચિમના બહોલ લોકોની સત્તા પણ એને મળે છે અને કેઈ એક દેશના પ્રખ્યાત તો એનું રાજ્ય આવતું નથી ઇથિયોપિયામાં ત્યાંના ખાદશાહે રશિયનોને ખતન રાખ્યા નથી એના ખાતર અંગ્રેજો એના ઉપર ચિડાયેલા રહે છે પણ આખી સ્થિતિમાં કશું કરી શકતા નથી ઇથિયોપિયાના ખાદશાહ કાર્દેસે સેવાસી કેમવર્સીને એનું જવું મદદન આપે છે કે એણે એ ખરું

ખાસ પોતાના હસ્તક જ રાખ્યું છે આ ખાનામાં પણ પરદેશીઓની મદદ પૂરતા પ્રમાણમાં લેવાય છે તેમાં દિદી શિક્ષકોની સખ્યા ઠીક ઠીક છે

ઇથિયોપિયા દેશ એન્ડો બધા પછત છે કે આખા દેશમાં એક પણ કોલેજ નથી એડમિઅગ્રામાં બાદશાહ તરફથી પોતાને ખરચે એક હાઈસ્કૂલ ચલાવવામાં આવે છે ખીજા બે ચાર શહેરોમાં નાની નાની હાઈસ્કૂલો છે કેગરશી ત્યાંની ભાષા અમ્હારિક અને અથેન્સ મારકેતે અપાય છે મે માન્યુ હનુ કે અમ્હારિક ભાષા માટે ઉદ્દેશ જેવી જ કોર્સ વિધિ હશે પણ અમ્હારિક નિધિ નામની કે રામનની પેરે ગમી બાનુથી જમણી માનુ તરફ લખાય છે

આખા આફ્રિક ખડમાં ઇથિયોપિયા એ એક જ દેશ સ્વતંત્ર હોવાથી હું માનતો હતો કે આફ્રિકન લોકો વચ્ચે જે સ્વતંત્રતાની ભૂમ ભગી છે અને ગેરાઓની ધૂસરી ફગારી દેવાની તમન્ના કેમ્બા આફ્રિકન લોકો સેવે છે તેની આગેવાની પ્રગટ કે છૂપી રીતે ઇથિયોપિયન લોકો કરતા હશે પણ એ પ્રદેશમાં પ્રત્યક્ષ પહોંચ્યા પછી એનું કશું લાગુ નહીં ઇથિયોપિયન લોકો પોતાના જ સવાલો તજે દગાર્થ ગયા છે પૂર્વ, પશ્ચિમ કે દક્ષિણ આફ્રિકના લોકો સાથે ઇથિયોપિયન લોકોના વશનો મેળ પણ નહીં હોય જ્યારે ઇથિયન જઈશ અને ત્યાંની પરિસ્થિતિ તપાસીશ ત્યારે આ સવાન ઉપર વચારે પ્રમાણ પડશે

ઇથિયોપિયાનું હાલનું રાજ્ય ૩૫૦૦૦ ચોરસ માઈલનું છે અને લોકસંખ્યા પોણા કરોડ કરતા સહેજ વધારે છે એ દિસાએ દર ચોરસ માઈલે લો વરતીનું પ્રમાણ બાવીસ ગેટનું પણ નથી છતાં અહીંની સર ૧૨ બહારના લોકોને પોતાના રાજ્યમાં આવી વસવા દેવાને રાજ નથી ધુરોપિયન લોકોએ દુનિયામાં ત્યાં ત્યાં જેવો પગપેસારો કર્યો છે તે જોતા બધા જ લોકો ખીજા દેશો પ્રત્યે સ્વાસ્થક રહે એમાં નવાઈ નથી

ઇંગલિશન લોકોએ ઇથિયોપિયા જીત્યું તે પહેલાં એ દેશમાં આપણા દિદુરનાની લોકોની સખ્યા લગભગ ચાર હજારની હતી ઇંગલિશન લોકોએ એ મધાને ત્યાંથી હાડી કાઢ્યા આજે એ દેશમાં આપણા લોકોની સખ્યા

પાયસો કરતા વધારે નથી એમાના સાડા ત્રણસો તો એડિસઅબાબામાં જ રહે છે એમાના ધણાખરા ગુજરાત કામિયાનાડ તરફના હિંદુ મુસનમાનો જ છે શિક્ષકોમાં કેટલાક મહારાષ્ટ્રી છે, જ્યારે ધણાખરા ગોના કે કોચીન તરફના ખ્રિસ્તી છે બધા મળીને સિત્તેર કરતા વધારે નથી અહીંનો સાથી સિત્તેર ટકા વેપાર આપણા લોકોના હાથમાં છે જ્યારે ઉદ્યોગહુન્નરમાં ગોરાઓનું પ્રમાણ વધારે છે ત્યાંની સરમર ધણુ ધણુ છે કે હિંદી લોકો પોતાની મૂડી રોકીને ધધિયોપિયાની ખેતીમાંડી, એનો વેપાર અને એના ઉદ્યોગ હુન્નર વધારનામાં મદદ કરે કાપડની મિનો, ખાડના કારખાના, સિમેન્ટ, દીનાસળી, ચામડાં કેળવનાનું કામ, વગેરે ધણા ઉદ્યોગો ખીનવવાની ત્યા સગવડ છે માર્શ, કાફી મધ, મીણુ અને જાત જાતના ફળોના બગીચા — એ બધા કંપાણીના ઉત્તમ ક્ષેત્રો છે મુશ્કેલી એક જ છે કે ત્યા કાપડાનું નહીં પણ માદગાદ અને એમના અમલદારોની મરજીનું રાજ્ય છે તેથી આપણા લોકો અહીં મૂડી રોકતા સફાયાય તો તેમાં જરાય આશ્ચર્ય નથી.

આવા આ દેશ માટે અમે પહેલી એંગરો નૈરોબી છોડ્યું નૈરોબીથી એડિસઅબાબા, ત્યાંથી દિરેદવા, હબુશી, એડન, કરાચી અને મુમ્બઈ એટલા હનાઈ જહાજના પ્રવાસની ગિડિટ ૧૯૦૦ શિલિંગની હતી

અમારું હનાઈ જહાજ બરાબર આઠ વાગ્યે ઊડ્યું અમારે ઉપર માર્શ જનાનું હતું અમે જેના ઊડ્યા કે થોડા જ વખતમાં વાદળમાં સપડાયા ઉપર નીચે આસપાસ — બધે ક્ષીરમાગર આ સ્થિતિની અનુભૂતતાથી ટેનાવા પડી એમાં જહુ મઝા રહેતી નથી માટે જ્યારે અમારું વિમાન આ વાદળમાંથી ઉપર નીચે ત્યારે અમને હારા જેવું થયું પડી તો અમારું વિમાન જાણે વાદળોની ગાદી ઉપર આગેાગુ ચાલ્યું — પણ ગાદીની ખિનારેથી જમણી બાજુ મધ વાદળો હતા ત્યારે ડમી બાજુ કેનિયાની ફાગડુપ જમીન દેખાતી હતી

થોડાક વખત પડી જમણી માજુએ માઉન્ટ કેનિયાનું ગર્વોન્નત શિખર પોતાના પહોળા આસન પર વિરાજમાન દેખાયું એ શિખર

પાછા અને વાદળાં હોવાથી આખું દરમિયાન જ ઉધવદાર દેખાતું હતું જે પર્વત અને નેરી તરફ જઈને જોવાના હતા તે પર્વત દ્વેષે અને વિમાનમાં ખેંચીને આખરે જોઈ શક્યાં મિનિમાનરોની ઊંચાઈ ૧૯૦૦૦ ફૂટ કરતા વધારે છે, કેનિયા ૧૭૦૦૦થી ઓછો નથી એરોપ્લેનમાંથી જ્યાં સુધી કેનિયાના શિખરો દેખાયા ત્યાં સુધી ખીન્નુ મથુ જોવાનું મન થાય એમ હતું જ નહીં અનેક નાના મોટા શિખરો વચ્ચે એકમ આપણા વીંધનાડુ કેનિયાનું મુખ્ય શિખર સામાન્ય માનવીઓ વચ્ચે ફાર્મ મદાત્માની વિશ્વિત ઊભી હોય એવું લાગતું હતું ફુનિયાના મોટા મોટા પહાડોમાં પણ કેનિયાનો પર્વત પુરાણપુરુષ લેખાય એ એવો ગૂંતો છે કે એનું માથું ધસાતા ધસાતા એની ઊંચાઈ ત્રણ હજાર ફૂટ જેટલી ઓછી થઈ છે એને માથે જ્વાળામુખીનો જે ફોજ હોતો એ પણ કથારનો ધસારો ગયો અને જતા જાતે એ ૧૭,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈ ઘાબડી શકે છે એના એ પહાડનું જ નામ આસપાસના મુનમને અપાયુ એમાં આશ્ચર્ય શું ? ગોરા લોકો તો આ પહાડની બધી બાજુએ વીંટળાઈ વસ્યા છે

અતે મહાન કેનિયા પણ પાછળ રહ્યો અને છેવટે અસોષ થયો અને ફક્ત ના ગા જ રહ્યા ત્યાં પછી સાદી જમીન આવી એ મધુ જોઈને આખો થાકી ગઈ અને ઝોગણો વગર પૂંખો બિંધી લીધું

તાજ થઈને આસપાસ જોયું તો દારેસ્સનામ તરફનો એક ગોરા વનન દિદુસ્તાન વિરેની ઠાઈ એપડી વાચતો હતો એની સાથે વાતો શરૂ થઈ પવાને અગે એ ડરાચી અને પશિંયન ગદ્ (ઈરાની અખાત) તરફ જઈને પાંચે આવનાતો હતો

ખીન્નુ શું ન સૂચવાયી એરોપ્લેનમાં મે ફરી વાર નારતો મ્યો એનામાં જમણી માત્રુ સુર સુદર મરોનરો એક પછી એક જતા થતા લાગ્યા મધા મળીને અને પાંચેક સરોનરો પસાગ મ્યાં હશે નકજામાં જોના એમના નામો - અમો, અમાયા, ઓમ, શાના, લાગાના અને ગમર્ષ એના હતા એ સરોનરો પાછળ મે કેમો પહાડ પી હાર દેખાતી

હતી. સરોવરોને કારણે ધધિયોપિયાની ભૂમિ વિશે મનમાં આકર્ષણ જાગ્યું. નકશામાં સરોવરોનાં નામો શોધતાં શોધતાં ખર ન પડી કે અમે એડિસઅબાબાની નજીક પહોંચીએ છીએ. પણ એરોપ્લેન કપાટાભેર ઊંચે ને ઊંચે ચડવા લાગ્યું ત્યારે ખાતરી થઈ કે એડિસઅબાબા હવે આવતું જ જોઈએ. દુનિયાનાં ઊંચામાં ઊંચાં શહેરોમાંનું આ એક છે. સમુદ્રની સપાટીથી નવ હજાર ફૂટ ઊંચાઈએ વસેલાં શહેરો દુનિયામાં કેટલાં હશે? ખરેખર એડિસઅબાબા એ એન્ટોટે પહાડ ઉપર ખીલેલું રૂપાણું અને ખુશખોદાર નવું ફૂલ જ છે. એડિસઅબાબાનો, ત્યાંની ભાષામાં અર્થ થાય છે — નવું ફૂલ. ખુશખોદાર એટલા માટે કે આખા શહેરમાં જ્યાં ત્યાં યુકેલિપ્ટસનાં ઊંચાં ઊંચાં ઝાડો છે.

ખરાખર સાડા આરે અમે એડિસઅબાબાના વિમાન મથકે પહોંચ્યાં. આપણી સરકાર તરફથી એલચી તરીકે હમણાં જ નિમાયેલા સરદાર સંતસિંગ, એમનાં પત્ની અને ઘણા હિંદીઓ અમને લેવા આવ્યાં હતાં. સરદાર સાહેબે પૂછ્યું કે, ‘મારા મહેમાન તરીકે મારે ત્યાં રહેશે કે અહીંની સારામાં સારી હોટેલમાં રહેવું છે? બન્ને માટેની તૈયારી રાખી છે.’ મેં કહ્યું, ‘હું તો આશ્રમવાસી છું. ગમે ત્યાં એક ખૂણો મળે તો આરામથી રહી શકું અને અમે અગવડરૂપ મહેમાનો નહીં નીવડીએ. શાકાહારી છીએ.’ આટલા વિતોદ સાથે અમે નક્કી કર્યું કે સરદાર સંતસિંગને ત્યાં જ રહેવું. એમનાં પત્ની પોતે અન્નાહારી જ હતાં. એટલે ખોરાકની બાબતમાં કશી મુશ્કેલી ન હતી. અમારા દોઢ દિવસના મુકામ દરમિયાન ત્રણ ચાર ઠેકાણે ખાવાનું હતું એટલે હોટેલમાં ઊતરવામાં અર્થ ન હતો. અને હોટેલમાં રહેવાથી પ્રતિજ્ઞાનો અહિંકાર આવી પડે છે. કેઈની સાથે છૂટથી વાતો કરવાનો વખત જ મળતો નથી.

મારે સરદાર સંતસિંગ સાથે ધધિયોપિયા વિશે જ નહીં પણ હિંદુસ્તાનની સ્વરાજની લડત વિશે પણ ઘણી વાતો કરવી હતી. તેઓ દિલ્હીની વડી ધાગસભાના એક સભાસદ હતા. આઠ વરસ સુધી સરકાર-વિરોધી રજાના નેતા હતા. અંગ્રેજ અમલદારો સાથેની કપાઝખીમાં

ખનાવેની તેમની કુદિની તીવ્રલુના દુ ઝપાઓમા રસપૂર્વક વાગ્યો
એટલે એ બવા પ્રમગો ફરી વાર માઠ કરનામા ભારે રસ પડે એમ હતું
ઇધિયોપિયામા તેઓ ભારતના એનગી નિમાયા તે પહેલા
૧૯૪૮મા દિદુસ્તાન સરખર તરફથી આ દેશમા એક સૌહાર્દ મંજી
(‘યુક વિન મિશન’) મોકલવામા આ યુ હતું તેના તેઓ પ્રમુખ હતા

અમારા માર્કુમમા ખાનાન બોનાનું, જોવાનું અને ખાનગીમાં
મર્યા કરવાનું એ હુ જ હતું સાગે ઇન્ડિયન એસોસિયેશન તરફથી
મ્યુનિસિપલ હોનમા મોગી સમા મોકલનામા આવી હતી જ્યા ત્યા
ઇધિયોપિયાના વાવગઓ દીવાન ઉપર શોખના હતા ઇધિયોપિયાના
વાવગના ૨ગો અને દિદુસ્તાનના વાવગના ૨ગો લગભગ સરખા જ છે
સરદાર સાહેબ પોતે જ એ સમાના અધ્યક્ષ હતા દુ ખરાદાપૂર્વક ગુજરાતીમા
બોલ્યો કેમ કે શ્રોતાઓમા લગભગ મધ્ય જ સ્ત્રીપુરુષો — દિદુ અને
મસનમાન — ગુજરાતી હતાં બીજા લોકો જેડે ખાનગીમા અગ્રેજમા
બેઠીને ચનાચાપ એમ હતું સરદાર સતસિંગ ગુજરાતી વિશે સમજતા
ન હતા પણ મારા પછી થી કમનનમન અગ્નજનું બાણ દિદીમા થયુ
સરદાર સાહેબને તે ઘણ જ ગમ્યુ સલા પછી ઇન્ડિયન એસોસિયેશન
તરફથી ઇમ્પરિયલ હોટેલમા ખાણ હતું વીએક માણ્યો હશે સામ્રાજી
ખોરાક ત્યા સરસ તૈયાર કરવામા આવ્યો હતો

એડિસઅબામા પહોચતાવે ત મને વિશે આનંદ એ થયો કે
અહીંની દિદી કેમના એક બહોલ સેવક તરીકે જે રતિનાન શેખનુ
નામ મે અનેકને મોઢે સાબરુ હતું તે મારા એ જૂતા જુવાન મિત્ર
નીકળ્યા એક વાર દુ કરાચી ગયો હતો ત્યારે કરસનદાસ માણે,
ફોમોદર જ્યરાજ મહેના વગેરે મારા એક વખતના વિદ્યાર્થીઓ
સાથે જુવાન રતિનાન શેખ પણ મનોરાની સહેલ પર આ મા હતા
આના જૂતા સમઘ પછી દિલ ખોલીને વાત કરવામા મુશ્કેલી શી
હોય? એમની પામેથી ત્યાની બની પરિચિત વિગે ધણી વસ્તુઓ
સત્તાવાગ રીતે બાણી રાખ્યો

બીજો એક એવો જ આનંદનો વિષય એ હતો કે સરદાર સાહેબના મંત્રી શ્રી ગુણવંતસિંહ મલિક એ પણ ચિ. સરોજિનીના ખાગપણના મિત્ર નીકળ્યા. એ લોકો પણ ખાગપણમાં સિધમા જ એકબીજાને મળ્યાં હતાં. માણસનો સ્વભાવ એવો વિચિત્ર છે કે નવા અતુલવો મેળવવાની એની જેટલી તાલાવેલી હોય છે એટલી જ જૂના સંસ્મરણો તાળાં કરવાની હોય છે. નવકુસુમપુરમાં અમને બન્નેને બન્ને જાતનો આનંદ પૂરેપૂરો મળ્યો.

હિમાલયની નિવૃત્તિ છોડ્યા પછીની મારી તમામ મુસાફરીઓ હમેશાં ઉતાવળમાં જ થઈ છે. ક્યાંય જવું હોય તો પહેલેથી એ સ્થાન વિષે જે વાંચ્યું હોય તેટલું જ. તે તે પ્રદેશમાં જેસીને એને વિષે નિરાતિ વાંચવાનો વખત જ નથી મળતો. એડિસઅબાબા કે ઇથિયોપિયા જવાનો વિચાર જ ન હતો એટલે એને વિષે કશું જ વાંચ્યું ન હતું. સરકારી દૃષ્ટિએ લખેલી, પણ ઘણી સારી એવી જેએક ચોપડીઓ સરદાર સંતસિંગે મને આપી. પણ તે વાંચું ક્યારે? સમયદગ્ધિની સીડમાં સવારે ત્રણ વાગે જાયો અને જેટલું વંચાય તેટલું વાંચ્યું. આપણા ઋષિમુનિઓએ એક કડાપણ્ડ્યો નિયમ કર્યો છે કે સવારના બ્રાહ્મમૂર્તે ઊડીને વેદધ્વજનું અભયન કર્યો પછી, યાકયા છીએ એટલા માટે ફરી સૂવું ન જોઈએ. ન નિશાન્તે પરિધાન્તો દ્વિધાધીત્ય પુનઃ સ્વપેત્ । ક્ષરણ રપટ છે. સવારના વાચન પછી સૂઈ ગયા એટલે વાચેલી વસ્તુઓ પણ સૂઈ જાય છે. આ નિયમ મળ્યો હોવાથી ફરી સૂવાનું માંડી વાળી પ્રાર્થના વગેરેથી પગવારી અમે અહીંની ગુજરાતી સ્કૂલ જોવા ગયાં. મુખ્ય શિક્ષક પધારીવરા હતા. એમનાં પત્નીએ નિદ્રાગ બનાવી. મને લાગે છે કે આપણી નિદ્રાઓમાં સારા શિક્ષકો રાખવાથી કામ કરવું નથી. ખાગડો માટે ઘરનું વાનાવરણ મુંધરે અને ઘેર સારા સંગ્રહારો જડ પકડે તો જ શાળા પાઠ્યગતી મહેનત લેખે લાગે. હવે પછીની નિદ્રાઓમાં વર્ગશિક્ષકો ઉપરાંત એક વધારે શિક્ષક ગમવાનો નિયમ થવો જોઈએ. એવું કામ ખાગડેનાં માઆપોને મળી, એમને વધુ ખર્ચમાં

જિનાખાં વગર, ધરનુ વ તાવગણુ ફેરનામા મદદ કરવાનું હોય. અલીથી અમે એ મોજામા ફરવા નીન્યા એમિઅમામાથી એડિસઆવમ — જૂહી રાજવાનીને રખે દૂર સુની, ખુલા પ્રદેશમા અમે ફરી આન્યા રસ્તાની દરિયાગી, આસપાસના પડાડો, એમાયે ડાંગી ગાજુના એક મોટા પડાડોના ધાપદાર આકાર — મધુ જ આમ્પક હતુ સગદાર સતસિગની મોજ ઉપરનો ત્રિરંગી વાવગે ધધિયોપિયન વાવડા જેવો જ દૂરથી લાગતો હોવાથી રસ્તા પરની બોળી પ્રજા નીચે નખીને એ વાવગને સનામ લાસતી હતી એ સનામ પાળી સગદારી તનની બીન નહી પણ પોતાના રાજ્ય પ્રયે અને રાજપુત્રો પ્રયેની ભક્તિ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી

ગસ્તામાં પણ સરદાર સાહેબ સાથે મોટે ભાગે હિંદુસ્તાન મિથે જ વાતો થઈ આવ્યો મંર અને આવ્યો મિતૃત રગિવામલો પ્રદેશ આની બિચારીએ છે એની અદેખાર તો મનમા થતી જ હતી અહીંના લોકો ધારે તો અગીની જમીન અને અહીંની આમોદવાની આ સગવડથી ઉત્તમ ડોમિની સમૃદ્ધિ મેળવી શકે

અપેરે સરદાર સાહેબ તરફથી રાસ હોગના ખાણુ હતું એમા ધધિયોપિયન સરખરના મુખ્ય મુખ્ય મંત્રીઓ હતા બાદશાહ હાઈલિ સેનાની બદારગામ ગયેના હોવાથી એમને મળી રામણુ નહી એમના પ્રાધવે સોફેરી આ પા હતા નાણાપ્રવાન તેમ જ વેપાર ઉદ્યોગના પ્રધાન સાથે થોડી વાતો થઈ આ દેશમા મધ અને મીણુ પણ આવ ના સરા ગરખા સાધનો છે એ મે સવારે જ વાચ્યુ હતું એને એની પણ મે અગી વાતો થી હિંદુસ્તાન અને એના સ્વરાજ મિથે એ લોકો વાતો કરે અને અને સનાસો પૂછે એ સ્વાભાવિક હતું એ મંત્રીઓ પોતપોતાની પત્નીઓ સાથે આ પા હતા અગ્રેજી બ્રાહ્મ અને રીતરિવાજથી તેઓ પરિચિત હોવાથી એમની સાથે વાતો થતા મુશ્કેલી આવી નહી એમાથી બહેન એનિજામેથ એટના માથાગુ હતા કે એમલો અમને એડિસઅમામાના મોજા મોજા પ્રખ્યાત ખિસ્તી દેવગો બનાવવાનું માથે લીધું શહેરની અદર એક મોટું દેગા અમે

ખડારથી જ જોયું બીજી અદરથી જોયું એના પૂજા અને ઉપદેશના સ્થાનો અને ખેસરાની સગરડો તદ્દન જૂની દમની હોવાથી મને ઘણી આકર્ષક લાગી. આવી રચના આપણે તમા દાખન કેમ ન કરીએ એવો પણ વિચાર આવ્યો.

એડિસઅબાબા પાસેની એક જિંચી ટેકરી ઉપર એક જૂનું ખ્રિસ્તી દેવા અને એની સાથે એક મઠ છે. આપણે ત્યાંના જગનમા આવેના કોઈ મગનમદિર જેવું એનું વાતાવરણ હતું ઉપરથી આસપાસનો પ્રદેશ દૂર દૂર સુધી દેખાતો હોવાથી મદિરની જિંચાઈ ભવ્ય લાગતી હતી. અમે અદર જઈને પ્રવેશણ કરી દીવાલ ઉપરના ચિત્રો — ઈશુ ખ્રિસ્તના તેમ જ એના અનેક શિષ્યોના અને સતોના — સાવ હિંદુ પદ્ધતિના હતા. મદિરના ઉત્સવો, પૂજાપ્રધિઓ વગેરે ઘણું આપણી જ પદ્ધતિનું છે એટલે આ દેશના ક્રેડિટક ચર્ચનો ઇતિહાસ જાણી લેવાનું કેટલક વધુ.

ખ્રિસ્તી લોકોની આધુનિક સરકૃતિ મોટે ભાગે વિજ્ઞાન અને વિશાળ સગવડને આભારી છે એના પાયામા ખ્રિસ્તી ધર્મ કરતા ગ્રીક લોકોનું તત્ત્વજ્ઞાન અને રોમન લોકોની સામ્રાજ્યપ્રિયતા જ છે. ખરેખરે ખ્રિસ્તી ધર્મ એશિયાઈ વૃત્તિનો છે એની પણ ઠેટલીથે નવી નવી આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ છે પીટર, મેલ્યુ, જોન વગેરે શિષ્યોને કોરે મૂકી સેન્ટ પોલે ખ્રિસ્તી ધર્મને નવું જ રૂપ આપ્યું ત્યાર પછી એની અનેક આવૃત્તિઓ થતી ગઈ હતી તો માનું છું કે ખ્રિસ્તી ધર્મનું અમલી સ્વરૂપ ખરાબર સમજી, એને વેદાંતના અને અબેદ મક્કિતના પાયા આપવાનું મમ કોક દિનસે દિન દુસ્તાનના ખ્રિસ્તીઓ જ કરશે. ખગાળના ધ્વજમાધ્ય ઉપાધ્યાયે એવો થોડો પ્રયત્ન કર્યો હતો અહીંના મરમા રહેનાર એક ખ્રિસ્તી સાધુ ત્યાં આવ્યો, એના કપડાં, એની ઘડી, વાતો કરવાની દમ બધું આપણે ત્યાંના કોઈ ગામડિયા સાધુ જેવું જ હતું આસપાસના લોકોના મનમા આ સાધુ પ્રત્યે ઘણો આદર હતો. સાધુના વર્તનમા એ આદરની જરાય કદર દેખાતી ન હતી.

રાતનું બોજન ઘેર જ હતુ એવે વહેનો જમાને હું તો સર્પ જ
મયો કમલનયને આદિમા વન્ય છવન વિષેની પેતે આણેની ફિલમો
ખનાવી અને ધિયોપિયામા વસતા આપણા લોકોને આનંદ આપ્યો

આપણે દૂર પરદેશમાં વસતા આપણા હિંદી લોકોને જ્યારે ખખર
પડે છે કે સ્વદેશથી કોઈ આનુ છે ત્યારે તેઓ તેમને મળવા ધણ જ
આગુ હોય છે અને આમત્રણ મોખવાની ધમાય કરે છે એડિમ-
અજામામા જ દિરેદવાના હિંદીઓના મગગો આવ્યા હતા અમારો
મર્ષકમ પહેનેથી જ નક્કી થયેનો હોવાથી દિરેદવામા એક દિવસ
મળવાનુ પણ અશક્ય હતું અમે એમને એટલું જ કહ્યું કે હવાઈ
જહાઝને મથકે જે પાવટમ મિનિટ મળી રહે તેનામા સ્વદેશના
જાઈઓને મળવાનો આનંદ મેળવીશુ

ત્રીજી ઓગસ્ટે અમે એસિઅમામા છોડ્યુ પણ એ રાજધાનીની
ઇનન અમને સહેજે જવા દેવાની ન હતી સવારે વહેલાં ઊઠી, નાસ્તો
વગેરે ખીતે નીકળ્યાં સરનાર સાહેબની તમિષત સારી ન હતી એમને
મથક સુધી ન આવવા મે ઘણું કહ્યું પણ તેઓ શાના માને? મથક
ઉપર મંથા સાથે આનંદથી વાતો ખી લાઈ રતિનાન રહેઁ અહીંની
ચાલ્લીરી તરીકે એક લાન્ડી મને આપી અહીંના ખુશખૂાર સુલિષ્ટસની જ
એ પાતળી લાન્ડી અને એની હાથીદાતની મૂઠ મિનકુલ સાદી લાકડી
પણ રૂપાળી હતી અને હેતની ખુશખૂ ધારણ કરતી હતી

અમારુ હવાઈ જહાઝ ઉપડ્યુ એ કોઈ મુસાફરો મારેનું આરામની
બેઠોવાણુ જહાઝ ન હતું ભારખાન પણ ન મહેત્રાય એક જાગુ પર
કોથળાઓ અને જનજનનો માન ખડકેયે હતો અને મોગ મોટાં રાંદવાથી
માધી રામેનો દનો અને સમી માણુ પનરાના માકડ ઉપર અમે ચોદ
મુસાફરો બેય હતા મેનગાડીમા બેસવાને ટેરાયેના લોકોને માતગાડીના
કપમામા કોઈ ખડકી મૂકે ત્યારે એમના અંદર જોવા દેખાય તેના અમારા
થપા હતા | અમે ઉપડયા અને અમારા મેગખાનો પેતપેતાને ઘેર જવા
અમારુ જહાઝ પચીમેક મિનિટ આલીને નીચે ઊતરુ' રસ્તામા ખૂબ જ

વાદળા હોનાથી ક્યા વાદળા ઉપર સૂર્યપ્રકાશ વધારે છે એટલું જ જોઈ શકાય હતું. સૂર્યપ્રકાશની દિશા બદલાઈ ત્યારે મને જરા અડવું અડવું લાગ્યું પણ મારું ધ્યાન એ તરફ ન હતું. દિરેદવા આટલું જલદી આવે એમ હતું નહીં. હું ચિંતામાં પડ્યો કે વચમાં ઠોઈ નાનકડું સ્ટેશન છે કે શું. નિમાન થોડું અને પગથિયાં ગતરીને બહાર જોડે છે તો સામે એડિસઅબાબા !! જાગતા છીએ કે સ્નાપ્તમાં છીએ ? આ થયું શું !

એટલામાં નિમાનવાળાઓએ કહ્યું કે, “અમે પચાસેક માર્શન ગયા એનામાં અમારું એજિન્ટ જરા અનાજ કરના લાગ્યું. અમને વિશ્વાસ ન રહ્યો કે આ જહાજ દિરેદવા સુધી સવામન જશે એડન સુધી પહોંચવાની તો હિમત જ કેમ રાખ ? એને આગળ મો માર્શન જવાને બંલે પાછળ પચાસ માર્શલ જવું એ જ હાપલુલરેલું છે એમ નક્કી કરી અમે ગોળ ચક્કર લઈ પાઠા દુર્ગા. મુસ્લિમોને જોખમમાં કેમ મુકાય ? પચીસ મિનિટની સહેલ કરીને અમે દતા ત્યાં ને ત્યાં જ આવી પહોંચ્યા. ટોપનીએ ણીજીતુ હવાઈ જહાજ આપ્યું અને એમાં બંને માન ફેરવીને ગોળ્યો અને અમે ખીજી વાર બેપડ્યા એ જહાજ પણ ફેરું તમે ડોઝે એટલું જમીન ઉપર દોડના તૈયાર હતું, મથકના મેદાનમાં એલું બે આગ માયી પણ બેડવાનું નામ જ લે નહીં ! નિમાનીઓએ એની ધરૂં ખુશામન કરી પણ એ માને જ નહીં. અમે ફરી નીચે જીવ્યા કંપનીનાઓએ અમને ડહું કે ‘હવે તમે જરા નિરાતે નારતો કો, એના પૈસા અમારી કંપની આપરો’ સિવકમાં હવે એક જ નિમાન હતું. એને યરામર તપામી, સાગુ છે એની ખાતરી કરી લઈ આવ્યા માનના ઢગના એમાં ગોળ્યાયા અને પગી અમે પણ ત્રીજી વાગ સવાર થયા વિશ્વાસ બેસતો ન હતો કે આ જહાજ બેપડશે પણ જરામર સાગ્ર નર વાગ્યે આ જહાજ બેપડ્યું અને કશી આનામની ક્યાં વગર દોઢ કલાકની અદર દિરેદવા પહોંચ્યું.

ત્યાના લોકોએ મથકને એક હોન ગાંધીયા, ઝડા વગેરેથી ખૂબ શય્યગાર્યો હતો મથક ગામથી પીક હીક દૂર હતું ત્યાંથી આ બંધી

વસ્તુઓ આશુની સડેલી ન હતી દિવેદવાના મધા જ દિદીઓ ભેગા થયા હતા અને જે ક્યાક્યા આમારી રાહ ભેતા ખેમ હતા ઈશ્વરે ખાના માટે અને જોનવા માટે એક જ હન્દ્રિય આપણને આપી છે એની અગત્ય અગી રપણ દેખાતી હતી લોકોનો ઘણો આશ્ચર્ય કે અમે માર્ક ખાઈએ અને ચાર સપ્ત બોનીએ એને માટે પણ તેઓ ઈતેમર સારુ થયું કે અમે મુખ્ય મહેમાનો ખે હતા સરોજિની પાસે ખાવાનો કે ખે નવાનો એકે હિસાબ ન મળે ! અમે શ્રગવિભાગ કર્યો કમનનવને નગરવાગીઓની મહેમાનગીરીનો સ્વીચ કર્યો અને મે એમના મન બગી દીધા

દિવેદવાથી એકાદ દનાક આગળ ઊડ્યા અને હુશુરી પહોંચ્યા આદિકનો આ છેકે કહેનામ વિમાનમાથી ઊતરતાવેત એક મોટરમા ખેમી એકા ફનાંગ ગયા ત્યાના લોકો આગળ પગ મે દસેકે મિનિગુ ગુજરાતી ભાષણ થયું લોકોએ કહ્યું કે, “અડીના મુમનમાનો આમારી સાથે લાગતા નથી પાશ્ચિની મનોવૃત્તિ ધરાવે છે” મે એમને આપણી વૃત્તિ કેની હોવી જોઈએ તે સમજાવ્યું. મે જોધુ છે કે ગમે ત્યાંના હો, ગુજરાતીઓ ગાવીની દૃષ્ટિ સહેજે સમજી જાય છે અને યથાશક્તિ એનો અમલ પણ કરે છે

હુશુરીથી ઊપડ્યા અને મારી ઉતર્યા ખૂમ જ ઊંચે ચડી કેમ કે એકલનો અખત આગળના અમે એવે ઠેકાણે પહોંચ્યા કે બપોથી એક બાજુ આદિમાખડી બૂમિ દેખાતી હતી અને બીજી બાજુ એશિયાની અને નીચે નાના નાના જેઠાથી શણગારેતુ લીંતુ પાણી ! હનાઈ જલ્દાગની શોધ ન થઈ હોત તો આતુ મિરાજ બન્ધ કાગ્ય નગરે જોવાતુ મને ક્યાથી મળત ! મે મનમાં પ્રાર્થના શરૂ કરી કે ભગવાન ! મે ખડુ એક મામદુ દર્શન કરના જોઈની બિચારીએ હું પહોંચ્યો હું બન્ને ખડી પદપાત રહિત સેના કરવાની વૃત્તિ અને રક્તિ મને આપજો

સમુદ્રની શોઆ જોતાં જોતાં અમે આગળ ચાલ્યાં. આફ્રિકાએ — અહીં મહિનાથી પરિચિત એવા આફ્રિકાએ — અમારી વિદાય લીધી અને અમે એશિયાનાં મહેમાન બન્યાં.

આપણે મન એ ખંડ એટલે એ અલગ દુનિયા. પણ એ ખંડ જ્યાં પામે આવે છે ત્યાં રહેનાર લોકોને માટે એ એ નામો સાંભળીને ભારે અંતર કે ફરક જોવા લાગતું નથી. જીજીનીના લોકો અને એડનના લોકો એટલા નજીક છે, એમનું જીવન એટલું બધું ઓતપ્રોત છે કે અહીંથી ત્યાં અને ત્યાંથી અહીં આવતાં આપણે ડાર્ફ ભારે ખંડાંતર દ્વેષ છે એવું એમને લાગતું જ નથી. અને માણસનું જીવન રાજદ્વારી સંગઠનથી વિભક્ત ન હોત તો આજે જે સહેજ અંતરાય છે, કેરોનો, કેળવણીની સંસ્થાનો અને કાયદાનો, તે પણ નહીં રહેત. આ વિચાર આવ્યો અને મારું મન જે ખંડાંતર ક્યાંની કલ્પનાથી ઊંચે ઊડતું હતું તે પણ માનવતાની ભૂમિકા પર નીચે ઊતર્યું. એડનને માથે આવતાં, નીચે મીઠું પકવવાના મીઠાગર દેખાવા લાગ્યા. એડનના વનસ્પતિની પહોડો, એમની વચ્ચે આવેલો મોટો દ્રોણ અને અરબસ્તાન સાથે એડનને જોડી દેતી રેતાળ સંયોગીભૂમિ — એ બધું જોતાં જોતાં અહીં વાગ્યે અમે અરબસ્તાનની જમીનનો સ્પર્શ કરી શક્યાં, અને જોતજોતામાં અહીંના ભારતવાસીઓ અમને વીંટળાઈ વળ્યા.

પેગંબર સાહેબના દેશમાં

એકનની જૂમિ પર પગ મૂકતા પહેલાં મનમાં બેચાર વિચાર આવ્યા. સૌથી પહેલો એ કે આપણું કેદયું ભાગ્ય કે જે જૂમિ પર મદમદ પેગંબરે દીન અને ઈમાનનો પ્રચાર કર્યો તે જૂમિ પર પગ મૂકવાનાં છીએ. બીજો વિચાર આવ્યો કે એકનની જૂમિ અરબસ્તાનના ખંડ સાથે પહેલેથી જોડાઈ હતી કે જાને ખામુના સમુદ્રનાં મોઝાંઓએ રેતી ફેંકવાની રમત રમતાં આ સંયોગજૂમિ તૈયાર કરી? એકનના દ્રોણો જોનાં એમ જ લાગે છે કે મૂળે આ ભેટ આફ્રિકાનો ભાગ હશે. આફ્રિકાની જૂમિમાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં જે બે ફાટ પડી એનો જ એક છેડો લાલ સમુદ્ર થઈને જોર્ડન નદી સુધી પહોંચ્યો હશે. અને ત્રીજો વિચાર એ આવ્યો કે રાજકીય દૃષ્ટિએ એકનની જૂમિ એક વખતે આપણા મુંગઈ હક્કાકનો જ એક ભાગ હતી તે દિવસોમાં હું કહી શકત કે હું સ્વદેશની જૂમિ ઉપર જ પગ મૂકું છું. અમેરિકા અને યુરોપની મુઆફરી પૂરી કરી, સ્વામી વિવેકનંદ જ્યારે સ્વદેશ પાછા ફરતા હતા, ત્યારે એકનમાં આવતાવેંત સ્વદેશની બાધા હિંદુસ્તાનીમાં ખોસવાનો લઢાવો મેળવવા માટે એક પાતવાળાની દુકાન આગળ ખેંચી ગયા હતા અને પાન પાનાં ખાતાં એમણે પોતાના મુરોપિયન શિષ્યોને કહ્યું હતું કે, આટલા દિવસ પછી સ્વદેશના માણસ જોડે વાતો કરતાં અનેરો આનંદ આવે છે.

વિમાનમાંથી બહાર આવતાવેંત શ્રી સખતીસ, જોશી, ભટ વગેરે સ્વકીય લોકો મળ્યા. હિંદુસ્તાન સરકાર વતી અહીં રહેલા આપણા કમિશનર શ્રી ચણ્ડી, એમનાં પત્ની સાવિત્રી અને દીકરી શીયા બધાં મળ્યાં. વિમાનમાંથી સામાનનો કચળો લેવો, કસ્ટમવાળાઓની તપાસમાંથી

સવારનો આમો વખત એકનનું પરિશ્રમણ કરવાનું હોવાથી અમે એની પૂર્વેવારી થી અને ઊપડ્યા મુખ્ય વસ્તી કેટરના ડ્રોણમાં જ છે આ નીચનો ફોર છે એની આમપાસ જે પહાડી દીવાન છે એના ઉપર એક ખીજે કેટર છે ફોરમાંથી મહાર નીકળવા માટે એક ખીજ અને જે બોગદા છે પહાડની માળુએ જૂના મળના રાગઓએ મોટા મોટા તગાન બાધ્યા છે આ પ્રદેશમાં પછીનો સમઢ કરવો એ જ જીવવાનું એકમાત્ર સાધન છે તેથી જ આ તગાવોનું મહત્ત્વ છે અહીંથી દસમાર માર્ગન ઉપર શેષ ઉસમાન કરીને એક જગ્યા છે ત્યાં હાનની સરમરે 'ટયૂમ વેન'— પાતાગ વા મોઘા છે તે પણ અમે જોઈ આ યા એ બાજુ એક સાદો બગીચો છે અહીંના ઉજ્જડ પ્રદેશમાં એના બગીચાની પ્રતિષ્ઠા અને કદર નાનીસૂતી નથી

કેટરમાં દેશી લોકોની જૂની ઢગની વસ્તી અમે જોતા હતા ત્યાં વચમાં નચમાં કેનક વરો સાવ બળી ગયેના અને લૂટાયેના લાગતા હતા મને આશ્ચર્ય થયું તપાસ પ્રતા જણાયું કે થોડા જ વખત પહેલાં અહીંના આરમ લોકોએ યહૂદી લોકો ઉપર ચિડાઈને એમને અહીંથી હાકી કાઢ્યા એમના ઘરો બાહ્યા એ અત્યાચારનો આ અવશેષ છે હવે એકનમાં યહૂદીઓ ગણા નથી જે ચાર રજાખડ્યા હશે તે જી મૂરીમાં લઈને રહે છે

હિંદુસ્તાન-પામિસ્તાનની તાલ્યતાણીનો ભયાનક અનુભવ હોવાથી આ દરમ મને આશ્ચર્યપરક ન લાગ્યું દુ ખ ધણુ થયું મુસાફરોએ જોતું બધું પણ એને વિરે મનતા મુધી બોનતું નહીં એ મૂત્તનું પાનન કરવામાં જ શ્રેય હતું

અમારું મયોરનું ખાણુ કેટનાકે મિત્રોએ ગોઠવ્યું હતું અને તે પણ પારસીઓની એક અગિયારીના હોનમાં મેં ધાયું ન હતું કે આપના મધ્ય લોકો બેશા યશે ચોરીમ કનામની અદર કેલું બધું અમે જોઈ શક્યા, કેટના સરકારો મેળવી શક્યા! એકનના લોકજીવના લગભગ મધ્ય પાસા સાથે અમારો પરિચય થયો

હિંદુસ્તાન જવા માટે હવે અમે ચાર વાગ્યે જિપડમાં. ઑરેન્ડ્રોમ પર થકા લોડો આવ્યા હતા. ત્યાં રશનિક અરબ લોડો તરફથી એક સંદેશ મળ્યો કે, “કાલના તમાગ જાહેર વ્યાખ્યાનની અમને ધજાખરાને ખબર ન હતી. જે મોઘક અરબો દાગર રહેવા પામ્યા હતા તેમને મોઢે તમારા વ્યાખ્યાનનો સાર સાંભળ્યો. અમને એ ખૂબ જ ગમ્યો. અમે તમારું એક વ્યાખ્યાન ગોઠવવા માગીએ છીએ. આગતો દિવસ રહી જાયો તો સારું.”

રહેવાય એમ હતું જ નહીં. “હિંદુસ્તાનના ખનિયા અમને લૂટે છે. બ્રિટિશ સરકારે એમની સામે અમારું રક્ષણ કરવું જોઈએ” એ જાતની દિલ્લ્યાક કેટલાક અરબો તરફથી આવે છે. એવે વખતે આરબ લોડોનું એ આમંત્રણ! રહી શકાત તો અહીંના આરબો સાથે જરૂર પરિચય ટેળવન. મેં એટલું જ હતું કે, “ધનિષ્ઠ જોવા જવાનો સંદેશ છે. તે વખતે એક દિવસ થોભીશ અને તમને ખાસ મળાશ.”

અમે ચાર વાગ્યે જમીન છોડી. અમારું હવાઈ જહાજ મકાશ હતો ત્યાં મુઘી અરબરતાનના દક્ષિણ ભાગ ઉપરથી જતું હતું. નીચેના ભાગમાં ઉજાગડ ટેકરીઓ જ હતી. ન મળે જાડ કે ઘાસ કે માટી. ખડક અને રેતી સિવાય કશું દેખાય જ નહીં. મોક વખતે, એકાદ ખીજમાં પાણીની લીટી દેખાતી. એને કિનારે થોડીક ઝૂંપડીઓ અને હરિયાળી ટેકરીઓની ભાન ધરી જ રૂપાળી લાગતી. તડકાની ઝપા જેમ જેમ લંબાતી ગઈ, તેમ તેમ એ ભાત વધારે ઉજાવદાર દેખાવા લાગી.

અમે પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ જતાં હતાં એટલે અમારે અમારાં ઘડિયાળો એકત્ર અહીં કલાક આગળ કરતાં પડ્યાં છગ્ગડમાં એક વાર, પંચાંગ મુબારવા માટે, ત્યાંની સરકારે એક મહિનામાં અગિયાર દિવસનો જૂઠકો માર્યો, (૨૪ તારીખ પછી તરત ૧૩મી કરી) ત્યારે અભાદુ લોગોએ તોફાન મચાવ્યું અને ‘અમને અમારા અગિયાર દિવસો પાછા આપો’ના નારા ચલાવ્યા. મારું ધડિયાળ આગળ દોડાવતી વખતે મને એ પ્રસંગનું સ્મરણ થયું પણ તે સ્પર્શત પછીના અધારામાં દૂષી ગયું.

અમારું હવાઈ જહાજ ટાટા કંપનીનું એર ઇન્ડિયા કોન્સ્ટેલેશનવાળું હતું એટલે કે દુનિયાનાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ હવાઈ જહાજમાંનું એક. ઉતારાઓની બીડ ન હતી. ટાટા કંપનીના નૈરોબીના એજન્ટની લલામણથી કોન્સ્ટેલેશનમાં મારી સવાની સગવડ ઘણી સારી કરવામાં આવી હતી. જમીન અને પાણીથી હજારો ફૂટની ઊંચાઈએ, કેઈ ફિરસ્તા કે ગધર્વાની પેઠે, હવામાં અધ્ધર સૂઈ જતું એ અનુભવ અનેરો હતો.

રાત્રે દોઢ વાગ્યે કરાચી પહોંચ્યાં. હવે એ અમારું જૂનું કરાચી રહેલું ન હતું પણ પાકિસ્તાનની ગરબાની હતી. દોરેક કેસાક ત્યાં ગાળી આમે ફરી બપોરનાં અને પાંચમી ઓગસ્ટે (૧૯૫૦) સવારે બરાબર ૫-૨૦ વાગ્યે સ્વગત્તમનગરી મુખર્મિમાં આવી પહોંચ્યાં. ત્રણ મહિનામાં ત્રણ દિવસ ઓછા-એટલો વખત સ્વદેશથી દૂર રહ્યાં. પણ એટલા વખતમાં એટલા બધા અનુભવો અને સંસ્મરણો ભેગાં થયાં હતાં કે જાણે વર્ષો વીતી ગયાં હોય!

મુખર્મિ પહોંચતાં ઘણો આનંદ થયો. મારી સાથે હાથીમાંતની આફ્રિકન કારીગરીની ત્રણેક વસ્તુઓ હતી એના ઉપર મારે મેંકડે પંચોતેર ટકા જકાત આપવી પડી. સ્વરાજ સરકારના જ ખર્ચનામાં એ પૈસા જપ છે એ જાણતો હોવાથી પંચોતેર રૂપિયા આપતાં મને જરાય માફ ન લાગ્યું.

બિંદગીમાં પડેલી જ વાર પરદેશ જઈ આવ્યો હતો. સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનના સ્વતંત્ર શહેરી તરીકે પૂર્વ આફ્રિકામાં ફરી શક્યો હતો. ત્યાંના હિંદવાસીઓની મહેમાનગીરી આપી શક્યો હતો. ત્યાંના રાજ્યકર્તા અંગ્રેજો સાથે વિચારવિનિમય કરી શક્યો હતો. અને ખાસ કરીને આફ્રિકાના વતની આફ્રિકન લોકોના કેટલાક આગેવાનોનો વિશ્વાસ મેગવી શક્યો હતો. એ બધા જ ધન્યતાના વિષયો હતા. હિંદુસ્તાન અને આફ્રિકા વચ્ચે સ્નેહ સંબંધ વધારવાની જવાબદારી માથે લઈને સ્વદેશ આવ્યો છું તેથી હિંદુસ્તાનની આઝાદીનું ઊંડાણ વધારે અનુભવતો થયો છું.